NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

ÉVFOLYAM XXXV.

1991

1-2

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*
ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-helyettes*
MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkesztőségi tudományos titkár*
CÂMPEAN, ILEANA *szerkesztőségi tag*
CS. GYÍMESI ÉVA
KOZMA DEZSŐ
MÓZES HUBA
PĂTRUŢ, IOAN
PÉNTEK JÁNOS

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacţia revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă 21
Telefon: 136205

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991 1—2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

HORVÁTH KÁROLY: Az emberiség-költemény két típusa a XIX. században: az epikai és a drámai 3
SZAKÁCS PÉTER ISTVÁN: Változó költői világok a kanadai magyar lírában 13
F. DIÓSSZILÁGYI IBOLYA: A lélek útvesztőin (Juhász Gyula betegsége) . 31
SZENIK ILONA: Rögtönzés a siratóban 43
KÖTŐ JÓZSEF: Székelyudvarhely színjátszása (1918—1940) 65
FERENCZI RITA: A *maga* visszaható névmás történetéből 75
TIBÁD LEVENTE: Székelyudvarhely utcaneveiből 87
KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA: Havasalja kereszt- és becenevei 87

Kisebb közlemények

KOZMA DEZSŐ: Hagyomány és újítás 115
MÓZES HUBA: Adalékok a tilalmak sajtótörténetéhez 117
GAJDOS BALOGH ATTILA—FEKETE ISTVÁN: Bolyai János és a jelek. . 123
KÓSA FERENC: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkálatáról 127
DEMÉNY ISTVÁN PÁL: *Táltos* szavunk eredetéhez 133
MURÁDIN LÁSZLÓ: Lapok a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszából . . 137

Adattár

KOZMA DEZSŐ: Petelei István levele Kovács Dezsőnek 147
KATONA ÁDÁM: Szabó Dezső a katedrán 148
LAKATOS ÉVA: Sajtóbibliográfiai kalauz 164
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Csíkszenttamás helynevei 171
HINTS MIKLÓS — JANITSEK JENŐ: Székelykocsárd helynevei. 174
ZSEJKI ERZSÉBET: Marossárpatak helynevei 177
KÚN LÁSZLÓ: Tancs helynevei 182

Szemle

Régi Magyar Költők Tára *(Mózes Huba)* 185
Büky László, Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében *(Szabó Zoltán)* 186
Petőfi S. János — Békési Imre (szerk), Szemiotikai szövegtan *(Kabán Annamária)* 187
Petőfi S. János, Szöveg, szövegtan, műelemzés *(P. Dombi Erzsébet)* 189
Emanuel Vasiliu, Introducere în teoria textului *(Zsemlyei János)* 191
Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae — A Magyarországi Középkori Latinság Szótára *(Köllő Károly)* 192

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ
Anul XXXV 1991 Nr. 1—2

SUMAR

Studii

KÁROLY HORVÁTH: Cele două tipuri de „poem al umanităţii": cel epic şi cel dramatic 3
ISTVÁN PÉTER SZAKÁCS: Universuri poetice în lirica maghiară din Canada 13
IBOLYA F. DIÓSSZILÁGYI: Boala lui Gyula Juhász în perspectiva istoriei literare 31
ILONA SZENIK: Improvizaţia în bocete . . . . . .
JÓZSEF KÖTŐ: Arta dramatică în Odorheiu Secuiesc (1918—1940) 65
RITA FERENCZI: Din istoricul pronumelui reflexiv maghiar „maga" 75
LEVENTE TIBÁD: Din istoricul microtoponimelor din Odorheiu Secuiesc . . 87
MAGDA K. JÓZSEF: Prenume şi diminutive din unele localităţi ale jud. Harghita 97

Articole

DEZSŐ KOZMA: Dávid Baróti Szabó văzut de János Arany 115
HUBA MÓZES: Contribuţii la istoricul restricţiilor cenzurale 117
ATTILA GAJDOS BALOGH—ISTVÁN FEKETE: Noţiunea de semn în concepţia lui János Bolyai 123
FERENC KÓSA: Despre redactarea „Dicţionarului istoric al lexicului maghiar din Transilvania" 127
ISTVÁN PÁL DEMÉNY: Etimologia cuvîntului maghiar „táltos" 133
LÁSZLÓ MURÁDIN: File din „Atlasul lingvistic al graiurilor maghiare din România" 137

Materiale şi documente

DEZSŐ KOZMA: Din corespondenţa lui István Petelei către Dezső Kovács 147
ÁDÁM KATONA: Dezső Szabó pe catedră 148
ÉVA LAKATOS: Ghid al bibliografiilor de presă 164
MAGDOLNA CSOMORTÁNI: Toponime din Tomeşti (jud. Harghita) 171
MIKLÓS HINTS — JENŐ JÁNITSEK: Toponime din Lunca Mureşului (jud. Cluj) 174
ERZSÉBET ZSEJKI: Toponime din Glodeni (jud. Mureş) 177
LÁSZLÓ KÚN: Toponime din Tonciu (jud. Mureş) 182

Recenzii

Régi Magyar Költők Tára *(Huba Mózes)* 185
Büky László, Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében *(Zoltán Szabó)* 186
Petőfi S. János — Békési Imre (szerk.), Szemiotikai szövegtan *(Annamária Kabán)* 187
Petőfi S. János, Szöveg, szövegtan, műelemzés *(Erzsébet P. Dombi)* 189
Emanuel Vasiliu, Introducere în teoria textului *(János Zsemlyei)* 191
Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae — A Magyarországi Középkori Latinság Szótára *(Károly Köllő)* 192

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE — BUCUREŞTI
Calea Victoriei nr. 125

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

TANULMÁNYOK

AZ EMBERISÉG-KÖLTEMÉNY KÉT TÍPUSA A XIX. SZÁZADBAN: AZ EPIKAI ÉS A DRÁMAI

„Emberiség-költeményen" (poème d'humanité) olyan költői műveket értünk, melyek általában filozofikusak, rendszerint elég hosszúak, és amelyekben a költő megkísérel választ adni az emberiség legáltalánosabb kérdéseire, mint például: melyek az emberi törekvések céljai és lehetőségei, vajon a szabadság vagy a sorsszerűség, vajon a haladás vagy a ciklikus vissza-visszatérés érvényesül-e az emberiség történetében, lehetséges-e a megváltatás az ember számára, avagy életünk folyása szükségszerűen fatális véghez vezet.

Ilyen költői terv megvalósítása érdekében a szerző két lehetőség közül választhat: egy bizonyos személyiség élettörténetét írja meg — olyanét, aki egyedi vonásai mellett az emberiség szimbóluma is lehet —, vagy pedig az emberiség történetének reprezentációját írja meg autentikusan történelmi vagy legendás epizódok felsorakoztatása révén.

Az első megoldást választotta Dante az *Isteni Színjáték*ban, melynek főhőse a költő maga földöntúli utazása folyamán. Lényegében Goethe is ezt a költői eljárást választotta: kétrészes *Faust* drámája voltaképpen egyazon hősnek, Faustnak az életútját ábrázolja, aki egyéni és szimbolikus személyiség egyszerre a „kis" és a „nagy világ" megtapasztalásán keresztül, de nem a szoros értelemben vett „történelem" változásaiban. Ebbe a kategóriába kerülnek Byron és Shelley „misztériumai" és „lírai drámái" is. Ugyanis *Manfred* bizonyos értelemben Byron személyes életének a költői inkarnációja, *Kain*ja, valamint Shelley *Megszabadított Prométheusz*a — noha ezek az emberiség sorsát illusztrálják — túlságosan a mítosz keretein belül maradnak.

Másfajta megoldás az, amikor a költő az emberiség történeti fejlődésének megelevenítésére vállalkozik. Ilyenkor a középpontba kerülhet egy szimbolikus személyiség, aki megéli az emberiség történetét álomban vagy látomásban, vízióban. De lehetséges a történelem költői reprezentációja autentikusan történeti vagy legendás epizódok felsorolásával, feltéve, ha ezek sorrendje megfelel a valós kronológiának, illetve, ha a legendás történetek valamilyen mértékben mégis kapcsolatban vannak a valóságos történelmi korokkal — akkor is, ha az egyes epizódok hősei más és más személyek. Nos, a sajátságosan t ö r t é n e t i jellegű emberiség-költemények azok, amelyek a jelen tanulmány tárgyát képezik, és csupán ezek. Ilyen szempontból elemezzük majd az európai irodalom néhány jellegzetes alkotását. Műfaj tekintetében ezek epikai vagy drámai művek.

Nem véletlen, hogy a sajátosan történelmi témájú emberiség-költemények olyan korszakban alakultak ki, amelyben az emberek nagyon is közvetlen módon élték meg a történeti változások hatását életükre. Ez az időszak a francia forradalmat követő kor. Valóban nincs ok nélkül, hogy a forradalom közvetlen szerepet játszik a lengyel Krasiński és a magyar Madách drámájában, ott van Lamartine *Jocelyn*je cselekvényének hátterében, jelképesen Victor Hugo *Századok Legendájának* „Szatír"-epizódjában, megjelenik a román Eminescu és a cseh Vrchlický epikai műveiben, eredményeit elismerő, vétkeit elítélő módon értékelve. Főként 1830 után, amikor megbizonyosodik, hogy az alapvető történelmi változások elkerülhetetlenek, nő meg a történetinek mondható emberiség-költemények száma. Lamartine 1836-ban a *Jocelyn* előszavában világosan megfogalmazza a történeti tárgyú epikára vonatkozólag a tételt: „Az eposz többé sem nemzeti, sem hősi, több annál: emberi..." Tárgya: „az ember sorsa, azok a fázisok, amelyeken az emberi szellemnek végig kell haladnia, hogy elérje céljait az Isten útján."

Azért, hogy az emberiség történetének költői reprezentációja megvalósulhasson epikai formában — a költőknek a miltoni, drámai formában — a goethei hagyományokra kellett támaszkodniuk. A *Faust* szabad drámai alakja tette lehetővé a „drámai költemény" megjelenését, olyan műfajét, mely többé nem színi előadásra szánt darab, hanem költői alkotás drámai formában.

E kettős hagyomány hatása az is, hogy az emberiség-költemények gyakran mitikus vagy vallási jellegűek, de vallási tartalmuk általában kevéssé felel meg az ortodoxiának. Amit „miltoni hagyománynak" nevezünk, az voltaképpen még régebbi kezdeményekre megy vissza: a reneszánsz idején született epikai alkotásokra; ilyenek Maurice Scève *Microcosme* című elbeszélő költeménye (1562) és Du Bartas *Seconde Semaine*-je (Második Hét — voltaképpen a Teremtés utáni második világkorszak). Milton mind e két francia eposzt ismerte, az utóbbit Joshua Sylvester fordításában. Ezeknek a költeményeknek a fő témája Ádámnak, a *Biblia* szerinti első embernek a sorsa az Édenkertből való kiűzetés után, továbbá az ő utódainak a története. Scève-nél az ember, Ádám, majd a tőle származók előbb „homo faber"-ekké lesznek, azaz a természeti erők uraivá a technikai haladás következtében, utóbb „homo sapiens"-ekké a művészetek, a költészet és a tudomány elsajátítása révén. Ez a folyamat szerepel lényegében, bár nem ennyire egyértelműen Du Bartas *Seconde Semaine*-jében is. Ez a folyamat megindul már Ádám életében, de ő megtudja fajtája jövőjét is — jó szellem sugalmazására — Scève-nél álomban, Du Bartasnál eksztatikus állapotban. Ez az előre látott jövő elsősorban a *Bibliá*-ban szereplő események sorozata, így Ábel halála, a vízözön, Izrael népének története, Krisztus eljövetele stb., és az utolsó ítélettel fejeződik be. Mindazonáltal, ezek a költők belevegyítnek e bibliai események közé olyan epizódokat, melyek az ókori Egyiptom, Babilonia, Görögország, Róma történetéből valók, sőt olyanokat is, melyek saját korukra vonatkoznak, így pl. a XVI. századi háborúkra. Mi több, Du Bartas Amerika felfedezésére is kitér biblikus eposzában. Ilyen módon e reneszánsz kori íróknál kialakul egy keveréke a bibliai elbeszéléseknek és bizonyos világtörténelmi mozzanatoknak. Ezt a történelmi mozzanatsorozatot megéli előre — legalább is részben — az első ember, a bibliai Ádám.

Ez a reneszánszból eredő hagyomány érvényesül Milton *Elveszett Paradicsomában* is, főként annak tizenegyedik és tizenkettedik „könyvében" (voltaképpen énekében. Ezekben a „könyvekben" Mihály főangyal megmutatja Ádámnak először víziókban, majd elmondja neki utódainak jövőjét a bibliai események időrendjében, de belevegyíti Milton e jóslatba a saját demokratikus és republikánus eszméit is, így pl. amikor a Bábel-torony építésének sikertelenségét Nimród despotizmusának tulajdonítja, vagy amikor elítéli a háborúkat (ezt teszi egyébként Scève és Du Bartas is), és — általában — amikor határozottan hangsúlyozza a különbséget az Isten iránti engedelmesség (aki az egyedüli szuverén hatalom) és a királyok és más földi hatalmasságok iránti engedelmesség között, amely csak viszonylagos, az ellenük való lázadás megengedett is lehet, sőt indokolt is.

Semmiképpen sem osztom azok véleményét, akik szerint Sátán lenne a miltoni eposz főalakja (a tizedik könyvben csaknem megsemmisül), azoknak az anglicistáknak adok igazat, akik szerint a főhős maga az ember, Ádám — részben Éva — alakjában megtestesülve. Mindamellett a költemény a bukott angyalok lázadásával kezdődik, amiről kevés utalást találunk a *Bibliá*ban, főként nincs róla szó az édenkerti jelenetekben, és Miltonnál Sátán alakjában van valami zord nagyság, alakja — bizonyos fokig — humanizálódik. A Rossz főokozójának ez az emberiesítése még csak kibővül Goethe Mephistophelesében: a gonosz szellem néha mint szkeptikus bölcselő jelenik meg, sőt néha a szerző gondolatainak kimondójává is válik. Ilyen kettős értelmű szerepe van Lucifernek Madách *Az ember tragédiájá*ban és még inkább Victor Hugo *A Sátán Vége (La Fin de Satan)* című eposzában.

E kettős — miltoni és goethei hagyomány következtében — az emberiség-költemények a Jó és Rossz harcát is ábrázolják, eltérő szemlélet alapján. Egyfelől az emberi sors úgy jelenik meg mint Bukás, majd Vezeklés a Lemondás útján, végül mint bekövetkező Megváltás. Másfelől a Bukás után, a Küzdés útján következik be a Felemelkedés, és a Küzdés eredménye a Megváltás. Az előbbi felfogás érvényesül Lamartine eposzaiban, de ezt a felfogást sugalmazza Krasiński drámája is, amelyben a Lemondás hiánya okozza, hogy elmarad a Megváltás. Ezzel szemben a Küzdés útján való Felemelkedés eredménye a Megváltás Victor Hugo *Századok Legendájá*ban *(La Légende des Siècles)* — főképpen, ha azt is figye-

lembe vesszük, hogy — a költő terve szerint — ez a mű egy trilógiának az első része; a folytatás két filozofikus eposz lenne (vagy lett volna, mert az utolsó rész töredékes): az *Isten (Dieu)* és *A Sátán Vége (La Fin de Satan)* című költemények. A Küzdelem megváltó értéke a vezérmotívum Madách Imre *Az ember tragédiá*jában, ezt hangsúlyozza a mű befejezése is.

A lengyel költő, Zygmunt Krasiński *Istentelen színjáték*ában *(Nie-Boska Komedia,* megjelent 1835-ben) a Jót az Őrangyal alakja jelképezi, a Rosszat a Gonosz szellemek Hangjai (Anioł Stróż, illetve Chór Złych Duchów). A főhős, Henryk gróf (a darabban csak mint férj — Mąż — jelölve), aki költő és a század szellemének képviselője, nem követi az Őrangyal intelmeit, következésképpen sorsa a bukáshoz vezet, nevezetesen az öngyilkossághoz. A drámának két része van. Az elsőben a költészet úgy jelenik meg, mint a zabolátlan képzelet következménye, és mint ilyen szembekerül a valóságos élettel, melyet a család jelképez: az odaadó hitves és a gyermek. A főhős eltávolodik az övéitől, a Gonosz Szellemek csábító szavait követi, és egy nagyon szép női alak után rohan, akiről, kiderül, hogy egy elkárhozott nő szelleme. Henryket elvakítják ezek a fantomok, eszét vesztve követi őket, akik egy szakadék felé ragadják, s majdnem belezuhan. Ezalatt hitvese megőrül: azt hiszi, hogy az őrület a költészet beteljesülése, fia, Orcio pedig vakká lesz, mert benne a belső látás képessége nem engedi kifejlődni a normális látás képességét.

A dráma második része a társadalmi küzdelmek bukását mutatja be. Kitör a forradalom — a szerző nem jelzi, hogy melyik országban —, a fellázadt népet Pankracy vezeti, aki jelentékeny képességű és intelligenciájú, de gátlástalan ember. A forradalom a győzelméhez közeledik, az arisztokraták a Szent Háromság várába szorulva védekeznek. A forradalmi jelenetek a nagy francia forradalom egyes mozzanataira emlékeztetnek. Az arisztokraták vezére Henryk gróf, de ő meggyőződés nélkül folytatja a harcot. Pankracy tábora elfoglalja a várat, lemészárolják a legyőzötteket. Henryk grófot Pankracy meg akarja menteni, mert méltó ellenfelének tekinti, ámde Henryk — mielőtt bekövetkezne a teljes vereség — a mélységbe veti magát. Mindemellett a forradalom nem győz: Krisztus alakja jelenik meg, de nem mint megváltóé, hanem mint legfőbb bíróé. Pankracy megsemmisül e látomás hatása alatt, ez a végső vízió mindkét tábort elítéli, mert mindkettőt a kölcsönös gyűlölet vezérelte, hiányzott belőlük a szeretet, a legfőbb keresztényi erény. Nincs megváltás senki számára, a dráma a totális pesszimizmus szellemét sugalmazza.

Lamartine filozofikus epikájában egészen más koncepció érvényesül. Már 1821-től kezdve tervbe vette egy nagy eposzciklus megírását, amelynek címe *Látomások (Visions)* lett volna. Az első mű a Bukást mutatta be, melyet a Vezeklések (Expiations) sorozata követett volna, az utolsó darab tárgya pedig a Megváltás lett volna (Rédemption), mint a Lemondás, Áldozatvállalás (Abnégation) következménye. Később eltért az eredeti tervvázlattól a harmincas években, s végül is a ciklusnak csak az első és utolsó darabját írta meg. Az első mű, az *Egy angyal bukása (La Chute d'un Ange)* 1838-ban jelent meg, mikor a tervezett sorozatot befejező költemény, a *Jocelyn* már két éve elhagyta a sajtót (1836). A tíz eposzra tervezett koncepció önálló cselekvényű darabokból állt volna, az alaptételt (Bukás — Vezeklés — Megváltás) egy meghatározott személynek a történelmi időben bekövetkező reinkarnációi illusztrálták volna, de — mint jeleztük — csak az első és az utolsó mű készült el. Az *Egy Angyal Bukása* Cédar angyal történetét adja elő, aki otthagyja a mennyet egy földi nő szerelméért, bukása tragikus végű. A meg nem írt eposzokban nyolc esetben kellett volna levezekelnie vétkét, de csak a végső történet készült el, amelyben a vezeklést már a Megváltás követi: ez a *Jocelyn*. A *Jocelyn* története a francia forradalom idején és az azt követő időkben játszódik le. Jocelyn — hajlamai ellenére — a papi pályára és a cölibátusra szánja el magát, lemond Laurence iránti szerelméről, hogy segítse családját, majd hogy egy halálra ítélt püspöknek lelki vigaszt adjon, azután hogy lelki gondozásban részesítse híveit, az Alpok lejtőjén élő egyszerű földműveseket, pásztorokat. Jocelyn önfeláldozó élete révén történik meg a Megváltás Lamartine eposzkoncepciójában. A Megváltás megtörténtének jele legvilágosabban az *Új epilógus*ban *(Le nouvel epilogue)* jelenik meg, e szerint egy pásztor látta, amint Jocelyn és Laurence együtt szállnak az egekbe (már az 1839-es kiadás szerint).

Jocelyn is, Laurence is voltaképpen a forradalom áldozatai (Laurence a forradalom katonáinak üldözése elől menekül a hegyekbe, Jocelyn a halálra ítélt

püspök lelke megmentése érdekében kénytelen elfogadni a pappá szentelést). Mindamellett az újjáalakult világ képe — a jakobinus terror utáni években — semmiképpen sem lehangoló hatású a műben. Az irodalomtörténet-írás — ebből a szempontból — joggal emelte ki az 1800. év Párizsának derűs vonásokat is tartalmazó képét, az „emberi karaván" példázatát, mely hogy tovább tudjon jutni egy meredek partú folyó képezte akadályon, a szükségesnél is nagyobb mértékben dönti le az erdő — sokszor értékes — fáit, s végül az egyszerű falusi élet rajzában az emberi munka magasztalását. Lamartine szerint — Jocelyn elmélkedései erre utalnak — a történelmi változások az isteni gondviselésből következnek, még ha az emberek nem is veszik ezt észre.

Az 1848-as „népek tavaszát" jelentő mozgalmak bukása után bekövetkező kiábrándulás légkörében született meg az a két „emberiség-költemény", mely a legközvetlenebb módon és kronológiai rendben ábrázolja az emberiség történelmi fejlődését. Az epikai műnemben ekkor készült el és jelent meg első sorozatában Victor Hugo műve, a *Századok Legendája (La Légende des Siècles)*, 1859-ben. (Ez az első sorozat egyébként a kritika egyértelmű megállapítása szerint a mű leginkább összefüggő, legszilárdabban szerkesztett változata.) Ami pedig a drámát illeti, az 1859-es és az 1860-as években írta meg a magyar Madách Imre *Az ember tragédiáját*. Mindkét költemény a bibliai Édenkertből indul el, ámde Hugónál nincs itt Bukás, Madáchnál — bizonyos vonatkozásban — van. Mindenesetre a főprobléma e művekben semmiképpen sem a Vezeklés, hanem az emberiség küzdelme, melynek eredménye nem azonos a két alkotásban. De a Megváltás jelen van mind a kettőben. Hugónál a *Századok Legendájának* utolsó darabjaiban és főként *A Sátán Végében*, a trilógia utolsó részében. Madáchnál az utolsó színben: amikor Ádám újra Isten védelme alá kerül, aki a további küzdésre indítja a bizalom szellemében.

Az ember tragédiája — írójának megállapítása szerint — „drámai költemény" tizenöt színben, melyből négy bibliai jellegű, a mennyéli, az Édenkerti, az Édenkerten kívüli és az utolsó, a harmadik színnel azonos helyen játszódó tizenötödik. A dráma Lucifer lázadásával kezdődik, aki az isteni harmóniával szemben a lázadás, a tagadás és a diszharmónia szelleme, s voltaképpen oly világképpel vádolja az Urat, mely az ő lázadásának eredményeképpen jön majd létre. Az első emberpárt a tudás ígéretével csábítja el. Ezért a Paradicsomból való kiűzetése után Ádám követeli, hogy részesítse is a tudásban, főképpen abban, hogy láthassa előre ivadékai, az emberiség jövendőjét. Ekkor Lucifer álmot bocsát reá, melyben Ádám megéli az emberiség történetének fő korszakait az egyiptomi civilizációtól kezdve egészen a földi élet teljes megszűnéséig. A történelmi korokat ábrázoló tizenegy színen át Lucifer egyrészt úgy jelenik meg, mint démon, aki az egyes korokban a negatívumot előtérbe állítva a kétségbeesésbe akarja hajszolni az embert, másrészt mint keserű, de valódi igazságokat mondó szkeptikus bölcselő, ekképpen az Ádám és Lucifer közt lefolytatott párbeszéd nem egyszer a költő lelkének belső vitáját tükrözteti.

Álmának folyamán Ádám a különféle korszakok reprezentánsainak alakját ölti magára. Egyiptomban Fáraó, aki Éva hatására felszabadítja a rabszolgákat. Az athéni köztársaságban Miltiadeszként jelenik meg, akit, bár győzelmes hadvezérként megmenti a hazát, az ellenségei által felbérelt demagógok és a megtévesztett vagy megfélemlített nép halálra ítél. A hanyatló Rómában dőzsölő és kicsapongó patrícius, aki megundorodik — megint részben Éva hatására — e romlott élettől, és Péter apostol szavait követve kereszténnyé lesz. A középkorban Tankrédnak, az eszményi lovagnak képében lép fel, de itt is kiábrándul, látva az eretneket égető fanatizmust, s mivel elszakítják tőle Évát, kit egy apai fogadalom a kolostorba kényszerít. A reneszánsz idején ő a tudós Kepler, akit lealázó helyzete a császári udvarban arra kényszerít, hogy tudományos eredményeinek hirdetése helyett a babonás csillagjóslást és alkímiát gyakorolja. Megálmodja a francia forradalmat, Dantonként hirdeti ennek hármas eszméjét a lelkes tömegnek, de ez ellene fordul, és a terror áldozata lesz. Utána a szabad verseny világát óhajtja, de a londoni vásárban megtapasztalja, hogy ez az anyagiassághoz, a tömegek nyomorához és az erkölcsi értékek romlásához vezet. Ekkor egy kollektivisztikus, szocialisztikus társadalmat óhajt, melyet a tudomány irányít majd, de a falanszterben az egyéniség elnyomását, az élet elgépiesedését és elszürkülését tapasztalja meg, és egy áltudomány, a frenológia zsarnoki alkalmazását, ennek alapján választják el Évától is. Lucifer az Űrbe ragadja, de a Kozmoszban sem tud elszakadni a földtől,

ismeretlen világokban megsemmisülne a léte. Visszatérve a földre, kész lenne új, tisztultabb eszmékért küzdeni, de hiába, a természet már teljesen kihalóban van a naprendszer kihűlése következtében, az emberi nem utolsó maradványait elállatiasodott alakban találja. Ezzel beteljesedik a tragédia, legalábbis az álomjelenetekben. A történeti színek — Madách vallomása szerint — az emberiség történetének vezéreszméit ábrázolják, Erdélyihez írt levelében a következő sorrendben említi őket: szabadság, kereszténység, tudomány, szabad verseny, szocialisztikus eszmék. A műben a történelem folyamán e „nagy és szent" eszmék eltorzulnak: Ádám minden egyes korba lelkesülten lép be, és kiábrándultan távozik. Kétségtelen, ábrázolásukban van, ami történelmileg igaz, de a negatívumok uralkodnak. Felmerült a kérdés, vajon ez a pesszimizmus nem onnan ered-e, hogy a rendező Lucifer, a démon. Onnan is, de azért is, mert a szerző az emberiség történetét annak befejezésével akarva lezárni, a három utolsó, utópisztikus álomjelenetet egy inkább kozmikus, mint történeti időbe helyezte el, olyan időbe, mely csak millió évvel következhet be a tizenkilencedik század után, arra a korra, amikor már — az akkori tudomány véleménye szerint — a naprendszer kihűlése érezhetővé válik. Az is igaz, hogy Lucifer valóban a kétségbeesésbe akarja kergetni Ádámot, mert ez, álmából felébredve, öngyilkos akar lenni. E szándékában Éva akadályozza meg, aki megvallja neki anyaságát, majd később megjövendöli Jézus eljövetelét, aki „testvériséget hoz majd a világra". Ádám elfordul Lucifertől, leborul az Úr előtt, aki védelmét ígéri neki, de nem ad konkrét választ Ádám kérdésére, hogy előre halad-e majd az emberiség és halhatatlan-e az ember egyéni léte. Az Úr Ádámot lelkiismerete szavára utalja, mely a mű szerint „égi szózat", és Éva érzelmi intuíciójára, aki ekképp a Paradicsom vétkes nőjéből a megváltó „örök-női" magaslatára emelkedik. Az Angyalok Kara inti Ádámot, hogy ne várja el küzdelme jutalmául a tömeg háláját, az erény jutalma önmagában van. A dráma az Úr szózatával végződik: „Ember küzdj, és bízva bízzál." Madách értelmezése szerint (Erdélyihez írt levelében) a zárómondat az „isteni gondviselésre" utal, mely „pótolhatja" az emberben levő „gyöngét". Ez a „gyönge" nem annyira Ádámban jelentkezik, aki az önzetlen és a nagy eszméket őszinte odaadással szolgáló ember típusa, sokkal inkább a tömegben, amely a legnagyobb eszmét is eltorzítja előítéleteivel, önzésével és fanatizmusával.

Végeredményben *Az ember tragédiája* elég pesszimisztikus képet fest az emberiség történetéről, e képet enyhíti ugyan az utolsó szín. Ám ebben a színben az Úr ígéreteiben és intelmeiben is van némi homályosság, ami a problémát a történeti és tudományos szintről az etikai szintre teszi át. Az emberi küzdelmek eredménye és jutalma nincs biztosítva, mindamellett a nagy eszmékért vívott küzdelem az ember kötelessége, létének értelme. Ezen eszmék közül kiemelkedik a „testvériségeszme", mely több helyen felhangzik a *Tragédiában*, és különös hangsúlyt kap Éva utolsó színben elhangzó próféciájában. Alapjában véve, *Az ember tragédiája* az „és mégis" filozófiáját hirdeti.

Ezzel szemben Victor Hugo *Századok Legendájának* filozófiája egyértelműen optimista. *A Legendák* első sorozata körülbelül egyidejű Madách drámájával. Hozzá kell tennünk, hogy a megjelenés idején Hugo már elkezdte írni az *Isten (Dieu)* és *A Sátán Vége (La Fin de Satan)* című költeményeit, mint ezt jelzi is a *Századok Legendájának* előszavában. Az itt vázolt programból világosan kitűnik, hogy a trilógiát optimisztikusnak tervezte, a vége a Rossz teljes megszűnése lett volna. *A Századok Legendája* nem egységes mű, nincs főhőse. A mű „kis eposzok" (petites épopées) sorozata, erre mutat az alcím is. Különálló epizódokból áll, melyeket — az előszó szerint — egy csaknem láthatatlan fonál (un fil presqu'invisible) köt össze, ez az emberi haladás (le progrès humain). A könyv első epizódciklusa az Évától Jézusig (D'Ève à Jésus) címet viseli, és az első darab az Édenkert szépségét festi és Éva anyaságát magasztalja. Itt nincs olyan bűn, melyet ki kellene engesztelni, esetleg Kain testvérgyilkossága. Az első ciklus bibliai történeteket foglal magában, mint Dániel az oroszlánok barlangjában, Boáz álma — és azzal a jelenettel végződik, amikor Jézus feltámasztja Lázárt a János evangéliuma szerint. Madáchcsal ellentétben, aki csak Európával foglalkozik, Hugo megpróbálja belevinni eposzába a muzulmán Keletet is: *A Hedzsra nyolcadik évében, A Kelet trónjai (L'an neuf de l'Hégire, Les trones de l'Orient)* c. darabokban. A középkor nagy helyet foglal el a kompozícióban a vándorlovagok (Les chevaliers errants) történeteivel, akik megmentik az ártatlanokat, és megbüntetik a birtolókat és a zsar-

nokokat. Az irodalomtörténet-írás a sorozat csúcspontjának a *Szatír* történetét tekinti, aki „Pan"-ná (itt valójában a mindenséggé) változik, és térdre kényszeríti az olimposzi isteneket. A *Szatír*-epizód mellékcíme *A reneszánsz (Le Satyre ou la Renaissance)*, de a kritika benne a nagy francia forradalom szimbólumát látja, egyébként a forradalom nem szerepel sem az 1859. évi sorozatban, sem a végső összefoglaló 1883-as kiadásban. Ami az újabb időket illeti, Hugo emléket állít az egyik darabban apja nagylelkűségének *(A csata után — Après la bataille)*, majd bátor ellenállást hirdet III. Napóleon uralma és általában mindenféle diktatúra ellen a *Szavak a megpróbáltatásban (Paroles dans l'épreuve)* című, inkább lírai, mint epikai darabban. Az 1859-es gyűjtemény végén (és az 1883-asén is) az emberi testvériség uralmának megvalósulását jövendöli a *Teljes tenger* és a *Teljes Ég (Pleine Mer, Plein Ciel)* című költeményekben, mégpedig a huszadik században remélve ezt. Sajnos, századunkban ez az optimista prófécia nem valósult meg, a légtér meghódítása egyáltalán nem vezetett az egyetemes testvériség létrejöttéhez, a repülés inkább pusztító szerepet játszott a két világháborúban. Ha Hugo egy mitikus jelképet használt volna a kormányozható léghajó helyett, és ha az elkövetkező boldog időt egy meghatározatlan korra jósolta volna, szép és ékesszóló verseit hitelesebbeknek éreznénk. Egyébként, hogy igazságosak legyünk, hozzá kell tennünk, hogy a *Századok Legendája* nem ezzel, hanem egy apokaliptikus vízióval zárul. *Az Ítélet harsonájával (La Trompette du Jugement)*, melynek felhangzását „az időkön túlra" *(Hors des Temps)* helyezi a költő. A *Legendák* első sorozatát két másik követte, és a három kötetet egy időrend szerinti műbe olvasztották 1883-ban Victor Hugo halála előtt. Az elsőt követő két könyv szintén „kis eposzok" gyűjteménye, melyek — részben — kiegészítik az első anyagát. A témák főként a görög ókorból valók, és a költő élete idejéből. Mindenesetre a *Századok Legendája* a történelmi tárgyú emberiség-költemény legtökéletesebb megvalósulása az epikai műfajban. A mű alapkoncepciója a költő humanista és megragadó hite abban, hogy — minden akadály ellenére — az emberiség a világosság és a testvériség felé halad, ha egyes darabjai — minden költői szépségük ellenére — problematikusan is hatnak. Az hugói eposz mindenképpen megérdemli, hogy magasra értékeljük nemcsak esztétikai, hanem etikai szempontból is.

A *Századok Legendája* és *Az ember tragédiája* után jött létre két olyan emberiség-költemény a XIX. század folyamán, mely szintén a történelemről szól, és kiemelkedő helyet foglal el az európai irodalomban eszmei gazdagsága és költői szépsége miatt. Az egyik ilyen mű Eminescunak, a román költőnek *Memento mori* című epikus alkotása, a másik a cseh költő, Jaroslav Vrchlický *Az emberiség eposza*, mely történeti epizódok sorozatából áll, de ezek egységbe forrasztása csupán terv maradt. Bizonyosra vehető — Vrchlický esetében teljesen nyilvánvaló —, hogy mind a ketten ismerték a *Századok Legendáját*. Két kiváló román irodalomtörténész, George Călinescu és Tudor Vianu lehetségesnek tartja, hogy Eminescu olvasta *Az ember tragédiáját*, vagy hallott róla, de ezt nem tekintik bebizonyítottnak. Ezzel szemben Vrchlický esetében Madách művének ismerete vitathatatlan, ugyanis — František Bráběkkel együtt — ő fordította cseh nyelvre a *Tragédiát*. A kritika — egyértelműen — megállapítja, hogy e két költőre jelentősen hatott Schopenhauer filozófiája, és valóban művük más szellemiséget lehel, mint Hugo optimizmusa és Madách „és mégis" filozófiája.

A *Memento mori* — alcíme: a *Hiábavalóságok panorámája (Panorama deşertăciunilor)* — egységes, összefüggő költemény, bár nincs központi hőse. Eminescu 1872-ben írta, de életében csak egy részét közölte (az egyiptomi civilizációról szóló részt). Tehát posztumusz mű, melynek fejezeteit utólag szerkesztette egybe a kutatás. Ezért a *Memento mori*t töredékes műnek tekintik, mindamellett prológusával, majd a történelmi freskószerű, kronológiai rendben elhelyezett korképeivel — ezek alkotják az eposz viszonylag terjedelmes cselekvényét —, továbbá befejezésével, mely filozófiailag és hangulataival összefoglalja a történelmi képek tanulságait, teljesen elkészült mű benyomását kelti. A prológusban — hét hatsoros versszak — a költő szembeállítja a „képzeletnek boldogító álmodozásokkal teli világát" (lumea-nchipuirii cu-a ei visuri fericite) a kínlódással, gyötrelemmel teli való világgal (lumea cea aievea). Megállapítja, hogy bár ismételten sokan akartak e rossz világon változtatni, az eredmény: „Minden elmúlt a világon, csak a rossz maradt" (Toate au trecut pe lume, numai răul a rămas). Ennek ellenére a költő gondolataiban visszafordítja a múlt felé az idő kerekét (roat-a vremei înapoi eu o întorc), és

majd csak a történelem határkövénél (piatră ce însamnă a istoriei hotară) állítja meg, ahol a világ új úton, új mérleg után méri a dolgokat (Unde lumea în căi nouă, după nou cîntar măsoară). Ezzel a költő előre jelzi, hogy művének célja az emberiség történetének filozofikus bemutatása, s azt is érezteti már, hogy ez a reprezentáció nem lesz optimisztikus, s a „kerék" (roata) képével — mely később is vissza-visszatér —, a történelem ciklikus értelmezését sugalmazza.

A történelmi freskók sorozata a kőbaltás négerrel kezdődik (az ősember jelképével), és folytatódik az ókori civilizáció nagy birodalmainak színes, költői rajzaival: Babilon, Ninive, Egyiptom civilizációjának nagyságát és bekövetkező pusztulását sugalmazza képeivel. Utána Palesztináról szól a költemény, Dávid és Salamon idejében, fénykorában, de jelezve már romlását is. Az ókori Görögország gazdag korát rajzolja utána, bölcseivel, költőivel, művészeivel, majd annak fényeit és tragikus bukását. Majd Róma Hatalmáról szól Néró császár idejében, a város égéséről. Ezután egy mesés és hosszabb rész következik: a dák legendák tündérkirálynőjéről, Dochiáról, gazdag színekkel vázolt természeti környezetben. Traianus és Decebál harcainak előadása következik, a harcban a két nép istenei: a római Jupiter és a dák Zamolxes is részt vesznek, mint a homéroszi eposzokban; ez epizód végén Eminescu román nemzeti érzésének is hangot ad. A népvándorlás korából a költő leírja, hogyan hódították meg a germánok Rómát, de ezzel egyúttal — otthagyva a pogány Odin isten tiszteletét — a keresztény vallásra tértek. A középkorról csak egy versszakkal emlékezik: sötét világnak ítéli meg, mint amely leigázva tartotta az emberi szellemet (Astfel secoli de-ntuneric ţin în lanţuri d-umilire Spiritul...). A felszabadulást a költemény szerint a nagy francia forradalom hozta. Eminescu lelkesen ír a Bastille bevételéről, ámde a forradalmat a „tigris Robespierre" (tigrul Robespierre) terrorja követte. A rémuralom elbukott, de az eszme egy ember elméjében összpontosult (Ele se concentră în suflarea unui om). E nagy (Mare) ember Napóleon volt, aki harcaival a világot egyesíteni és az *örök békét* akarta megvalósítani (Căci prin noaptea unei lumi în bătălie Lin luceşte-*eterna pace, luminos şi mîndru ţel).* Észak azonban megtörte küzdelmét, és vele az Eszme is letűnt (Nordul m-a învins — *ideea m-a lăsat).* Sőt ekképp még a történet könyve is lényegileg bezárult (Cu dînsul cartea lumii iar s-a-nchis).

Eminescu így a világtörténet eseményeit voltaképpen Napóleon bukásáig tárgyalja. Eposzában utána egy metafizikai és történetfilozófiai elmélkedés következik: A világot hiába akarjuk igazán megismerni. Igaz, csak a természetben vannak végek, az emberben végtelenség van. (Cum în fire-s numai margini, e în om nemărginire). Ám az elme vég nélküli képessége sem tudja századok óta felfogni a világ lényegét és alkotóját: az istenséget. Az eredmény: bevallja, hogy ő azt hitte, az igazságot keresi, pedig csak költő volt (Şi cînd cred s-aflu-adevărul mă trezesc — c-am fost poet). Ami a történetfilozófiai következtetést illeti, az a ciklikus szemlélet: Nagyságból bukás, bukásból nagyság következik, így látod a történet kerekét örök visszaforgásban (Din mărire la cădere, din cădere la mărire Astfel vezi roata istoriei întorcînd schiţele ei...), és évezredek eszméi semmivé válnak (Şi idei a zeci de secoli sunt reduse la nimic); a végeredmény: Istenség lehanyatlása, eszmék alkonyulása (E apus de Zeitate, ş-asfinţire de idei).

Ezeket a következtetéseket a világpusztulás víziói váltják fel, mintha azt Eminescu közelinek vélné: sokasodnak az idők jelei (Se-nmulţesc semnele vremei...), amikor eljön a halál uralma (C-a venit domnia morţii). Ezt a sötét jövőt apokaliptikus képekkel festi a költő: lehullanak a csillagok, kialszik a nap, pusztaság lesz a világ, semmi sem marad meg az ember hatalmából.

Ebből a dermesztő perspektívából a legendák világába menekül Eminescu: a mesék egy csodás helyről szólnak, ott van az élet vizének tava egy bűvös sikon, amelyből ha valaki iszik, nem hal meg (E un lac cu *apă vie* într-un şes încîntător. Cine bea din el nu moare...). A költő itt felteszi a kérdést: miért igyék a halhatatlanság tavából, ha majd a végpusztulás utáni születendő világot kell látnia, mely csak ismételni fogja a múltak történetét (istoria lumii dinainte-mi repetită) oly új néppel, mely hasonlóan fog szenvedni mind erényeivel, vétkeivel, nyomorával (Şi toate cu virtuţi, vicii aceleaşi, cu mizerii repetate...). Ámde e halhatatlanná tevő tőből egy cseppet mégis kíván inni a költő, mely a költészet és a gondolat borának egy cseppje (din lacul, ce te-nchină nemuririi, E o picătură-n vinul poeziei ş-a gîndirei). De csak egy cseppet, mert a többinél, ami meghal, ez tovább tart *(Dar o picătură numai.* Decît al-tale, ce mor, Ele ţin mai mult). Noha

ez is emberi, s így elpusztul akár a többi (*Umane, vor pieri şi ele toate*). Az utolsó versszak a végkonklúzió: a költő megissza a költészet tüzes cseppjét, de nem töri magát megoldhatatlan kérdésekkel, nem óhajtja kiolvasni a világ könyvéből azokat a jeleket, melyeket nem ő írt bele. (Valószínűleg itt a végpusztulás utáni világ könyvére gondolhatott, mely nem lesz jobb a réginél.) Hiszen a semmi semmivé teszi az élet sötét számjegyét, és hasztalan dolog nekünk a gondolatok mértékén mérni, mert a gondolat csak fantom, mikor az élet álom.

Şi de-aceea beau păharul poeziei înfocate.
Nu-mi mai chinui cugetarea cu-ntrebări nedezlegate
Să citesc din cartea lumii semne, ce mai nu le-am scris.
La nimic reduce moartea cifra vieţii cea obscură —
Inzădar o măsurăm noi cu-a gîndirilor măsură,
Căci gîndirile-s fantome, cînd viaţa este vis.

A *Memento mori* alcímének megfelelően a „hiábavalóságok panorámája" a múltra és a jövőre is vetítve. Pesszimizmusát enyhíti az élet vize tavának legendájával szimbolizált halhatatlanság képzete, melyből azonban csak egy csepp a költészet, amely átmeneti továbbélést, viszonylagos halhatatlanságot biztosít, az elmúló értékek sorában egy — igaz, csak viszonylagos — állandó értéket, és ez igazolja a költői alkotás igazságát. A költő esztétizmusa enyhíti e sötét „panorámát".

A cseh költő, Jaroslav Vrchlický meg akarta írni az emberiség eposzát (Epopej lidstva), mint ahogy egy 1875-ből származó, Itáliából küldött levelében jelezte. Azonban azok a költeményei, melyek belekerültek volna e nagy tervbe, meglehetősen különbözők és különféle versgyűjteményeibe szétszórtak. E kötetek közül a *Szellem és világ (Duch a svět)* még, úgy látszik, része lett volna az eredeti koncepciónak. Azonban a későbbi, egyébként számos kötetbe foglaltak más ihletből fakadó költeményekkel keverednek. Az első versgyűjteményből az tűnik ki, hogy akkor a szerző hitt valamiféle fejlődésben, de később látása elkomorodik. Karel Krejčí ebben a változásban főleg Schopenhauer hatását látja, de szerinte hozzájárult ehhez *Az ember tragédiája* álomjeleneteinek keserű vége is. A szétszórt megjelenés ellenére, Vrchlický költeményeit össze lehet úgy kapcsolni, hogy azok együttesen egy történelmi tárgyú emberiség-költeményt képezzenek. Az idevágó költemények nem mind „kis eposzok", mint Victor Hugo *Századok Legendái*ban, melynek hatása Vrchlický művén nyilvánvalóan érezhető. E csoportba — mint jeleztük — igen különféle versek tartoznak, van köztük nagy számú szonett, ezek általában azt a benyomást fejezik ki, amelyet a világirodalom nagy költői keltettek a költő lelkében Homérosztól kezdve Swinburne-ig. Vannak e csoportban románcok, balladák, líraibb darabok is. Vrchlický soha sem foglalta össze ilyen témájú költeményeit egységes ciklusba, mint tette Victor Hugo. Mindamellett azok a kritikusok, akik elemezték élettörténetét és műveit, azt állítják, hogy „az emberiség eposzának" problémája őt egész életén át foglalkoztatta. Valóban, e szétszórt darabok beilleszthetők — többé-kevésbé — történeti időrendbe. Így összeállítva a műveket, meg lehet állapítani, hogy Vrchlický bőven írt a görög ókorra vonatkozó verseket, hogy részben legendás, részben valóságon alapuló történeteket énekelt meg a középkorból. A francia forradalmat úgy tekinti, mint az ember felszabadításának legnagyobb kísérletét, de a terrort határozottan elítéli. Felemeli szavát saját kora szociális és morális bajai ellen, de nem látszik hinni abban, hogy ezek a bajok komoly mértékben gyógyíthatók. Kétségeit világosan kifejezi az *Európa hajóroncsa (Vrak Evropy)* című költeménye, mely a *Hangok a pusztában (Hlasy v poušti)* című 1890-ben kiadott kötetében jelent meg. Eleje egy megállapítás, melyből felvetődik a kérdés: „Csodás hajó volt, — most roncs, kié e bűn, a népé vagy a kapitányoké?" (Lod' nádherná to byla — ted'je vrak. Kdo vinen tím, zda líd ci kapitáni?) A kérdések sűrűsödnek, de ha van válasz, az nyugtalanító: Mindig a balsors ragad meg mindent, hogy mélyebbre rántsa Európa e hajóroncsát (Vždy levý konec všeho uchopí, by hloub jen stáhnul ten vrak Evropy). A befejezés is kínzó kérdés: A siránkozás, az átok az egeket veri, de meglátják-e visszatérted, Európa hajóroncsa? (Kvíl, kletby nebes bijí o stropy, však uslyší je vseld vrak Evropy?). Vrchlický peszszimizmusa még határozottabban érvényesül a *Foltok a Napban* című, 1897-es kötetben *(Skorny na Slunci)*; ebben jelent meg a tragikus jövőt jósló *A XX. század ajtaja előtt (Před bramou XX. věku)*. Így fejeződik be a történeti, legendai vagy mitikus témájú költemények sorozata, melyet a szerző maga — egyik kötetének cí-

mében is — „töredékes eposznak" nevez *(Zlomky epopeie)*, s melynek részletei nagyon költőiek és filozofikusok.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a történelmi tárgyú emberiség-költemények igen különféle műformákat ölthetnek. Az epikai műnemen belül két típust állapíthatunk meg. Az egyikben a költő a történelem fázisait, jelenségeit egységes műbe foglalva ábrázolja, a másikban több önálló költeményt fűz össze kronológiai rendben, és így mutatja be a történelmi változásokat. Az előbbi eljárást használta Eminescu, amikor egységes, összefüggő művet alkotott, prológgal, azt követő időrendbe elhelyezett történelmi freskókkal, s a befejezésben levonta az e képekből következő filozófiai tanulságot. Mindamellett eposzának nincs központi hőse. Lamartine-nél van ilyen, akinek az egymás utáni korszakokban bekövetkező újjászületése lett volna — a költő terve szerint — a tíz műre tervezett eposzciklus cselekvénye, amely egyúttal az emberiség fejlődéstörténetét is illusztrálta volna. Mint jeleztük, a tíz epikai műből csak az elsőt és az utolsót írta meg. Ezzel szemben Victor Hugo „kis eposzokat" írt más és más főalakkal, ezek a történelmi vagy legendás epizódok mutatják meg az emberiség haladását a „szabadság és a világosság" irányában, s ennek éreztetésére az egyes darabok sorozatát kronológiai rendben egy nagyvonalú eposzciklusba egyesítette összefoglaló címmel: *Századok Legendái*. E terjedelmes, bár önálló darabokból álló eposzt két filozófiai költeménnyel is kiegészítette: az *Isten* és *A Sátán Vége* című darabokkal, de ez utóbbi töredékben maradt. Vrchlickýt is az a szándék vezette, hogy megírja az „Emberiség Eposzát", de csak különálló darabok készültek el belőle, melyeket költőjük nem foglalt össze egy összefüggő ciklusba.

Ami a drámai műnemet illeti, Krasiński — bizonyos mértékig — a goethei hagyományt követte, amikor hősét először a magánéletben mutatta be, majd a társadalmi harcok viharában. Mindamellett drámája azáltal különbözik a *Faust* koncepciójától, hogy közvetlenül kötődik a kor történelmi eseményeihez és szelleméhez. Madách egybeolvasztotta a goethei és a miltoni hagyományt, bibliai keretbe helyezvén el a legszorosabb értelemben vett történelmet ábrázoló színeket. Mindkét mű, dráma lévén, szükségszerűen egy központi hős köré állítja az eseményeket.

A filozófiai mondanivaló szempontjából Lamartine eposz-koncepciója ez volt: az első mű, ami el is készült, a főhős bukását mutatja be, — ezután jött volna a vezeklések sorozata a meg nem írt művekben, — az utolsó költemény a hős megváltását, megtisztulását ábrázolja, melyre a lemondás útján érkezik el. Krasińskinál van bukás — mind a magánéletben, mind a történelmi küzdelemben —, de nincs megváltás: teljes a tragikum. Eminescu eposza valóban a történelmi „hiábavalóságok panorámája", a pesszimizmust a költészet értékének hangsúlyozása enyhíti. Vrchlický költeményeit részben az utólagos kutatás rendezte időrendbe, ebből a költő kétségeit lehet kiérezni az emberiség jövője szempontjából. Hugónál a mű a költő optimizmusát sugalmazza az előszó szerint is, noha századunk nem igazolta a *Teljes ég* bizakodását, de a megkezdett, ám be nem fejezett filozofikus folytatás a Rossz teljes megszűnését jósolja a jövőben; a Sátán is megigazul: „Sátán meghalt, szüless újjá, égi Lucifer!" (Satan est mort; renais, ô Lucifer céleste!) — mondja Isten az elkészült legutolsó részben. Madáchnál a megoldás voltaképpen nyitott: az álomjelenetek történeti és tudományos pesszimizmusát az utolsó szín etikai optimizmusa ellensúlyozza: a felhívás a küzdelemre és a bizalomra.

HORVÁTH KÁROLY

IRODALOM

Célier, Léon, *L'épopée romantique*. Paris, 1954.
Barta János, *Madách Imre*. Budapest, 1942. (Részletes fejezet az emberiség-költeményekről általában s.
Dédéyan, Charles, *Le thème de Faust dans la littérature européenne*, Paris, 1961. I—IV. k.
Horváth Károly, *Az ember tragédiája mint emberiség-költemény*. In: Madách tanulmányok. Budapest, 1978. (A témáró annak világirodalmi vonatkozásaiban is.)
Horváth Károly, *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1984. I. 52—7., 128—30
Scève, Maurice, *Microcosme*. Texte établi et commenté par Enco Giudici. Cassino—Paris, 1976.
Saulnier, Vernon—L., *Maurice Scève*. Genève—Paris, 1981.
The Works of Guillaume de Salluste Sieur Du Bartas. A critical edition with introduction, commentary and variants. By Urban Tigner Homes, John Coriden Lyons, Robert White Linker. Chapel Hill, 1940. Slatkine Reprint. Genève, 1977. II,k. Second Semaine.
Peillssier, Georges, *La vie et les oeuvres de Du Bartas*. Paris, 1883.
Ashton, *Du Bartas en Angleterre*. Paris, 1908.
Taylor C. C., *Impact of Du Bartas on Milton*. Chapel Hill, 1938.
Bailey, John, *Milton*. London. 1927.
Hunter, C. K., *Paradise Lost*. London, 1980.
Evans, J. M., *Paradise Lost and the Genesis tradition*. Oxford, 1968.
Patrides, C. A., *Approches to Paradise Lost*. London. 1968.
Garden, Helen, *A Reading of Paradise Lost*. Oxford, 1965.
Abrams, M. H., *Natural Supernaturalism*. New York, 1971.
Szenczi Miklós, *Milton*. Budapest, 1978.
Krasinski, Zygmunt, *Nie-Boska Komedia*. Step napisala Maria Janion. Tekst i przypicy opracowala Maria Grabowska. Wroclaw—Warszawa—Kraków—Gdansk. 1974. Biblioteka Narodowa.
Gardner, Monica, *The Anonymous Poet of Poland*, Zygmunt Krasiuski, Cambridge 1919.
Lednicki, Waclaw, *Zygmunt Krasinski*. Romantic Universalist. An International Tribut. New York, 1964.
Krzyzanowski, Julian. *Dzieje Literatury Polskiej*. Warszawa, 1968. 287—93.
Horváth Károly, *Krasinski és Madách*. In: Hungaro—Polonica. Tanulmányok a lengyel—magyar történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Waclaw Felczak 70. születésnapjára. Budapest, 1986. 191—201.
Castelnau, Jacques, *Lamartine*. Paris, 1943.
Lamartine *Jocelyn*. Édition augmentée d'une chronologie. Texte établi et présenté par Jean de Cognet. Paris, 1960.
Pais Dezső, *Madách és Lamartine*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1919.
Sőtér István, *Madách tanulmányok*. In: Félkör. Budapest, 1979. 141—279.
Lotze, Dieter, *Imre Madách*. Boston, 1981.
Horváth Károly, *Madách Imre*. (Élete és művei.) Budapest, 1984.
Berret, Paul, *La Légende des Siècles de Victor Hugo*. Paris, 1895.
Gregh, Fernand, *Victor Hugo*. Sa vie et son oeuvre, Paris, 1954.
Bellesort, André, *Victor Hugo*. Essai sur son Oeuvre. Paris. 1951.
Eminescu, *Poezii*. Ediţie îngrijită de Perpessicius, Cuvînt înainte de Mihai Beniuc. Bucureşti, 1960. Magyar fordítás: *Eminescu költeményei*. Kriterion. Bukarest, 1984.
Călinescu, George, *Opera lui Mihai Eminescu*. Editura Minerva, 1970. Memento mori. I.k. 35—46., 443.
Călinescu, George, *Viaţa lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, 1975. (Magyarra a könyv egy régebbi kiadását fordította Mikó Imre: *Mihai Eminescu élete*. Bukarest, 1968.)
Vianu, Tudor, *Madách şi Eminescu*. In: Studii de literatură universală şi comparată. Ediţia a II-a revăzută şi adăugită. Év nélkül. (Az előszó és a hátlap alapján: 1963.) 569—77. Magyarul: *Madách és Eminescu*. Helicon 1964, 15—25,
Kakassy Endre, *A fiatal Eminescu*. Bukarest, 1959. 175—88.
Murărașu, D.: *Mihai Eminescu*. Viaţa şi opera. Bucureşti, 1983. Memento mori: 101—6.
Vrchlicky, Jaroslav. *Básné*. II. Usporadal Jaroslav Seifert. Práha, 1953. Utószó J. Seiferttől: 371—3.
Posat, Zdenek, *Epopej Lidstva*. In: Dějiny Ceske Literatury. III.k. Práha, 1961. 299—308.
Balajka, Bohuš, *Jaroslav Vrchlicky*. Práha, 1979.
Krejčí, Karel, *Az ember tragédiája és az emberiség eposza*. In: Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1963. 239—65. (Cseh nyelven is megjelent.)

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

VÁLTOZÓ KÖLTŐI VILÁGOK A KANADAI MAGYAR LÍRÁBAN

És mégis hangos, eszelős örömmel
fogadsz magadhoz mindenik igét,
mert tudod: legvégső igéret
arról, hogy lehet még külön világod,
illékony, percre teremtett való,
számodra mégis: örökkévalóság.
(Vitéz György, *Vers versről*)

A magyar irodalom térképén már régóta nem csupán az óhaza és a szomszédos országok kisebbségi sorba sodródott alkotói járulnak hozzá az összmagyar irodalmi értékek gyarapításához, hanem a nyugat-európai és tengerentúli magyarok — a diaszpóra alkotóműhelyei — is. E vázlatos áttekintés körvonalazni próbálja csupán a virágzását élő kanadai magyar költészetet, néhány egymást keresztező vagy egymással párhuzamosan haladó lírai vonulat, különféle matériából építkező költői világ és magatartástípus bemutatásával.

A kanadai magyar irodalom korszakolásának problémái

Az egymást követő kivándorlási hullámok teremtették meg a társadalmi hátterét a század eleje óta kibontakozó kanadai magyar irodalomnak. A kivándorlást a múlt század végén és századunk elején a reménytelen helyzetbe került magyar parasztság indította el. Őket követték az első világháború után a kilátástalan gazdasági vagy politikai helyzetbe kerültek heterogén csoportjai. A magyarság válságos XX. századi történelmében 1945 és 1956 a kivándorlók és menekültek újabb tömegét eredményezte. Az emigráció 1956 végén tetőződő hulláma után (ez kb. 30.000 magyart jelentett, akik között számos értelmiségi akadt) a kivándorlás üteme csökkent ugyan, de nem szűnt meg teljesen. A hetvenes évektől a kitelepedettek jelentős hányadát az erdélyi magyar menekültek képezték, akik a tűrhetetlen romániai politikai, társadalmi és gazdasági valóság helyett az emigrációt választották.

E több mint százéves világnézeti, politikai és társadalmi szempontból heterogén kanadai magyar jelenlét alapján a kanadai magyar irodalom fejlődésének két szakaszáról beszélhetünk.

Az első periódus irodalmát — a gyűjtőfogalom ezúttal csaknem kizárólag költészetet jelent — Bisztray György szerint (1987: 17—18—19) három fontos társadalmi és történelmi tényező határozta meg.

1. A XIX. század végén Saskatchewan tartományban letelepedett magyar parasztok közösségekbe szerveződtek (Esterhazy, Békevár stb.). E települések irodalmi próbálkozásai a népköltészet és a magyar paraszti társadalom hagyományainak a jegyében születtek.

2. Ezt a homogén társadalmi csoportot a Tanácsköztársaság bukása és a trianoni békeszerződés után újabb — ezúttal heterogén — csoportok követték. Ezek egyrésze a proletárdiktatúra híveiből állt, akik a jobboldali kormány hatalomra jutása után Észak-Amerikába menekültek, másik részük a trianoni döntés után kisebbségi sorba került magyarok közül került ki. Az emigráció e második vonulatának költői kísérleteiben a társadalmi és nemzeti sérelmek tükröződnek, a kétszeresen is hontalanná váltak érzelmi reakciói.

3. A harmadik tényező, amely jelentős mértékben befolyásolta a kanadai magyar irodalom alakulását századunk első felében, Kanada bevándorlásügyi politikájának módosulása volt: az első világháború után kivándoroltakat ugyanis már nem kívánatos személyekként kezelte a befogadó ország. Ez az első szakasz

előzménye, „őskora" (Bisztray 1987: 17) a tulajdonképpeni kanadai magyar irodalomnak.

A kanadai magyar irodalom történetében 1956 után kezdődik a második korszak, a tulajdonképpeni irodalmi élet, amelyet az irodalom minőségi változása és intézményrendszereinek fokozatos kiépítése jellemez (Bisztray 1987: 23—24), az egymást követő írónemzedékek, akik tudatában vannak alkotómunkájuk fontosságának. Fáy Ferenc, Tűz Tamás, Vitéz György és Seres József — a tanulmány költői — az 1945 után kibontakozó kanadai magyar líra kiemelkedő képviselői közé tartoznak.

Sajátos léthelyzetben — az emigráció (diaszpóra) disszidenslét körülményei között — született ez a költészet. A saját útját járó és sajátos küldetését betölteni igyekvő nyugati magyar irodalom igen jelentős komponenseként fejlődése folyamán módosult, értékrendszere, ön- és világszemlélete változott. A kanadai magyar líra több évtizedes története folyamán a hagyományos magyar költészettől, a történelmi múlt és magyar sorshelyzet tragikus és patetikus szemléletétől (Fáy Ferenc) eljutott a posztmodern líra poetikai világára jellemző ironikus szemléletmódig (Vitéz György, Kemenes Géfin László).

Az idegen környezet, a gyökértelenség és a köztesség állapotának átélése alapvetően meghatározta születésekor a nyugati magyar irodalmat. Nem véletlen, hogy az írók és költők fokozottabb mértékben élik át helyzetüket, mint a „hétköznapi" emigránsok, hiszen hivatásuknál és helyzetüknél fogva bennük tudatosul ez a legintenzívebben. Az anyanyelvből építkezők érzékenysége és rettegése ez, az íróasztalig hatoló fenyegető idegen nyelvi vegetációban. „A nyugati országok magyar írója diaszpórában él, távol az anyanyelvi közösségtől, mint ahogy szétszórtan, szerte a nagyvilágban oszlik meg az az 1,2—1,5 millió lélekszámúra becsülhető kivándorolt, menekült, emigrált, disszidált szórvány-magyarság, mely a század elejétől, közelebbről az elmúlt negyven esztendőben hagyta el az országot. A nagyvilág távoli pontjain megtelepedett írók csak kivételesen érezhetik műveik körül azt a hangvisszaverő közeget, mely az írói munka talán legfőbb, de mindenképpen természetes elégtétele, ösztönzője és serkentője" (Béládi, Pomogáts, Rónai 1986: 18—19).

A kanadai magyar költőkre is érvényes a társadalmi helyzetükből adódó felemás jelleg, az a kettősség, amely általában sajátja az idegen országban és más nyelvi környezetben élő alkotónak, aki polgári foglalkozása mellett, szabad idejében áldozhat csupán írói szenvedélyének.

*Fáy Ferenc** hányattatott kanadai élete során volt favágó Észak-Ontario végtelen erdeiben, aranybányász Quebec-ben, kerti munkás majd takarító a torontói iskolaszéknél. *Tűz Tamás** papi hivatásának gyakorlásával párhuzamosan vált költővé és irodalomszervezővé. Tizenegy verseskötet tanúskodik költői világának kanadai kibontakozásáról, és irodalomszervező munkájáról vall az Amerikai magyar írók eszmei jellegű csoportosulása, amely a papköltő kezdeményezésére 1966-ban alakult meg Kaliforniában. *Vitéz György** polgári foglalkozása szerint pszichológus és előadótanár. A montreali Queen Elisabeth kórházban és a Concordia Egyetemen kifejtett munkáján kívül folytatja immár két évtizede költői és műfordítói tevékenységét. *Seres József** Vitéz Györgyhöz hasonlóan felsőfokú tanulmányait Kanadában végezte. Az Ontariói Művészeti Főiskolán tanult 1975—1979 között. Szobrász és grafikus. Jelenleg a torontói Kanadai Magyar Kulturális Központ könyvtárában dolgozik.

Az emigráció írástudói a mindennapi robot után költővé nemesedve levetkőzik felemás létüket — ha csak pillanatokig is — a teremtés semmi máshoz sem mérhető kegyelmi állapotában:

„Nappal csákánnyal dolgozom,
— nem rangom ez, csak fegyverem —,
de este... este álmodom,
ha arcom megtörölhetem.
— visszhangtalan, szép szenvedés, —
s mosolygok Isten ötletén,
hogy így kezem közé került
a csákány, s egy-két költemény.

(Fáy Ferenc, *Torontótól a Kálvin térig*)

Az idegenbe szakadt költő felemás társadalmi helyzetére jellemző az is, hogy néha a saját költségén önmaga kénytelen kiadni műveit (Fáy Ferenc, *Áradás*, Vitéz György Ginsberg fordítása).

Az említett négy költő irodalomtörténeti helyének meghatározásakor felmerül a nemzedékek problémájának kérdése is. A hagyományos irodalomtörténet-írás kizárólagos fontosságot tulajdonított a kronológia szerinti osztályozásnak. Ha azonban a tematika és stílus, a szemléletmód, motívumrendszer és képalkotás felől közelítünk a kérdéshez, — tehát a mű világa felől, — akkor a generációs osztályozásnál árnyaltabb és elfogadhatóbb képhez jutunk.

A kanadai magyar költészetben a történelmi és személyes tapasztalatok háromféle képalkotási módban és tematikában kristályosodtak ki és ezek csak hozzávetőlegesen felelnek meg három költői „generációnak" (Bisztray 1987: 50).

Az első csoportba az ötvenes évektől publikáló idősebb költők tartoznak (Baranyai Tibor, Bartha Kálmán, Deák Béla, Fáy Ferenc, Tűz Tamás stb.), de azok az idős költők is, akik jóval később jelentkeztek (Béky-Halász Iván, Boldizsár László stb.), vagy például *Faludy György**, aki kivételes helyet foglal el a kanadai magyar költészetben, hiszen vagány költőként és viszonylag későn — 1967 végén — érkezett Kanadába a második generáció kibontakozásának éveiben, évtizedeket átívelő költői terméssel. A kísérletezés és költői kaland jegyében fogant életműve, nyugtalan vándorlással teli élete, örökös szerepjátszása életkora ellenére inkább a fiatalabb nemzedékkel rokonítja. Újabb költeményeinek lágyabb, nosztalgikus hangja, a Li Ho versekben magára öltött sztoikus bölcs szerepe és az életének summázataként megírt *Száz szonett* árulkodik csupán a világot megtapasztalt, idős költő jelenlétéről.

A középnemzedék a hatvanas évek második felétől jelentkezett. E nemzedék kiemelkedő képviselői közé tartozik Kemenes Géfin László és Vitéz György. A fiatalabb nemzedék költői a hetvenes nyolcvanas évektől hallatnak magukról (Seres József, Bebek János, Hajós Tamás, Sajgó Szabolcs, Bali Brigitta, Dózsa Csaba, Simándi Ágnes).

E csoportokhoz való tartozást, a „nemzedékek" konfigurációját meghatározzák a háború előtti Magyarországhoz fűződő erős érzelmi szálak, a második világháborúban való részvétel és annak következményei, vagy az 1956-os forradalom és szabadságharc eltiprása, a tömeges kivándorlás elindítója. Sajátos értékrendszerek és különféle hagyományok hordozói e történelmi kataklizmák lélekformáló tégelyéből kikerült személyiségek.

A kanadai magyar költők számára 1956 cezúra értékű. E történelmi eseményhez való viszonyulás, az általa kiváltott költői reflexió és reakció erővonalai mentén helyezkednek el a legkivehetőbben a különféle költői csoportosulások.

Fáy Ferenc, Tűz Tamás, Vitéz György és Seres József költői világának megközelítése előtt rendhagyó, de szükséges kitérőt kell tennünk magáról a költészetről, annak XX. sz-i metamorfózisáról.

> Esténként néha felmerül egy arc,
> ránkvillantja egy homályos tükör,
> a művészet, akár ez a tükör,
> s mit felvillant, a mi arcunk az arc.
>
> (Borges, *Ars poetica*, Somlyó György ford.)

Érdemes eltöprengeni az argentin költő axiómaszerűen megfogalmazott művészi hitvallásán. A versszakot belengő félhomály a költő személyes helyzetén túl (vakság) a megnyugtató módon sohasem definiálható művészetre utal (homályos tükör). E furcsa és titkos tükör előtt állva csak az nyugtat meg némiképp, hogy feltűnik arcunk (lényegünk) a homályos felületen, de a látvány villanásnyi ideje vajon elégséges-e a bizonyossághoz...

„A költészet utóbbi száz esztendeje sokféle nyugtalansággal töltötte el művelőit és olvasóit egyaránt" — írja Nemes Nagy Ágnes (1989: 15).

„[...] most ott tartunk, hogy mindent, amit körülbelül száz évvel ezelőttig versnek neveztek, megkérdőjelezünk. [...] Legalább annyit alaposan megtanultunk az utóbbi száz évben, hogy mi az, amit nem tudunk" (1989: 16).

A nyugtalan töprengések eredményeként fogalmazódik meg a konklúzió is: „.... a költészet legfőbb ellensége a szó. A szónak értelme van. És meg nem szűnő élményünk a százszor regisztrált hasadás a szó mint mindennapi kommunikációs

eszköz és a szó mint versre használt eszköz között" (17). De vajon nem éppen ezzel a megkettőzöttségével hasonlít-e legjobban a szó megteremtőjére, az emberre, a borges-i felvillanó arcra... És az arc körül földerengő világra, mely érzékelhető ugyan, de megmagyarázhatatlan és kiismerhetetlen. E felismerés nyomán született meg a múlt század második felében a modern költői világszemlélet.

„A legszembetűnőbb jelenség — elsősorban a nyugat-európai lírában — az addig viszonylag egységes egészként észlelt világ szétesésének érzékelése" (Cs. Gyímesi Éva 1978: 14—15). A külvilágban helyét többé nem lelő lírikus belefordul, a hagyományos költészetre jellemző átfogó világlátás igényét, az egyén és a közösség viszonylagos harmóniájának illúzióját felváltja a szétesés és elidegenedés, a magány és tehetetlenség, a visszhangtalanság és elzártság negatív „élménye".

Az otthontalanság, elszigeteltség érzése, az elvesztett paradicsom utáni sóvárgás fokozott mértékben jellemző a hontalanná vált, idegen nyelvi környezetbe került költőkre.

A megsebzett lélek végtelen terein bolyongó emigráns költő ellentmondásos helyzetben vergődik: az elidegenedés és bezárkózás fokozott átélése közben a kitárulkozás és a kapcsolatteremtés igénye megkétszereződik benne. Anyanyelvének megőrzése az idegen nyelvi környezetben már az identitás megőrzésének is a kérdése. Az idegenség és megkettőzöttség érzése, valamint a belőlük fakadó otthon utáni sóvárgás és harmóniaigény az emigráció irodalmában él a legintenzívebben:

„... zuhanunk tovább másféle összetételű
közegekben, szétnyirbált tájak közt
együtt a megsebzett szárnyú madarakkal"

(Tűz Tamás, *Lelassult keringő*)

Témák, képek, szemléletmódok a kanadai magyar lírában

A kontinenseket átszövő nyugati magyar irodalmakra változatos és különféle témaköreik mellett néhány — sajátos helyzetükből eredő — közös téma jellemző: az emigráns léthelyzet tükrözése, a hátrahagyott haza emlékképei és a befogadó országhoz való viszonyulás, a megkettőzöttség átéléséből eredő feszültségek, az idegenbe szakadt ember kapcsolata Istennel és végül a hivatását és identitástudatát éltető anyanyelv és költészet. E témák különbözőképpen öltenek testet a költői képsorokban: nyugatos költői hagyomány—avantgarde szövegszerkesztés (és különféle szemléletmódokat fejeznek ki), patetikus, tragikus világszemlélet, groteszk világlátás, posztmodern irónia és játékosság.

Fáy Ferenc költészetének meghatározó tragikus témája a hontalanság és a kétségbeesett erőfeszítés, hogy otthont teremtsen magának a világban. Ebben a nyugtalan és fájdalomban fogant lírai világban költészetének témái között oly nagy a kohéziós erő, hogy általában egymással összefonódva, egymást feltételezve és kiegészítve szuggesztív képsorokban jelentkeznek verseiben.

A gyökértelenség, magány és tragikus elbizonytalanodás, a hiábavaló otthon- és identitáskeresés feszültségében született *Rövidzárlat* című verse, amely az életmű záróakkordjait jelentő *Kövület* című kötetben jelent meg. A költemény egyetlen hosszú monológ nyugtalan ívére épül. A költői én egyes szám második személybeli jelenléte sajátos megkettőzöttséget eredményez: az önmagával beszélő ember a vers képsoraiban kozmikussá tágult magányát. A vers gondolatritmusa az otthontalanság és idegenség ismételten megállapított és megerősített tényéből származik és a költői én meg-megújuló kétségbeesett kísérleteiből, hogy megnyugtató válaszokra leljen az identitást fölemésztő hontalanságban. Az axiómaszerűen rövid és ellentmondást nem tűrő megállapításokra („Nem ismer senki.", „Nem tudod, ki vagy.", „S nem vagy sehol." „Már ott se vagy.", „Nem vagy sehol.") a költői én próbálkozásai feleselnek, ezek a magány bűvös körét feloldani próbáló kísérletek azonban sorra kudarcot vallanak és a tragikus elbizonytalanodás utolsó stádiumában már csak az örökre megválaszolatlan kérdések maradnak.

Először az emlékekben élő szülőföld „egy nyár... a rét... egy száradó bokor... / talán a föld, mely annyi évig ismert." eligazodást nyújtó biztonsága

szűnik meg. Aztán a távoli hazához fűző szálak sorra elpattanak: „A ház is elköt, / ahol születtél... és az orgonák, / kik együtt léptek első lépteiddel: / bokrok is, a birs-ízű szobák..."

A teljessé váló földi magány kínzó hiányokból fogant negatív világából a költő utolsó lehetőségként Istenhez fordul, akivel hányatott élete folyamán már számtalanszor perlekedett és vitázott, és aki előző verseiben már olyannyiszor és oly emberien megjelent:

„...- Tárcsázd fel az Istent:
Hetvennyolc... három... S búgni kezd a gép
s az élesfogú csillagok között,
szikrázó bolygók titkos rendszerében
kattogni kezd a csend. Mással beszél!"

A teológia és az egzisztencialista filozófia azon tétele, hogy Isten a teremtés után magára hagyta a világot, fogalmazódik meg a kozmikus idegenség félelmetesen érzékletes költői képében. A vers zárórésze a kiürült világába kövült ember reménytelen várakozását mereviti ki.

Az évtizedek során kibontakozó költői pálya végállomása ez. Ebben a magányban és kitaszítottságban körvonalazódó, eleve tragikus előjelű költői világban kezdettől fogva jelentős helyet foglalt el a hátrahagyott haza. „Hazájának nemcsak a történelme, de mindennapi eseményei is állandó feszültségben tartják [...] Az 1956-os szabadságharc vérbefojtását egész életén át nem tudta kiheverni" (Fáy István 1991: 12) Első verseskötete a *Jeremiás siralmai* (1956, Toronto) is ehhez az eseményhez fűződik. A bibliai történet allegorikusan utal a magyarok eltiprására. A kötetben tükröződő vallástörténeti filozófiát a reformáció prédikátor írói fogalmazták meg először a XVI. században. E szerint Isten a magyarokat bűneik miatt úgy bünteti meg, hogy kegyetlen ellenséget küld hazájukra.

Az 1956-os forradalom, amelynek eseményeit hazájától távol, a kívülálló tehetetlenségével kísérte végig, számos későbbi versének is a nyugtalanító témája (*Ima, ahogy ma én imádkozom, Sárga Requiem, Hazám, Missa Hungarica* stb.). Az *Ima, ahogy ma én imádkozom* szenvedélyesen vitázó verse már az isteni akarat helyességét cáfolja. Isten és ember kommunikációjának eszköze, az ima a költő ajkán káromló kiáltássá formálódik a magyar valóság véres káoszának láttán.

A hátrahagyott haza történelmi múltján kívül a személyes emlékek is átszövik az életművet. Ezek fókuszában a költő szülőhelye, Pécel áll. „Fáy Ferenc húsz esztendő minden percére egy Pécelt varázsolt Torontóba a verseivel, de ha soha nem mozdul ki Pécelről, akkor is a honvágy költője volna. Akkor is szénaszag és jambus volna a lélegzete, az ősz a kedves évszaka, rozsdabarnába forduló zöldes sárga a káprázata [...]" jellemzi líráját Ignotus Pál (in Fáy István, *Fáy Ferenc élete és költészete a kortársirók tükrében*. 1991: 9). Az emlékezet tűnő káprázatokból épülő törékeny világ, amely nem védheti meg a magánytól:

„...S te hallgatod,
hogy' feslik ki a zöld-burkú nyarakbó'
a dióbarna csend, és hogy' gurul
a székek közt a porban.
S nincs kinek megtörhetnéd!
Csupán a madarak
zuhanása a sármány délutánban,
s a tűzfalon sütkérező szavak."

(*Sütkérezés* — Latinovits Zoltánnak)

A vers költői hitelét egy irodalmon kívüli tragikus esemény mélyíti el: megírásának napján lett öngyilkos Latinovits Zoltán.

Az emlékfoszlányokból és féltve őrzött hangulatokból a szülői ház képe bontakozik ki a *711-es telekkönyvi kivonat* című versben. „Egy kis világ" az otthonosság és együvétartozás helye. A nyolc négysoros szakaszból álló költemény első hét versszakában a képi mágiának köszönhetően ez a világ a legapróbb részletekig körvonalazódik. A múltnak e védelmet nyújtó darabkája foszlik szét jóvátehetet-

lenül az utolsó versszakban, ahol a szülőház múltbéli sokszínű valóságáról mindössze egy telekkönyvi kivonat tanúskodik a jelen sivár, hiányokból épülő világában:

„S most itt a ház: a 711-es
péceli Telekkönyvi-kivonat.
Csendesen nézem... Itt kéklett a meggyes...
ez volt a kert... és itt járt a vonat."

A múlt, az otthon, a szülőháza, a megtartó családi közösség emléke lassan lefoszlik a költőről, mint agyonhajszolt vándorról a köpönyeg, miközben az örökre hontalanná vált ember gyanakvásával vizsgálja a befogadó ország körülötte burjánzó valóságát. Az amerikai életformától ösztönösen idegenkedik. A nagyváros végetációja, a kiüresedő emberi kapcsolatok, a metropolisok lélekre szabott magánya riadtsággal tölti el. *Karácsony a Market téren* című versében az amerikanizálódott, egysíkúvá vált és a technikai civilizációban elembertelenedett társadalom képe bontakozik ki.

A gyökértelenség körülményei között élő ember egyik legkínzóbb és állandósult problémája az identitással kapcsolatos. Közte és környezete között szaporodnak az ütközési zónák, anyanyelve a körülötte mindenütt tenyésző idegen nyelv veszedelmes közelségébe kerül, polgári foglalkozásának mindennapi kötelező gyakorlása után — amolyan lelki kompenzációként — szabad óráiban áldozhat csupán költői hivatásának. Ezt a tudathasadásos állapotot Fáy Ferenc fokozottan élte át, hiszen egész előző élete a magyar hagyományokban gyökerezett. Az idegenség megélése Fáy költészetében önmarcangoló, konkrét tényezőre vissza nem vezethető bűntudattal párosult, amelyen csak az önmagát kegyetlen pontossággal föltáró írásmód enyhíthetett.

„Nehéz a csákány? — fogj papírt!
Tör az ásónyél? — fogd a tollat!
S írd meg a port, tárd föl magad,
mert az, ki mindent megtagad,
húsz év után is meglakolhat."

(Magamsirató)

Az önszemlélés és az ebből származó kettősség, az identitás problémája sajátosan nyilvánul meg az olyan tépelődő, nyugtalan kérdező versekben is, ahol a költő a magyar múltat faggatja és a magyarság történelmének véres jellegére próbál választ találni. Az *Utolsó szó jogán* című Isten-faggató versében a magyar sors tragikus megkettőzöttségében, az örökösen fellángoló viszály önpusztító ikerlángjaiban véli felfedezni a magyarság pusztulásának alapvető okát. A magyar történelem emlékezetes és sorsdöntő fejezetei tűnnek föl sorban, és mindenikre ez az önpusztító, tudathasadásos állapot jellemző. A tragikus sorsot hordozó, az örökös viszály virtuális veszélyét önmagában viselő magyarsággal azonosul a költői én az ellentétes előjelű történelmi erőket hordozó magyar múlt erőtereiben. Egyazon személyben egyszerre keresztény és pogány, Dózsa és Zápolya.

Ebben a nyugtalan, indulatoktól feszülő vagy éppen a belenyugvást próbálgató költészetben minduntalan fölbukkan Isten. Az antropomorfizált Istenség változatos emberi alakban ölt testet. Öregemberként, gitározó hippiként, földművesként kerül a költő elé. Az *Isten* című versben is a Teremtő mozdulatai, szokásai az egyszerű emberéhez hasonlatosak („Kazlakban hál." „Szót ért a földdel.") Ez az antropomorfizált Isten-kép azonban iszonyatos vallásfilozófiai konklúzióba torkollik a vers végén:

S úgy él velünk, hogy nincs velünk soha."
„Földünkön jár, de nem tapossa össze.

„Isten hallgat, magára hagyta a világot, sorsára bízta a lehetőségeivel, értelmetlenül gazdálkodó embert" (Béládi, Pomogáts, Rónay 1986: 174). Marad a nyugtalan vers-imákba foglalt szenvedélyes vitatkozás megnyugtató bizonyosságok helyett. A magyar költőt hagyományokból építkező Fáy nagy elődjéhez, Adyhoz hasonlóan perlekedik Istennel, de „... messze, jaj, túl messze távozott az, / ki megélesszen, s most Sion kezét tárhatja az Úr felé" *(Jeremiás siralmai)*.

Az életművet átívelő Isten-keresés nyugtalansága, a versben bejárt Golgota a *Keresztút* című tizennégy részből álló ciklusban oldódik föl a megváltás csodáját ígérő keresztrefeszítés átélésének katarzisában, a szenvedés utolsó pillanata után, a feltámadás teljességet hirdető ígéretében:

„S mikor rádőlt a szikla és minden út beomlott,
s már csak vak árnya kéklett a rázudult falon,
kint mondták már a kertek és suttogták a bokrok:
mi lesz harmadnapon!"

A kérlelhetetlennek és közömbösnek bizonyult Atyát fölváltja az újjászületés és megváltás csodáját hordozó Fiú.

A XX. század emberre szabott embertelen magányát verstől versig megtapasztaló költő 1981-ben ért keresztútja végére. Az utolsó versek a társtalanság gyötrő látomásai:

„Tüskés magányod útvesztőiben
nem lesz egy szó, egy társad, akivel
megoszthatnád mit tettél és teszel"

(Erdőtűz)

A hontalanságban önmagát és hazáját, népét és Istenét kereső költő a vers tünékeny világára bízta üzenetét, a hajótöröttek titkos reménykedésével:

„Úszik, száll a vizen
palackozott, parányi sóhajunk.
S hulló szavunk
a zengő tenger árját
keresztülvágja tán, és kinn a parton-
az írást egyszer mégis megtalálják."

(Az írást egyszer megtalálják)

Tizenhat kötetnyi írás (ebből tizenegy verseskönyv) vall Tűz Tamás mennyiség és minőség szempontjából egyaránt jelentős irodalmi tevékenységéről. A katolikus költészet hagyományrendszerében fogant, patetikus jellegű és oktató szándékú lírában a hetvenes évek második felétől jelentős fordulat következett be. Az emigráns költő léthelyzetéből fakadó fokozott érzékenység és az egyéni és történelmi tapasztalatok hatására költészetében ettől az időszaktól kezdődően egyre nagyobb teret kap az önreflexió és a visszatekintés igénye. A fokozódó önvizsgálat pedig szükségszerűen kritikai álláspontra készteti körvonalazódó életművével szemben. A moralizáló szándék háttérbe szorulásával párhuzamosan lírájában fölerősödött a gondolatiság. A keresztény költészet partikuláris jegyeinek meghaladásakor új utak nyíltak Tűz Tamás életművében, nyugtalanító mélységű gondolati terek felé. És ez a változás annál is inkább elgondolkoztató, mivel költői művének építése mellett évtizedekig a papi hivatást gyakorolta: harctéren, fogságban és emigrációban egyaránt.

Tűz Tamás szürrealisztikus vízióiban óriási terek és homokpartok, márvány és kő sivár világában bolyong az értelem a lélek éjszakájában, sárga tűzfalak között; házsorok kenyérdagasztó árvasága tengerlik körülötte és vakudvarok és bérkaszárnyák értelmetlen labirintusa nyugtalanítja az embert a végtelen pástokra kicsapott csillagok alatt. Ebben a világban megkövülnek a pillanatok (*Kövület* a címe Fáy utolsó verseskötetének is), a kezek zátonyra futnak *(Rögtönzés)*, vagy éppen ellenkezőleg lassú, önmagába visszatérő körkörös mozgás *(Lelassult keringő)*, esetleg végtelen zuhanás utal az emigráns életérzés állandósult szorongásaira.

A *Lelassult keringő* című vers a hazáját elhagyni kényszerülő költő látomása az otthontalanságról. Az emigráns lét iszonyata a zuhanás metaforikus képében sűrűsödik. A vers látomásos vidéke a fenyegetettség, szétesés és pusztulás hangulatát sugározza:

„... vérszínűek a felhők, / sárgák a tűzfalak." Az otthon biztonságot nyújtó egésze helyett másféle összetételű közegek, „szétnyirbált tájak" maradtak. Nem csupán a látvány riasztó, hanem a veszedelemre és menekülésre utaló hangok

sorozata is: éleslövészet, álmosító írógépzörej és a kivándorló hajók elnyújtott jeremiádja az adott történelmi kontextus megannyi jellemzője. A zuhanás ebben az értékek válságát élő közegben megy végbe. A szétnyirbált tájak nemcsak a fizikai értelemben vett elszakadást, távollétet jelentik, hanem a kommunikációs nehézségekre, az emberi kapcsolatok és a valaha egységes közösségek válságára is utalnak.

„A mondatfűzés nem a legtökéletesebb.
Valaki oda is jön és szemünkre veti,
nincs átütő erő, de ő is hadar,
mert a légelhárító ágyúk és a világítótorony
kivetköztetik a bálterem színes szalagjaiból . . ."

Világunk legfőbb rendszerező ereje a gravitáció fordul itt a menekülő emberrel szembe: az otthon rendet és biztonságot jelentő közegét elhagyó ember menthetetlenül zuhanni fog új és kiismerhetetlen közegében. Az önmagát rettegve figyelő és így szükségszerűen megkettőződő ember tudatában a zuhanás iszonyatos érzése állandósul.

A vers azonban nem csupán az otthontalan ember sajátos létérzékelésére utal, hanem az emigráns léthelyzeten túl általában a kortárs ember helyét próbálja meghatározni a mindenségben. A költő nyugtalanító világszemlélete szerint az emberi létezés már nem más, mint örökös zuhanás a gondosan megtervezett, de számunkra idegenné vált világban:

„Másféle márványból, másféle kövekből
torlódik össze a mi zuhanásunk."

(kiemelés tőlem)

Az idegenségnek ebben a légterében, ahol az isteni rend és pontosság szerint megteremtett világmindenség már csak fenyegető káoszként érzékelhető a biztos viszonyítási pontjait elvesztő ember számára, talán mégis akad valami, ami emberibbé, tehát elviselhetőbbé teszi ezt a súlyos (márvány, kő) bizonytalanságokból összetorlódott zuhanást: a „megsebzett szárnyú madarak" társasága. A vers szürrealisztikusan egymásra épülő látomásos síkjaiban (zuhanás az idegen közegben, a bálterem idillikus képe, a hátrahagyott haza fenyegető valósága, a kitörölhetetlen emlékek) a sebzett szárnyú madarak jelkép értékűek: nem csupán a metaforikusan megjelenített szenvedést jelentik, hanem azt az ösztönös, makacs és nyugtalan vergődést is, amely az utolsó pillanatig hisz a szabadságot jelentő repülés lehetőségében.

A diaszpóra körülményei között befelé forduló költő számára megnövekedik a műalkotás jelentősége és gyötrő kötelességgé válik önnön belső világának gyakori és könyörtelen vizsgálata. E szemlélés megerősíti abbéli hitében hogy léte az évek során egyre kietlenebbé válik. Az örökös zuhanásként érzékelt otthontalanság mellett a kifosztottság tudata is kínozza.

A *Decrescendento* című vers ennek a kritikus illúziótlan önvizsgálatnak a lírai dokumentuma, a lélek leltára. E leltározás kiábrándító eredménye tűnik föl a vers első három szakaszában, amely a hiány nyugtalanító jelenlétéről vall: „eltűntek a fölöslegek, / szegényedik, egyre ürül a leltár." A „csillagnélküli sötétben" ülő költői én „darab éjjé" redukálódik: magányossá és mellőzötté válik, „mint kártyalap, mit nem vesz kézbe már / se föld, se ég . . ."

A létérzékelés határhelyzete valósul meg a versben: még egybelátni ugyan a múlt emlékekből, álmokból és vágyakból felépült belső világát a jelennel, de e szimultaneitás már nem fog sokáig tartani:

„. . . azért még egybelátod
a hajnali esőt és azt a fát,
amely látomásodban ott virágzott
mindig, ha rádtörtek az éjszakák."

A szuverén belső világ lassan, de visszavonhatatlanul elenyészik, és megszűnik általa az az ellenálló közeg, amely védelmet nyújthatott a külső, tehát idegen világ elől.

„Átjátszik arcodon a testmelég szél..." s a személyiség fokozatos kiüresedésének szemléléskor csak a tehetetlenség mindent elborító kétségbeesése marad az ember számára: „csak arcod ég s a szád sírásra áll."

Az otthontalanság és gyökértelenség nyugtalanító érzése az emigráció első éveitől kísért Tűz Tamás költészetében. Az Új Világ traumatikus hatással volt a Magyarországon már két kötetet publikáló költőre. Ezt a megrázkódtatást nem annyira a hazai környezettől való elszakadás, hanem inkább az európai kultúrkörből való kiválás idézte elő (Bisztray 1987: 29). Európa a költő számára a művészet és a humanizmus helyét jelentette.

Búcsú Európától című költeményében a hátrahagyott kontinens a művészetek, a keresztényi értékek és a rend megtestesítője. Amerika viszont az európai értékrend tagadását jelenti Tűz Tamás számára, a rend, a harmónia és a hagyományok hiányát, a felszínes életmódot. Az európai civilizációba gyökerezett értelem tanácstalanságával szemléli ezt a számára új és idegen világot. *Clairflampolzithmastcantos* című versét Bisztray György a költő legjobb, Amerikában írott versének tartja (1987:30). A költemény már értelmetlen címének monstruózus betűhalmazával is utal az amerikai életforma abszurditására. (Tűz Tamás öt évet töltött az Egyesült Államokban.) A magyar (európai) származású költő sajátos tapasztalatai és kételyei általános érvényű dilemmákkal fonódnak össze. Szorongásról és magányról, hazátlanságról és az identitáskeresés nyugtalanságáról vall ez a vers. A nyugtalanító és komor költői témák ironikus ábrázolásmódja különös feszültséget teremt. „Egy felhőkarcoló alatt megálltam szótlanul s fölnéztem / reménykedve, hátha a huszadik emeletről leveti magát valaki s ez a / valaki én leszek: kitárom két karom és elkapom és elfutok vele / valami nagy magányba, hol ketten leszünk csak: én meg én." Nem sokkal Kanadába érkezése után írta *Egy ország küszöbén* című költeményét. Az otthon- és kapcsolatteremtés igénye fogalmazódik meg benne, az együttérzés fontossága. Az Amerikában megtapasztalt idegenséggel szemben az egymásratalálás lehetősége is felvillan a versben.

Kanada általában közvetett módon jelentkezik Tűz Tamás költészetében. A konkrét tájélmény filozofikus meditációk kiindulópontjaként szolgál, a természet lenyűgöző, monumentális csodái vallásos kontemplációra serkentik a költőt (*A Niagaránál*). Akárcsak Faludy György esetében, Kanada valamiféle megfigyelési pontja a változó világnak. A szülőhazájától távol szakadt, idegenben élő költő a hatvanas évektől már nem képes többé a tisztelet hangján szólni Európáról, mely a XX. század második felében tradícióit eltékozolva hasonlatossá vált az olcsó tömegkultúrájával dicsekvő amerikai társadalomhoz. Nyugat-Európa amerikanizálódási folyamatáról, az európai értékrendszert kiszorító tömegkultúráról, a régi dicsőséget felváltó új közönségességről és a modern városi lét frusztrációiról az irónia hangján szól.

Az irónia szükségszerűen távolságtartást jelent a megfigyelő és a vizsgált közeg között. Ez az elkülönülés a feltétele a költői én kritikai vizsgálódásának. Távolság azonban nem csupán az én és a külvilág között keletkezhet, hanem a lélek befelefordulásakor is. Az önmagát figyelő költői én sajátos megkettőzöttséget, versben kivetített tudathasadásos állapotot idéz elő. Ez pedig azt jelenti, hogy a XX. századi lírában a világ széthullásának megrázó élménye: „Összeáll, szétfoszlik a világegyetem" (Rögtönzés) nem csupán a rajtunk kívül álló univerzum megfigyeléséből származik, hanem a személyiség meghasonlásának és szétforgácsolódásának a megtapasztalásából is. Az atomizálódás érzékelés ördögi kört eredményez: a belső elbizonytalanodás idézi elő az önmegfigyelés kényszerét, ez pedig egyre inkább tudatosítja a meghasonlottság tényét, a részekre hullás virtuális veszélyét.

„Kettévágnak,
Valaki, valami kettévág.
Egy ablakpárkány,
egy gyengeelméjű kése,
mielőtt fölébrednék,
miután nyugovóra térek.
Félálomban élek tovább,
gyönyörű megszakítottságban."

(Félelem)

Tűz Tamás sivár és végtelennek tűnő szürrealisztikus költői tájain az ember számára idegenné és értelmetlenné váló világban, ahol „a feliratok értelmét / egyszer már jó volna kibogozni", a befelé fordulás lehetősége is a széthullás veszélyét hordozza magában: „Darabokra tép a révület tigrisfoga."

Az értelem számára elolvashatatlanná lett világban megnő az álom létértelmező fontossága. *Valóság és álom* című versében a megismerés e két módját: a tudatos vizsgálódást és az öntudatlan, álombéli tapasztalást veti össze. A vers szerkezetében is tükrözi ezt a kettősséget. Ezúttal nem a világ megismerése a tét, hanem egyetlen személyé. Az első rész az ismeretlen közvetlen (empirikus) megfigyeléséből származó adatokat közli: „közlékeny volt és barátkozó kedvű". Az értelem azonban csak a dolgok felszínéig juthat el: „akkor még / nem ismertem rejtelme eredetét". A vers második része a megismerés második, felszín / felszínesség alá hatoló momentumát tartalmazza, az álombéli (onirikus) tapasztalást.

A szintváltás következtében eltűnnek az első rész megnyugtató és mindennapi részletei: a vásári tömeg, az indiánsátor, a presszó, az egész nappali valóság és a tudatalatti régiók félelmetes körvonalai rajzolódnak ki az álombéli éjszakában, ahol a nappal (ráció) fényében szelídnek látszó idegen közelharcot vív „kongói fegyveresekkel, busmanokkal és maffiózók késeivel."

A biztonságot sugárzó felszín alól előtűnik a rejtett, félelmetes és az értelem által meg nem magyarázható világ, ahol a barátságos idegen a nappali „bátortalan mosoly" helyett „már maskarát viselt / és szurokfáklyát emelt a hold felé."

Ez a féle megismerési mód a köznapi valóság felszíne alá hatolva megnyugtató válaszok helyett a világ irreális és megmagyarázhatatlan jellegére utal. A költői én természetes, emberi reakcióját tükrözi a vers utolsó része: a rémséges és megmagyarázhatatlan álombéli valóságdimenzió elutasítását.

E heterogén, tudatos megfigyelésekből és irányíthatatlan révületből és álomból fölépülő költői világban sajátos jelentőséggel bír az a tény, hogy alkotója egy személyben pap és költő. E szimultaneitás miatt nem szerencsés dolog külön vallásos versekről beszélni, hanem inkább poéta és pap viszonyáról a körvonalazódó életműben. Fáy Ferenc protestáns hagyományokra épülő, predesztinációt hirdető vallásos verseitől eltérően, Tűz Tamás lírája a katolicizmus világszemlélete alapján alakult ki.

E szerint a világmindenség legapróbb részletéig az isteni rendet tükröző precíz gépezet, ahol mindennek és mindenkinek megvan a Teremtő által kijelölt helye. Míg Fáy Ferencnél Isten különféle emberi formákat öltve antropomorfizálódik, addig Tűz Tamásnál absztrakt lény, akinek a jelenlétére a mindenben tükröződő isteni rend utal. A katolikus irodalom olyan képviselői hatottak rá, mint Szent Tamás és Teillhard de Chardin (Bisztray 1987:28).

Költészete közeli rokonságba került Pilinszky János gondolati lírájával, a vallásos ember nyugtalan világolvasatát tükröző verseivel (Apokrif).

Tűz Tamás katolikus hagyományokon alapuló lírájában a fordulatot az a nyugtalanító fölfedezés okozta, hogy az isteni rend szerint megtervezett világban az ember elveszítette a számára kijelölt, biztonságot nyújtó helyét. Innen a zuhanás iszonyatos élménye és a belőle fakadó örökös és fenyegető otthontalanság érzése, hiszen ebben az isteni pontossággal megalkotott világban elég, ha egyetlen elem elmozdul a számára elrendelt pályáról, hogy végzetesen összekuszálódjék minden *(Lelassult keringő)*. A megnyugtató bizonyosságokat nyugtalanító bizonytalanságok, az iszonyat ismeretlen lehetőségei váltják fel, ha elmosódnak a tájékozódáshoz szükséges viszonyítási pontok és az ember önmagára marad:

„Az óriási tér közepén,
ami lehet homoksivatag, aszfaltóceán, vagy préri,
de lehet emberfejekkel kirakott sétatér is,
vagy elvonatkoztatva minden foghatótól
lehet a lélek éjszakája,
megkörnyékez a félelem, áramütésszerűen..."

(Több, mint szorongás)

Istenhez tartozás a fogság egyik formája. A vallásos költő számára. Rajta kívül nem létezhet semmi más, írja *Mint a hal* című versében. Tűz Tamás Isten-élményén keresztül éli meg az emberi lét általános paradoxonait, a zuhanásokból és

hiányokból épülő valóságot. A darabjaira hulló világban a meghasonlott ember az elérhetetlen teljesség kegyelmi állapotát szomjazza. Ha valaki egy személyben költő és pap e szomjúsága kétszeres és vágya is, hogy lecsillapítsa:

„Elviselhetetlen szomjúságomat
tenném sebeidre,
kihűlt fogad alá forró éhségemet..."

(Halottnézőben)

„Elviselhetetlen szomjúság" és „forró éhség" jegyében teljesedik ki Tűz Tamás költészete. A diaszpóra valósága fölerősíti benne a XX. századra általában jellemző idegenség érzését és egy szuverén, maga teremtette belső világ utáni vágyát a fenyegető otthontalanságban. „Végérvényesen bevonulok az anyag belsejébe" írja *Öldöklő metafora* című versében. Az idegenbe szakadt költő számára különleges jelentőséggel bír ez a törékeny világ.

Nem csoda, hogy e sajátos léthelyzetben megszülető költői műnek számos nyugtalan kérdése önmagával kapcsolatos:

„Morfium ez vagy álcázott verem?
Mérnöki halandzsa?"

(Ábrándok tengerén)

Az életmű kiteljesedésével párhuzamosan megnövekedik a visszatekintés és az önreflexió igénye. A *Hatvan felé* című vers a könyörtelen önvizsgálat jegyében született:

„Most, hogy megintcsak arra gondolok,
mennyi bennem a lom, a holt dolog..."

Az összegezésen és az illúziótlan önértékelésen túl azonban a továbblépés esélye is megfogalmazódik benne. A leszámolás és latolgatás feszültségekkel teli mozzanataira épül a vers, szigorúan betartott metrikai szabályok szerint (négy soros versszakok, párosrím, tíz szótagos verssorok). A feszültséget tükrözi a kétféle igemód használata: a jelentőmód a könyörtelen önvizsgálat eredményeit közli („hány mondatom és hány merész szavam / foszlik az éjbe füstként, céltalan..."), a feltételes mód a választás lehetőségeit sorolja fel („Hátranézhetnék..." // „kiáshatnám a bárdot, tőrömet..." stb.).

A költői látomásban a mű „ha van, háború-dúlta dóm". Komor képek utalnak e pusztuló és széteső világra:

„pókháló reszket tört bordáimon,
köldökzsinórom is a ködbe vész..."

Ebben a helyzetben a várakozás passzív alternatíváira az **értékteremtés** lehetősége felesel:

„Roncs napjaidból, mondd, nem volna jobb,
ha fölhúznád rommá lőtt templomod?"

Tűz Tamás verseiben a költészet gyakran építmények metaforikus alakjában jelenik meg. Lehet templom, torony vagy palota. A hit, a vizsgálódás, a játék és a titkok helye: otthon az otthontalanságban.

„építgeted relytélyes palotádat
összeszeded a lehullott csillagokat
ráilleszted kishitű tornyaidra
soha meg nem únod
így játszol Rodostóban"

(Ábrándok tengerén)

Így játszol... A mindenkori Rodostók — szerte a világon — játékra is ösztönözhetik a száműzötteket. Hiszen ama első és azóta jelképpé minősült török városban végső soron ezt tette Mikes Kelemen is.

A játékosság és az irónia jellemző vonása Vitéz György alkotás- és szemléletmódjának. Bár a harmadik „nemzedék" költői között számontartott montreali lírikust *A nyugati magyar irodalom 1945 után* című irodalomtörténeti közikönyvben (1986:243—245) az avantgarde jelzővel illették, a köteteiben körvonalazódó költői világ posztmodern jegyeket is tükröz.

Kevés szakkifejezés volt annyira közkedvelt az utóbbi időben, mint a posztmodern, de amennyire divatos a szó, legalább annyira megfoghatatlan a meghatározása, idézi Featherstone-t Nagy Zsolt *Posztmodern/izmus* című irodalmi áttekintésében (Mozgó Világ 1991/4:42). Vitéz György lírájának megközelítésekor e divatos, de nehezen körülhatárolható kulcsfogalomról is szólnunk kell az említett tanulmány alapján (1991/4:42—49). A jelenségkör ellentmondásos, bonyolult és sok tekintetben még tisztázatlan jellegére utal az egységes megnevezés hiánya is, illetve a vele kapcsolatos névváltozatok használata: posztmodern, posztmodernitás, posztmodernizmus, posztmodernizáció. A név mögötti fogalom mibenlétét is többféleképpen határozzák meg. Lasch kizárólag a kultúra területére vonatkoztatja, Kellner egy lazán összefüggő társadalomelmélet körvonalait látja benne, Sarup szerint a poszt-strukturalizmus szinonimája.

A posztmodernizmus a XX. század második felében a kultúra különböző területein jelentkezett: irodalomban, filmben, festészetben, táncban, zenében, építészetben stb. Válaszként a kanonizált modernségre az ötvenes évektől érezteti hatását főleg a nyugat-európai és az amerikai posztindusztriális vagy fogyasztói társadalomban. Íme néhány nagy név arról a tekintélyes méretű listáról, amelyet Hassantól idéz Nagy Zsolt (44): Jorge Louis Borges, Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Philippe Sollers, John Barth stb. Călinescu 1987-ben közzétett névsorán a beat költők (Allen Grinsberg, Jack Kerouac, Lawrence Feringhett, Gregory Corso), a San Francisco-i reneszánsz képviselői a New York-i iskola, a Black Mountain költői, a regényírók között pedig Umberto Eco, Italo Calvino, Claude Simon, Milan Kundera stb. szerepelnek a posztmodernek névsorában. Amint azt a cseh származású és jelenleg Nyugaton élő Kundera is példázza, a posztmodern irodalom képviselői között akadnak közép-keleteurópai szerzők is. (Esterházy Péter, Szilágyi Domokos például „a modern és a posztmodern látásmód és formavilág közötti átmenet — még pontosabban: ütközés — képviselője: költői értékpozíciójának alakulásában, az életmű belső ellentmondásaiban e két összeegyeztethetetlen magatartás — és költészet — eszmény lényegi szembenállásának lehetünk tanúi." Cs. Gyímesi Éva 1990: 154—5.)

A posztmodern korszakjelző fogalom. Tér- és időérzékelésére Jameson szerint (1991/4:48) az utánzat és a meghasadtság (szkizofrénia) jellemző. A stílusbeli újítások kimerítése után (modernizmus) a posztmodern korszakban a stílusmaszkok felvétele következik. Featherstone (1991/4:45) is a stílusbeli sokféleségben, az eklektikus jellegben, a különféle kódok összekeverésében, a paródiában, iróniában és játékosságban látja a posztmodern/izmus lényegét. E stílusbeli sokféleségnek természetes velejárója a meghasadtság (szkizofrénia), az állandó kötődés a megkettőzöttséghez (Hutcheon 1991/4:43). A nyugateurópai és amerikai társadalmakban élő emigráns magyar írók helyzetüknél fogva (posztindusztriális társaralom+emigráns léthelyzet) könnyen a posztmodern/izmus hatáskörébe kerülhetnek. Posztmodern jegyek bukkannak fel például Karátson Endre (Franciaország) vagy Monoszlóy Dezső (Ausztria) novelláiban.

A kanadai magyar költészetben a hetvenes évektől érezni a posztmodern hatását, főként a középnemzedék olyan költőinél, mint Kemenes Géfin László vagy Vitéz György.

Vitéz György költői pályájának állomásait eddig három verseskönyv jelzi. Az *Amerikai történet* 1975-ben jelent meg, ezt követte a *Missa agnostica* 1979-ben és a *jel beszéd* 1982-ben. A „nyugatos" költői hagyományokat követő első versei után az avantgarde felé fordult, de már korai verseiben is föltűnik a posztmodernre jellemző irónia és játékosság (*Tavaszi vigasztaló, Szent György napja, Mítosz* stb.). Versei sajátos feszültségét éppen a Whitman-féle lendület és a posztmodern stílus és szemléletmód szimultaneitása eredményezi (*Amerika, Tavasz, Atahualpa* stb.):

„Vasárnap reggel kisírt szemű lányok jönnek a pékségbe
pékségbeesett hangon esedeznek
két zsemlyét félliter tejet tízdeka szalámit

éjszaka megállt házuk előtt az inkabusz
kiszállt belőle daliás Atahualpa
(horgas orr acél rézbőr arany melldísz tollak)..."

(Atahualpa)

A sodró áramlású szabadversben a költő az irónia, a játékosság és a nyelvi humor lehetőségeit használja ki a történelmi személyiség megidézésekor.

Az emigráns léthelyzet értelmezése és értékelése, a művész helyzetének betájolása az új környezetben, a kommunikáció esélye/kudarca az emigráns költő kötelező témái közé tartoznak. A menekülő és az elszigetelődés veszélyének kitett művész portréja rajzolódik ki *Bartók New Yorkban* című versében. A költemény bartóki motivumokból építkező, groteszkbe hajló képsorai azt a megkétszereződött szorongást vetítik ki, amely a köztesség állapotának megéléséből fakad: az otthonát elhagyni kényszerült embert nem lel otthonosságra az új környezetben:

„Magashomlokú hegyek integetnek
óh, azok nem a Mátra csúcsai, a Fisk Building
öklik az égre, más nem is látszik
ide az ablakból..."

Az emigráció — a választott hontalanság — Bartókja, aki „Nem a lázra, nem a szédítő gyöngeségre, (nem a halálra,) a Rendet szétdúló rendre panaszkodott", jelkép értékűvé válik a versben: általa a kommunikáció kudarcának problémája merül fel: „Tele táskával kell elmennem." Ez a vers mottójául választott kijelentés azonban a hátrahagyottak kifosztottságát, az itthonmaradók magukra hagyottságát is jelenti — a kommunikáció kudarcát — a fokozatosan kiüresedő világban:

„Ismét magunkra hagytak, ismét üres
levélszekrényünk: csak a harangok himbálóznak:
a herceg várának mesebeli
leverhetetlen lakatjai."

A kommunikáció lehetősége, a beszéd — költészet — során aktivizálódó jel esélyei Vitéz György lírájának vissza-visszatérő témája. 1982-ben megjelent harmadik kötetének már a címe is e nyugtalanító kérdésre utal: jel beszéd.

A kitárulkozás és a kapcsolatteremtés vágya fogalmazódik meg *Könyörgés* című versében, amiben a magány és a zárkózottság iszonyatos világát a mélytengeri lét képével idézi föl a költő:

„mert óceánok fenekén él,
akinek úgy kell élnie,
hogy azt képzeli: láthatatlan
és nem érdemes senkire."

A határhelyzetbe került költő számára a vers: válasz és választás. Szerzője ugyanis egymásra ható erők fókuszában él. Egyfelől az emlékezetében őrzi az idegenség körülményei között megtartó erőt jelentő, hátrahagyott hont, másfelől új élete minden percében választott hazája ezernyi (gazdasági, kulturális, társadalmi) hatásának van kitéve. Az emigráns számára az emlékezet azonban nem csak védő és védett lelki zónát jelenthet. Az emlékezés mechanizmusának bonyolult és ellentmondásos jellegéről szól az *Azt hittem* című vers, amely leszámol a köztudatban megtartó erőként élő emlékezettel és ugyanakkor figyelmeztet is az emberi lélek e titkos és ellenőrizhetetlen „végső vak tükröd" zónájának veszélyeire:

„most már tudom
hogy emlékezni oly szörnyű lehet
hogy az emlékben nincsen értelem
ha az emlékben nincsen irgalom
végső vak tükröd a maga eszkábálta
képernyő..."

A múlt nem csupán gondtalanságot, otthonosságot vagy nosztalgiát jelenthet, hanem szégyent és félelmet, esetleg halált, fogalmazódik meg kíméletlenül ugyanebben a versben. És e felismerés pillanatától erőteljesebben kezd hatni a befogadó ország jelenlévő valósága. Vitéz György lírájában az átértékelődés folyamata igen korán elkezdődött. Már az első kötetében felbukkannak ennek jelei, bár a címadó vers, az *Amerikai történet* az európai ember hagyományos idegenkedését tükrözi még az Új Világgal szemben. Egyrészt költészetébe fokozatosan beépültek az amerikai líra hagyományai (Withman, Ginsberg), másrészt igen nagy hatással volt rá kezdettől fogva az észak-amerikai kontinens természeti valósága: az egymást követő évszakok változatossága és szabályos váltakozása, új hazájának természeti csodái és a végtelennek tűnő tájak. Vitéz György otthonosan mozog ebben a tájban, csodálatába azonban minduntalan irónia és játékosság vegyül:

„A Szent Lőrinc jegén még tegnap
tizenkét pingvin korcsolyázott
ma pénzes-pikkelyes halaknak
rövidlátó nap szivárványt oszt"

(Tavaszi vigasztaló)

Kedvelt témái közé tartozik az észak-amerikai tavasz *(Tavasz, Tavaszi dal, Tavaszi vigasztaló)*. A *Tavaszi dal* című vers ember és természet mikro- és makrokozmosz harmóniájáról vall: ‚mennyegzőm csokrait kötik a méhek / s E.G. ujjamra húzta óvatosan / az északi fény legszebb gyűrűjét."

Az évszakok körforgása a versekben mélyebb értelmet nyer: a váltakozó évszakok a világmindenséget szabályozó kozmikus körforgásra utalnak, az emberi élet különböző szakaszait jelképezik. Az indián nyár például komplex értékű jelkép: a beteljesülésnek és a közelítő, fenyegető halálnak a jelentése sűrűsödik ebbe a sajátosan észak-amerikai átmeneti évszakba *(Nyárvége)*.

A mindenség örökös körforgásként való érzékelése a posztmodern világlátás sajátja: a szabályosan váltakozó és végtelenül ismétlődő évszakok esetünkben ugyanannak a létérzékelésnek — a vég nélküli körkörösség megtapasztalásának — konkrét, képi kifejezői, mint Borges labirintusai, körkörös romjai, vagy bábeli könyvtára.

Az észak-amerikai kontinens végtelen és változatos, az európaitól oly annyira különböző dimenziói jelennek meg az *Amerika* (Boston—Montreal Távolsági Busz) című szabadversében. A lírai utazási napló formáját öltő költeményben az utazás primér tapasztalatai hatására nyugtalan kérdések fogalmazódnak meg a költőben („milyen utakon rohanunk, — milyen országba tévedtem?"). Ódai szárnyalású rácsodálkozás, irónia és játékosság váltogatja egymást a sodró áramlású verssorokban:

„Olyan útra tévedtem
mely hatsávos szélességben nyújtózik óceántól óceánig,
Csokorbaköti a Keleti Part méhkas-városait,
királynők és herék kastélyait gépesített csodák és az
elektronikus civilizáció
lovagvárait."

A csodálat és irónia perspektíváiból kibontakozó kontinens felemelő vagy furcsa látványosságain túl mindenekelőtt értékhordozó dimenziót jelent:

„Itt kivirágzik a lelkiismeret ez az Érzékeny Plánta,
villódzó csillag-szépségek felé tekintget.
És fölemeli nagy tenyerébe a vörösfenyők alá költözött
Szabadság
élni kívánó gyermekeit..."

Ez a szemléletmód fordulópontot jelent a kanadai magyar költészetben: a hagyományosan elfogadott Kanada-kép módosulását. Vitéz György költészetében ugyanis nem csupán a kanadai (észak-amerikai) táj képi jelentősége nő meg, hanem e táj értékközvetítő jellege is. E spiritualizálódott táj a költő és Kanada megváltozott viszonyára utal, a közeledés lehetőségére: annak az embernek a csodálatos

felfedezése ez, „aki azt hiszi, eltévedt és meglepődik, hogy hirtelen társakra akadt" *(Amerika)*.

A költői szemléletmódban végbement változás kettős irányú, nemcsak a befogadó országgal kapcsolatos, hanem a hátrahagyott haza és az emigráns közti viszonyt is módosítja. A költő és a szülőhazája közti távolság lehetővé teszi a kritikai vizsgálódás érvényesülését, a hagyományos értékek megkérdőjelezését a posztmodern irónia jegyében.

A *Hatodik vonósnégyes* című vers magyarságképe e szemléletmód jegyében született. A zenemű komikus utánzására épülő vers szövegvilágából illúziótlan magyarságkép bontakozik ki:

„a jel és jelzett viszonya törvényes de a frigiditás jegyében
fogant s ezért
még a pápának is tetszene
de nem magyarosch virtus
de nem etelközi hopla"

A magyar történelemben a hangadó, virtuskodó magyarok mellett „vannak akik/másfajta szabályokat keresgélnek", akik „a földgolyót akarják lehetővé tenni a millenium várhat / magára / ezért elképesztő kisebbségben egyensúlyoznak a / dísz // század ugródeszkáján /" fogalmazódik meg a költő ironikus-fájdalmas kritikája nazája történelmi valóságának, egyéni tapasztalatainak elemzésekor. Ez a helyzet azonban az örökös körforgás posztmodern történelemszemlélete szerint mindig újra fog képződni, megnyugtató megoldás nem lesz soha, hiszen:

„A nagyon éles hangzatok rendszerint ismétlődnek
1939-et írtak akkor és most is."

A hagyományok újraértékelése, a régi értékek átrendezése és megkérdőjelezése, a posztmodern stílus és szemléletmód fokozott jelenléte jellemző Vitéz György második kötetére. A *Missa agnostica* című hosszabb költemény lírai önéletrajz (Béládi, Pomogáts, Rónai 1986:244. A katolikus templomi szertartás latin mintaszövegére épülő, a liturgikus cselekménysort *(Introitus, Kyrie, Gloria* stb.) ironikusan parafrazáló versben a költői én clown jelmezbe bújva jelenik meg a misén, hogy szövegparódiák és szójátékok által végezze szentségtörő mutatványait. E negatív vallásképe alapját a költőnek az a meggyőződése képezi, hogy a történelem folyamán az egyház visszaélt a bizalmával és a vallás által manipulálta a tömegeket. A vers groteszk, szentségtörő képeiben történelmi példák bontakoznak ki ennek bizonyítására. „Vitézt az emberiség kudarcai, a huszadik századi történelem kiábrándító tapasztalatai tették agnosztikussá, kiábrándultsága mögött fájdalom lappang, s ez a fájdalom jelzi a groteszk és szentségtörő mutatványok mögött ható őszinte megrendülést" (Béládi, Pomogáts, Rónai 1986:245). (Ennek a jegyében született Szilágyi Domokos *Missa Solemnis* című költeménye is nyolc évvel korábban sok ezer kilométer távolságra ettől. A két vers stílusában, világszemléletében tükröződő párhuzamosságok nem elszigetelt, véletlenszerű egybecsengések, hanem általában jellemzőek e két egymástól térben oly távol eső költői viágra).

Az, emigráció közössége és alkotói számára oly nagy jelentőséggel bíró vallásos dimenzió Vitéz György verseiben elértéktelenedett, tehát nevetséges utánzattá silányult: „ / utánzatboltban imitációs ég / plasztik-áldás a cikória-mennyország /" / *Firmamentum* /, amely már nem képes az embereken segíteni. Újból szegényebbekké váltunk.

„lejár a rugósszerkezetű megváltás
az arkangyalok összeverik szárnyaik: porolnak perlekednek
aztán összepakolnak.
Szent Mihály a Riviérán
Rafael az Uffiziben
Gábriel Floridában."

(Zarándoklat)

Marad a zarándoklat a vers világában:

„A költő rendberakja vízióit;
az olvasót elámítja a vers:
teremtett, illékony valóság."

(Vers versről)

Bármit is mondjanak a strukturalisták és a szemiológusok, a nyelv több mint egyszerű „jelgyűjtemény", írja Bisztray György (1987:49) Vitéz harmadik kötetével kapcsolatban. A nyelv élő, összetett, változó szervezet, míg a jel önmagában nem több statikus absztrakciónál. Talán erre utal Vitéz György 1982-ben megjelent, harmadik kötetének a címe is: *jel beszéd;* a jelek életrekeltésére a kommunikáció során, a költészet kimeríthetetlen lehetőségeire és végtelen sebezhetőségére.

Vitéz György elszánt tudatossággal építi a vers világát, a századvég költőjének hitetlen hitével vallja, hogy ez:

„ . . . legvégső ígéret
arról, hogy lehet még külön világod,
illékony, percre teremtett való,
számodra mégis: örökkévalóság."

(Vers versről)

„minden formában kötekedik
az értelem az érzelemmel
de ki mondja el
mit álmomban megfogtam
az üressé vált
felébredt két kezemmel"

(Seres József, *Évszakok nélkül* 38)

Seres Józsefnek* az elérhetetlen teljesség felé kitárt „felébredt" két kezében szavak, szobrok és színek születnek. Versben, ásványban és fémben, rajzolt és festett formákban ölt testet ez a világ, meg-megújuló feleletként a hiány kínzó kihívására. „Anyaggal jól bánni tudó képzőművésszel állunk szemben, aki birtokába vette a szellemi szobrászatot is, azzal a különbséggel, hogy itt a tartalom került előtérbe és a forma szerényebb.", írja verseskönyvéről Mózsi Ferenc *Gondolatok Seres József verseiről* című recenziójában (Nemzetőr 1978 július—augusztus). Seres József a fiatalabb generáció képviselője. Azok a múltbéli események (világháború, hadifogság, internálás, forradalom), amelyeket az előző nemzedékek tudatformáló személyes tapasztalatként, „pokolbéli víg napokként" (Faludy György) éltek meg, és amelyek meghatározták költői világuk alakulását, e generáció számára már történelmet jelentenek. Ez a nemzedék a „forradalom gyermekeiként" (Bisztray György 1987:50) nőtt fel Kanadában (Gurdonyi Zsuzsa, Szitha Ilona) vagy az utóbbi időben emigrált Észak-Amerikába (Baráth Anna, Bali Brigitta, Bebek János, Dózsa Csaba, Hajós Tamás, Sajgó Szabolcs, Simándi Ágnes stb.).

Seres József e csoport tagjaként 1972-ben érkezett a tengeren túlra. Ez a költőnemzedék illeszkedett be talán a legkönnyebben új környezetébe. A folytonosság főleg azoknál a költőknél tapasztalható, akik az utóbbi időben hagyták el Magyarországot, és első verseskötetük nem sokkal ezután jelent meg Kanadában (Seres József, Bebek János, Hajós Tamás). Verseiket vizsgálva nehéz eldönteni, hogy melyik íródott hátrahagyott hazájában és melyik Kanadában (Bisztray 1987:51).

E nemzedék legidősebb képviselője Seres József. Verseskönyve az *Évszakok nélkül* 1978-ban jelent meg Torontóban. „Az első könyv nem feltétlenül jelent kezdetet, még kevésbé kezdetlegest, különösen egy olyan költő esetében, aki már negyedik évtizedének közepén jár. Jelentheti azt, hogy nemcsak egy verset, de egész kötetet hordozott magában különböző okoknál fogva hosszabb időn át." — írja az Előszóban (5) Tűz Tamás.

A kilencven arab számmal jelölt vers összekapcsolódik a kötetben egyetlen nagy lélegzetű versciklus fejezeteivé válva. E tudatosan megszerkesztett kötet olvasásakor a „gondolat galériájának, a tudat tárlatának lehetünk látogatói" (Mózsi

Ferenc). Többnyire elvont, filozofikus témák köré csoportosulnak a versek: a lét nagy rejtélyeit járja körbe a költői kíváncsiság. Ezeket a fogalmakat általában nagybetűs alakban emeli ki a költő a versszövegben (ÉRTELEM, ISTEN, IDŐ, HALÁL, VÉGTELEN). A kiemelt fogalmak közül sok a lelki szférák világából való: referenciális pontot, belső útvonalat jelöl. A CSEND, a KÉTSÉG, az AKARÁS, a SZERELEM, a TAN, a KÖZÖNY stációit járja be a költői én (36), hogy eljusson a „hetedik óriásig" a SZÉPSÉGHEZ.

Váratlan költői képek, meglepő logikai fordulatok szövik át a kötet verseit: fanyar humor lengi be a filozofikus gondolatokat:

„a végén már annyira egyedül leszek
hogy magamnak sem fogok köszönni
de nem égek el
bár ülök a kokszon
ez PARADOXON"

Ebben az általános emberi sorsproblémákra és paradoxonokra épülő, egzisztencialista jegyeket viselő költészetben az emigráns léthelyzet érzékelése és értékelése is megváltozik. A nyugati magyar irodalom e jellegzetes témája veszít intenzitásából, hiányzik belőle az a fájdalmas lázadó vagy rezignált hangsúly, amely a gyógyíthatatlan gyökértelenség átéléséből fakad. A 21. vers gondolatíve e megváltozott létérzékelésre utal. Az otthontalanság sivár — átmeneti — közegéből („homokot rostál a szél", „a csont keményszik / már oly üvegszerű / hogy elpattanna egy Mendelssohn / hegedűversenyen") új, értékkel telítődött világba vezet:

„a HOLNAP jó illatú lesz majd
mint a tej
lágy
mint a karácsonyi ének"

Ez az ígéret tágabb horizontok felé irányítja a költői figyelmet. A „lenni vagy nem lenni" nyugtalanító kérdésének bűvöletében fogant a 3. vers: „nem tudom / formálom-e az életet / hisz engem sem formál semmi / nem felelhetek és nem kérdezhetek / az egyetlen dolgom / LENNI." Az 5. vers idő, halál, végtelen és ember viszonyáról vall: „az IDŐ nem törődik a HALÁLLAL / mert VÉGTELEN / én nem törődöm az idővel / mert mivel törődik az / ki mint csurranó VÉR / befest de védtelen". A világmindenség gondolati feltérképezése mellett az egyéni lét rejtett dimenziói is föltűnnek az önreflexió fényében: a magány (48), szerelem (68) és félelem (17) lélekre szabott világa.

E mindenséget és embert faggató versek által a makro- és mikrokozmosz bejárása után — az egyén és a világ egymásratalálásának igénye fogalmazódik meg:

„megposhadt tengervíz kis palackba zárva
úgy marad száz évig
ezerig talán
de az ÓCEÁN jön egyre közelebb
már itt kopog a börtönöm falán"

(90)

Az első vers kapcsolatteremtési vágyára a kilencvenedik a beteljesülés ígéretével válaszol. Az Óceán „sistereg / zuhog / pereg / habzik / lélegzik / vezekel / boldogan vele teszem én is / a legszabadabb csepp".

Az egymással összefűződő versek mellett a könyvben Seres József szobrainak illusztrációi szerepelnek. Elgondolkodtató szobrok furcsa felvételei ezek. Mindenik szoborról a kötetet illusztráló Dózsa Csaba két egymást kiegészítő fényképet készített. E sajátos, tükröző technikával az egyes szobrok megkettőzésével a fényképész a teljesség látszatát kelti: „A művészet után csak pusztaság / vagy Isten maradhat", mondja ki lázadó ars poeticáját 24. versében a szobrászköltő.

A formák e játékos szembesítése önmagukkal, a képzelet és valóság szimultán jelenléte szóban és szoborban azt a végtelent sejteti meg, amit csak álmában érinthet meg kezével az ember.

SZAKÁCS PÉTER ISTVÁN

A TANULMÁNY KÖLTŐI

Fáy Ferenc
1921 Pécel — 1981 Toronto
1951-től élt Kanadában.
Művei: 1956 *Jeremiás siralmai.* Toronto
1959 *Az írást egyszer megtalálják.* Toronto
1963 *Törlesztő ének.* Toronto
1967 *Magamsirató.* Toronto
1972 *Áradás.* Toronto
1977 *Kövület.* Toronto
1982 *Összegyűjtött versek.* Toronto

Tűz Tamás (polgári nevén Makkó Lajos)
1916 Győr
1956-ban emigrált Kanadába.
Kanadába érkezése óta kiadott művei:
1959 *Nyugtalan szárnyakon.* Köln
1966 *On Restless Wings.* San Diego
1966 *Egy ország küszöbén.* Los Angeles
1967 *Elraboltam Európát.* Los Angeles
1970 *Tükörben játszik a kéz.* Róma
1972 *Válogatott versek.* Toronto
1973 *Harmincnapos nászút.* Toronto
1974 *Angyal, mondd ki csak félig.* Toronto
1976 *Hova tüntek a szitakötők.* Toronto
1977 *Jelen voltam.* Toronto
1978 *Aranyrét utca.* Toronto
1980 *Vihar a pusztán.* Toronto
1980 *Égve felejtett álmok.* München
1982 *Szemünktől kék az égbolt.* München
1983 *Leheletnyi öröklét.* München
1983 *Sosevolt hideg orchideák.* München

Vitéz György (polgári nevén Németh György)
1933 Budapest
1957-től él Kanadában.
Művei: 1975 *Amerikai történet.* Párizs
1979 *Missa agnostica.* Párizs
1982 *jel beszéd.* Párizs

Seres József
1942 Szerencs
1972-ben emigrált Kanadába.
Művei: 1978 *Évszakok nélkül.* Toronto

IRODALOM

Béládi Miklós
1981 *Utószó.* In: Vándorének. Budapest
Béládi, Pomogáts, Rónay
1986 *A nyugati magyar irodalom története 1945 után.* Budapest
Bisztray, George
1987 *Hungarian—Canadian Literature.* Toronto
Cs. Gyímesi Éva
1978 *Találkozás az egyszerivel.* Bukarest
1983 *Teremtett világ.* Bukarest
1990 *Álom és értelem.* Bukarest
Eco, Umberto
1988 *Szóljegyzetek a Rózsa nevéhez.* In: A rózsa neve. Budapest
Fáy István
1991 *Fáy Ferenc élete és költészete a kortárs írók tükrében.* Winnipeg
Miska János
1974 *A magunk portáján.* Lethbridge
1989 *Kanadából szeretettel.* Ottawa
Mózsi Ferenc
1978 *Gondolatok Seres József verseiről.* In: Nemzetőr július—augusztus
Nagy Zsolt
1991 *Posztmodern/izmus.* In: Mozgó Világ 4—5. Budapest
Nemes Nagy Ágnes
1989 *Szó és szótlanság.* Budapest
Tűz Tamás
1978 *Előszó.* In: Seres József: Évszakok nélkül. Toronto
Fáy Ferenc
1982 *Összegyűjtött versek.* Toronto
Faludy György
1989 *Pokolbéli víg napjaim.* Budapest
Seres József
1978 *Évszakok nélkül.* Toronto
Tűz Tamás
1972 *Válogatott versek.* Toronto
* * *
1981 *Vándorének* Nyugateurópai és tengerentúli magyar költők. Budapest

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

A LÉLEK ÚTVESZTŐIN

— JUHÁSZ GYULA BETEGSÉGE —

Juhász Gyula 1928—29-ben periodikus kedélydepresszió, melankólia diagnózissal bekerült a klinikára, ahol a dr. Miskolczy Dezső professzor-vezette idegosztály kezeitje lett. Nagyváradra jövetele előtt és innen való távozása után is jelentkezett betegsége, felmerül az a kérdés, hogy a három és fél éves itt-tartózkodása idején beteg volt-e vagy sem, azaz betegnek vagy egészségesnek tekinthető-e?

Erre a betegségre jellemzőek a rövidebb-hosszabb ideig tartó, néha évekre is kínyúló nyugalmi szakaszok, amikor a beteg az egészséges látszatát kelti. Előfordulhat ritkán az is, hogy a betegség egyszeri első jelentkezése után végleges gyógyulás áll be. Sajnos, Juhász Gyula esete nem ide tartozott.

A váradi szerencsés nyugalmi periódus kialakulásához feltétlenül hozzájárult, hogy itt annyi sok, művészileg kedvére való feladat teljesítésének a lehetőségét kínálta fel neki az élet, hogy nem volt ideje önmagát figyelnie, lelki problémáival foglalkoznia; zsúfolódtak körülötte az események, melyek központjába került, betáblázott volt minden napja, így időhiányában szerencsére nem érezte önmaga gravitációját. Ennek a panaszmentes időszaknak is megvannak azonban a nyugalmi állapotban lévő betegségre utaló típus-jelei, melyek művészetében részben tematikailag, részben költői képeiben kimutathatók. (Már csak ezért sem tekinthetjük esetleges közbeékelt egészséges szakasznak.) Ezek a jelek betegsége kiújuláskor tünetekké alakulnak, szorongásai félelemmé fokozódnak, és későbbi stádiumban konkretizálódnak is. Tipikusan szemlélteti ezt az 1930-ban megjelent 1929-es betegsége idején írt *A Rém* című verse, melyben a megszemélyesített félelemben a rá váró, s már árnyával felé intő, de még késlekedő őrülést sejteti. Szabó Lőrinc biztatására foglalja versbe betegsége állapotát tükröző érzéseit. Költőtársa, aki ekkor meglátogatta, segíteni akarva úgy gondolja, hogyha kiírja magából félelmeit, felszínre hozza őket, szemben néz velük, egyben meg is szűnnek. Írja meg, ha csak négy sorban is, ha csak a falnak fordulva is, ami eltölti. Juhász meg is fogadta tanácsát, így keletkezett a fenti verse is, de hogy ez a lelki terápia használt volna neki, arról nem tudunk. Ittléte alatt is fellelhetők benne azok az érzelmi gócok, melyek élete végéig kísérték, az ártatlan gyermekkor boldogságának visszasajgása visszatérő motívum verseiben; nem saját gyermekkorára gondol, mert az szomorú és magányos volt, hanem magának a gyermeki állapotnak édeni tökéletességére. A másik szorongási felület az elkésettségi tudat nála, elmulasztása az ifjúság örömeinek, elszalasztása az életnek. „Nem voltam fiatal soha" — mondja a *Távolok zenéje* című 1906-ban írt versében, melyet számára fontosnak tartott mondanivalója miatt 1911-ben újra közöltet. Melankóliája táplálásához ez szintén úgy hozzájárulhat, mint az a tudat, hogy ő a hibás, hogy elvétett ifjúságát, állandó lelki súlyként cipeli ezt is magával. Nem tudott átlépni a tehetetlenségen, és ennek kínzó felismerésén itt sem, a visszahozhatatlanul eltűnt múlt, az elmulasztott élet féktelen élethabzsolással tölti el — elméletileg. Az epikureusi életöröm sokszor jelentkezik verseiben, de mindjárt utána mintegy ennek reakciójaként, a fellépő bűntudat is. Ezek az érzelmi akadályok útjában álltak köznapi értelemben vette boldogságának. Lelki felszabadulást nem érezhetett soha. Betegsége egyik felelevenedési szakaszában kórelőzményként közli az orvossal, hogy kora ifjúságától kezdve rettegett a megőrülés tudatától, arra gondolt, hogy édesapjától esetleg örökölte ezt a szörnyű betegséget, aki ugyanis elborult elmével elmekórházban halt meg, jóllehet egész más természetű okokra vezethető vissza végzetes betegsége (vérbaj). Juhász Gyula ezirányú félelmei örökre megmaradtak. Hogy ezek a különböző forrású szorongások milyen nagy fokban jelentkeztek és milyen korán, bizonyítja erről írt levele is, melyben Rozsnyay Kálmán barátjának beszámolva az 1907-es, öngyilkossági gondolattal történt Lévától való elbarangolásáról, azt írja, hogy fizikai kísérő jelen-

ségként a félelem hideg verítékként jelentkezett nála, izzadt, mint hogyha lázas lett volna, és arra gondolt, hogy ezt a félelmet már elviselni nem lehet.

Már csak azért sem tekinthetjük esetlegesen közbeiktatott egészséges szakasznak váradi korszakát, mivel egy alkalommal nemcsak költőileg, de valóságosan, személy szerintien is jelét adta lappangó betegségének: a már régebbről ismert menekülési szándék minden átmenet nélkül itt is jelentkezett teljes kifejlődött formájában nála. Felszökik Pestre, ott lesz újságíró, mihelyt egy kis pénze lesz, már megy is, közölte Franyó Zoltánnal, 1909 novemberében egy esti poharazgatáskor a Kispipában. Nem akar „elposványosodni a kisváros iszapjában"; az iskola rendi tanáraiból is elege volt, akik rossz néven veszik holnapos tevékenységét, — csak úgy dőlt belőle a panasz, az elkeseredés, pedig költőileg sikerei csúcsán állt, két holnapos kötet, két színházi bemutató volt mögötte. Szökni akart tehát, mindegy, hogy miért, itt ezért, máshol másért, mert a szökésen a hangsúly. Ez a kényszercselekvési motívum már felbukkan a Léváról való elkóborlása alkalmával is, de ugyanezt már máramarosszigeti időszakában is felleljük, mert ott is három napig barangolt a hegyekben. Egyszer három napig itt se látták, ahogy Dutka egyik helyen írja, már megijedtek és rosszra gondoltak, mikor újra megjelent közöttük, és mondta, hogy csak munkája miatt maradt távol. Ekkoriban írt levelében teljesen indokolatlanul rossz kedvéről panaszkodik Branyovszky Dezső barátjának: „Én nem panaszkodhatom, de nem is dicsekedhetem. Megvagyok, éppenhogy megvagyok." (Szeged, 1909. július 30.) Versei ugyanezt igazolják: „Én bolygok útain félélet, félhalálnak" — írja *Muzsám, kiben hiszek...* című költeményében, 1909. december 25-én.

Juhász Gyula betegségének szálai nagyon messzire nyúlnak vissza. 1904-ben írt *Epistola I.* című versével kapcsolatban azt mondja Oláh Gábor, akinek ezt a költői levelet Szegedről a Tátrába küldte, hogy ez a legoptimistább korszaka Juhásznak, és mégis „már ekkor is hasadás futott végig a lelkén." Pedig még csak 21 éves volt akkor. Oláh Gábor csodálkozik is rajta, mert azt írja, hogy „imádta a művészetet, és készült az író dicsőségére", és mégis talajtalan volt.

1905-ben jelenik meg (milyen jellemző cím!) *Egy fiatal öngyilkosnak* című verse (Szeged és Vidéke 1905, október 22.), melyben boldognak nevezi az életből elmenekültet, míg szánja magát, az ittmaradót, ki csak „kontárja az életnek", s akinek már késő a boldogság, és a legzordabb magány az osztályrésze. Oláh Gábornak, Kosztolányi Dezsőnek is idegei betegségéről panaszkodik ez időben leveleiben.

1906. október 3-án a Budapesti Naplóban közzétett, lelki állapotára szintén már témailag is nagyon rávilágító *Öngyilkosok* című versében betegségi tünetként is felfogható meghökkentő felfogással különbséget tesz az öngyilkosok között, az élet vesztesei megsirathatjuk, de azok a merészek, akik a lenti tolongást látva „közönnyel, mosolyogva félre állnak", és halni mennek önként, csodálatunkra méltók. Az öngyilkosságnak mint hősi tettnek magasztaló dicsérete szintén betegségére mutat.

1907. szeptember 20-án megjelent a Máramarosmegye című lapban *Örvény* címen betegsége egyik tipikus jelét felmutmató verse, melyben a lelkét állandóan fogva tartó félelemről ír, mely örvényként rémíti; és ismeretlen jövendő rémektől fél, melyektől nem lehet megszabadulni, mert forrásuk az ő lelkében van, és saját magától nem tudja senki megvédeni.

Kiss József 1907. június 21-én azt írja neki az *Ódon ballada* című költeményével kapcsolatban: „Olyan jó poéta, mint ön, akit én nagyon szeretek, aki a tavalyi hóról olyan gyönyörűen tudott írni, az ne törődjék annyit önmagával, se az élet visszásságaival." Kiss József ösztönösen rátapintva betegsége lényegére, nagyon jó tanácsot ad neki. Mélyponton lehetett ekkoriban Juhász Gyula, mert Kiss József halálakor, 1922-ben, atyai jóbarátjáról és első támogatójáról hálával és szeretettel megemlékezve s erre az időszakra visszagondolva így vall: „Ő volt az, aki először öntött belém önbizalmat", ...„és aki egyszer, nagy csüggedésem és elborulásaim idején ezeket írta hozzám: »Hát csak annyit mondok, bolond kend, Táncsics! Okos ember nem tulajdonit annyi fontosságot az életnek.«"

A folytonosság tehát megvolt, nem valószínű, hogy csak a váradi ittléte alatt szakadt volna meg, bár lehetnek az orvosi szakkönyv tanúsága szerint közbeiktatott egészséges szakaszok is, de ezt nem foghatjuk fel annak, mert mást bizonyít a költészete. Itt is beteg volt, de lehet, hogy ő maga sem tudott róla.

„A melankóliában a hangulat ok nélkül szomorú" — olvassuk a szakkönyv idevonatkozó részében. Juhász Gyula lelki beállítottsága ez; az 1930-as években egyik újabb elborulása idején a szegedi közkórházban az orvosnak arra a kérdésére, hogy „Mi bántja, tanár úr?" — mivel láttuk, hogy sűrűn peregnek arcán a könnyek, ezt felelte: „Fáj, nagyon fáj az élet". (Dr. Göttl Tibor szóbeli közlése 1942-ben.) Hogy a benne szétáradó szomorúságot tartalommal megtöltse, mindig keres rá okot, még szerencsésebb korszakában, a váradiban is, — a bánkódásra. Ez már maga betegség. És csodálatos módon állandóan olyan okokat keres és talál magának melyek lényegüknél fogva nem szűnnek meg soha, mert nem szűnhetnek meg, és így bármikor visszatérve újra szomorúsági források lehetnek számára. Ilyen érzelmi megkötözöttsége volt állandó tudattartalomként a magány, az elmúlás, a halál. Ugyanilyen érzelmi gócot jelentett a későiség, az elkésettség tudata, a már említett elszalajtott ifjúság, az elhibázott élet, a visszahozhatatlan gyermekkor ártatlan boldogságának siratása, fiatalkori álmainak elvesztésén való kesergés. „Valahol elmaradt egy kis novícius, / Valahol elveszett egy nagyálmú diák" — írja a *Misztikus órák*-ban. Mindezek visszatérő motívumként sokszor felbukkannak versében. Egészséges ember felejt, különösen, ha kellemetlen érzéseket keltő emlékeiről van szó, ő mintegy örömkeltő önkínzással szinte kényszerképzet hatására állandóan emlékezik, és ragaszkodik sajátos módon keserű emlékeihez. Mindezt versei, írásai világítják meg a legjobban, melyek vallomásértékűek, sőt betegsége teljes kifejlettségi időszakában annak bizonyítékaiként kórtörténeti adalékok. „E bánatot magammal hurcolom / Az életen s a végtelen halálban!" — ... „Ez ódon poggyász ősi útitársam, / Tartalma: szerelem és unalom" — írja az 1910. december 4-én A Hétben megjelent *Mégis*... című költeményében.

Juhász Gyula őszinte költő volt, leplezetlenül mutatja meg önmagát, nyíltan feltárja mindenkori problémáját. Mit talál eltűnt ifjúságában annyira elhibázottnak? „Nagyon belemerültem a tudományokba, elfelejtettem élni, és elfelejtettem az életet, az embereket szeretni, együtt örülni, együtt sírni velük. A többiek egy kis kép pántlika mosolygásán mélázgattak, én Nietzsche magányos ormai felé botorkáltam." Végig tekint ifjúkorán, s megállapítja: „Mit el nem értem: élet, szerelem." (*Távolok zenéje* című verse.) Kedves leányarcok mosolyognak felé a múltból: „Szerettem őket, megdaloltam őket, / S nem csókoltam egyiket se meg!" — olvassuk *Ők* című versében. Egyetemi hallgatóként „a könyvek boldog városá"-ban élt, Budapestnek csak „egy palotája" szerette őt, „a könyvek dohos, ódon csarnoka", és minden nélküle múlt el, a tavaszt észre se vette, az élet örömei távol estek tőle, és így „életszomját nem oltja el immár soha" — vallja a *Könnyek és könyvek*-ben és a *Filológiá*ban. Az életet kéri a sorstól, mert elrabolta, remetéje lett mély magánynak. Tömjénes és könyvtáras ifjúságát felpanaszolja, mert szerinte az ifjúság már csak legenda neki, és „könnyezve várja a korai halál is" — írja *Az életemet*... című versében 1911. május 21-én. A *Boboth János halála* című első Váradon írt tárcájában lehetetlen nem őrá ismerni a főszereplőben, ő az, aki az Avarkódex mellett görnyedezik nap nap után hosszú éveken át; élete értelme, mindene ez a munka, csak egyszer, megy ki az életbe, és igen jellemzően — meghal. 1908. március 12-én írta ezt a tárcát, a régi érzelmi komplexumok éppen úgy megvoltak lelkében, mint régen; úgy tűnik, hogy a történet csak ürügy neki arra, hogy újra elmondja őket vele. Szorongás, félelem, halál, magány, minden megvan benne, mind témailag, mind formailag folytatása csak a benne meglévő alapélménynek.

„... szörnyen egyedül maradtam, / És csalódásoktól tépett a lelkem" — olvashatjuk az 1910. február 6-án megjelent *Betegszoba* című költeményében. Hogy milyen volt ez a magányossági érzés teljes kifejlettségi fokán, mikor a betegség felszínre hozta, tekintsük meg a már említett, Rozsnyay Kálmánhoz írt 1907-es levelét. Már a hasonlata is meghökkentő, ahogy beszámol egy régebbi súlyos idegállapotáról. A kórleírást önkéntelenül ő maga adja meg a leghitelesebben: „A magány úgy borult rám, mint őrültre a kényszerzubbony." ... „Elég, elég, ha tovább írom ezt, újra elővesz, kiver a rémület, a Horla!" Előzőleg így sorolja fel akaratlanul is a kórtüneteket: „... rettentő csüggedés, bénaság szállott meg, didergett a lelkem, egész valóm kifordult sarkaiból, nem találtam sehol semmit, senkit." Mi gyógyítaná meg? Mi lendítené ki ebből a siralmas állapotból? Erre is felel: „Ha egy pesti lapnál lehetnék, — ez az álmaim álma. ... Színház, művészet, irodalmi élet: ez kell nekem, mert megfulladok." Nos, ez Váradon bőségesen megadatott neki, mégse volt felszabadult, boldog. Mindez betegségét igazolja.

„Magányos útjá"-t siratja Váradon is (1908. *Őszi verőfény);* „magány szigeté"-ről beszél (1909. *Robinson szigetén);* „mély magány"-ról panaszkodik (1910. *Csöndes csillagok alatt);* világgá tágul számára „az örök magány" (1911. *És lassan mindent...).*

Nem vitatható, hogy reális okai is voltak szomorúságának. Örök nyugtalanságban tartja váradi helyettes állása megszűnésének a gondolata, minden tanév kezdete újabb izgalmat jelent neki, az emiatt kialakult idegfeszültség is minden bizonnyal hozzájárult betegsége újra-feléledéséhez.

A nem reális, maga teremtette beteges okok között szerepel az Anna-élmény változhatatlan szomorúságforrásként, de nem az okozta többek között melankóliája későbbi felszínre kerülését, mert Annával úgy alakult a kapcsolata, hanem épp fordítva: azért alakult így részéről, helyesebben csakis azért alakulhatott így, mert beteg volt. Anna itt csak egyik ok volt a bánatra, melankóliája táplálására, ha ő nincs, s ez a számára állandóan fájó, sajgó érzést jelentő viszony, helyébe mást talált volna, talán nem is szerelmi téren, az élet bármely területén, bár feltételezhetőleg ez kínált legtöbb alkalmat az önmaga által teremtett szenvedésre, kedvező táptalajt nyújtva betegségének. És felmutatja a bánat valamennyi árnyalatát. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja saját maga verses vallomása, melyben áldottnak mondja a lelkét megszépítő, alkotásra késztető Anna nyújtotta fájdalmat. Ez is amellett szól, hogy lételem a szenvedés neki, költői alkotási lehetőség, egyben ihletforrás, ragaszkodik is hozzá, mint fanyar gyümölcsre vágyó az édes mellett, úgy érzi, a teljességre törekvés igényével, hogy csak így lesz, ezzel lesz az élete teljes és egész. *(Áldott e bánat...* 1920. április 24.)

„Mindig reménytelen volt a szerelmem" — mondja 1908. november 29-én közölt *Mindig...* című versében. De miért? Mert a szerelemben mindig csak azt látta szépnek, és csak azt kereste, ami túlesett a lehetőségek körén. Az vonzotta benne, ami elérhetetlen. „Mindig kellettek elérhetetlen rózsák, / Örök talányok, édes szomorúság" — írja. És megoldódik szerelmei furcsa alakulásának rejtélye is ezzel, az Anna-élmény sajátossága is, ő maga mondja a költeményeiben, mindig jelenlevő, önmagát feltáró őszinteséggel itt „Mindig csak vágytam és sohase mertem, / Mindig csak vártam én az életet." Ilyen érzelmi alapállás mellett nem csodálkozhatunk hogy „az élet elment", s hogy a szerelem nem adott egyebet, csak felejtést és búsugallta dalokat, de ő nem is várt tőle mást, melankóliája ezt igényelte, éspedig úgy, mint szomjazó az üdítő vizet.

Három különböző időben keletkezett verse viseli a *Melankólia* címet. Ha összehasonlítjuk őket, a beteg lelkiállapotra fényt vető, egyre sötétebb színt öltő fokozódást megtaláljuk. Az elsőt 1912, szeptember 29-én közölteti. Élményi kiváltó okát váradi, reménytelen szerelme szolgáltatta. Enyhe szomorúság lebben át rajta, a kis szobában ül szivarozgatva egy csésze tea mellett, s míg elnézegeti szerelme neki szóló ajánlással ellátott arcképét, felidézi emlékét ifjúsága akkori fájón szép idejének. A bú ezen a fokon még nem okoz fájdalmat, sőt betegségére igen jellemzően jól is esik neki. A vers kezdete is ennek tanúsága: „A kicsiny élet mégis szép nagyon, / És akad néha egy kis jó napom." De nem ezt bizonyítja a második, 1925-ben keletkezett vers tartalma. Az első óta sok idő telt el, azóta már sokszor találkozott betegséggé nőtt, lélekkínzó változataival, ismeri jól, még néha visszajár, mint kísértet, írja róla, de már nem fél tőle. Úgy bátorítja magát, mint sötét szobában az ijedt gyermek: Nem félek, nem félek, de be nem vallottam mégis ezt teszi. Olyan tapasztalatok birtokába juthatott vele kapcsolatban ugyanis, melyek azt bizonyították neki, hogy újabb, későbbi jelentkezésénél igenis félni lehet tőle. Az 1934-ben írt harmadik, azonos című költemény részéről már maga a kóreset feltárása, éspedig megegyezik a betegsége vonatkozóan az orvosi szakkönyv leírásával. Íme: „A lehangoltság, az egyszerű kedvetlenségtől a legmélyebb búskomorságig minden fokozatban előfordul. Néha csak az öröm, a derű reakciói hiányoznak, s a beteget bántja, hogy sem örömet, sem bánatot érezni nem tud. Sokszor lépnek fel félelmi indulatok, a beteg tekintete réveteg" (Dr. Müller Vilmos, *Klinikai terápia.* 557).

És most lássuk a verset. A költői képek szerint révedezve néz szét a világon, az álom elkerüli, részvétlen hidegség veszi körül, megborzad a magánytól és saját magától, a múlás erőt vesz rajta, naponta fogyasztja életerejét, a rémület elnémítja, a félelem megköti, mindörökre eltűnt a kedv élete dolgai végzéséhez, már csak a halált várja, de, jaj, az késik.

Meglepő Juhász Gyulának a verseiben olykor előforduló kettős alakban való önmaga-szerepeltetése. Ez a költői képeiben kifejezésre jutó kettős-énlátás szintén lappangó betegsége jele. Mintegy a kívülálló szemével nézi önmagát, azt a számára idegen valakit, aki ő. Egyidejűleg tehát ő a szemlélő alany, és ő a szemlélet tárgya is anélkül, hogy a kettő egy és ugyanazon voltának tudatát kifejezésre juttatná a költeményben. Meghökkentő sorokat ír le az 1910. május 25-én a Renaissance-ban megjelenő Sok méreg által pusztulunk mi el... kezdősorú versében: „Jöttek nehéz magányok, mély talányok, / Mikor gyertyák fényénél ijedten / Találkozott magammal önmagam, / Tükörben és lelkem mély tükörében."

A depresszió átmeneti jelleggel időszakosan is birtokába vehette, ahogy erre az ez idő tájt keletkezett verseiből következtetni lehet. Az orvosi szakkönyv szerint a betegség gyorsan kifejlődhet, néha egy óra alatt is tetőpontot érhet, bár előfordul, és többnyire ez a helyzet, hogy a kifejlődés fokozatos, hetekig, hónapokig is eltart, míg a a legsúlyosabb kórkép kialakul. Nála mindkettő előfordulhatott.

Ez az én-szemléleti különválás egyszersmind érzelmi viszonyulást is jelent a két én között. A szemlélő énnek alárendeltje a másik, de attól független, hogy semmi közösséget nem vállal vele arra szolgál neki, hogy pillanatnyi érzéseit rávetítse. De érzelmek csak önmagához fűzik a szemlélő ént, s ezek általában a szánó szeretet, a sajnálat árnyalatai. Sokszor beszél „árva magá"-ról, „szegény magá"-ról, néhol közönnyel nézi önmagát, máshol ijedten, mint például a magaképzelte hasonmásával való találkozás kapcsán. De legtöbbször mégis szánalommal fordul önmaga felé. „Én, szegény, / Úgy érzem, gazdag voltam benned és" — mondja a távozásában szépülő életről. (*Az élet szonettje* 1911. április 5.)

Az én-szemlélet kettősségének szintén szembeszökő jelentkezése az 1911. augusztus 6-án közölt *Stanza a Tiszánál* című versében is előfordul, a folyamatosság tehát ezen a téren is megvan, „fáradt közönnyel" nézi „árva magát" a folyó tükrében, s egy idegen arc néz vissza onnan rá, — s megdöbbentő hasonlattal, betegségére valló képpel él: „Mint bús halott orcája hűs habokban."

Egész rendszeressé válik verseiben a beszélgetés önmagával. Egyik költeményének még a címe is ez: *Beszélgetés régi valómmal.* Az önsajnálat itt se marad el: „Miért voltál oly szótalan gyerek? / Mert gyászoltalak árva tégedet, / Magányos férfi, nőtelen, apátlan."

Ugyanezt az önmagával folytatott beszélgetési formát alkalmazza 1911-ben a *Nincs búcsúzás*ban. A múlt tája várja mindenütt, ezért nem búcsúzik semmitől, mert minden megmarad. „A régi én rám talál szomorúan, / A régi én, kinek ősbúja fáj, / S új bánatommal osztozik csitultan". A különválás itt jól érzékelhető. A régi énnek is megvan a maga érzelmi töltete, és érzésviszonyulása a másik énhez itt is: a költő annyira fontosnak találja ezt hangsúlyozni, hogy a második szakaszban nyomatékosan, szó szerint meg is ismétli: „a régi én talál rám szomorúan", s mivel itt már megszemélyesített, vele egyenrangú elképzelt valakiről van szó, akinek szintén megvan a maga különállósága, a párbeszédes forma szabályosan alakul ki kettőjük között. „A régi én rám talál szomorúan / És kérdezi: hol voltál, jófiú? / S én felelem: a múltakon búsultam".

1910-ben lelkileg nagyon mélyponton lehetett. Március 6-án a Vasárnapi Újságban megjelent *Buddha* című versében így sóhajt: „Mily jó lehet a semmi, / A végtelen koporsó". Mivel ezt nem is olyan könnyű elérni, s a járomból kitörni nem lehet, május 22-én a *Formát keresni...* című költeményében már így panaszkodik: „... érezni, meddőn vergődtünk tavaly, / S hogy élni, élni nekünk már merő kín." Újra kísért az Anna-szerelem emléke. De ez csak okkeresés a szomorúságra és egyben okmagyarázat is. Mi más lehetne ez, mint melankóliája új jelentkezése? Ebben az évben többször lehetett lelki válsága. Még novemberben is, mikor egy régi nyár „szép csöndes egyszerű napjai"-nak emlékét feleleveníti, úgy vetíti vissza magát és érzéseit rá a békés képre, mint, aki már akkor félt a holnapok rejtelmeitől, a rá leső sors árnyától. Ennek a versnek akkori idegállapotát tükröző költői képeiben csírájában benne van mindaz, amit 1930-ban, betegsége súlyos fázisában *A Rém* című kórtörténetileg igen fontos költeménye mind témailag, mind képileg felmutat. „Én nagyon fázós és fáradt vagyok" — írja 1910-ben, „S szívem kiállt kínoktól úgy dobog, / Mint rémlátók, ha messze szél kopog". Még a szavak is azonosak a két versben, csak más összefüggésben szerepelnek. A Rém itt maga a cím lesz, nagybetűvel írva, hiszen megszemélyesített, benne le s fel járkáló elképzelt valakiről van szó. A váradi versben az ő szíve dobog, és a szél kopog,

itt a Rém teszi ezt. Elképzelhető, hogy lüktető fejfájása és hangosan dobogó szíve felerősített kopogó hangjait ruházza rá cselekvésként le s fel benne, félelemmel lesi, rettegéssel: mikor áll meg mellette, s mikor „int neki árnya". Csak sejtetjük, mi van mögötte: nem a halál, azt várja, ennél sokkal szörnyűbb valami: az őrület. E két vers hasonlósága is bizonyítja, hogy 1929-ben kialakult súlyos depressziós állapotának szálai ide, 1910-be nyúlnak vissza.

A félelemérzés állandó lelki megkötözöttségei közé tartozott. Ezer arca volt a félelemnek benne, ahogy ezt költészete bizonyítja. A röpke ijedtségtől a borzadáson át a rémületig mindent megtalálunk. De lappangó formában szorongásként végigkíséri egész életén. Fél a jövőtől, a sorstól, betegségétől, magától a félelemtől. Agyában „az iszonyúság férgei" dolgoznak. Nem bír gondolataitól megszabadulni, hiába biztatja Szabó Lőrinc, a jó barát, aki súlyos állapotában sokszor meglátogatta, hogy nézzen szembe gondolataival, bármik is legyenek azok, s álljon rajtuk bosszút azzal, hogy kiírja őket magából. „Írd meg, ... szövegezd meg, ami benned van. Szövegezd meg a semmit, a legegyszerűbb szavakkal, mondd ki a legvégső ürességet, mondd ki a végső igazat, ne félj tőle, biztos, hogy fontos lesz, érdemes lesz..." (*Találkozások Juhász Gyulával.* Válasz 1937. 263).

Egy másik betegségi jele váradi ittléte alatt Juhász Gyulának az unalom érzése, mely költői képeiben nem egyszer kifejezésre jut, sőt életunalom formájában is előfordul. Ez megint lelki alkati kérdés lehet részéről, különben érthetetlen, hiszen kedvére való művészi cselekvésekkel teli, túlzsúfolt napjai jóformán még éjszakai pihenést se engedtek eleget neki. (Mindig kialvatlan volt — mondták róla visszaemlékezéseikben volt tanítványai.) „A Tisza nyári éjen kanyarog, / Ily unalmasan, hogy esők után" — írja 1910. november 20-án Az Életben megjelent *Egy régi nyárból* című versében. „A szürke unalom barátcsuháját / Fölvenni és letenni mindenik nap". Ez már életunalom. (*Gyászköntös.* Független Magyarország 1910. december 15). 1911, április 23-án az Új Időkben megjelent *Elégiá*-ban ismét egyik rá jellemző formát választva — szíve, ez a „nagy és bánatos gyerek" gügyögi magának el az életuntság, az élet értelmetlenségének kérdéseit... Minek a nappal, minek az éjszaka, minek az alkony stb. stb., „... minek minden, — minden minek?" S ő igen jellemzően nem felel rá. 1925-ben már így sóhajt a *Melankólia* című költeményében: „... oly unalmas, oly szomorú hóbort az élet." 1924-ben a *Kései bölcsesség*-ben így vall: „... szívemben sír nyugalma van. A sír nyugalma áldott nyugalom, / S a szenvedélynél jobb az unalom." Az „Élő halottak"-ról így beszél hasonló című versében 1929-ben: „Az unalomnak és a feledésnek / Szitál lelkükbe szürke zápora." A folytonosság tehát ezen a téren is megvolt.

Egy másik igen jellemző betegségi jel az önvád jelentkezése. Már 1910-ben jól felismerhető költészetében jelenléte itt-ott meghúzódva költői képei mögött. Ez is megegyezik az orvosi szakkönyv betegségét ismertető jellegzetes tüneteinek egyikével, mely szerint: „... igen jellemzően önvádlásiak a téveszmék, melyek alapját néha a valóságban elkövetett jelentéktelen bűnök alkotják." Önvádlásai nagyon régi keletűek. 1917-ben a klinikán felvett kórtörténet saját vallomásai alapján összeállított kórelőzményeinek adatai is ezt bizonyítják. Így megtudjuk, hogy „6. gimnázium után kispap lett; az alatt az idő alatt kellemetlen kényszerképzetei voltak, pl. az elkárhozástól félt, hogy szentségtörést követ el áldozás alatt, éjszaka felkelt, és bement a lelki atyjához, hogy elfelejtett neki valamit meggyónni." Az önvád jelentkezett később is. Vajon, mivel vádolhatta magát 1910-ben, mikor egyik versében „emlékektől és vádaktól kongó magányá"-ról panaszkodik, melyre gyógyszerként „... jött a bor, a bánat, a felejtés" (*Sok méreg által...* című verse, Renaissance, 1910. május 25.). Örökké sajog benne a régi, aszkétikus életforma utáni vágy anélkül, hogy bármit is tenne gyakorlatilag esetleges megvalósítása érdekében. Lehet, hogy azért vádolja magát, hogy nem a papi pálya mellett döntött. Bizalmas vallomásként Emőd Tamásnak is közli egy tavasz-éjszakai Körös-parti séta alkalmával 1908-ban, hogy érzi, az életét egy kontemplatív szerzetben fogja befejezni. És édesanyja is hogy szerette volna! Mennyi örömet is szerzett volna vele neki! Miért is nem tette meg?! Egész elrontott életével, elesettségével csak könnyekre, fájdalomra adott okot neki. Valamelyes hivatástudata is lehetett, mert 1909. augusztus 16-án a Nyugatban közölt *Imitatio Christii*-ben így sóhajt fel: „... s távol / Honvágya fáj örökké, ó, Uram!" Ez nem költői kép, hanem élmény erejével ható, szívéből jött őszinte mondanivaló. Még élete későbbi folyamán is kísérti múltjának ez a szakasza, amelyre fájó nosztalgiával gondol mindig vissza. 1925-ben is visszatért önvallomás formájában a régtől fogva kísértő gondolat *Az elköltözött*

című versében: „Én monostorból léptem a világba, / És lassan szoktam meg a fényeket, / Az üdvösségnek egy halovány sugára / Még mindig homlokom fölött dereng. / Úgy járok és kelek e tömkelegben, / Hol vesznek s árulnak az emberek, / Mint zarándok a vásáros seregben, / S ajkam régi zsolozsmát rebeg."

Juhász Gyula nagy figyelemmel kíséri az öngyilkossági eseteket, feltűnő vonzódása e témához szintén betegségi jelként fogható fel. Egész biztos, nem ez a feladatköre lehetett az újságnál, a poéta-tanárt nem azért alkalmazták, hogy hosszabb-rövidebb hírcikkeket írjon, de ő ezekről sem mondott le. Ezirányú tudósításai a mindennapi élet kisebb-nagyobb tragédiáit takarják. Legtöbb esetben észrevételeit is hozzáfűzi. 1908. március 25-én Jávor álnéven *Katonadrámák* címen a következőket olvashatjuk: „Megölte magát megint egy katona, egy szeretetreméltó, joviális kiskatona, aki önként vállalt halála előtt pár perccel még vígan fütyürészett valami divatos, bohó operettáriát! Megölte magát, nem tudni, miért? Hiszen gazdag volt." De ír a kisdiákról is, aki intőt kapott, s ezért megvált az élettől. Megtudjuk azt is tőle, hogy Mados György, szalontai gimnázista is öngyilkos lett, mert verseit és drámáit visszautasították. Az eset kapcsán a dilettantizmusról elmélkedik. 1908. március 1-én Jim álnéven a Szabadságban *A színésznő szeret* címen a színészvilágból tudósít egy kettős öngyilkossági esetről. Zöldi Elza, a fiatal temesvári színésznő, Zöldi Márton író és színigazgató lánya revolveres öngyilkosságot kísérelt meg, mert udvarlója, Gotthilf Aladár, szintén temesvári színész, öngyilkos lett. (Húga, Zöldi Vilma egyébként 1919-ben Juhász Gyula egyik múzsája volt.) 1909. május 13-án a Nagyváradban (j.) *A tanár* címen beszámol arról a szomorú esetről, hogy agyonlőtte magát a fiumei-Károly-városi gyorsvonaton egy több éve állástalan középiskolai tanár, ennek kapcsán az egyetemről kikerült tanárok elhelyezkedési nehézségeiről, létbizonytalanságáról szólva éles hangon bírálja, felelőssé téve a társadalmat. 1909. június 5-én a Nagyváradban Jim álnéven *Az iparoskisasszony* címen arról ad hírt, hogy Berettyóújfaluban Kállai Vilma, Kállai András szabó lánya agyonlőtte magát. Itt csak az esetet közli. 1910. október 11-én (-u) jelzéssel *Szelíd verdiktek* címen megjegyzéseket fűz ahhoz a hírhez, hogy Tamás Gyula revolverrel megsebesítette felesége elcsábítóját, Fehér Lajos joghallgatót. A bíróság felmentette. A legjellemzőbb az a cikke, amelyben az öngyilkosság kérdésével foglalkozik, egy pesti újság ugyanis körkérdést intéz olvasóihoz, hogy gyávaság-e az öngyilkosság? Juhász Gyula a Szabadság 1908. április 29-i számában Juhar álnéven *Színek és dallamok* címen válaszol rá. Véleménye szerint erre csak az tudna felelni, akinek része volt benne. „De az se nagyon tudna megfelelni. Az öngyilkos, aki egészen leszámolt az élettel, már nem az életé. Már más, talán szebb csillagon jár a tekintete. Ismerünk mi elég testvérünket, akik kellve, nem kellevem megint visszatértek a maguk választotta halál pitvarából. A legtöbb még izzóbb szerelemmel ölelte át az Életet, e gyászos kísérlet után. És mosolyogva mondotta (vannak mosolyok, amelyekben a halál ragyog), — hogy soha többé. Hogy most már biztosan kihúzza ezt az életet, amíg lehet, amíg szabad. Beszéltünk ilyen öngyilkossal, aki éppen a híd karfájához indult, mikor egy kocsi majdnem elütötte. Megborzongott és hevesen védte életét, amelyet pedig éppen a halálnak szánt, akkor." Vajon, nem magáról írja-e mindezt? 1914-ben elkövetett öngyilkossági kísérlete alkalmával kirohant a szállodaszobából a folyosóra „Segítség, segítség, meglőttem magamat!" felkiáltással. „Őrültség lehet az öngyilkosság, de gyávaság? — folytatja tovább — nem, a gyávaságnak más ábrázata van, és Brutus, aki Filippi mezőin együtt bukik le az áldozó nappal és leáldozó szabadsággal, meg a szegény dada, aki a konyha odújában gyufaoldatot iszik: ezek meggyászolni vagy elítélni valók lennének, ha a halál kapuin túl mi ítélhetünk, — de gyávák? — Élni kell! Komisz az élet, de szép!"

Betegsége jeleként fogható fel az is, hogy nagyon érdekli az őrültek élete és állapota.

1908. december 25-én közzétette a Nagyváradban *A kényszerzubbony* című, őrültek házában játszódó bohózatát. A humorhoz feltételezhetőleg azért folyamodik, hogy a magára vonatkoztatott rossz sejtelmeit, esetleges félelmét elűzze vele. Később, melankóliája súlyos szakaszaiban, 1917-től kezdve, verseiben sokat szerepelnek e szomorú ház lakói, akiknek sorsát — gondolva elképzelhetőleg a sajátjára is — mély részvéttel és döbbent félelemmel kíséri. Észreveszi a különbséget köztük, van, aki üvölt, van, aki zokog, van, aki — s talán ez a legijesztőbb — hallgat. Rácsos ablakok védik őket, zárt kert, ahol mindig jód és karbolszag terjeng, s a „holt virágok" közt le s föl sétálva járnak túl téren és időn, míg itt

maradnak; a körülöttük élők számára megváltás volna elmenetelük, nekik is, de számukra már minden mindegy, ők már nem érzik semminek se a súlyát, lelki légüres térben tántorognak, csak vegetatív jelleggel léteznek. 1921. október 16-án a Nyugatban megjelent *Két élő halott* című versében az egyikről azt írja, hogy egy szót dadog állandóan, sírva, földre teperedve, följajongva, valaha tudta, mit tesz, ma már nem érti, de érzi, hogy a vége itt lesz. A másik, a néma, sokkal ijesztőbb; mint a kísértet, járkál a kertben, „A csönd kong benne." De néha, alkonyatkor akaratlan elszenderedik, félig dalolva, félig zokogva „pár szót susog, mely a szájára téved." Még a cím is ugyanaz, mikor visszatér ugyanerre a témára 1929-ben; október 14-én *Élő halottak* címen verset jelentettet meg a Reggel-ben. Éles megfigyeléssel őket is csoportosítja, körben, topogva járnak a kertben, bizonytalan a tekintetük, még öntudatuknál vannak, az unalom és a feledés tölti ki őket; vannak, akik „vígan kurjongatnak", de olyan a hangjuk, „akár a félrevert harang"; és vannak, akik várják, hogy ők is sorra kerüljenek, nekik a legszomorúbb, mert fáj, hogy ők még itt maradtak. Lehet, ez utóbbit önmagáról írta akkori betegsége súlyos állapotában. Az 1929. október 28-án megjelentetett „Baudelaire halálá"-ban ugyanezt írja: „Még élt, és búsabb volt, mint egy halott." 1929-ben a Délmagyarország karácsonyi számában közzétett *Néma jajszó*, valamint *Utolsó imádság* című költeményei önvallomás értékű lírai megnyilatkozásai. „Boldog, aki idejében elmegy" — mondja az elsőben, — „De jaj annak, aki él s már halott, / Előtte semmi, és mögötte minden," ... „Imádság, átok, minden hasztalan." Az *Utolsó imádság*-ban a gyermekkori hitre hivatkozva várja egyháza tanítása szerint az Urral való találkozást, de ő erre nem érzi magát méltónak, szenvedését felajánlja az élők boldogságáért. Gulácsy Lajos barátjának emlékére írt versében szintén közös sorsuk szomorúságával foglalkozva megemlíti: „Ez a pokol, de nem Dante pokla, / Mert erről ő se mert álmodni, nem, / Itt Tűz nem ég, s az ördögök kínokba / Nem űznek, fehér ágyra szeliden / Lefektetik az árva kárhozottat, / És csöndben várják, hogy mi lesz vele, / A tisztaságtól mindenek ragyognak, / Hűs, szép pokol: hogy jöttünk mi ide be?" Itt utal arra, hogy szegény barátjával 1917-ben együtt voltak betegként a Moravcsik klinikán. Ő már boldog, mert semmire sem emlékszik. „Csöndesen halad agyadban, / Mint a Léthe vize, mint az Arnó, / Az örök semmi a vak nap alatt, / Nincs remény s te nem tudod." — írja róla. Magáról pedig 1917 márciusában az *Epitáfium*-ban így beszél: „Ki gondol egy élő halottra? ... „Még van, de kívül a világból." Ez a kézirat kórtörténete mellékleteként maradt fent, mint ahogy az *Enek Tompa Mihályhoz 1917 őszén* című verse kézirata is. Az orvosok biztatására írta akkoriban verseit, akik betegsége grafikonját próbálták megrajzolni velük. 1917. szeptember 26-án ezt jegyzik be róla: „Verseket ír, ezek nyomott kedélyre utalnak", Az élő halottak kifejezést ott a klinikán hallotta, az ott dolgozó festők rájuk mutatva ezt mondták egymásnak: „ezek élő halottak." Attól kezdve gyakori kifejezése lesz. Egyébként, amikor ezt meghallotta, ahogy a fenti vers magyarázó jegyzetéből kiderül, arra gondolt, hogy ő is felkap egy pemzlit, és fütyürészve festeni kezdi velük együtt a falat. Feltételezhetőleg azt akarta ezzel kifejezni, hogy nincs különbség köztük, ő is pont olyan, mint ők, vagy ők is „élő halottak", mint róluk állították.

Juhász Gyulát kezdettől fogva érdekelte a halál kérdése, s ez alól a váradi ittlétének időszaka sem volt kivétel. Kilényi Irma jól látta meg, mikor 1941-ben ezt írta róla Gogolák Lajosnak levelében: „A centrális kérdése ennek a nagy költőnek a halál volt, a halálvágy, a kétségbeesés." Valóban így van, minden alkalmat megragad, hogy a halálról bármilyen vonatkozásban írjon. 1908. november 1-én a Nagyváradban *Halottak városa* címen a váradi temetők híres halottairól ír. Nem hagyja el azonban az elmélkedést itt sem, mert a halál filozófiailag is érdekli. Úgy érzi, az a tény, hogy halál van, az életösztön megerősödésével az életkedv, az élniakarás még nagyobb fokban való jelentkezését segíti elő. Versként ható, művészi értékű tolmácsolásában, — melyen már csak szépsége miatt is kár volna átsiklani — így hangzik: „Szeretem a forró, a színes életet, de éppen ezért szeretem a hideg, a sötét temetőket. A halál ösvényén az élet piros szalagján vezetve járni, ez nekem is bús gyönyörűségem!" ... „Az élet öntudata erősödik itt a halál kapujában." De ettől független, a halálnak nemcsak eszközi jellege van, megvan a maga önálló, önmagában való léte és ennek jelentősége. Mert „Mája szászínű, hazug és múlandó fátyola leomlik, és valami csillagokba emelő összhang árad szét a kihűlt szívek és elnémult ajkak birodalmában." ... „Szép város a temető.

Nyugalmas és rendes" — olvassuk. (Különben Erich Kästner szintén ezt mondja egyik regényében: „Szeretem az életet, mert gyakran gondolok a halálra.")

1910-ben két cikket is szentel a halottak napjának, mindkettőt névtelenül, a Szabadság 1910. október 29-i számában: Közeledik a halottak napja és ugyancsak a Szabadságban 1910. november 1-én: *Halottak napja* címen.

Az elmúlás gondolata szubjektív jelleggel — önmagára vonatkoztatva, önmagával összefüggésbe hozva — nagyon sok versében szerepel. Legtöbb költeményének végkicsengése tulajdonképpen ez. Szép, idilli képet rajzol róla, mint az, aki az élettől semmit nem kapott, és kárpótlásul mindent tőle remél. Nem kér sokat (bár számára ez a legtöbb) — csendet, nyugalmat. Ez tehát azt jelenti, hogy ebben volt a legkisebb része a földön, és a legjobban ez hiányozhatott neki. Milyennek képzeli lelki szempontból a transcendentális valóságot, a végtelent? Hol üresnek, hol ismeretlennek, hol talányosnak, de mindenképpen ridegnek, részvétlennek véli. A földi dimenziókon túli végtelenségre úgy gondol, mint itteni élete befejezésével az őt befogadó létezési síkra. Pillanatnyi érzéseitől indíttatva népesíti be a végtelent. A legellentétesebb módon hol várja, hol elutasítja. Felfoghatatlan határtalan nagysága rémíti, ahol az én még jobban magára marad. Néha úgy érzi, a semmi várja ott. Ez olykor megnyugtatja, hiszen pihenni akar, olykor tiltakozással tölti el, nem akar „az utálatos semmi vak ölébe zuhanni," ahogy súlyosra vált betegsége idején, 1929-ben a *Jubileum* című versében írja. A vallásnak ilyen vonatkozásban még semmi befolyása nincs nézetei kialakításában. A korai halál képe már nagyon fiatalon felmerül lelkében. Az önsajnálat és az önsajnáltatás ösztönös célzattal minden elmúlást tükröző versében fellelhető, de beszél a halálról — feltételezhetően — kordivatból is, a modern líra egyik vezérmotívuma ez. Halálszemlélete nem egységes. Egyfelől állandó halálsejtelem gyötri, s a múlandóság gondolata így szomorúsággal tölti el, másfelől valami beteges, groteszk derűvel, szinte vidáman (!) gondol a rá váró síri pihenésre. Mindezt versei világosan mutatják. „Minden este, hogy az ágyba fekszem, / A halállal ismerkedem én, / ... Mert emlékszem: volt találkozásunk / Híd karfáján és pisztoly csövén, / És remélem: megvetve az ágyunk, / És melléje vigan jövök én" — írja 1924-ben a *Halálos ének*ben.

Amikor „vidáman" készül a sírra, betegsége egyik nagyon jellegzetes tünete, öngyilkossági hajlama és készsége jelentkezik mindig, megvalósulási utat keresve magának. „Vannak, akiket úgy von a csönd hona, / Hogy itt hagyják e zajt szép boldogan", ... „Kopogtatok tán holnap én is ott", ... „S a hallgatás nagy tornya nyílni fog!" Már 1910-ben, itt Váradon is így érzett! (*A hallgatás tornya.* Független Magyarország 1910. május 15.) Megvan a folyamatosság tehát ezen az érzés- és vágyterületen is.

Öngyilkossági kísérleteire sokszor utal verseiben. Szeret beszélni róluk (!), valószínű, újra átéli velük az élményt. Verses vallomásai alapján tudjuk, hogy rendszerint hajnalban próbálta meg elkövetni őket; ez sem véletlen, az orvosi szakkönyv szerint különösen a hajnalok veszélyesek a depressziósok számára, olyankor sokszor nagyobb az elkeseredésük. *Egy régi hajnal* című, 1909-ben írt költeményében egy ilyen emléket idéz: „Emlékszem: a hold sarlója bágyadt, Már hajnal sírt a szürkülő mezőn," ... „S én mentem az országúton könnyezőn" ... „Mentem, mentem ki a vén világból" ... „Gondolkozott beteg, kábult fejem, / Valami szépet próbált még akarni," ... „Egy egy emléknek kendővel inteni, / A pisztoly csövét búsan simogatni," ... „Ó összes májusok emlékei, / Be furcsa így hajnalban sírva halni." Más versében is utal arra, hogy hajnalban egyszer szintén el akarta követni a végzetes tettet: melankolikust vonzza a halál. Mindig arra gondol, mikor mélyponton van, hogy elvesse valamiképpen az életét. Sokszor csak a gondolatnál marad, de ez is elég, árnyként kíséri. Látszatra nyugodt, sőt derűs, hogy környezetét megtévessze vele. A legkisebb jelét sem mutatja szándékának, nagy szerepjátszó képességről tesz tanúságot. Juhász Gyula is Váradon az egészséges látszatát keltette, és mégis, ahogy verse bizonyítja öngyilkosságot kísérelt volna meg. Tabéry Géza beszámol róla, hogy egy alkalommal iddogálásuk közben Juhász Gyulának hirtelen az a gondolata támadt, hogy elmegy Anna lakására, és ott előtte, a szeme láttára végez magával. Tabéry úgy mesélte el, hogy kivette barátja kezéből a revolvert, és igyekezett megnyugtató szavakkal helyre billenteni lelki egyensúlyát, ami végül sikerült is neki. Egy másik változat szerint, amit szintén Tabéry közöl a Szabadság 1936. május 21-i számában, és a kritikai kiadás ez *Egy régi hajnal*

című verse magyarázataként felemlít, állítólag felkereste Annát töltött pisztollyal a költő, hogy jelenlétében legyen öngyilkos, de a múzsa kicsavarta kezéből a gyilkos szerszámot, kiszedte belőle a töltényeket, és az üres mordályt a szobából kituszkolt poéta után hajította. Hogy a kettő közül melyik a valóságnak megfelelő eset, nem tudjuk, lehet, mindkettő megtörtént — egymás után. Az 1909. januárjában közölt *Öreg hotel* című versében az 1907-es október eleji öngyilkossági szándékának az emlékét idézi: „Revolver, őszi elborulás, / Egy éj, mikor már nem leszek." Ugyanerre az élményre utal az 1907-ben közzétett *Vita somnium breve*-ben is: „Próbáltam néha-néha a halált." „Ó kínok kínja, poklok pokla: élni / És másnap újra élni s útra kélni!" — sóhajt fel 1912-ben a *Menni* című versben. Ezek a halállal való kacérkodásai még csak betegsége lappangási szakaszára utalhatnak, mert nagyon súlyos állapotában eseng a megváltó halál kegyéért. Itt már a szenvedés teljesen kioltja az életvágyat, esetleges ritkán előforduló pillanatnyi jobb közérzete esetén, ha fel is éled benne az életösztön, a kedv kilobbantával az újra jelentkező fájdalom miatt ismét csak a megsemmisülés után vágyik. A szenvedés forrása önmaga, szervi elváltozás nincs, gyógyszeres kezelés nem segít, „Szörnyű fájdalom"-ról „meddő gyötrelem"-ről, „halálba fáradt lelke szenvedései"-ről panaszkodik, betegségét „ismeretlen szenvedés"-nek nevezi, mely majd legyőzi s egy öröklét kevés lesz gyötrődései elfeledésére (1929.). Már 1910-ben is az élet-jelentette „nagy szenvedés"-ről beszél, s „bús lelké"-ről, amely halottra fázott. Íme, betegsége jelei már ekkor ebben a vonatkozásban is felismerhetők.

Juhász Gyula hisz a transzcendentális létezésben, már maga a tény, hogy beszél róla, emellett szól. Az egyház tanította eszmék és hittételek is élnek benne gyerekségének és ifjúkorának boldogító örökségeként, de nem tudnak felszínre kerülni a sok irányban való filozófiai tapogatózás miatt. Kísérletezik a buddhizmussal, menekül Nietzschéhez, csak sokára, küzdelmes út után tud visszatalálni régi hitéhez. Először csak az „Ismeretlen"-ről beszél, akinek létét hiszi, de számára idegen. Két versében is ezzel a meghatározással találkozunk. Hol látta az Ismeretlent? Irgalomért, könyörületért, szánalomért esdő tekintetekben. Ott, ahol valamilyen formában szeretetigénnyel találkozott. „Haldokló nyulacska pillantása mélyén", — „Kolduló öregek tekintetén", — „beteg babák szemében." Így beszél róla egyetlen kivétellel, mikor néven nevezi egy misztikus, hívő megtapasztalás során, melyben kispap korában felemelő élményként különös kegyként részesült: lehajolt egyszer a feszületről hozzá „egy régi estén egy öreg kolostor / Imádkozó termében." De látja Istent zord fensége ijesztő messzeségében is, megközelíthetetlen magasságban trónol, „a végzeten túl", „ember Fia / És anyja földi asszony, Mária!" A vers címe igen jellemzően: *A híd*. Vallomása Istenről nyomorúsága fokozódásával egyre szubjektívebb. A mélységből kiált fel hozzá 1929-ben. A legnagyobb elesettségében, kétségbeesése legmélyebb pontján talál reá. Bizonyságtételként vallja is: „A legsötétebb ég alatt, / Isten, Téged találtalak, / A legmélyebb örvény felett, / Uram, én Téged leltelek" (*De profundis*. 1929.). Végül 1929-ben karácsony közeledésével az *Utolsó imádság credója*, benne van — „Uram, nem vagyok méltó" alapon — az Egyház-hirdette hit egész teljessége. „Jó Jézusom" — kezdi, már tudja, kihez beszél. Ez már győzelem, teljes, tökéletes hazatalálás. A régi kispap érkezett benne vissza annyi céltalan bolyongás után az Egyház kebelére. Innen már tovább mennie, tovább kutatnia nem kellett... Soha nem tett szemrehányást sorsa szomorú alakulása miatt Istennek. Soha nem kéri számon tőle a zátonyra futott életét. Sohase lázadozik „végzete" ellen. Soha nem mondja: Uram, nekem miért nem sikerült, mint annyi másnak, az életem? Soha nem mondja neki: miért beteg és korán elköltözött apát adtál nekem? Soha nem mondja: miért nem jómódba születtem? Miért nem adtál vonzó külsőt, ha belsőleg már külön kegyként fel is ékesítettél a költőség királyi adományával? És miért nem voltam én földi értelemben boldog? Miért nem tudott szeretni Anna? S ha már így áll, — miért nem tudtam én helyette mást szeretni meg, úgy, ahogy őt szerettem? És végül: sohase mondta, pedig legsúlyosabb terhe ez volt, miért adtál ilyen gyógyíthatatlan, kínzó betegséget nekem, ilyen fájóan érzékeny idegrendszert, és ha már adtál, miért nem rendezted úgy az életemet, hogy ezt el is tudjam viselni? Egyáltalán miért akartad, hogy legyek? Aludhattam volna öntudatlan a semmi ölében örökkétig. Sohase mondta neki. Sohase kérdezi sem ezt, sem azt, — hallgat. S ezek a félehajtásos hallgatások, ezek a semmit nem-kérdezések az ő, nyomorúságán átragyogó, csillogó érdemei — a többi nem ismert, bizonnyal még sok, más természetű érdeme mellett

— sok számú, apró csillagként sorakoznak ott, ahol már fényben mérik a földi jótetteket. Mindezt nem mondta. Mi az, — a fentiekkel egybehangzón, — amit mondhatott volna? Valahogy így talán — a nagy számadáskor —, így szólhatott volna: Uram, sokat nem tettem; Te tudod, milyen gyarló voltam, de észrevettem minden fájdalmat a földön, súlyos teherként cipeltem minden szenvedő sorsát a magamé mellett: költő voltam. Mit mondhatnék még? Szerettem az embereket, az emberiséget, mindent. Az egész világot, Szerettem a szépségekkel teli földet, s a rajta viruló csodálatos életet. Mind a Te munkád. Amikor az életről beszéltem, és szépségét dicsértem, mindig erre gondoltam, — nem arra, amit megéltem. Emlékezz rá, Uram, valahol írtam, egy versben: „Ne várj csodát, az élet a csoda." S az élet a Te műved. Uram, szerettem a nefelejcset, szerettem a gyöngyvirágot. Gyöngyvirágos hant alatt szerettem volna mindig elpihenni, s ha egyszer majd egy pillanatra úgy rendezed és visszaengedsz, megnézném a nefelejcset is s a fellegeket. Uram, szerettem mindent, amit csak alkottál, áldott légy érte. Szép volt a világ.

Betegsége egy másik jeleként fogható fel a benne rejlő nyugtalanság jelentkezéseként örök elvágyakozása onnan, ahol van. Vágya soha el nem ért tájak, városok után már korán felbukkan verseiben témailag, de stílusképeiben is, a hajó-képzet gyakori előfordulása e mellett bizonyít. Az utazási vágyát, a menekülési vágyát rejti, önmaga elől, élet elől akar elfutni messzi vidékre, ahol kicserélődve, új emberként új csodákat látva talán még boldog lehet. Párizs a vágyai csúcsa, „hol a pogány üdvösség / Új napja delel". Rómába megy, pap lesz — közli Emőd Tamással az 1908. április 19-i bizalmas beszélgetésük során. Felszökik Pestre, ott lesz újságíró — mondja Franyó Zoltánnak 1909. novemberében. Az 1914-es öngyilkossági kísérlete után felgyógyulva az őt felkereső újságírónak kijelenti: „Velencébe megyek, ahová mindig vágytam, s ahol eddig sohase voltam. S aztán talán utazom majd Itáliában többfelé." Mindez azonban csak terv maradt, futó lelki kaland. Az 1914-es szomorú tette után még azt is mondta: „Váradot akarom látni, az élet meleg színeivel", de ide se jött el, pedig ezt igazán megtehette volna. Min múlt? Úgy látszik, csak a tervek érdekelték, de végrehajtásuk már nem. Ez is betegségi jel lehet, a benne lakozó kapkodó nyugtalansága bizonyítéka. Ahogy Váradra nem jött el, úgy a hirtelen ötlettel támadt távoli tájakra hogy is juthatott volna el? Lemondóan írja 1923-ban az *Epitáfium*-ban: „Nem jártam én Párist soha, / És Velencében nem szerettem, / Magyar tájak pora, moha / Temetett el szép lassan engem."

Juhász Gyula Váradra érkezéséről szóló visszaemlékezésében így jellemzi találóan önmagát: „Egy fiatalember szállt le 1908. február közepén késő délután a váradi peronon szívében öreg keserűséggel és örök illúzióval." Emőd Tamással folytatott beszélgetése során nem sokkal később így beszél magáról: „Egész életem a pogány életöröm és a krisztusi lemondás válságokkal teljes tusája volt...". A váradi időszakban közöltetett versei igazolják, hogy ez a valóságban is így volt: a költő az életigenlés és az életlemondás tragikus kettősségét hordozta magában, hol az egyik, hol a másik került felszínre lelkében. Az életigénylés jelentkezési formája az volna, amit versei nyomán dionüszoszi életöröm címen fogalmazhatnánk meg, míg az élettagadásé a középkori szerzetesi aszkézis hangulatát idéző és sugalló alkotásai. Ez utóbbiak nagyobb számban vannak, ami természetes is, mert a depressziós szakaszok hosszabb ideig tartanak mindig, mint a kedélyi fellendülések. Ez a hullámzás, ez az érzelmi-világnézeti kettősség egyidejű jelenlétével állandó küzdőterületet jelentett számára, örök erőfeszítést követelt tőle. A tragikus az volt, hogy Juhász Gyula nem tudott egyik irányban sem szabadulni, egyiktől sem tudott végleg elszakadni. Ha az életöröm győzött, utána azonnal vádló bűntudat jelentkezett, az életlemondásos periódusában pedig nem egyszer sajnálni kezdi az elszalasztott életet a maga örömeivel, s követeli az élethez való jussát, így bármely irányba is lendüljön az érzelmi inga, megnyugvást, megelégedést egyik oldalon sem talál.

A kedélyi hullámhegy és hullámvölgy váltakozása jól nyomon követhető művei keletkezési és közlési egymásutánjában, sőt szinte grafikailag is ábrázolható majdnem törvényszerűséget mutató kilengési vonala. Lappangó betegségére a legjobban rámutató és jellemző ez a periodicitás. Az orvosi szakkönyv szerint ez a legbiztosabb jel, mely megkülönbözteti egyéb rokon betegségektől a periodikus melankóliát.

Juhász Gyula lelki kettősségének gyökerei már évekkel ezelőttre visszanyúlnak. 1905. július 20-án írja Kosztolányi Dezsőnek: „Jobb szeretnék semmi lenni, mint valaki. Dicsvágy nem bánt, szerelem nem háborgat, élni nem tudok. »Vita brevis« — érzem. A szenvedés fanatikusa lettem. Szomorú keresztény." Ugyanezen a napon Oláh Gábornak írt levelében idegei rossz állapotáról panaszkodik. „Félember vagyok, ez a baj — írja magáról, — költő, akit megevett a tudomány fenéje, tudós, akiben mozog a költészet kukacai Hahaha!" Ekkoriban különben a költői érvényesülés elé gördülő akadályok bánthatták, Adynak is írhatott ebben az ügyben, ahogy a válaszból kiderül, még saját kétkötetnyi versét se tudja elhelyezni, nem tud neki segíteni, közli vele. Nem sokkal később, „1905. nyárutó" jelzéssel Szegedről írt levelében Kosztolányinak már éppen az ellenkezőjéről számol be magával kapcsolatban. Csupa önbizalom, magabiztosság. „.... és vár a nagy munka, amit vállalok nemzetemért, fajomért, az emberiségért. Leszünk mi még Valaki!" Ez a riasztó kettősség, kedélyhullámzás, érzelmi kiegyensúlyozatlanság, lelki labilitás váradi ittléte alatt is kimutatható.

Hosszmetszetében szemlélve költészetét kövessük évről évre versei megjelenésének egymásutánját, hogy hűen, a valóságnak megfelelően előttünk állhasson Juhász Gyula betegségét jól tükröző, váradi lelki arcképe.

Ha elkészítjük az itt eltöltött három és fél év érzelmi mérlegét, a következőképpen alakulnak menekülési formái: menekül a művészethez, a valláshoz, a filozófiához, az egyszerű emberek idilli életének csendjéhez, békességéhez, vágyott az élet boldog pillanatainak felszabadultsága után, de nincs megoldás sehol számára, sehol sincs részéről végleges kikötés. Kényszerképzetként visszatérő szomorúság motívumai: az ártatlan gyermekség boldog állapota utáni vágy, magányossági érzés, árvaságtudat, félelem, szorongás, az elszalasztott élet fájlalása, az igazi szerelem utáni vágyódás, reménytelen szerelme miatti kesergés, öngyilkossági kísérletei emlékének felelevenítése, későiségi tudat, elkésettségi érzés, életlemondás, életunalom, múlandóság, elmúlás, reménytelenség, csüggedés, elvágyakozása idegen tájakra, melankóliája jelenléte.

Emellett megtaláljuk az életigénylés, életvágy, életöröm jelentkezését is nála, valamint az élet szeretetének kifejezését és szépségének dicséretét. Mindez csak arra szolgál, hogy ritkán előforduló jelenlétével még jobban elmélyítse a depresszió súlyosságát. Igen szembeötlő, hogy az itt töltött idő alatt közöltetett verseiből csak 21 szól az életigénylés mellett, míg 101 valamilyen formában bánatot, lemondást tükröz.

Összegezve: a periodikus kedélydepresszió, melankólia főbb tünetei az orvosi szakkönyv leírása nyomán: „a melankóliában a hangulatok nélkül szomorú." ... „A lehangoltság az egyszerű kedvetlenségtől a legmélyebb búskomorságig minden fokozatban előfordul." ... „Néha csak az öröm, a derű reakciói hiányoznak," ... „Máskor a kétségbeesés a legmélyebb." ... „Szomorúságának magyarázatára okot keres." ... „A figyelem nehezen kelthető fel és nehezen köthető le." ... „... a gondolkodás mindig ugyanazon körben mozog." „... Sokszor lépnek fel félelmi indulatok." ... „A melankóliás... kitartóan törekszik az öngyilkosságra." ... „Különösen a hajnali órákban erősek a félelmei és gyakoriak az öngyilkossági kísérletei."

Mindez — mint versei igazolják — ráillik itt-tartozkodása idején Juhász Gyulára.

Ezek csak jelek, amelyek később, betegsége teljes kifejlődését mutatják, amikor is Kilényi Irma 1931. augusztus 23-án N. Tessitóri Nórának írt levelében így számol be sajnálatos állapotáról: „Melankóliája változatlan. ... teljes apáthiában él egyik napról a másikra." ... „Elbújik az emberek elől, nem enged magához senkit." ... „Nem ír, nem olvas semmit, nem érdekli a világon semmi, csak a betegsége, erről beszél folyton s hogy milyen nagyon szeretne meghalni."

F. DIÓSSZILÁGYI IBOLYA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

RÖGTÖNZÉS A SIRATÓBAN*

„A sirató zenei műfaji jelentősége nálunk: egyetlen példája a prózai recitáló éneknek és szinte egyedüli tere a rögtönzésnek."[1] Kodály jellemzése a sirató legfontosabb vonásait sűríti; a későbbi leírásokra — így az itt következőre is — a részletek taglalásának feladata hárult.

A folklór alkotások legtöbbjére jellemző szinkretizmus a siratóban fokozott mértékben érvényesül: nem csupán a szöveg és dallam együttes megszólaltatását, hanem a rögtönzés folyamatában a két alkotóelem kölcsönös hasonulását jelenti. A kodályi meghatározásban a „prózai recitáló ének" jelzi ezt az egységet.

1. Tanulás és felkészülés

Az adatközlők többsége azt állítja, hogy a siratásra nem készül fel. „Nem készül erre senki sem, mer ugye, ez a siratás olyan különleges, ez olyan váratlan dolog. Jön a halál, ugyi, nem is tudja, miko. S akko miko eljő a halál, miko itt van, akko, ha bánja, nagyon bánja, nagyon sír..... Mondja az övét, mind csak mondja." (Varga Katalin, 68, Kalotaszentkirály).[2]

Mások előre átgondolják, mit fognak mondani; van rá eset, hogy már a betegség alatt megfogalmazzák a siratót. „Én vigyáztam nagyanyámot. Bánatamba, úgy má előre, úgy má láttom, hogy haldaklik, s akko oztán tanulgattam siratni." (Takács Imréné, 49, Buza).[3]

A legtöbben tagadóan nyilatkoznak a tanulásra vonatkozóan is: a siratást rendszerint nem tanulják céltudatosan, de gyermekkortól hallják és önkéntelenül is elraktározzák az emlékezetükben. Nem lehet szabályt felállítani, mert a felkészülés és a tanulás módja egyénenként változik.[4] A több napra terjedő szokásrendben a gyászolók többször is siratnak; ez megannyi alkalom a sirató átfogalmazására, csiszolására.

Tanulságos összehasonlításra adnak lehetőséget azok a felvételek, amelyek ugyanazoknak az adatközlőknek különböző időpontokban, néha évtizedek múltán felidézett siratóit rögzítik: a mondanivaló lényegét hordozó motívumokat — azonos vagy kevéssé eltérő megfogalmazásban — minden alkalommal felhasználják, de más-más sorrendbe fűzik őket; eközben jelentéktelenebb részleteket kihagynak és/vagy újabbakat illesztenek be.[5] A különbségek azt bizonyítják, hogy nem betanult szöveget ismételnek meg, az egyezések viszont azt, hogy a hajdan elmondottak a részletekig menően bevésődtek az emlékezetükbe. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a felidézett siratók általában — beleértve mind a haláleset utáni alkalmakkor, mind a gyűjtések alkalmával megismételteket — hasonlóképpen viszonyulnak a helyszínen elhangzottakhoz, vagyis: az összetevő elemek nagy része közös, de a szerkesztés különbségei miatt, egészében véve mindenik más.

---

* A dolgozat egy hosszabb tanulmány egyik fejezete.

[1] Kodály Zoltán, *A magyar népzene*. Bp., 1971. 56.

[2] KZA. MG 3121/276; gyűjtötte Visnyai Ágnes és Visnyai Csaba. 1974.

[3] A több mint két évtized múltán felidézett 45. sz. siratóval kapcsolatban. A 4. sz. szövegének versszerű részét előre megfogalmazta az adatközlő.

[4] Számos pozitív és negatív értelmű nyilatkozatot idéz mind a felkészülésre, mind a tanulásra vonatkozóan MNT. V: 41—42.

[5] A 4. sz. siratót a férj halála után két évvel, 1957-ben vették fel. A szövegváltozatot az életkori adatok szerint 1979-ben gyűjtötték. A kötetünkben található sirató első, prózai része nincs meg a dallam nélkül elmondott szövegben, viszont az utóbbi negyedik szakasza a mi változatunkból hiányzik; a közös három szakaszban csak kis eltérések vannak.

A 11. sz. adatközlőjének 72 éves korában énekelt siratóját még két alakban ismerjük: 37 éves korában énekelte az MNT. V. 149. számút; 75 éves korában még egy felvétel készült (Demény Piroska gyűjtése). A szövegből következtetve, már az első felvételkor is több mint két évtized múltán felidézett siratót énekelt (15 éves volt mikor anyja meghalt). A három felvételen a szövegmotívumok nagyrésze ugyanaz, csak a sorrend változik. Jelentéktelen szerkezeti különbségektől eltekintve (ismétlések, kihagyások) a dallam a díszítő-fordulatokig menően egyezik.

A 48. sz. siratót 1955-ben gyűjtötték; a szövegben megemlíti a fia halála óta eltelt éveket, tehát nyilvánvaló, hogy nem először siratta. Egy 1972-ben készült felvételen (Demény Piroska gyűjtése) részben eltérő megfogalmazásban és más sorrendben, nagyrészt ugyanazt ismétli meg; a strófikus dallam alig változott.

2. Rögtönzés és variálás

Köztudott, hogy a közösségi és egyéni kettőssége — esetenként különböző arányban — a folklór alkotások mindenikében jelen van, ezért a folklórban újraalkotásról szoktak beszélni. Az alkotások többféle szempontú rendszerezhetősége azt bizonyítja, hogy a népi alkotóknál, előadóknál az elsajátítás nem csupán kész zenei-költői szövegek gépies elraktározását jelenti. Egyidejűleg kialakul az a képesség, hogy szabályokat és modelleket vonatkoztassanak el, valamint, hogy a megtanultakból az elemeket egymástól elkülönítve, mintegy építőkövekként, újabb összetételekben használják fel. (Más kérdés, hogy az egyéni képességek függvényében az alkotótevékenységet milyen mértékben lehet céltudatosnak tekinteni.)

2.1. Az újraalkotással kapcsolatban a szakirodalomban egyezményesen megkülönböztetik az improvizálást és a variálást, habár az utóbbi is egyfajta rögtönzés, hiszen a szájhagyományban az alkotásoknak rögzített alakja nem lévén, minden variáns csak a megszólalás pillanatában ölt testet. A két eljárás közti különbség lényege a felhasznált elemek kiválasztásában és a szerkesztésben mutatkozik.

A választás és a szerkesztés az időben lezajló folyamat két síkja, amely állandóan váltja és meghatározza egymást. A választás síkján helyezkedik el minden felhasználható összetevő, beleértve a szabályokat és a modelleket is. A modellek elvont, gondolatban létező sémák, amelyek csak a lényeges viszonyokat összesítik, ezért többféle konkretizálási lehetőséget hordoznak.[6] A szerkesztés síkján vannak a megvalósított, különböző értékrendű (alá-, illetve fölérendelt) egységek. A szerkesztés mindig valamely modell szerint történik.

2.1.1. A variálás kiindulópontja adott elemekből, adott modell szerint megformált, önálló egység (dallamban lehet strófa, esetleg sor, szövegben formulaszerű motívum). Az előadás során egyes részeket (strófában sort, sorban dallamfordulatot, szövegmotívumban kifejezést) maguk választotta új elemekkel helyettesítenek be vagy egészítenek ki. A módosítások a modellt nem érintik; a modell adottságai korlátozzák az új elemek megválasztásának lehetőségeit és a szerkesztés az új elem beillesztésére szorítkozik. Mindezért a variánsnak csak a részelemei egyediek. Gyakran előfordul, hogy a variáns nem az előadó saját leleménye, hanem csak egy a közismertek közül.

A variálás sajátos módozata a kombináció: alárendelt egységekből más-más összetételben alkotnak fölérendeltet (például, szövegben a kezdőformulákat, strófikus dallamokban a sorokat vagy a sor elhatárolható motívumait szokták így használni); ez már a rögtönzés eljárásaihoz áll közel, mert a szerkesztés szintjén is egyedit hoz létre.

2.1.2. A rögtönzésben szabadon választják az összetevő elemeket is, a modelleket is. Az összetevőknél a választás eshet részelemekre (szó, szókapcsolat, rövidebb-hosszabb dallamfordulat) vagy kész, azaz már megszerkesztett alárendelt egységekre (szövegformula, dallamsor); az utóbbiakat változatlanul használják fel vagy variálják. A szerkesztéskor (szavakból mondat, dallamfordulatokból sor, sorokból szakasz és így tovább) a kiválasztott modell kínálta lehetőségek egyikét alkalmazzák. A kiindulópont lehet a modell, és ez befolyásolja az elemek megválasztását (például a sirató-dallamoknál a helyi-táji típus modellje), de az esetlegesen választott részelem után a továbbiak menet közben is illeszkedhetnek egy modellhez (ez különösen a dallamnál követhető nyomon, mind az egyes dallamsorok, mind a forma kiteljesítésénél). A végeredmény, a teljes költői-zenei szöveg, szerkezeti szinten mindig egyedi, mindamellett hogy összetevői több más szövegével közösek lehetnek és/vagy szerkezeti modellje általános (az utóbbira a zenei forma modelljei kínálnak jellemző példákat; lásd ott).

2.2. A sirató rögtönzésének vizsgálatánál a következő, tömörségükben következtetésnek is beillő megállapításokból indulunk ki: „... szövegeink és dallamaink motívumkészlete világosan elárulja, hogy hagyományos kifejezéskincs egyéni felhasználásával formálódik a siratók legnagyobb része. [...] minél sporadikusabb a gyűjtés, annál inkább kelt a sirató szabad, egyéni improvizáció-benyomást, [...] a hagyományos szokáskötelék sokkal erősebben fogja az egyént, mint gondolnánk."[7]

---

[6] A modell milyenségét meghatározó viszony lehet sorrend és/vagy arány (a mondat szórendje, a vers metruma, a zenei formában az azonosak—különbözők rendje és a tagolás) vagy magasság (például a dallamvonal csúcspontja és a zárás közt) stb.

[7] MNT. V: 42.

rzek szerint, a rögtönzés mibenlétének kulcskérdése, hogy milyen mértékben és hogyan alkalmazzák a hagyományból elsajátított elemeket, s ez fényt vet arra is, hogy miben nyilvánul meg az egyéni hozzájárulás.

A hagyomány korlátozó ereje a funkcióval összhangban kialakult műfaji jellegzetességeken keresztül érvényesül (az előző fejezetben tárgyalt témakörök, hangvétel, közlésformák, valamint a szöveg és dallam szerkezetének általános szabályai). A dallamnál hagyományos korlátot jelentenek még a helyi/táji dallamtípusok sajátságai.

Az előadó egyéni képességeitől függ, hogy a sirató milyen mértékben válik egyedivé a hagyományos mintákhoz képest. Vannak akik csak a legközismertebb szöveg- és dallamelemeket használják fel, esetleg variálják azokat. A legkiválóbb előadók a személyes élményből fakadó részletek és nagyfokú alkotókészségről tanúskodó egyéni megoldások egész sorával tűzdelik meg a siratójukat. Végső soron, az egészében nézve egyedi sirató is magán viseli a hagyomány bélyegét: a szövegmotívumok témaköre és kifejezésmódja hagyományos, a dallam úgyszintén valamely típus vagy formaelv egyik lehetséges alakja.

2.2.1. A rögtönzés oldaláról nézve, a szövegmotívumok legfontosabb tulajdonsága, hogy mind tematikai, mind alaki tekintetben többféleképpen felhasználhatók.

2.2.1.1. Az általános mondanivalón belül minden egyes siratóban egy adott élethelyzet tükröződik (személyi kapcsolatok, a siratást kiváltó eseménnyel közvetve vagy közvetlenül összefüggő előzmények, következmények). A rögtönzésben — a szubjektív tényezők mellett — az adott helyzet objektív tényezőként befolyásolja a témakörök megválasztását. A helyzetet a felhasználás lehetőségeinek vizsgálati szempontjaként alkalmazva, tágabb, illetve szűkebb érvényességű témaköröket lehet elhatárolni (egyes témakörökben, a megfogalmazásmódtól függően, a motívumokat többféleképpen lehet felhasználni; ilyenkor az alábbi felsorolásban „részben" jelölés van).

— Bármilyen helyzetre érvényes, általános jellegű témakörök: érzelmek, emlékek (részben), bocsánatkérés (menyasszonysiratóban is), köszönet (részben), viszontlátás vágya, üzenet, végső búcsú, túlvilági nyugodalom, elmélkedés a halálról, fohász (terméssiratóban is).

— Az egyfajta helyzetre érvényes témakörök az előző csoporthoz viszonyítva sajátos jellegűek, de minden azonos helyzetben felhasználhatók: a halál körülményeiről és a betegségről (részben); sorsokról, ami vonatkozhat a hátramaradottakra, illetve az elhunyt és/vagy a sirató személy korábbi sorsára (árvaság, özvegység, egyéb sorscsapás; részben); szülőknek szóló köszönet (menyasszonysiratóban is); a fiatalon és a harctéren elhunytak siratásában a sajátos motívumok; a menyasszonysiratók és a terméssirató sajátos témakörei. A helyzet szempontjából nézve ide tartoznak a megszólítások is, mert a középpontban álló két személy: a sirató és az elhunyt családi vagy egyéb kapcsolatát jelölik meg és aszerint különböznek (apa, anya, stb.). A megszólításokban használt jelzők ugyanúgy csoportosíthatók, mint a témakörök: általánosak (drága, kedves, jó, felejthetetlen) vagy bizonyos helyzetek szerint megkülönböztetve (szülőről: jó nevelő, öreg; férjről: hűséges; gyermekről: szófogadó, egyetlen; fiatalról általában: aranyos, csinos, ügyes, szép). A terméssiratóban a siratás tárgyából adódik, hogy a megszólítások helyén fohász áll (Istenem, Uram! és hasonlók).

Egyedinek lehet tekinteni a motívumot, ha egy adott helyzetből vett konkrét részletet tartalmaz, emiatt más esetben megismételhetetlen. Témakör tekintetében az egyedi motívumok sem lépik túl a hagyományos kereteket: tágabb körben felhasználható megfelelőik vannak az előző csoportban. Ilyenek: Az emlékek közül az elhunyt tetteinek felemlítése, a szavainak vagy a vele folytatott párbeszédnek az idézése; részletek az élet nehézségeiről; részletes, olykor párbeszéddel tűzdelt leírás (a betegségről; a halál körülményeinek pontos megjelölése, felidézett siratókban a haláleset óta eltelt idő megjelölése).

Az első két csoportban minden egyes témakörben léteznek a hagyományos kifejezésmód mintái szerint megfogalmazott motívumok, amelyek kész elemként, változatlanul is felhasználhatók; ez természetesen nem zárja ki a variálás vagy akár az újrafogalmazás lehetőségét. A harmadik csoport motívumai egyéni megfogalmazást igényelnek, de ezekben is használnak állandósult kifejezéseket.

2.2.1.2. A készen vett alakzatok — azaz formulák — a rögtönzésben egyfelől az emlékezetbe vésést és a felidézést elősegítő, úgynevezett mnemotechnikai eszközként, másfelől a variálás lényeges tényezőiként működnek. A formula szerepét

mondatnyi terjedelmű önálló motívumok is, egy szóból vagy szókapcsolatból álló kifejezések is betölthetik.

Az önálló formulákat variálható mintákként kezelik. A leggyakoribb variálási módozatok külön-külön vagy együtt jelentkeznek: a mondat kibővítése, szinonimák alkalmazása, valamint a személyi vonatkozások megváltoztatása (például: Nincs kivel beszéljek. var. Nincs kihez szóljak egy szót; Ki lesz a gyámolom? var. Ki lesz a pártfogónk, gondviselőnk? Merre menjek árvaságomban? var. Merre menjek az árva gyermekeimmel? Sajnálj meg! var. Sajnáld meg bár a társecskádat!).

A mondatok elején feltűnő gyakorisággal jelennek meg azonos kifejezések. Ezeket a témakörtől független szerkezeti elemként, kezdőformulaként használják; természetesen az általános nyelvi szabályoknak megfelelően, a mondatok minősége szerint megkülönböztetve: kérdő és kérdő-tagadó, állító, tagadó, felszólító. Egyazon formulának kétféle minőségű változata is lehet (például: Tudtad, hogy...; Nem tudtad, hogy...? Miért...? Miért nem...? Merre menjek, hogy...? Akármerre elmennék, csak... stb.). A kezdőformulákat többféleképpen társítják a témakört meghatározó kulcs-kifejezésekkel, így kombinációs variánsok jönnek létre: ezekben vagy a kulcs-kifejezés, vagy a kezdőformula képviseli az azonos, illetve az eltérő elemet (például: Kinek panaszkodjam? Nincs kinek panaszkodjam. Jöjjön, hogy panaszkodjam!; Hogy tudta itthagyni / Kire hagyta / Miért hagyta itt az árváit? A kulcskifejezés változásait vö. az előző kezdőformulákkal: Jöjjön el utánam! Hogy tudtál olyán jó lenni? Miért nem szólsz? (számos további példa a szövegmutatóból is leolvasható). A mondatértékű kifejezések önállóan is, kezdőformulaként is előfordulnak (például: Mit csináljak? Merre memnjek? vö. a fentiekkel).

Külön csoportot alkotnak azok a kezdőformulák, amelyek, sajátos tárgyköri keretbe foglalják a változó tartalmú mondanivalót. Egy részük korlátozza a folytatás témakörét (Köszönöm, hogy...; Bocsássál meg, ha.....). Más részüknél a folytatás bármilyen témát érinthet: a formula önállóan is létező motívumot vagy motívum-sorozatot határol el (például, hívás: Jöjjön el, nézze meg...; Jöjjön el álmomban...; üzenet: Mondd meg ...-nak; Menjen el ...-hoz; az elhunyt szavai: Mindig/Örökké azt mondta: ...).

A tipikus siratő-verssorok egy része nem egyéb, mint valamely prózai motívum kötött szótagszámú változata. Ha a vers kevésbé sikerült, feltehető, hogy rögtönözve alakították át, de lehet, hogy előre megfogalmazták (például: Soha nem jössz haza hozzám, Lássad milyen életem van). A prózában formulaként élő motívumok igen kevés eszközzel verssé alakíthatók (például: Köszönöm a nevelését; Mondd meg, édem, hová indulsz? megszólítás: Édesanyám, édesanyám, Kedves drága jó anyám!). Verssor létrejöhet önállóan is létező kezdőformulák társításából (például: Kire bízott, kire hagyott? Mondja meg, hogy mit csináljak?). Az ilyen versekről nehéz lenne megállapítani, hogy rögtönözték-e vagy sem; a megkülönböztetés különben sem változtatna formulavoltukon. Ezekhez hasonlóan, a rögtönzés szempontjából formulának számít minden egyéb, a hagyományban kikristályosodott vers, beleértve a népdaltöredékeket is.

2.2.1.3. Mint említettük, a szövegmotívumok sorrendje teljesen kötetlen, prózában és versben egyaránt, tehát a rögtönzés ezen a szinten korlátlanul érvényesül. A siratót általában a megszólítással szokták kezdeni (kivételek is vannak), de ez nem jelenti azt, hogy a megszólításnak megkülönböztetett szerkezeti szerepe lenne, mert bárhol újra megjelenhet. Ebből arra lehet következtetni, hogy egyfelől érzelmi indíttatással, másfelől mnemotechnikai eszközként használják (vagyis olyankor, amikor a folytatás hirtelen nem jut eszükbe). Ha a szövegbe több elhunyt siratását is beiktatják, vagy a mondandót égyik hozzátartozóhoz intézik, az új megszólítás elengedhetetlen tartozéka a szöveg értelmének (többek között, előbbi 46., utóbbi 67. sz.). Egyes esetekben a megszólítás a szöveg és dallam együttes szerkezeti tagolását húzza alá (vö. II.3.1.3.3.).

A szakmunkákban említett „beköszöntő" és „elköszönő" formulák közül a feldolgozott anyagban az előbbi fordul elő egy töredékben és egy paródiában.[8]

2.2.2. Mint említettük, a dallamoknál a hagyomány korlátozó erejének, ugyanakkor a rögtönzés megkönnyítésének leghathatósabb tényezői a táji/helyi típusok.

[8] Kodály i.m. 56.; Károly Sándor László, „Jaj nekem szomorú életem" (A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben). In: Népi kultúra — Népi társadalom X, 1977. 307—28, a formulák II. csoportja. Anyagunkban: Dicsértessék az Úr Jézus... és hasonló egy siratótöredékben (Csíkszentdomokos) és egy paródiában (Szék).

A kötetlen siratókban a típusok állandó elemei a leglényegesebb jegyeket körvonalazzák, így összességük dallammodellként szolgál: hangnemi pillérek (recitáló sáv és kadenciák), az egyes sorok dallammintái, valamint a sorok magassági viszonyából létrejövő általános dallamjárás. Mindezek tág teret biztosítanak a sokféle részletmegoldásnak. A szöveg formuláihoz hasonlóan, a dallamokban is kialakultak készen felhasználható elemek (főleg kezdő és zárófordulatok), amelyeket változatlanul is, variálva is szoktak alkalmazni. A zenei formák is elasztikus modellek; ezekben a típustól függetlenül, a szabad forma általános elvei érvényesülnek: a teljesen kötetlen formától a zárt szabad formáig (vö. FI).

A rögtönzés szempontjából a kötött siratókban a dallamstrófa egészében véve kész formulának számít (vö. II.2.1.1.). A típusjegyek és a forma korlátai ellenére, a strófák ismémtlésekor a variálás igen tág keretekben mozog. A formát is érintő módosítások (kombinációk, bővítések, kihagyások) már a rögtönzés eljárásait közelítik meg.

3. A szöveg és a dallam szerkezeti hasonulása

A recitálás (énekbeszéd) gyűjtőfogalmába beletartoznak mindazok a dallamok, amelyek a zene sajátos eszközeivel a beszédszerűség hatását keltik. A kötetlen és kötött siratódallamok egyaránt beillenek ebbe a kategóriába. Egy meghatározhatatlanul távoli múltban a recitáló énekmódnak a beszéd intonációja és ritmusa lehetett a forrása, de zenévé átlényegülve, önállóan fejlődött tovább. Egy bizonyos nyelvtől való függetlenedését bizonyítja, hogy különböző — nagyrészt „nemzetek feletti" stílusok alakultak ki benne.

A szöveg és a dallam kapcsolatát ennek a ténynek a figyelembevételével vizsgáljuk.[9]

A szinkretikus újraalkotás a siratóban gyakorlatilag a szöveg és a dallam együttes rögtönzését/variálását jelenti, ami eleve feltételezi a két alkotóelem folyamatos összehangolását. Az egyeztetés minősége az előadó improvizáló készségétől, közelebbről a prozódiai érzékétől és formaérzékétől függ.

Mivel az alkotóelemek egyikét a nyelvi, másikát a zenei törvényszerűségek szabályozzák, az együttes megszólaltatáskor mindkettő megőrzi viszonylagos önállóságát; a kölcsönös alkalmazkodás ezen a határon belül érvényesülhet.

Az elemzés oldaláról nézve, a hasonulás jele, ha az összehangolt megoldásokra a zenében a szöveg ad magyarázatot és viszont. A viszonylagos önállóság bizonyítéka, hogy az egybevágó (konkordáns) viszonyok mellett nem egybevágóak (diszkordánsak) is vannak minden egyes siratóban; ezek mellett egyik alkotóelem semleges lehet és a másik érvényesül, anélkül, hogy diszkordanciát eredményezne. A diszkordancia mindig az egyik összetevő érvényesülését jelzi a másik rovására; véletlenül is adódhat, de ha az uralkodó elem valamely szabálya indokolja, akkor az önállóság nyomós érvéül szolgál. A viszonyok állandó hullámzása — a kivételesen gyenge megoldásoktól eltekintve — nem zavaró, mert szöveg és zene egyenrangú alkotóelemként vesz részt a hangulati tartalom megvalósításában.

A dallam kétségtelenül képlékenyebb, mint a szöveg: a zenei logika megsértése nélkül is több síkon hasonulhat.[10] Ez nem zárja ki, hogy esetenként a zenei követelmények a szöveget alárendelve kerüljenek előtérbe. A „dallam" mint gyűjtőfogalom a szövegtől határolja el a zenei kifejezőeszközök összességét (a szó szoros értelmében vett dallami+ritmikai+a kettő közreműködésével létrejövő formai eszközök); azért beszélhetünk tehát több síkról, mert ezek mindenike külön-külön vagy együtt is hasonulhat, s a lehetőségek számát még növelik a különböző értékrendű egységek szintjén végbemenő egyeztetések.

A fentebb említett viszonyokat a szöveg és a dallam hozzávetőleg azonos értékrendű egységei között lehet nyomon követni; alárendeltek között: szintaktikai egység/verssor → dallamsor; ezeken belül: nyelvi/metrikai hangsúlyrend → dallamfordulat és ritmusképlet (prozódia); fölérendeltek között: mondat-sorozat/versszak

---

[9] A szakirodalom több erre vonatkozó forrása közül: Szendrei Janka, *A recitálásról és ún. pszalmodizáló dallamainkról*. Ethnographia 1984, 133–9.

[10] Sok más mellett, a képlékenység fokának különbsége is a nyelv és a zene jelrendszeri hovatartozásából adódik végső fokon.

→ zenei szakasz. Mindezeket az összehangolás lehetőségeiként vizsgáltuk, függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív eredményre vezettek. Főleg a konkordancia példáit idézzük; a jelenségekre megannyi ellenpélda is kínálkozna, ezekből is bemutatunk egyet-egyet.

3.1. Kötetlen szerkezetű siratókban

3.1.1. A sor egy kiteljesedett dallamív, amelyet — gyakorta, de nem feltétlenül — cezúra is határol (hosszan kitartott hang és/vagy szünet). A sorok általában a szöveg valamely szintaktikai egységét fedik; szélső határait az előadó szabadon választja meg (mennyit fog át, hol tagol) és a dallamív kezdésével-zárásával jelöli ki; eközben a dallam méretét a szótagszámnak megfelelően tágítja/szűkíti. Azért beszélhetünk a határok szabad megválasztásáról, mert gyakorta független attól, hogy a szöveg önmagában esetleg más tagolást kívánna.

3.1.1.1. A dallamsornak megfelelő szövegrész lehet: a) egyszerű, b) összetett mondat vagy c) az összetett mondat egyik tagja. A mondatnyi megszólítások többnyire önálló dallamsort foglalnak el; elég gyakran, a megszólítást is belefoglalják a dallamsorba: d) a mondat elé vagy e) a mondat után; az utóbbival, feltehetően, rögtönözve pótolják a dallamsor befejezéséhez hiányzó szövegrészt.

A dallam többféleképpen igazodhat a szöveg szótagszámához. Leggyakoribbak a belső bővítés eljárásai (ellenkező előjellel a méret csökkenését eredményezik): hangismétlések, fordulatok ismétlése vagy beiktatása, dallami visszahajlás. A külső bővítések cezúra nélkül kapcsolnak össze olyan dallamelemeket, amelyek önállóan is létezhetnek: kiteljesedett dallamív megismétlése, utóív hozzácsatolása. A jelek szerint, főleg: f) összetett szövegegységeket szoktak ilyen módon egy zenei egységbe foglalni (egyik összetevő megszólítás lehet); előidézheti az is, hogy a mondat befejezése előtt érkeznek a zárlathoz és: g) külső bővítéssel pótolják a hiányt.

A moldvai siratókban h) a mondatba vagy i) az összetett mondat tagjai közé feltűnően gyakran iktatnak be egyszavas megszólításokat; más tájegységeken viszonylag ritkábban használják.

Előfordul, hogy a formai modellre jellemző cezúra j) a betoldott megszólításnál szakítja meg a mondatot; ilyenkor a záróformulatra énekelt rövid megszólítás kihangsúlyozza a tagolást, ugyanúgy mint k) bármilyen más határozott zárlatú sorvégen. 1) A sor elejére és/vagy a végére toldott indulatszavak szintén megerősítik a tagolást (Ó! Jaj! Váljó!).

Az alábbi példákat úgy válogattuk ki, hogy az említett jelenségek mindenike képviselve legyen (a fenti a—l jelzések, több egyidejű jelenségnél betűösszetétel). A példák azt is bemutatják, hogy a dallam milyen sokféleképpen tagolhatja sorokra a nagyterjedelmű összetett mondatokat (a függőleges vonal a dallamsor végét, a szaggatott vonal a külső bővülés kezdetét jelzi).

a, k) Csak a neveddel maradtunk, drága. | (29. sz.)
a, l) Ki lesz nekem immá gyámolom? Jaj! | (40. sz.)
b) Itthagytál bennünket, itthagyod a családodat. | (2. sz.)
c, k, f) Nekem es jól fogott volna az édesanya, mámikám, | még én sem vagyok olyan öreg asszon, | hogy még az édesanya ne fogna jól. | (41. sz.)
d, f, c) Jó szófogadó, jó édesanyám! Met olyant nem tudtam mondani, ¦ olyant nem tudtam kérni, | amit ő a gyermekiér meg nem cselekedett. | (64. sz.)
g) Merre menjünk el, hogy még egyszer ¦ téged megtaláljunk? | (67. sz.)
h) Met csak a jó Isten tudja, mámám, az én bánatos életemet. | (42. sz.)
i, b) Hogyha valaki csak mondaná, mámám, meginduljak gyalog úton, | úgy es elmennék, mámikám, úgy es felkeresnélek. | (42. sz.)
j, k, f) De sógornak, nénikém, | örkönt-örökké nem elég neki, nénikém, | mennit dolgozik ked, ¦ nénikém, nénikém. | (36. sz.)

3.1.1.2. Az idézett szövegrészek elég hűen bemutatják a dallamsorok méretének szélsőségeit: itt 7—26 szótag, az egész anyagban a két szélső határ 5—6, illetve 30 körüli szótagszám.

A szövegformulák mérete általában 5—16 szótag (ezt lehet a viszonylag alacsony szótagszám mértékének venni); ezek közül a megszólítások többsége csak 5—8 szótag, de néha jelzőhalmozással vagy ismétléssel bővülhet (például 6. sz.). Amennyiben a szöveg nagyrészt formulákból áll és ezeket külön-külön dallamsor

fedi, az átlagos szótagszám az alsó határok közt mozog (például 29. és 63. sz.). Egy siratón belül is gyakori a szélsőséges szótagszám, mivel még az az előadó is beiktat önálló dallamsorral társított, illetve a dallamtól rövid egységekre szabdalt alacsony szótagszámú szövegrészeket, aki előszeretettel használ terjedelmes sorokat (például: 2., 6. és 64. sz.).

3.1.2. A dallammodell adta kereteket megőrizve, a sorokat rögtönzött dallam- és ritmusvariánsok alakítják egyedivé; a variálás módját nagy mértékben meghatározza a szöveggel való kapcsolat, anélkül, hogy egyedüli tényező lenne. Mivel a szöveg-dallam hasonulásában a kombinációk száma igen nagy, az egész anyag részletes elemzése alapján, egyfelől a leggyakoribb, másfelől a ritkább megoldásokra hozunk fel példát; úgy véljük, ezáltal jellemző képet adhatunk a prozódiáról.[11]

3.1.2.1. A prózai recitálásban a sorokat dallami súllyal megerősített beszédhangsúlyok tagolják változó méretű egységekre. Az egységek hozzávetőleg egy-egy nyelvi szólamnak (azaz, egyazon főhangsúllyal kiejtett szócsoportnak) felelnek meg; ezen belül az egyes szavakat, sőt az összetett szavak második tagját is külön dallami súllyal láthatják el, tovább aprózva az egységeket. A két alkotóelem hangsúlya együtt prozódiai súlyt hoz létre. A súlyoknál a hangerő többlet alig érzékelhető; az előadók ritkán emelik ki határozott nyomatékkal (azaz dinamikai súllyal).

A dallamhangok magassági viszonyától függően (azonosak ismétlése, magasabb-mélyebb, mélyebb-magasabb), minden egyes három hangból álló mozdulatban a középső súlyos/súlytalan voltát az előzmény határozza meg, de a folytatás is befolyásolja. Az összes lehetséges mozdulatokat a középső hang súlyának minősége szerint csoportosítottuk; a súlyok megítélésénél tekintetbe vettük azt is, hogy melyiket hogyan használják gyakrabban.

Pozitív fordulópont: erős dallami súlyt eredményező irányváltás; nagyon gyakori hangsúlyozási eszköz:

a) ●
○ ○

b) ● ○
○

Gyenge dallami súlyt eredményező irányváltás, súlyos szótaggal felerősödik, súlytalannal beolvad; nagyon gyakori mindkét formában:

c) ○ ●
○

d) ○
● ○

Egyirányú menet: súlytalan, a szöveg hangsúlyával szemben semleges:

e) ○
●
○

f) ○ ● ○

g) ○
●
○

Negatív fordulópont (a—b ellentéte): általában súlytalan, bizonyos szövegkörnyezetben átveheti a szótag súlyát:

h) ○ ○
●

i) ○
○ ●

Az alábbi példák teljes dallamsorokban vagy egy-egy jellemző részletben mutatják be a felsorolt mozdulatokat. A képletek zsúfoltságát elkerülendő, a gyakori mozdulatokat csak az első előfordulásnál jelöljük (a fenti betűkkel). Sorozatos mozdulatoknál: ha közös lépéssel kapcsolódnak, a betűk közé kötőjelet teszünk (többek között: c-h-b, ahol c ereszkedő és b emelkedő lépése alkotja h váltóhangot); nagyon gyakori c-d egymásutánja, amiből azt a mozdulatot jelöljük, amely

[11] Az elemzés szempontjainak összeállításához a következő szakmunkák nyújtottak tájékoztató adatokat: Bárdos Lajos, *Egy Bartók-kórus tanulságai.* In: Harminc írás. Bp., 303—14; uő.: *Kodály gyermekkarairól.* In: Tíz újabb írás. Bp. 1974. 200—10; Dobszay László, *Prozódia és stílus.* In: Zenetörténet, stíluselemzés. Bp., 1977. 127—9.; Dobszay László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 98—105.; Vargyas, *A magyarság népzenéje.* Bp., 1981, 81. és 144.; MNT, V: 54.

a szóhangsúllyal egybeesik; a betűk közötti vessző a hangismétléssel vagy más semleges közös lépéssel elválasztott mozdulatok egymásutánját jelzi.

A példákat úgy választottuk ki, hogy a variálásnak a prozódia meghatározta módozatai mellett a sormodellekről és a recitálás jellegzetes meneteiről is képet adjanak. A jó prozódiájú sorok mellett néhány ellenpéldát is idézünk (a betűképletnél felkiáltójel).

— A sor kezdőhangja az előtte lévő cezúra miatt zeneileg mindenképpen súlyosnak számít; ehhez hozzájárul, hogy a sorkezdés legtöbbször magasabb, mint az előző zárlat és a kezdő szótag is súlyos. A sor elején általában a súlytalan egyszótagú szó is átveszi a zenei súlyt. A kezdőmozdulat (jele: Ø) iránya lehet: Øe, Øf vagy Øg (1., 21. és 25. példa). Egyhangú recitálás előtt a kezdőhangot gyakran kiemelik: Øe-f (6., illetve súlytalan szóval 9. példa). Ritkábban, a súlytalan egyszótagú kezdőszó helyett a dallammozdulattal a második szótagra helyezik át a prozódiai súlyt: Øa vagy Øb, kiemelés erős súllyal (5. és 10. példa); Øc, a kiemelt kezdőhangot csak ilyenkor szokták megismételni (8. példa).

— A zárómozdulatban az előzményhez képest a záróhang és a szótag mindig súlytalan; a zárlatot a hangismétlés és/vagy a záróhang meghosszabbítása teszi határozottá, nem a hangsúly. Leggyakoribbak: fØ, az ismételt hangok száma változó (3. példa), valamint cØ és eØ, az utolsó hang a legmélyebb (1. és 2. példa); ritkább aØ, az utolsó előtti hangon prozódiai súly van (9. példa).

A továbbiakban a sorok jellemzésénél a kezdő- és zárólépéseket csak akkor említjük meg, ha a több mozdulatból álló fordulatban szerepük van.

— Az egy vagy két hangon recitáló sorokban a hangismétléseket felső és alsó váltóhangok, valamint sorvégi aláhajlások szakítják meg, amelyek egyúttal a hangkészletet is bővíthetik (egy-két hangról három-négyre).

Összehasonlítási alapul az egy hangon recitáló sor szolgál, amelyben csak a záróhang hajlik alá: cØ (1. példa), vagy rövid ereszkedéssel zárul a sor: c-eØ (2. példa).

1. Ó, drága öreg idesa-
   pám! (6. sz.)
   Øf cØ

2. Isten fizesse meg kendnek, tá-
   ti-
   kám, (16. sz.)
   c-eØ

Két recitáló hangnál a sávváltás c-d mozdulat; a súlyos szótag helye szerint lehet: c, súly az első sávon (3. példa) vagy d, súly a mélyebb sávon (4. példa); súlytalan c-d váltás is előfordul, különösen összetett mondatban: a záróhang aláhajlásához hasonlóan, az előtag utolsó szótaga jelzi a megszakítást (5. példa).

3. Mindig vártuk, hall-
   gattuk a szavait. (3. sz.)
   c fØ

4. ... idő előtt való
   katonája mámám-
   nak. (57. sz.)
   d

5. Ó, drá-ga apámu-
   ram, de igazán bán-
   juk. (3. sz.)
   Øa c-d

A sorvégi aláhajlásnál az utolsó szó vagy szócsoport hangsúlyos szótagánál törik meg a vonal: ha egy lépéssel ér a záróhangra, és azt ismétléssel erősíti meg, akkor csak a helye és a mérete különbözteti meg a sávváltástól, a mozdulat szintén *c* vagy *d* (6—7. példa, vö. 3—4. példa); az aláhajlás erős súlyról induló, hosszabb ereszkedő menet is lehet: indítás *a* mozdulattal (8 példa, vő. a gyenge súlyról induló 3. példa záródurulatával). (A példákban előforduló egyéb fordulatokról alább.)

6. Hogy hi-
menyen el ebbe a degbe a jó me-
leg házbul? (3. sz.)
Øe-f *a* *c*

7. Bezzeg sok- el-
szor vártalak,
mámáje. (61. sz.)
c- h- a *d*

8. Mer én i- nem
is elvesztettem desapámat, hogy tán is is-
mertem
jól.
Ø *c* *a* *a,* *c, c* (5. sz.)

A recitáló sávból kiemelkedő felső váltóhangok prozódiai súlya erős: *a* mozdulat, a kezdetnél (5. példa), sor közben (6. és 8. példa) vagy az alsó recitáló sávon (10. példa). Ha a mélyebb sávon a kiemelés közvetlenül a váltás után van, semlegesíti az előző gyenge súlyt: *c-h-a* (7. példa, záró aláhajlásban 9. példa).

9. ... ha
nem tudtam elgondoz-
ni, úgy ahogy megérdemel- vó-
te na. (7. sz.)
Øe-f *c- h- a* Ø

10. nem volt é- nem
... de lete, nagy betegség engedte, hogy éljen.
a (10. sz.)
Ø *b* *c- h-b* *a*

Az alsó váltóhangok súlytalan szótagon szakítják meg a recitálást, előkészítve a következő hangsúlyt: *c-h-b*, ahol *c* súlyos vagy súlytalan szótagra eshet, *b* hangsúlya mindenképpen erősebb (10—11. példa). Az eljárás hangismétléses változata: *c,i-b* (11—12. példa). mindkettőt gyakran használják mellékmondat kezdeténél: *c* a mondatvégi megszakítást, *h* vagy *i* a mellékmondat kezdetét jelzi (kötőszóra vagy névelőre, illetve egyéb súlytalan szóra esik); zeneileg ezek a részek a záródurulatot bővítik ki.

11. ... ná tudjunk e- elbeszélget- mindent, a- a-
lunk, hogy együtt ni mit kartunk.
c, i- b *c- h- b* *c- h- b* *c- h-a* (5. sz.)

12. ... a gondviselé- koszorút tudok ten- fejfájára. 1. sz.)
sét, ha egy ni a
c, i- b *c, i- b*

Kis boltíves utóív kezdeténél *h* vagy *i* súlyos szótagon is lehet; mint negatív fordulópont, de főleg mint egy viszonylag önálló dallamrész kezdete, zeneileg is súlyosnak tekinthető, tehát prozódiailag sem hibás (13—14. példa).

13. Lelkem, csillagos a- u-
ranyos, ga jó nokatest-
drá- vérem! (9. sz.)
c- h- b

14. ... gyer- kem, édes jó
meket. Lel- társocskám! (12. sz.)
c, i- b

A recitáló sáv körülírása — alsó és felső váltóhangok egymás után — nem nagyon gyakori, de korántsem kivétel: ugrással *h-a+* (15. példa), átfutó hanggal *h-g-a* (16. példa).

15. Mámának i- degen fiacská-
az ja ... (49. sz.)
h- a+

16. ... mer- ár-
re menjek én vaságomba? (1. sz.)
az
h- g- a

Az ellentétes irányok sorozatos váltakozását (hullámzó dallamvonal) csak egyes előadók és gyakorta sztereotíp módon használják, akár hibás prozódiával is; példánkban a körülírás elfedi a mélyebb recitáló hangot (17. példa).

17. Gyere'ha- nézd a há-
za, meg te csi zadat. (9. sz.)
ki-
c- h- a- h-!a!, !h-! g- a

Rendkívül hatásos, ritkább variálási mód a kihangsúlyozandó szónál ugrással kiemelt csúcsont: *a+* vagy *b+* mozdulat (18—19. példa). A variánsok tanúsága szerint a sortípus vonala: recitálás egy vagy két hangon, a sorvégen rövid ereszkedés. A variánsok nélkül a modellt nem lehetne azonosítani, mert az ugrás utáni ereszkedés összeolvad a zárófordulattal, legfeljebb rövid ideig torpan meg a recitáló hangon (18. példa, vö. 4. példa; 19. példa vö. 2. példa).

hol-
lók
18. ... kiket a el-
hordas- édes
sák, mámám. (62. sz.)
a+

hidegtől,
melegtől őr-
19. ... hogy ingemet zegelgettek, má-
mi-
kám. (16. sz.)
b+

A legalább négy-öt hanglépcsőt átfogó ereszkedő sorokban egy vagy két hangon recitáló részek is szoktak lenni, ahol a már leírt prozódiai eljárásokat alkalmazzák (magas recitálás, kezdeti kiemeléssel: 20. példa; recitálás középmagasságon, kiemeléssel: 21. példa).

A teljes sorra, illetve annak egy részletére kiterjedő ereszkedő menet indulhat erős vagy gyenge súllyal; eleve súlyt kap a sor kezdőhangja; sor közben erős súllyal indulnak az *a* vagy *b*, gyenge súllyal a *c* mozdulattal kezdő menetek. Az ereszkedő vonalat — a már említett recitáló részen kívül — gyakorta erős súlyú kiemelés töri meg (*a* vagy *b* mozdulat: 20 és 22. példa).

Az ereszkedésbe foglalt lépések haladhatnak szótagonként (sorozatos *e* mozdulat: 21. példa), hangismétléssel váltakozva (*b—c—e:* 22. példa) vagy egyenlő szótagszámú, hangismétléssel egymáshoz fűzött szekvenciákban. A kétszótagú szekvenciáknál a sorozat kezdő súlya a döntő, a többin súlytalan szótagok is lehetnek (20. példa: gyenge súlyú indítás, a szekvenciasort erős súlyú törés szakítja meg; lásd még a 8. példa zárómenetét). Minden bizonnyal a szóhangsúlyok határozzák meg a ritkább háromszótagú szekvenciákat (22. példa; lásd még a 13. példa zárómenetét, összetett szó két tagján).

20. Aj,
de nagy szomorúságot hoz-
tál a csa-
te ládod-
nak. (67. sz.)
c, c, a, c

21. Mér
hagy-
tál fi- an-
el ilyen atalon gyal-
kám? (63. sz.)
Øe- e- e a a- e Ø

22. Já-
noskám, Já- szomo-
noskám, rú
– tár-
socskám! (12. sz.)
Øe, c, b- c- e- e- d

Kivételnek számít az egész dallamsorra kiterjedő, töretlen szekvenciasor (23. példa: végig kétszótagú szavak, így minden szóhangsúlyt *c* mozdulat fed). A szekvenciasor néha sztereotíp fordulatként jelenik meg, hibás prozódiával (24. példa: a törés erős dallami súlyára eső hangsúlytalan szótag bántó).

23. Ná-
la nél-
kül hagy-
tál min-
ket. (64. sz.)
Øe, c, c, c

24. Úgy
fáj a jem
fe- a nya-
kam. (32. sz.)
Øe, c, !a,! c

A boltíves sorokban csak az emelkedő menetek újak az eddigiekhez képest (az alábbi példákban a boltívet lezáró ereszkedő meneteket vö. az előzőkkel: 25. példa: recitálás a csúcson, alsó váltóhang töri meg; 26. példa: az előző változata, kiemelt csúccsal; a beszédsúly alapján ítélve a kiemelés prozódiája hibás, valamelyest enyhíti, hogy a mondat tagolásával esik egybe; az eljárást vö. 15. és 18. példával).

Az emelkedő menetek, akárcsak az ereszkedők, szótagonként (25—26. példa) vagy hangismétléses lépcsőkben haladnak (27—28. példa). A súlyos szótaggal egybeeső irányváltás (emelkedő lépést követő ismétlés: *g-b)* a jó prozódiai megoldás (26—27. példa); hangsúlytalan szótagon nem tökéletes (25. példa; 28. példa: az emelkedő menet három szótagonként volna hibátlan; javít rajta a csúcs erős prozódiai súlya).

bet nem akarsz halla- má-
töb- ni, májé,
25. hogy mámájé. (57. sz.)
g- g-b! *c- h- a*

hogy
még
megszakadt vót a szi- lász-
majd vem, sza virágo-
26. mert kat.
g-g- b *c- h- a+* (57. sz.)

jó,
lelkem, ügyes, é-
27. Lelkem, jó desa-
nyám! (64. sz.)
g- b a

ka-
nak, anyámnak to-
28. Anyám- na
le-
génye! (62. sz.)
g- b! a

Az ismétléssel váltakozó szótagonkénti emelkedés prozódiája hibátlan a 29. példában; a 30. példában látható változatnál főleg a súlytalan szótagra eső csúcspont kirívó.

jó
hagyott, tá-
jel- ti-
29. Ki kám,
két árvát, (58. sz)
g- g- b a

sá-
a nyomorú- got
azt nem ad-
30. Csak ta
rivám, (58. sz.)
g- g- b! *!a!*

Általában, az emelkedő menetekben feltűnően sok a prozódiai hiba; feltehetően, ezeket inkább sztereotip fordulatként használják, pedig itt is van lehetőség a jó prozódiát eredményező variálásra, mint a példák is bizonyítják.

A fentiekből levonható legfontosabb következtetés az, hogy az énekelt próza hangsúlyrendje nem tökéletes mása a beszédének. A különbségeknél nem csak az egyértelműen hibás prozódiára kell gondolni. Ha a dallam és a szöveg összevetésénél szigorúan a beszédszólamok hangsúlyait vennénk alapul, még egy sor jelenséget prozódiai hibának minősíthetnénk; ilyenek: a hangsúly hiányzik, nem a megfelelő szóra esik, torlódik, a gyengébb súlyt kívánó szó kap erőset vagy fordítva. Az énekben mindezek természetesnek hatnak, és a zenei kifejezőeszközök egyenrangúságának bizonyítékai; mivel nem diszkordánsak, joggal sorolhatók a jó prozódiához. A diszkordáns viszonyok — hangsúlytalan szótagra eső erős dallami súlyok — arra vallanak, hogy az előadó lemerevedett formulaként használja a dallamfordulatokat; a zenei szövegkörnyezet még ezeket is elfedi valamelyest.

Következtetéseink alátámasztására a siratók prozódiájának minőségét a jól és vegyesen hangsúlyozott sorok hozzávetőleges számarányával próbáljuk kimutatni (az egész sorra kiható rossz prozódia egy-egy siratóban a sorok összességéhez képest elenyésző, ezért ezt is a vegyesek közé soroljuk). Anyagukban a siratóknak körülbelül egy ötöd részénél — egy-két hibától eltekintve — jó a prozódia (9—10., 16—17., 52. és 63—64. sz.). Ugyanilyen arányban vannak azok, amelyekben a soroknak legalább fele vegyes prozódiájú; mindenikben sok a formulaként használt elem — főleg emelkedő menetek— és ez szaporítja a hibákat (4., 13—14., 18., 50., 54., 57. és 62. sz.). A nagy többséget, körülbelül három ötöd részt, azok a siratók alkotják, amelyekben a soroknak három negyed és két harmad között ingadozó részében jó a prozódia; talán ezt az arányt lehet a hasonulás jellemző mértékének tekinteni. Természetesen, a számítás csak tájékoztató jellegű; annál is inkább, mert a jó prozódiához hozzátartozik a ritmus is, amit itt nem vettünk tekintetbe. A befolyásoló tényezők szövevényéből a legfontosabbat, az előadó prozódiai érzékét és variáló készségét amúgy sem tudnánk számadatokkal kifejezni.

3.1.2.2. A beszédszerű ritmusban (parlando) az alaplüktetések hozzávetőleg a beszéd tempóját követik; ez egyénenként is különbözhet (kb. ♩ = 190—240 a leggyakoribb, fokozatos gyorsítással a 300 fölötti tempót is elérheti). Ritka a szélső határoknál végig lassúbb, illetve gyorsabb tempó (például: egyfelől 15. sz., másfelől 16—17. sz.).

A ritmus változtatásának eljárásait egyszerűbb részletekkel példázzuk; a ritmusképletek rendszerint sokkal bonyolultabbak: egyfelől, mert itt csak a viszonyokat vizsgáljuk (a konkrét értékektől elvonatkoztatva), másfelől, mert egyazon dallamsorban sokféle variálási módozatot alkalmaznak (a példák előtti betűösszetételek csak hozzávetőleges képet adnak erről).

A változatok viszonyítási alapja:

a) a szótagok hosszától független, egyenletes alaplüktetések sorozata (a példákban a szótagok alatti vonalka jelzi; 1—2, és részben 13. példa).

A módosítások egy része a zenei tagolással vagy a részleges tempóváltással függ össze.

b) Sorvégi meghosszabbítás (az alaplüktetés többszöröse; jele: 𝄐);

b_1: általában az utolsó szótagra kerül; előfordul, hogy már az előző szótagokon is kicsit hosszabbak az értékek (1. példa és több további);

b_2: az utolsó előtti szótagra eső meghosszabbítás ritka; a siratóban, amelyből idézünk, következetesen a formát tagoló határozott zárlatoknál jelenik meg: a rövid utolsó szótag toldalék indulatszó (2. példa).

c) A nyelvi szólamok egyes szavait ritmusszűkítéssel éneklik: a szótagok hosszától függetlenül, a lüktetés, akárcsak a beszédben, gyorsabbra vált át (az alapérték fele vagy köztes érték; jele: U sorozat).

d) A ritmusbővítés a szövegrész kihangsúlyozásának érzetét kelti: az alaplüktetés lelassul (kétszeres vagy köztes érték; jele: ⌒);

d_1: sorozatosan, a szótagok hosszától függetlenül (4. példa);

d_2: a rövid szótagok egy részénél megmarad az alaplüktetés (e_3-vel összevetve tűnik ki, hogy bővítés; 5. példa).

1. a,b_1: ..az meg nem szól hozzám soha többet. (1. sz.)

– – – – – – – – – – 𝄐

2. a,b_2: S mit csináljak én egyedül? Jaj! (40. sz.)
— — — — — — — ⌒ —

3. c: Hát ez alatt a vékon takaró alatt nem fázik meg? (10. sz.)
— U U U U — — U U U U U — — — —

4. d_1,b_1: Ó, mír hattál itt, mír mentél el? (4. sz.)
— ⌒ ⌒ ⌒ ⌒ ⌒ ⌒ ⌒

5. d_2,b_1: .. s itt a hóttaknak sorába, édesanyám. (41. sz.)
— — ⌒ ⌒ ⌒ — ⌒ ⌒ ⌒ ⌒ — ⌒

A ritmus beszédszerűsége leginkább a szótagok hosszához igazodó változatoknak tulajdonítható.

e) Megnyújtások és rövidítések:

e_1: nagyon gyakori a hosszú szótagokra eső hangok megnyújtása (kétszeres, esetleg ennél hosszabb érték; jele: mint d; 6. példa);

e_2: értékcsökkenés a rövid szótagokon; feltehetően a gyors tempó miatt sokkal ritkább (jele: mint c; 7. példa; a rövid szótagokat inkább az f-g pontnál leírt módon szokták megkülönböztetni).

6. e_1,b_1: Ó, be nagy a bánatom utána, drága jó édesanyám. (11. sz.)
⌒ — — — ⌒ — — —⌒— ⌒ — ⌒ ⌒ — — ⌒

7. e_2,b_1: Hogy nem találta, bár elsejese nagyocskább legyen. (36. sz.)
— — U — U — — U U U U — — ⌒ ⌒

A rövid és hosszú szótagok váltakozásánál gyakori ritmikai megoldás az arányos megoszlás egy bizonyos lüktetéscsoporton belül (a képleteknél feltüntettük az egységbe tartozó alaplüktetések számát; ezeken belül a fenti módon jelzett rövidebbek váltakoznak az alaplüktetésekkel, illetve a viszonylag hosszabbakkal; utóbbi jele: vastagabb vonal).

f) Amennyivel rövidülnek egyes hangok, annyival hosszabbodik a többi, illetve fordítva;

f_1: a szótagpár időtartama két lüktetés: nagyon gyakori képlet (triola vagy más rendkívüli osztás, elvétve pontozott ritmus; 8. és 11—12. példa);

f_2: négy lüktetésnyi egységben négy vagy három különböző hosszúságú szótag (változó összetételű eloszlás; 9. és 12. példa).

g) sűrítés: az egységben a szótagok száma nagyobb, mint az alaplüktetéseké, ezért egyesek

g_1: egyenlő rövidekre osztódnak (10—12. példa), illetve

g_2: vegyesen, rövid-hosszú arányban oszlanak el (13. példa).

Az f_2 és $g_{1\ 2}$ eljárásnál a lüktetéscsoportok hangsúlyos szótaggal kezdődnek, ezért metrikus tagolás érzetét keltik, különösen, ha több egyenlő időtartamú egység követi egymást és/vagy dallami kiemelés is erősíti a súlyt (lásd alább a 3.1.2.3. pontnál).

8. f_1,b_1: Drága apám- uram! (3. sz.)
— U (2) U — (2) — ⌒

9. f_2: ...nem lehetetett sehonnat kimaradjon..... (36. sz.)
U U U (4) U — — (4) U U — — (4)

10. g_1,b_1: Mennyit mondta, hogy fázom fiaim. (10. sz.)
— — U U U (4) — — U U ⌒ (4+)

11. g_1,f_1,g_1: Kire hatta az árva testvéreimet? (41. sz.)
U U — U U (3) U (2) — — U U U (4)

12. f_2,g_1,f_1,b_1:
Ked is sokszor elpanaszolta, hogy milyen vót a sorsa. (5. sz.)
— U — — (4) — U U — U U (4) U — (2) — U (2) ⌒ ⌒

13. g_2,a: Ilyen csodálatosan véletlen halálval..... (36. sz.)
— — U — U U U (2+4) — — — — — — (6)

Természetesen, előfordulnak olyan értékviszonyok is, amelyek zeneileg sem, szövegileg sem indokolhatók (a nyelvjárásokban használt, eltérő szótaghosszúságokat nem számítva közéjük). Szélsőséges eset például:

h) a sztereotip módon ismételt rövid-hosszú képlet nem mindig egyezik a szótagok hosszával (14. példa: a 2. és 4—5. szótagon zavaró).

14. h: ... azt a sziel mindenfelül inkább fújja .... (14. sz.).

— ⌒ ⌒ — ⌒ — ⌒ — ⌒ — —

3.1.2.3. A recitáló énekben a dallam létrehozta prozódiai súlyok és a ritmus együttesen járulnak hozzá a beszédszerű hatás megteremtéséhez, anélkül, hogy akár a hangsúlyrend, akár a ritmus pontos mása lenne a beszédnek. Amikor egyik alkotóelem semleges, a szöveghez hasonulás szerepe a másikra hárul (1., 3. és 4. példában a szótagok hosszához nem alkalmazkodó ritmusnál a dallami súlyok, 8. és 10. példában az egy hangon recitáló dallamnál a ritmus tagolja a sort). A ritmikai lüktetést fokozottan érvényre juttatják a súlyos szótagokra eső dallami kiemelések (5. példa: 3. és 9. szótag; 6. példa: 1., 5. és 11. szótag; 11. és 13. példa: a ritmikai egységek határai egybeesnek a dallami súlyokkal; részben 12. példa: a harmadik egységnél a dallam semleges). Az egész sor viszonylatában nézve, a ritmikai lüktetés valamelyest tompítja a hibás dallami súlyt (2., 7. és 9. példában egy-egy prozódiai hiba); ellenkezőleg, a szótagok hosszával nem egyező ritmus még a jó dallami súlyt is elfedi (14. példa: a két hibás képlet közötti 3. szótag).

3.1.3. A fölérendelt egységeknél a zenei formát vetjük össze a szöveg tartalmilag elhatárolható egységeivel. Ezt a viszonyt abból a meggondolásból kiindulva vizsgáltuk meg, hogy a kötetlen formát elvileg a szöveg nagyobb egységeihez lehet igazítani. Az eredmény általában negatív: a siratók nagy többségében, egyes összehangolt részektől eltekintve, a zenei forma és a szöveg tartalmi egységei nem fedik egymást. Ezek szerint az alább felsorolt konkordáns megoldások kivételesen jó formaérzékre vallanak. Ehhez a kérdéshez tartoznak még azok a jelenségek, amelyeknél a szöveghasználat módja a zenei formával függ össze: a motívumismétlés, a zárást hangsúlyozó megszólítás. (Megjegyezzük, hogy a felhozott példákban következetesen, ha nem is minden egyes szakaszban, alkalmazzák az eljárást.)

A szövegmotívum mint tartalmi egység egy vagy több mondatnyi terjedelmű lehet. Ha sorozatban fűznek össze rokon témájú vagy gondolattársítás útján kapcsolódó motívumokat, a sorozat zárt egységként, azaz tematikai szakaszként fogható fel, akárcsak a több mondatnyi motívum (utóbbihoz tartoznak a részletes leírások, valamint a sajátos kezdőformulával határolt témák). A tartalmilag össze nem tartozó motívumok egymásutánja semleges elemnek számít.

A zenei formák képlékenysége nem egyenlő mértékű, ezért a szöveghez való viszonyukat csoportokban tárgyaljuk.

3.1.3.1. A szakaszos tagolás nélküli forma semleges (vö. FIAI). Egyes előadók a kevés eszköz ellenére is módot találnak rá, hogy a tematikai egységeket elhatárolják; például: a többi sorénál határozottabb zárlat jelzi a motívumcsoport végét (3. sz.); a típusban másoktól ötletszerűen használt boltíves sor csak a tematikai szakaszok végén szólal meg (19. sz.).

3.1.3.2. Szakaszos tagolású formában (vö. FIB—C) konkordancia akkor jön létre, ha a dallamsorok ismétlésével és/vagy bővítésével a zenei szakaszok a tematikaiak terjedelméhez igazodnak (67. sz.).

A prózai szövegben általában ritkán ismétlik meg a motívumokat (a visszatérésekre nem vonatkozik, azok gyakoribbak; a mi anyagunkban csak egy példa van, amelyben szakaszos tagolás nélküli formában feltűnően sok az ismétlés; egyéni eljárásnak látszik: 18. sz.). Annál feltűnőbb, hogy néhány siratóban a motívumismétlés a forma belső tagolásának egyik jellemző módjával társul (vö. FIBI, CI és az utóbbi kötöttebb származékai FIIB): a kezdősort cezúra határolja (A|A ..... változó folytatással); a kezdősorra énekelt szövegmotívumot a cezúra után változatlanul vagy variálva megismétlik (6. sz.: amelyik szakaszban nincs szövegismétlés, ott megszólítás foglalja el az első sort, s ez is konkordáns megoldás; csak egyes dallamszakaszokban alkalmazva: 7., 12., 50. és 68. sz.).

3.1.3.3. A kötöttség felé hajló átmeneti formákban (vö. FIIA—B) egyre inkább előtérbe kerül a zenei tagolás: a csökkent számú sorból álló zenei szakaszok többször is megszakíthatják a tematikai szakaszokat. Egyes előadók rendszeresen megszólítást énekelnek a zárósorra: ez a szakaszok ismétlésekor refrénszerűen hat és aláhúzza a formai tagolást (34. és 37. sz.; gyakran, de nem állandóan: 11—12. sz.).

3.1.3.4. Egyes átmeneti formákban a zenei tagolás elsődlegessége a sorok szintjén is érvényesül. A sorok mintegy azonosulnak a modelljükkel, vagyis jóformán csak a jelleget kirajzoló lényeges fordulatokat sűrítik, így a szöveget a lehető legkisebb értelmi egységekre bontják fel, akár a mondatot is megszakítva: ennek eredménye a csökkent szótagszám. A kötöttséghez közelítő forma és a kis szótagszám együttes megjelenése azt a fejlődési szakaszt képviseli, amelyet már csak egy fok választ el a teljes kötöttségtől (többek között 35. és 61. sz.).

Megjegyezzük, hogy a szótagszám általában teljesen független a formától: bármilyen formai kategóriában lehet akár szélsőséges, akár csökkent, tehát a kis szótagszám önmagában nem jelent átmenetet a kötött sirató felé (vö. II.3.1.1.2.).

3.2. Kötött szerkezetű siratókban

3.2.1. Mint már említettük, a kötött siratók szövegében vers és próza keveredhet (vö. I.1.3.4.). A dallamsorok mérete a 8 szótagú versnek felel meg. A prózai szövegrészekben a dallam tagol és alkalmazkodik egyidőben. A kötetlen siratókhoz képest itt nagyon gyakran tördelik kisebb értelmi egységekre az összetett, illetve a terjedelmes mondatokat (összevetésképpen: a versben is két vagy több sor felelhet meg egy szintaktikai egységnek). A mondat összetételétől függően, a dallamsortól határolt egységben a szótagok száma véletlenül egyezhet a versével, de lehet több vagy kevesebb: 5—12, esetleg valamivel több szótag. (Például, a kizárólag prózai sorokat használó 69. sz.-ban a többség 10—12, egy-egy sor 6—9, illetve 13—18 szótagú.) A dallam nem csak belsőleg igazodhat a szöveg méretéhez (hangismétlés, fordulatok ismétlése, illetve kihagyások), hanem — akárcsak a kötetlen siratókban — külső bővülés is kerülhet a mondat második felére; a példában: a) két önálló dallamsorra, b) külső bővítéssel énekelt mondat:

a) Hogy is tudam megköszönni | kendnek a jóságát? (38. sz.)
b) ... hogy lett vóna nekem is | valaki nagy lányom. (29. sz.)

3.2.2. A 8 és 7 szótagú verssor közötti különbség a dallamsor zárófordulatában egyenlítődik ki. Ha a két utolsó hang azonos magasságú, az utolsó elmarad; ha különböző magasságúak, kétféle megoldás lehet: melizmatikusan éneklik őket, illetve hangismétlés utáni fordulatban az ereszkedő zárólépést egy szótaggal előbbre hozzák. A kiegészítő szótag táji sajátság (vö. I.1.4.2.).

3.2.2.1. A verssorok kivétel nélkül kétütemesek: 4+4, illetve 4+3 szótag. A magyar népi verselés általános szabályának megfelelően, a metszet helyét nem a szóhangsúly szabja meg, ez a szót is átvághatja (négy+maradék elve). Eszerint a hangsúlyos szótag előtt álló metszet véletlen, nem szabály (ezt a köztudott szabályt a prózai szöveg szótagainak eloszlásával való összevetés céljából ismételtük el).

A dallamsort az irányváltó mozdulatok létrehozta dallami súlyok tagolják kisebb egységekre (vö. II.3.1.2.1.). A kötött méretű dallamsorok összevetéséből állapítottuk meg, hogy két hang alkot egy dallami súllyal elhatárolható egységet: jobb kifejezés híján ezt íznek fogjuk nevezni. Elméletileg minden íz első hangján dallami súly lehet. A valóságban, a sorkezdés magától értetődő súlyán kívül, sor közben egy vagy két, illetve mindhárom íz dallami súllyal kezdődhet (a hét kombinációs lehetőség mindenike előfordul). Ahol két súly, illetve súly és zárás között több íznyi a távolság, ott egyhangú recitáló vagy hangonként ereszkedő, ritkán emelkedő menet van. Ha a sorban több dallami súly van, akkor a tagolás szempontjából az a döntő, amely a dallamvonal csúcspontját, illetve az egy irányban haladó dallamvonal törését jelzi (részletesebben alább a 3.2.2.3. pontnál).

A vers is, a kötött méretű dallamsor is önálló szerkezet, társításkor nem alkalmazkodnak egymáshoz. A szóhangsúly, mint ahogy a vers metrumában sem, úgy a dallammal társítva sem játszik szerepet; a vers metrikai súlya is csak akkor érvényesül, ha fedi a dallami súlyt. Természetesen, számtalan véletlen egybeesés teremthet jó prozódiát: egybeeshet a metrikai és dallami vagy a dallami és szóhangsúly, illetve mind a három. Az egybeesésre legtöbb lehetőség a két- és/vagy négyszótagú szavakból vagy szócsoportokból álló verssoroknál van. A véletlen szerepét egyértelműen bizonyítják azok az ismételt vagy visszatérő verssorok, amelyek különböző hangsúlyrendű dallamsorral társulnak. Ennek ellenére, nincs kizárva, hogy variáláskor néha szándékosan igazítják a dallami súlyt a szóhangsúlyhoz. Ezt

azonban csak az egyedi variánsokról lehetne kétséget kizáróan állítani, ilyen pedig elvétve akad. (Az alábbi prózai példák között ezzel a céllal idézünk egy verssort is: A2a példa, az illető siratóban egyetlen ilyen variánsa a B3 hangsúlyrendű modellnek, ezért feltehető, hogy a harmadik íznél az erős dallami súlyt a szóhangsúly kiemelése idézte elő; magát a hangsúlyrendet más verses siratókban sztereotip módon használják.)

3.2.2.2. A verssor méretével egyező, de rímelő sorpár híján a prózához tartozó szövegsorok egy része ugyanúgy viszonyul a dallamhoz, mint a verssor: hangsúlyai egyezhetnek vagy ütközhetnek a dallaméval. (Az ilyen sorok az alábbi példacsoportok elén állnak, mert a változó szótagszámú példák összehasonlítási alapjául szolgálnak; helyükben verssorok is állhattak volna; a dallam tagolása fedi a szövegét: B3a és D1a példa; nem ütközik, de a szöveg tagolása más: B2a példa; hangsúlytalan szótagon van a dallami súly: A1a, B1a és B4a példa.)

A sztereotíp szerkezet fellazításának jele, amikor az egyező sorméret ellenére a szótagok a szabványtól eltérően, a prozódiai súlyok kívánalmai szerint oszlanak el a dallamízekben (a példákban ilyenek a háromszótagú ízeket is tartalmazó nyolcasok: B2c, B3b és D2a-b példa, valamint a 3+4 összetételű hetes: A2b példa).

A verssorokénál nagyobb szótagszámú prózai sorokban hasonlóképpen járnak el: a sortípus állandósult dallami súlyait a súlyos szótagokra helyezik, így három-négy szótag is kerülhet egy ízbe. Pontosabban: az előforduló megoldások tanúsága szerint, elsősorban a sort tagoló dallami súlynál alkalmazzák, a mellékes súlyoknál kevésbé. Például, a kettőnél több szótagú szavakat gyenge súly tagolhatja (mint a prózában a szekvenciasorozatnál); a gyenge súllyal határolt sorzáró ízbe rendszerint a maradék egy-két súlytalan szótag kerül (A2c példa). Máskor a két íz terjedelmű egységben négy helyett nagyobb vagy kisebb számú szótag áll, a többi más ízekbe, akár a záróízbe tömörül: itt tulajdonképpen három ízbe csoportosítják a szótagokat (8—12 szótagú példa van rá: B3b-e és D2b példa). Az ízek számának növekedése bonyolultabb eljárások eredménye (az illető példák kapcsán külön-külön említjük meg).

Az 5—6 szótagú sorokban hangismétlést vagy egy teljes ízt hagynak ki (B2b, B4b és D1b példa).

3.2.2.3. A tagoló súly helye szerint a hangsúlyrend két csoportba osztható: A) csoportban a harmadik, B) csoportban a második íznél van a fontosabb súly. Mindkettőnél, a további, gyengébb súlyok több íznyi semleges menetet vagy egyes ízeket határolhatnak el. A C—D csoportba az előző kettő komplexebb változatai kerültek. Az alcsoportok a fősúlyok minősége (a súlyt létrehozó mozdulat) és a melléksúlyok helye szerint különböznek; ezek a tényezők összefüggenek a dallamvonallal (egysíkú, ereszkedő, boltíves). (Mivel a példákat elsősorban a szótagok eloszlásának bemutatása céljából választottuk ki, a dallamsorok létező mintái közül csak azok szerepelnek, amelyeknek az anyagban előfordul változó szótagszámú alakja; a hangsúlykombinációk közül eleve kimaradt az a kettő, amelyben a három ízre terjedő semleges menet miatt nem sok lehetőség van a változatos eloszlásra: egy dallami súly, a második vagy a negyedik íznél.)

A példacsoportok fölött szaggatott vonallal a dallamrajzot, az ízek belső kezdő pontján a fentebb használt betűkkel a dallammozdulatokat jelöljük (vö. II.3.1.2.1.); utóbbi adja a hangsúlyrend képletét. (Emlékeztetőül: *a:* felső váltóhang legerősebb, *b:* erős, *c* és *d:* gyenge súly; *e, f, g:* semleges menet; *h* és *i:* alsó váltóhang; ahol a mozdulat nem változtat a tagoláson, ott többféle lehet: *f/g, f/c* vagy *c/d/e.*) Függőlegesen: a tagoló súlyt vonal, a melléksúlyt tört vonal jelzi. A sorok előtt a szótagszámot tüntettük fel.

A. Tagoló súly a harmadik íznél:

1. egysíkú recitálásból gyenge súllyal induló ereszkedés:

A 1	f . . . . . f	c	c	
		. . . .	e	
a) 8	A- kit el- ra-	bolt az	ak- na	74. sz.
b) 9	fogadja be, mint- ha	én vó-	nék.	29. sz.

2. Boltíves vonal, erős súly a csúcsponton; emelkedés és ereszkedés gyengébb súlyokkal; a d) példában a zárófordulat megismétlődik, a két mozdulat *(c—a)* erős súlyt hoz létre (az egymás alá írt szövegrész):

A 2	f	b	a	c . . . . . a)	
a) 8	Csak az	a négy	sö- tét	fal- ja.	70. sz.
b) 7	vaj a	föd	fe- ne-	ki- be.	45. sz.
c) 10	hogy ü-	ze- ne- tet	halljak fe-	ló- led.	74. sz.
d) 11	Má en- nél	na- gyobb	csa- pás	nem kell ne- kem,	31. sz.

B. Tagoló súly a második íznél; negyediknél vagy harmadik-negyediknél gyenge súly.

1. Egysíkú recitálásból erős súllyal kiemelt hang:

B 1	f	a	f	c	
a) 8	Má- mi-	ká- val	vó- tunk	job- bak	47. sz.
b) 9	Azután még	so- kat	szen- ve-	dett	47. sz.
c) 13	hogy a	bá- natos	szívemet tudja ki-	zár- ni.	48. sz

2. Gyenge súllyal induló sávváltás (a—c példa) vagy szekvenciás ereszkedés (d példa).

B 2	f	c	f c	c . . . . . c . . . . e	
a) 8	jár- jál,	lel- kem,	jár- jál	köz- be	45. sz.
b) 6	Ki- nek,	mit vé-	tet- tél,		70. s.
c) 8	hogy téged	ke- res-	se- lek	fel.	45. sz.
d) 10	szorítsa	o- da a	ked- ves	lá- nyát.	24. sz.

3. Boltívszerű vonal, a csúcson két íznyi hangismétlés:

B 3	f . . . . . g . . .	b	f	c . . . . . d	
a) 8	mi- lyen	bol- do-	gan nyu-	god- na,	72. sz.
b) 8	Jaj, bár egy	le- ve- let		írj nekem!	45. sz.
c) 11	I- lyen	fiatalon	itthattál	min- dent.	70. sz.
d) 12	csak a	jó Isten van	egyedül	igazán.	74. sz.
e) 11	Te tudad, hogy	úgy nevelkedtünk		árván	44. sz.

4. Boltívszerű vonal, a csúcson egy íznyi hangismétlés:

B 4	f	b . . . . . e . . . . e/d	
a) 8	meg- mos	dom a köny- nye- im- be.	74. sz.
b) 6	Lel- kem,	é- des a- nyám!	32. sz.
c) 9	má csak	egyedül la- kom ben- ne.	29. sz.

C. A B2 minta egyes változataiban a sávváltás utáni recitáló részt erős súly szakítja meg, így a tagoló súly áthelyeződik. A gyakori irányváltó mozdulatok az ízek számát is megnövelhetik.

1. A sávváltó mozdulat után alsó váltóhang készíti elő az erős súlyt *(c—h—b)*:

C 1	f	c . . . h . . .	b . . . . . d	
10	nem lesz	ki- nek hogy	el- pa- na- szol- ják.	70. sz.

2. Az első két íz megismétlődik; a sávváltó lépés és az újrakezdés alsó váltóhangot hoz létre *(c—h—b)*:

C 2	f . . . . . (b)	c . . . . (h) . . . f	
11	Mi- lyen vá- lasz-	há- zat tot- tál ma- gad- nak?	70. sz.

3. Felső és alsó váltóhang töri meg a recitálást *(a, c—h—b)*; a két erős súly következtében hármas a tagolás (hat íz):

C 3	f	c . . . h . . .	a	c . . . h . . .	b . . . . . f . . .	
12	A- kár-	mi- lyen	bá- nat-	jok lesz	szé- gi- nyeknek	70. sz.

D. A dallamvonal aránya és a tagolás (sík-ereszkedés: két-két íz) az A1 mintával rokon, de az első részt állandósult váltóhangok teszik hullámzóvá; csak az egyik típus (TID) táji változataiban használják következetesen ezt a sormintát.

1. A jellemző alakban az első két ízben a felső váltóhangok a súlytalan pontra esnek; ebben elüt a recitáló dallamok általános prozódiai szabályaitól. A dallamvonal töréspontja szerint a harmadik íznél lenne a tagolás, de ezt nem támasztja alá dallami súly. Az a) példa az állandósult sorminta; b) példában a második íz

kimarad; c—d) példában a második íz megismétlődik. A b) példában a második, d)-ben a negyedik és hatodik szótagon a felső váltóhang véletlenül esik egybe a szóhangsúllyal:

D 1	a . . .	a	
	g . . .	h . . .	e . . . . .
			. . . . .
			. . . . .

a) 7	Mi-	ko	me-	lyik	jű	ha-	za.	28. sz.
b) 5	ha	egy-			helyt	vó-	na,	28. sz.
c) 10	Min-	de-	gyi-	ket	meg-			
			sor-	ba	den	si-	ra-tom.	28. sz.
d) 9	mond-	jam	meg	min-				
				sé-	rel-	me-	met.	28. sz.

2. Helyenként, a szokásos prozódiának megfelelően, hangismétlést alkalmazva, súlyos szótagot emelnek ki a felső váltóhanggal, így ez a következő íz súlyává alakul; a b) példában egy íz kimarad:

D 2	f	a	a . . . .
		. . . i . . .	e . . .
			. . .
			. . .

a) 8	Nem	is	tu-	dom, hogy	hogy	tőtt le	28. sz.
b) 8	A-	ra- nyos,	drá-	ga		gyer-me- kem!	29. sz.

3.2.2.4. A kötött siratókban a prózai szövegsorok a kötetlentől a kötött felé vezető átmenetet képviselik; viszont az a mód, ahogyan a szöveg a dallammal társul, egyértelműen bizonyítja, hogy egy állandósult szerkezetbe illeszkedik be és ennek a kereteit csak méreteiben lazítja fel. Tehát a dallamsorokban az átmenet a kötöttől a kötetlen fel halad és nem fordítva (vö. I.1.4.1.).

3.2.3. A verses siratószövegek nem strófikus szerkezetűek: a motívumok terjedelme leggyakrabban egy sorpár, esetleg három verssor, a megszólítások pedig egyedülálló sorok. A versszerű prózában is a sorpár a leggyakoribb fölérendelt egység.

A verssorokat gyakran megismétlik, de ez egyénileg változik. A versszerű prózai sorokat nem szokták megismételni.

Enyed környékén és a Küküllő-mentén, ahol a népdalokból kölcsönzött motívumok alkotják a szöveget, a sorismétlés állandó. A háromsoros dallamstrófában a sorpár első sorát szokták megismételni; a szövegstrófát még a négysoros dallamhoz is sorpárokra osztva, soronként ismételve éneklik (például: 25. sz.).

A sorismétlés a szöveghasználatnak egy régies módja, amely több vidéken — közte a verses siratók elterjedési területén — a népdalokban is általános.

SZENIK ILONA

IMPROVIZAȚIA ÎN BOCETE

(Rezumat)

Bocetele maghiare sînt improvizate în recitativ melodic pe text de proză. În melodiile strofice cu text versificat sau proză organizată metric primează variația; au circulație zonală restrînsă.

În procesul improvizatoric interpretul compune textul literar-muzical după modelele și din elementele arzenalului tradițional, selectîndu-le și variindu-le liber. O serie de elemente au statut de formulă (tematic: motive folosibile în mai multe situații; structural: expresii combinabile; muzical: formule melodice, modele liniare și arhitectonice).

În superpoziția sincretică textul și melodia se adaptează reciproc, dar au o relativă independență: relația dintre ele poate fi concordantă, discordantă sau neutră. Analizele urmăresc: prozodia (accente tonico-melodice, raporturi de durată) și arhitectonica (entități sintactice — fraze muzicale, secțiuni tematice — strofe muzicale elastice). Textul și muzica au importanță egală în realizarea conținutului afectiv.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

SZÉKELYUDVARHELY SZÍNJÁTSZÁSA (1918—1940)

Székelyudvarhely virágzó kultúrájú város a két világháború közötti időszakban, országos jelentőségű szellemi műhelyek bölcsőhelye. Elegendő utalnunk nagyhírű iskoláira, melyeknek hagyományai és pedagógiai vívmányai előtt — nem sokkal a tárgyalt kort megelőző időben — Szabó Dezső is fejet hajtott; a provincia ingoványai között európai szemléletű, ösvényt taposó Tomcsa és Tompa fémjelezte irodalmi életre; sokszínű politikai, közéleti, kulturális sajtótermékeire, melyek közül kiemelkedik a Székely Közélet naprakész tájékozottsága, politikai józanságról bizonyságot tevő orientációja és az egyetemes emberi kultúra mércéjével mérhető értékrendje; a népművészet ‚tiszta forrásait" közízlést formáló erővé tevő Haáz-iskolára; a legszélesebb rétegeket mozgósító öntevékeny közművelődési mozgalomra (színházi, zenei együttesek) — s bizonyítottnak látszik tételünk. Ilyen erőteljes művelődési közegben tehát a hivatásos színjátszásnak is kulturális küldetést kellett betöltenie, nem elégedhetett meg csupán a szórakoztatás és kenyérkeresés igényével. A két világháború közötti udvarhelyi színjátszás történetének alapdilemmái éppen ennek a küldetésnek a teljesítéséért folyó küzdelemben kristályosodnak ki, győzelmei és vereségei ilyen értelemben modellértékűek.

1. A színjátszás szervezeti keretei

Az udvarhelyi színjátszás kulturális értékek termeléséért folytatott küzdelmet értékelve tekintetbe kell vennünk, hogy a tárgyalt korszakban Erdély területét színi kerületekre osztották, ezen belül első és másodrendű körzeteket különböztettek meg, a besorolás pedig befolyásolta a taglétszámtól a társulati emberanyag minőségéig a különböző helységekben fellépő együttesek alkotói potenciálját. Udvarhely a másodrendű körzetek közé tartozott, ami azt jelentette, hogy a prózát és operettet egyaránt játszó társulatok felépítése a következő volt (modellül az 1925-ben Udvarhelyt vendégszereplő Gáspár Jenő-féle együttest vesszük, mint azét a társulatét, amely a két világháború közötti időszakban ebben a városban legkiemelkedőbb számszerű eredményeket könyvelhette el): igazgató, főrendező, titkár, karmester, korrepetitor, ügyelő, pénztárosnő, ruhatáros, 3 kellékes, 2 színpadi munkás, díszletmester, 9 színésznő, 4 segédszínésznő, 6 kardalosnő, 10 színész, 6 kardalos, zenekar. A legfontosabb szerepkörök a nőknél a coloratur- és a szubrett primadonna, az énekes naiva, a drámai hősnő, a drámai szende, az anya és komika; a férfiaknál a hős-, és jellemszínész, az énekes bonviván, a táncos komikus, a buffo komikus, a táncos naturbusch, a táncos siheder, az apaszínész voltak, melyekkel lefedezték mind a prózai darabok, mind az operettek szerep kívánalmait. A színészek munka- és életkörülményeire jól rávilágítanak egy korabeli szerződés főbb pontjai (a megállapodást Battyán Kálmán igazgató és Paál Magda primadonna és hősnő szerepkört betöltő színésznő között kötötték 1936-ban):

„Régi korbeli kosztümöket, a szerző által előírt különleges kosztümöket, vadász-, katonai- és papi kosztümöket és színpadi kellékeket az igazgatóság szolgáltatja."

«Szerződött tag a szerződés megkötésekor tartozik igazolni, hogy a „Sindicatul Artiştilor Dramatici şi Lirici din România", vagy a „Scena" rendes tagja, vagy a két egyesület valamelyikénél nyilván van tartva, mint próbaidős. E szerződés a színházi törvények 56-ik szakasza értelmében csakis e két egyesület valamelyikének láttamozása után nyer végleges hatályt.»

„Turnék alkalmával, valamint olyankor, mikor a társulat egyik állomáshelyéről másik állomáshelyére utazik, az igazgató fizeti szerződött tag vasúti jegyének árát, színpadi működéséhez és méltányos értelemben vett egyéni szükségleteihez tartozó málháinak vasúti szállítási díjait, továbbá e málháknak a színháztól a vasúti állomásig szállítását. (Nagy láda, ruhatár.)"

„Alulírott igazgató kötelezi magát, hogy Paál Magda primadonna és hősnő szerződött tagnak 1936. év szeptember hó 10-től 1937. év aug. hó 1-ig havi 6.000 lei, azaz hatezer lei törzsfizetést fizet. Az illetmények kifizetése minden nap előadás végén utólagosan történik a színház igazgatósági pénztárának helyiségében nyugta ellenében, akár van előadás, akár nincs."

„Fenti havi fizetésért szerződött tag minden nap tartozik játszani (délelőtti, délutáni, esti vagy éjjeli előadások keretében) az esti előadás nem terjedhet ki a következő napra, vagyis 24 órakor véget kell érjen."

„A szerződött tag minden városban jutalomjátékot ígényel. Minden jegytől 2, azaz kettő leit a jutalmazandó javára. Amennyiben szerződést bármelyik fél megszegné, úgy a károsultnak 5000, azaz ötezer lei kártérítést köteles bíróság útján fizetni."

A Küküllő menti városban a különböző együttesek a református kollégium tornatermében, a Bukarest-szálló nagytermében, a református egyház kultúrtermében, mozi termekben játszottak. A látogatottság biztosítását a társulatok általában bérletezéssel kívánták elérni, általában 10—15 szelvényes bérleteket bocsátottak ki 360 és 410 lej közötti áron, a szabadárusításban forgalmazott jegyek értéke pedig 40, 35, 30, 25, 20, 15, 10 lej körül forgott, társulatonként változtatva a termek ülőhelyeinek rangsorolását. Ahogyan azt a Székely Közélet egyik olvasói levele is bizonyítja (1924. szept. 21.) a színigazgatók inkább az alsóbb határokat alkalmazták, mivel a tömegáras belépti jegyek 6—7 telt házat is biztosíthattak, ami abban az időben jó teljesítménynek számított. A tömegáras jegyek alkalmazása jelzi azt is, hogy színház és közönség kapcsolata nem volt zavartalan. Ha végigolvassuk a korabeli színibeszámolókat, a jelzők nagyon változatosak: a telt háztól a váltakozó érdeklődésen át a látogatottság hiányáig terjed a skála. Még arról is hírt kaptunk, hogy az érdeklődés hiánya miatt 1937-ben Révész Sándor társulata hirtelen elutazott a városból, tetemes bérletadósságot hagyva maga után. Általában ez volt a társulatok munkájának legfontosabb követelménye: biztosítsa a látogatottságot, s a közönség utáni hajsza nem egyszer szubkulturális megnyilvánulásokra kényszerítette az együtteseket, mivel állandóan fejük felett lógott a létfenntartás Damoklész kardja. Hogy a város segíthesse a színház kulturális küldetésének teljesítését már 1927-ben Színpártoló Egyesület alakult, amely igyekezett toborozni az előadások látogatására a közönséget.

Mint a fentebb idézett szerződésből is kitűnt a társulatok naponta játszottak, szombaton és vasárnap 2 vagy 3 előadást is közönség elé vittek. Mivel egy-egy bemutató nagyon kevés előadásszámot ért meg, majdnem mindennap új címnek kellett megjelennie a társulat plakátjain. Ez tetemes fizikai és pszihikai megterhelést jelentett a korabeli színészek számára. Az alábbi táblázat jól példázza mindezt:

Összehasonlító táblázat az udvarhelyi színjátszás mennyiségi teljesítményeiről a két világháború közötti időszakban:

Év	Játszott napok száma	Előadás-szám	Bemutatott darabok száma	Műfaji megoszlás próza	operett	A társulat vezetője
1925	43	46	38	17	21	Gáspár Jenő
1926	26	28	21	8	13	Ferenczy Gyula dr,
1928	6	6	6	2	4	Gáspár Jenő
1929	36	43	35	11	24	Fehér Imre
1934	14	16	16	4	12	Ferenczy Gyula Battyán Kálmán
1935	22	26	23	4	19	Battyán Kálmán Hegedűs Miklós
1937	36	46	36	9	27	Hevessy Miklós Révész Sándor
1938	22	24	21	5	16	Hevessy Miklós Kozma Hugó

2. Igazgatók, társulatok

Az új szervezeti keretek között működő romániai magyar színjátszás kibontakozásának korszakában, a 20-as években, az udvarhelyi hivatásos színi mozgalom központi személyisége Fehér Imre volt, (született 1885. szeptember 1-én, Erzsébetváros on). Tapasztalt színházi ember, pályáját 1912-ben kezdte. 1920 és 1930 között 6 alkalommal (1922, 1923, 1924, 1927, 1929, 1930) nyerte el a város koncesszióját. Társulataival a másodrendű színi körzetek működési körébe sorolt nagyobb délerdélyi városok színjátszó koncesszióját versenyzett, s szakértelme révén nagyon sok alkalommal el is nyerte a játszási jogot. Mivel ennek a földrajzi egységnek számos nagyobb városában is felléptette társulatát, rangos együtteseket sikerült toboroznia, előadásain Erdély legjobb erői közé rangsorolt színészeket léptethetett fel. Így a Küküllő menti városban is neves színjátszókat vonultatott fel. Megemlítjük például Fehér társulatának főrendezőjét és jellemszínészét, Marosi Gézát (született 1884. december 19-én, Hajdúnádudvaron). Pályáját 1903-ban kezdte. Jelenléte az együttesben a klasszikus világirodalom vonulatának műsorra tűzését biztosította. Így például 1922-ben Marosi egyetlen évadban két Shakespeare tragédia címszerepét is eljátssza a Hamletben és Othellóban, s maradt ereje Cyrano megelevenítésére is. Alakításai telt házakat vonzottak, példázván, hogy kultúrával is lehet anyagilag megalapozott színi életet szervezni. 20 éves színészi jubileumát 1923-ban szintén Shakespeare szereppel, Shylock megformálásával ünnepli. Marosi családja színész dinasztiának számított, hisz felesége M. Krassói Etel (sz. 1897-ben), — aki 1923-ban ugyancsak Fehér Imre társulatával Udvarhelyt játszott karés segédszínésznőként — szintén színész-szülők gyereke.

Fehér Imre társulatának másik fő erőssége Szabados Árpád drámai hős és rendező volt. Kiemelkedő szerepét következetes küldetéstudata biztosította. Tudjuk róla, hogy nemcsak kiváló színész és rendező volt, hanem drámairodalmunk jeles alkotója is, akinek darabjait fővárosi színházak is játszották. Jelenléte a hazai, eredeti drámaírás ösztönzését és istápolását jelentette a társulati munkában. Így 1924-ben jutalomjátékaként Fehér társulatával *A nagy törvény* című saját darabját játssza el, majd 1929-ben drámapályázaton is elismerést nyert művét, *A fekete autó*-t adatja elő.

Említettük, hogy Marosi családja színész dinasztiának számított. Abban az időben ez nem volt ritkaság, hisz a vándorló életmód közepette az egyetlen lehetőség a család együttlétére, ha a tagok azonos hivatást űztek. Fehér társulatának nevesebb házastársai közül megemlítjük a Szakács Árpád buffot (született 1888 máj. 22-én, Budapesten) és Sz. Katona Emmi (született 1895. augusztus 23-án, Pakson) komikát. A férj az erdélyi színészet gazdasági helyzete javításának egyik előharcosa, az ő eszméje nyomán születik meg az Erdélyi- és Bánáti Színészegyesület, ennek igazgató tanácsosa és alelnöke lett. A feleség előbb operett- és népszínmű primadonna volt, majd igen fiatalon átváltott komikai szerepkörre, társulatainak mindenkoron egyik fő erőssége volt. De nemcsak férj és feleség, hanem apa és fiú jelenlétét is feljegyezheti a krónika Fehér társulatában. Id. Szücs László (született 1870. július 18-án, Gyomán), aki jóízű, népies alakításairól volt nevezetes, együtteséhez szerződtette fiát ifj. Szücs Lászlót (született 1898. október 24-én) aki bonviván szerepkörben nyújtott emlékezetes alakításokat, majd pályája újabb szakaszában, gyümölcsöztetve kiváló hangi adottságait, elhagyva Udvarhelyt, opera énekesi babérokat is aratott.

Fehér társulatának tagjai közül Udvarhely közönsége leginkább ünnepelte Légrády Pál (született 1890. dec. 19-én, Kisbéren) táncos komikus és Borsos Manci (született 1902. május 16-án, Sümegen) színésznőt, akik nemcsak alakításaik művészi színvonalával hatották meg nézőiket, hanem a városhoz való ragaszkodásukkal is, hisz mindketten vállalták az igazgatócseréket is, és hosszú éveken át a Küküllő menti helységhez kötötték sorsukat.

A két világháború közötti korszakban a színházak műsorának fő vonulatát az operettek és a zenés játékok alkották. Természetes volt tehát, hogy mindegyik igazgató igyekezett a legünnepeltebb énekeseket szerződtetni. Fehér társulatának népszerű énekes szerepeket alakító tagjai voltak: Görög Olga (született 1884. november 17-én, Budapesten) énekesnő; Fratta Géza (született 1893. október 31-én) bonviván; Székely Bálint (született 1905. január 9-én) bonviván, aki természetes adottságait tetőzte Rákosi Szidi színész iskolájának elvégzésével, amit említenünk

kell, mivel a kor színjátszásának egyik nagy gondja volt a színészképzés, és elég sok autodidakta működött a pályán; Vákár Vilmos (született 1883-ban Gyergyószentmiklóson), aki baritonjáról volt híres.

Az Udvarhelyen szereplő Fehér-féle társulatok drámai hősnő szerepkört betöltő tagjai közül említenünk kell a tragikus sorsú Bencze Erzsit, aki mindössze 26 évet élt (született 1898-ban, meghalt 5 éves színi pálya után, 1924-ben, karácsony első napján Kolozsvárt).

A húszas években Fehér mellett koncessziót kapott udvarhelyi színi évad megtartására Gáspár Jenő igazgató társulata is 1925-ben és 1928-ban. Színháztörténeti szerepe, — amint már említettük —, hogy a két világháború közötti időszakban, 1925-ben a legnagyobb játszási mutatókat valósította meg, bizonyítván, hogy a Székely Közéletben meghirdetett programja „Munka, Művészet, Nivó" — nem üres szólam volt.

Gáspár társulatában kezdi pályafutását Udvarhelyen Földes Berta az anya és komika szerepkörben, akinek Légrády és Borsos mellett kijár a „leghűségesebb udvarhelyi színész" kitüntető cím, hisz a két világháború közötti korszakban több mint egy évtizeden át nem szerződött el a városból.

Gáspár együttesében rakja le színi pályájának alapjait Felhő Ervin (született 1894. november 4-én Dettán), aki 1923-ban kezdte pályáját komikusi szerepkörben, s a kor vándortársulatainak jeles személyisége lett.

Gáspár együttesének primadonnái Udvarhelyen Fajk Rózsi (született 1891. június 13-án Kolozsvárt); Gálfi Nusi (született 1897. február 22-én Aranyospolyánban) és Vincze Emmi (született 1904. december 29-én, Máramarosszigeten) voltak. Vincze Emmiről külön meg kell jegyeznünk, hogy ő a nagyváradi Hetényi-féle színiiskola produktuma.

Udvarhely színi életének másik meghatározó személyisége dr. Ferenczy Gyula (született 1891. április 12-én) volt, aki 1926, 1927, 1932, 1933, 1934-ben szerezte meg a város színi koncesszióját. Miután Kolozsvárt megkezdett egyetemi tanulmányait Bécsben és Párizsban folytatta, zeneszerzőként sikert aratott külföldön, hazatér s 1926-ban megalakította székelyföldi színtársulatát. Játékrendjén Katona József, Strindberg is szerepelt. Színháza előfutára volt annak a „kék madár" kísérletnek, mely a 30-as évek derekán a székely népköltészet remekeit dramatizálva külön játszóstílust kívánt megteremteni. Népszerűek voltak feleségével, Szász Ilonával (született 1900-ban, Budapesten) közösen rendezett előadóestjei, ilyenkor a színésznő feleség férje szerzeményeit adta elő. Szász Ilona mellett Ferenczy társulatainak Udvarhelyen népszerű tagjai voltak Bartók Juci (született 1903. október 6-án, Budapesten), aki a primadonna szerepkörben aratta sikereit és a Pálffy testvérek: Olly (született 1903. június 10-én, Budapesten) szubrett-primadonnaként vált a társulat fő erősségévé, valamint Zsazsa (született 1907. november 6-án, Kassán), aki a drámai hősnő szerepkört töltötte be.

Különböző igazgatók alatt, köztük Ferenczy Gyula truppjában, a 30-as években, fél évtizeden át játszott Udvarhelyen Salgó Jenő táncos komikus, az Erdélyszerte ismert színész és operettszerző. Ugyanilyen közismert személyisége volt Ferenczy együttesének Jódy Károly (született 1899. május 11-én, Szatmáron), bonviván is, aki később maga is színigazgató lett.

A 30-as években Udvarhely színi életének egyik meghatározó egyénisége Hevessy Miklós volt, aki 1931, 1937, 1938 és 1939-ben igazgatta a városban szereplő együtteseket. Küzdelmes éveket élt meg a helységben, az általa vezetett társulatok közepes látogatottság mellett játszottak. Kultúrtörténeti érdeme, hogy igyekezett pártolni a honi színpadi irodalom próbálkozásait, így nagy érdeklődés mellett mutatta be 1939-ben Tomcsa Sándor: *Műtét* című groteszk játékát, amely a két világháború közötti romániai magyar drámairodalom egyik maradandó műve, és ugyancsak közönségsikert aratott Derecskey Pál: *Három a huszár* című operettje. Derecskey Pál a társulat komikusa volt, aki 1937 és 1938-ban játszott Udvarhelyt.

Fontos színháztörténeti adalék, hogy 1939-ben Hevessy társulatánál kezdte pályafutását Flóra Jenő, aki a második világháború után a kolozsvári színház vezető tagja lett.

A társulat kiemelkedő személyiségei közül meg kell említenünk Vékony Ilonát (született 1906. október 17-én, Nagyváradon), aki 1924-ben lépett színi pályára miután elvégezte szülővárosában Hetényi Elemér színiiskoláját. Innen is látható milyen jelentős szerepe volt Hetényi színész-képezdéjének, egyedüli nevelő helye volt a

két világháború közötti időszak hivatásos színészei utánpótlásának. Vékony a drámai hősnő szerepkörében aratta sikereit, legnevezetesebb a *Dr. Szabó Juci* — akkor hatalmas sikert arató színmű — címszerepének alakítása.

Mindössze 1932. április 15. és 28. között vendégszerepelt Udvarhelyt Sarkadi Gusztáv társulata. Mégis meg kell említenünk, mert együttesének fellépése kultúrtörténeti jelentőségű, mivel opera előaadásokat is tartottak a református kollégium tornatermében. Előadták a *Tannhäuser*, *Faust*, *Aida*, *Pillangókisasszony*, *Bűvös vadász*, *Zsidónő* egy-egy felvonását. Társulatának tagjai közül kiemeljük Mátrai Rózsi drámai színésznőt, aki a 30-as években több igazgató irányítása alatt fél évtizedet töltött Udvarhelyen.

A 30-as évek színidirektorai között meg kell említenünk Battyán Kálmánt (született 1887-ben, Galgón), aki 1920-ban kezdte pályáját, s 1934, 1935 és 1936-ban igazgatott együttest Udvarhelyen. Battyán Kálmánnak ebben az időszakban a főállomása Marosvásárhely volt, innen utazott Udvarhelyre, s a korabeli bejegyzések igen nagy közönség érdeklődésről tanúskodnak. Udvarhelyt ünnepli meg Battyán 15 éves színészi jubileumát is.

Battyán társulatának rendezője volt Hegedűs Miklós, aki önálló társulat-vezetőként is bemutatkozik és 1935 és 1936-ban egy-egy vendégszereplés erejéig koncessziót is kap Udvarhelyen való játszásra. Hegedűs kiváló színész is volt, mint buffo nagy sikereket aratott Udvarhelyen 1926, 1927, 1934, 1935, 1936, 1938-ban Ferenczy Gyula, Battyán Kálmán, Kozma Hugó és saját társulatával. Hegedűs több mint fél évtizeden át játszott Udvarhelyen, ő is a város két világháború közötti színjátszásának kiemelkedő személyiségei közé tartozik.

1937 karácsonyán Révész Sándor próbálkozott önálló társulattal kisévadot szervezni Udvarhelyen, de vállalkozása csúfos kudarcot vallott, anyagi csődbe került, szökniük kellett a városból, bérletadósság maradt utánuk. Révész színészi népszerűségére alapozott, hisz 1936 és 1937-ben Battyán és Hevessy társulatainak tagjaként, táncos komikus szerepkörben nagy sikereket aratott, de számításai nem váltak be, pedig kiváló erőket szerződtetett: Vörösmarty Lili szubrettet, aki 3 éven át játszott a városban, Gémessy Imre buffót, aki szintén fél évtizedig volt Udvarhely vendége vagy a már említett Borsos Mancit és Fratta Gézát.

Udvarhely két világháború közötti színidirektorainak teljes névsorát ki kell még egészítenünk Kozma Hugó (született 1883. december 6-án, Illaván) nevével, 1902-ben kezdte pályáját, kiváló jellemszínész volt, 1938 és 1940-ben szervezett a városban önálló társulattal évadot.

A fentiekben megismerkedtünk Udvarhely két világháború közötti színháztörténetének kiemelkedő személyiségeivel, alább közöljük a városban színpadra lépett valamennyi színész névsorát.

Udvarhelyi játszó személyek

1922—1940

Sorszám	Név	Szerepkör	Fellépés éve	A társulat gazgatója
1.	Aranyosi Gizella		1925	Gáspár Jenő
2.	Ágoston Baba	primadonna	1926, 1927	Ferenczy Gyula
3.	Badóczy István	szerelmes színész	1938, 1940	Kozma Hugó
4.	Balogh Júlia	primadonna	1940	Kozma Hugó
5.	Balogh László		1937	Révész Sándor
6.	Barna Anci	naíva	1925	Gáspár Jenő
7.	Bartók Juci	primadonna	1932	Ferenczy Gyula
8.	Battyán Kálmán	bonviván	1934, 1935,	Battyán Kálmán
			1936, 1937,	Révész Sándor
			1938, 1940	Kozma Hugó
9.	Bácskai Gyula		1937	Révész Sándor
10.	Bársony Rózsi		1932	Sarkadi Gusztáv
11.	Beck Rózsi		1929	Fehér Imre
12.	Bedák Miklós	komikus	1931	Hevessy Miklós
13	Bencze Erzsi	drámai hősnő	1922	Fehér Imre
14.	Bera Rózsi		1925, 1928	Gáspár Jenő
15.	Bihari Kis Elemér		932	Sarkadi Gusztáv

Sorszám	Név	Szerepkör	Fellépés éve	A társulat igazgatója
16.	Bihari Zoltán	bonviván	1932, 1934, 1935	Sarkadi Gusztáv, Battyán Kálmán
17.	Bogdán Böske	kar- és segéd-színésznő	1923	Fehér Imre
18.	Borsos Manci		1922, 1924, 1926, 1927, 1928, 1936, 1937, 1939	Fehér Imre, Ferenczy Gyula, Hevessy Miklós, Gáspár Jenő, Hegedűs M., Révész Sándor
19.	Csóka József	buffo	1925, 1927, 1929	Gáspár Jenő, Fehér Imre
20.	Darvas Dezső		1937, 1940	Révész Sándor, Kozma Hugó
21.	Deésy Irén		1934	Ferenczy Gyula
22.	Deésy Jenő	táncos komikus	1933, 1934	Ferenczy Gyula
23.	Derecskey Juci		1938	Hevessy Miklós
24.	Derecskey Pál	komikus	1929, 1937, 1938	Fehér Imre, Hevessy Miklós
25.	Donáth Kató	drámai szende	1923	Fehér Imre
26.	Ekecs Ferenc		1929, 1930	Fehér Imre
27.	Erőss Irén	szubrett	1930, 1934, 1935	Fehér Imre, Battyán Kálmán
28.	Fajk Rózsi	primadonna	1925	Gáspár Jenő
29.	Farkas Ida	drámai hősnő	1924	Fehér Imre
30.	Fehér Erzsi	anya és komika	1922, 1923	Fehér Imre
31.	Fehér Imre	drámai hős	1922, 1923	Fehér Imre
32.	Fekete Rózsi	primadonna	1922, 1923, 1924, 1929	Fehér Imre
33.	Felhő Ervin	komikus	1925	Gáspár Jenő
34.	Fényes Lili		1925	Gáspár Jenő
35.	Flesch Baba		1932	Ferenczy Gyula
36.	Flóra Jenő		1939	Hevessy Miklós
37.	Fóthi Károly		1932	Sarkadi Gusztáv
38.	Fóti Rózsi		1925	Gáspár Jenő
39.	Földes Berta	anya és komika	1928—1938, 1940	Gáspár Jenő, Fehér I, Hegedűs M., Kozma H., Hevessy M., Ferenczy Gyula, Battyán K.
40.	Földes István		1925, 1927	Gáspár Jenő, Ferenczy Gyula
41.	Fratta Géza	bonviván	1927, 1929, 1930, 1937	Fehér Imre, Hevessy Miklós, Révész Sándor
42.	Fritsch Boriska		1932, 1935	Sarkadi Gusztáv, Hegedűs M.,
43.	Gaál Piri	naiva	1925, 1932	Gáspár Jenő, Ferenczy Gyula
44.	Gaál Sándor	táncos, komikus	1924	Fehér Imre
45.	Gál Paula	naiva	1923	Fehér Imre
46.	Gálfi Nusi	primadonna	1925	Gáspár Jenő
47.	Gémessy Imre	buffo	1933, 1934, 1935, 1937, 1938	Ferenczy Gyula, Battyán Kálman, Révész Sándor, Kozma Hugó
48.	Görög Olga		1924	Fehér Imre
49.	Grabán Matild		1927	Ferenczy Gyula
50.	Groza Böske	szubrett	1940	Kozma Hugó
51.	Györkös Kató	primadonna	1938	Kozma Hugó
52.	Halász Ica		1926	Ferenczy Gyula
53.	Halmágyi Harry	táncos-komikus	1929, 1935	Fehér Imre, Hegedűs M.
54.	Halmos Mici		1925	Gáspár Jenő
55.	Hantz Aranka		1927	Ferenczy Gyula
56.	Hegedűs Miklós	rendező, buffo	1926, 1927, 1934, 1935, 1936, 1938	Ferenczy Gyula, Kozma Hugó, Battyán Kálmán, Hegedűs Miklós
57.	Hegyi Lili	primadonna	1939	Hevessy Miklós
58.	Holdy Juci	primadonna	1928	Gáspár Jenő
59.	Horváth Böske	primadonna	1931	Hevessy Miklós
60.	Horváth Rózsi		1935	Hegedűs Miklós
61.	Horváth Viktor		1925	Gáspár Jenő
62.	Izsó Miklós	rendező	1932	Ferenczy Gyula
63.	Izsó Panni	naiva	1938, 1939	Kozma Hugó, Hevessy Miklós
64.	Jancsó Jolán		1922	Fehér Imre
65.	Jámbor György	kar- és segéd-színész	1923	Fehér Imre
66.	Jódy Károly	bonviván	1926, 1927, 1933	Ferenczy Gyula
67.	Juhász Éta	segédszínésznő	1924, 1932	Fehér Imre, Sarkadi G.
68.	Juhász János		1935, 1937	Battyán Kálmán, Hevessy Miklós
69.	Juhász Jolly	naiva	1939	Hevessy Miklós
70.	Karácsonyi Miklós	táncos komikus	1938, 1940	Kozma Hugó
71.	Karsay Böske	szubrett	1932, 1934, 1936	Sarkadi Gusztáv, Battyán Kálmán, Hegedűs M.
72.	Sz. Katona Emmi	komika	1927	Fehér Imre
73.	Kádár Anna		1935	Battyán Kálmán, Hegedűs Miklós
74.	Keresztesi Mici		1924	Fehér Imre
75.	Koltay Ica	kar- és segéd-színésznő	1923	Fehér Imre
76.	Kornay Sándor	rendező, buffo	1936	Battyán Kálmán
77.	Kovács Dezső		1933, 1934	Ferenczy Gyula
78.	Kovács Géza		1932	Ferenczy Gyula
79.	Kovács György		1938	Hevessy Miklós

Sorszám	Név	Szerepkör	Fellépés éve	A társulat igazgatója
80.	Kovasznai Éta	drámai szende	1922	Fehér Imre
81.	Kozma Dezső		1938, 1939	Hevessy Miklós, Kozma Hugó
82.	Kozma Hugó	jellemszínész	1928, 1938, 1940	Gáspár Jenő, Kozma Hugó
83.	Kőmíves Ilonka	segédszínésznő	1927, 1929, 1937, 1938, 1939	Ferenczy Gyula, Fehér Imre, Hevessy Miklós
84.	Körössy Zoltán		1927	Fehér Imre
85.	Kőszegi Dusu		1928, 1936	Gáspár Jenő, Hegedűs M.
86.	Kőszegi Manyi		1936	Hegedűs Miklós
87.	Kövesi	komikus	1930	Fehér Imre
88.	M. Krassói Etel	kar- és segéd-színésznő	1929	Fehér Imre
89.	Krisán Karola	szubrett	1931	Hevessy Miklós
90.	Kun Dezső	buffo komikus	1923	Fehér Imre
91.	Kürthy Böske	primadonna	1922	Fehér Imre
92.	Lantos Ila		1937	Révész Sándor
93.	Lax Sári	kar- és segéd-színésznő	1923	Fehér Imre
94.	László Zsolt		1925	Gáspár Jenő
95.	Lászlóffy Lajos	táncos komikus	1932	Ferenczy Gyula
96.	Lázár Hilda	drámai hősnő	1923, 1925, 1933, 1934	Fehér Imre. Gáspár Jenő, Ferenczy Gy.
97.	Lenkey István	bonviván	1935, 1936	Hegedűs Miklós
98.	Légrády Pál	burleszk táncos komikus	1922, 1923, 1924, 1931, 1932, 1933, 1935, 1936	Fehér Imre, Hevessy M., Ferenczy Gyula, Hegedűs Miklós
99.	Lukács Ede	táncos komikus	1928	Gáspár Jenő
100.	Margittay Anna		1926, 1927	Ferenczy Gyula
101.	Marosi Géza	rendező, jellemszínész	1922, 1923, 1926	Fehér Imre, Ferenczy Gyula
102.	Mayer Kató		1927	Fehér Imre
103.	Mátrai Rózsi	drámai színésznő	1932, 1934, 1935, 1936, 1938	Sarkadi Gusztáv, Hevessy M., Battyán Kálmán, Hegedűs Miklós
104.	Medgyessy Juci		1929, 1930	Fehér Imre
105.	Mihályi Károly	buffo	1928, 1931	Gáspár Jenő, Hevessy M.,
106.	Mihályi Margit		1925	Gáspár Jenő
107.	Monori Kató	primadonna	1937	Hevessy Miklós
108.	Nagy Anci	szubrett	1929	Fehér Imre
109.	Nagy Imre		1936, 1939	Hegedűs Miklós, Hevessy M.
110.	Nagy László		1926, 1927, 1929, 1937	Ferenczy Gyula, Fehér Imre, Hevessy Miklós
111.	Német Böske	naiva	1933, 1934	Ferenczy Gyula
112.	Némethy István		1937	Hevessy Miklós
113.	Örvösi Géza	bonviván	1925	Gáspár Jenő
114.	Paál Magda	drámai hősnő, szubrett	1936	Battyán Kálmán
115.	Palády Rózsi	naiva	1936	Hegedűs Miklós, Battyán Kálmán
116.	Papp Ella	primadonna	1934, 1935, 1937, 1938	Battyán Kálmán, Hevessy Miklós
117.	Papp Nusi	szubrett	1937, 1938, 1939	Hevessy Miklós
118.	Pálffy Olly	szubrett primadonna	1926, 1927	Ferenczy Gyula
119.	Pálffy Zsazsa	drámai hősnő	1926, 1927	Ferenczy Gyula
120.	Pelczer Vilma		1931	Hevessy Miklós
121.	Peternák Tibor		1938, 1939	Kozma Hugó, Hevessy Miklós
122.	Pintér Böske	primadonna	1927, 1933, 1934	Fehér Imre, Ferenczy Gyula
123.	Putnik Bálint	bonviván	1931	Hevessy Miklós
124.	Rajna Alice	primadonna	1940	Kozma Hugó
125.	Rédey Tibor	kar- és segédszinész	1923	Fehér Imre
126.	Réthy Margit	primadonna	1923	Fehér Imre
127.	Révész Lajos	jellemszínész	1925	Gáspár Jenő
128.	Révész Sándor	táncos komikus	1936, 1937	Battyán Kálmán, Hevessy Miklós, Révész Sándor
129.	Ross Jenő	bonviván	1924	Fehér Imre
130.	Rudas Bandi	táncos komikus	1922, 1923, 1927, 1929	Fehér Imre, Ferenczy Gyula
131.	Salgó Jenő	táncos komikus	1933, 1934, 1935, 1937, 1938	Ferenczy Gyula. Battyán Kálmán, Hevessy Miklós
132.	Sarkadi Gusztáv		1932	Sarkadi Gusztáv
133	Sándor Ica		1937	Hevessy Miklós, Révész Sándor
134.	Simon László		1928, 1932	Gáspár Jenő, Sarkady Gusztáv
135.	Somogyi Béla	táncos siheder	1923, 1924	Fehér Imre
136.	Solti Miklós	jellemszínész	1940	Kozma Hugó
137.	Stein Janka		1929	Fehér Imre
138.	Stella Gida		1922	Fehér Imre
139.	Szabadkay Miklós	komikus	1922, 1932	Fehér Imre, Sarkadi Gusztáv
140.	Szabados Árpád	rendező, drámai hős	1924, 1925, 1929, 1930	Fehér Imre, Gáspár Jenő
141.	Szabó Gitta	szubrett	1927, 1929	Fehér Imre
142.	Szabó Gyula		1925	Gáspár Jenő
143.	Szabó István		1925	Gáspár Jenő
144.	Szakács Árpád	buffo	1927	Fehér Imre
145.	Szalai Zsigmond		1929	Fehér Imre

Sorszám	Név	Szerepkör	Fellépés éve	A társulat igazgatója
146.	Szathmáry Ferenc	kar- és segédszínész	1923	Fehér Imre
147.	Szántó Jenő		1924	Fehér Imre
148	Szász Ilona		1926, 1927, 1932, 1933, 1934	Ferenczy Gyula
149.	Szemere Imre	bonviván	1932	Ferenczy Gyula
150.	Szentes László		1929	Fehér Imre
151.	Szentessy Eta		1932, 1933	Ferenczy Gyula
152.	Székely Bálint	bonviván	1929, 1937, 1938	Fehér Imre, Hevessy Miklós
153.	Szigethy Antal	apaszínész	1923	Fehér Imre
154.	Sziklay Tibor	bonviván	1936	Battyán Kálmán
155.	Sztankóczy		1928	Gáspár Jenő
156.	id. Szücs László	apaszínész	1922, 1923	Fehér Imre
157.	ifj. Szücs László	bonviván	1922, 1923	Fehér Imre
158.	Tarnay József	jellemszínész	1924, 1930, 1933, 1934	Fehér Imre, Ferenczy Gyula
159.	Tompa László		1933	Ferenczy Gyula
160.	Tóth Böske	komika	1924	Fehér Imre
161.	Tóth Ilus	primadonna	1936	Battyán Kálmán
162.	Török Ica		1939	Hevessy Miklós
163.	Tyukodi		1929	Fehér Imre
164.	Ungár Boriska		1933	Ferenczy Gyula
165.	Varga Ilonka	táncos szubrett	1933, 1934, 1938, 1939	Ferenczy Gyula, Hevessy Miklós
166.	Varga József	jellemszínész	1936	Battyán Kálmán
167.	Vákár Vilmos	bariton énekes	1922, 1926, 1927	Fehér Imre. Ferenczy Gyula
168.	Várszegi		1928	Gáspár Jenő
169.	Vásárhelyi Miklós		1938	Kozma Hugó
170.	Vikony Ilonka	drámai hősnő	1931, 1932	Hevessy Miklós, Sarkadi Gusztáv
171.	Vígh Ernő		1926, 1927, 1935	Ferenczy Gyula, Hegedűs Miklós
172.	Vincze Emmi	szubrett énekesnő	1928	Gáspár Jenő
173.	Vörösmarty Lili	szubrett	1937, 1938, 1940	Révész Sándor, Kozma Hugó
174.	Zsombory		1924	Fehér Imre

3. Műsorpolitika

Mielőtt elemeznénk az Udvarhelyt játszó társulatok műsorpolitikáját, még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az együttesek nélkülöztek mindenféle szubvenciót, nem mentesültek az állami adók alól, nem részesültek semmiféle kedvezményben (utazás, közköltségek), hanem csupán a bevételükre alapozva kellett önmagukat fenntartaniok. Bármennyire is tudatában voltak, hogy küldetést kell betölteniök, sajátos kultúrájuk ápolása révén egy közösség azonosság tudatát kell megőrizniök, — amint ezt számtalan nyilatkozatuk tanúsítja — létfontosságú döntéseik meghozatalakor „vigyázó szemüket" — a pénztárkönyvre és nem a kulturális nívóra függesztették. Mert a közönség nagyon kis rétege támogatta az érték-központú műsorpolitikát, nagy és döntő többsége a színházban csak szórakoztató üzemet látott. A társulatok tehát az ízlés-diktatúra jármába kényszerültek, ki kellett szolgálniok a termeket megtöltő, csupán szórakozni vágyó tömegeket. Ezzel magyarázható az operettek mindent elsöprő tömege a játékrendekben. (Fentebb közölt összehasonlító táblázatunk az udvarhelyi színjátszás mennyiségi teljesítményeiről jól példázza a műfaji megoszlást.)

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ennek a vonulatnak nem a klasszikus értékeit szólaltatták meg, hisz a kis létszámú együttesek, képzetlen zenekarok (nagyon sokszor a zenekarokat helyi műkedvelőkből toborozták vagy a tüzoltók fúvós zenekarát kérték fel közreműködésre) csak a tucat operettek, vagy eleve az igénytelenség jelszavával készült zenés tákolmányok előadására voltak képesek. A *Bajadér* (1923), a *Cigánybáró* (1923), a *Csárdáskirálynő* (1935), a *Marica grófnő* (1937) bemutatói ritka kivételnek számítottak.

A társulatok mindezek ellenére nagy erőfeszítéseket tettek, hogy előadásaik szellemi eseményekké is váljanak. Színháztörténeti krónikánk így 1922-ből feljegyezheti Fehér társulatának klasszikus estéit, amikor három hétnél alig valamivel hosszabb évadjuk alatt bemutatták a *Hamletet*, *Othellót* és a *Cyrano de Bergeracot*. A klasszikus világirodalom vonulata fel-felbukkan az elemzett időszakban. Így műsoron szerepelt Schiller: *Haramiák-ja* (1923), Tolsztoj remekműve, az *Élő halott* (1924), Katona József: *Bánk bán*-ja (1926), s természetszerűen a szélesebb közönség

rétegeket vonzó romantikus dráma: Dumas: *Kaméliás hölgy*-e (1925), Jókai Mór: *Fekete gyémántok*-ja. Magától értetődően nagyobb számban kerültek műsorra a XIX. század második- és a XX. század első fele kísérletező szellemű szerzői, mivel műveik megújított formái, a modern kor értékrendeket átrendező szemlélete inkább vonzotta a világban a helyüket kereső, művészi hitvallásukat fogalmazgató társulatokat. Strindberg: *Haláltánc*-a (1926) új nézőpontot sugallt az emberi kapcsolatok megítélésére; *Az éjjeli menedékhelyből* (1923) Szatyin monológja az „Emberről" hitvallás értékű lehetett; Schnittzler: *Körbe-körbe* (1923) című impresszionista művének bemutatása a 20-as évek európai szellemi csatározásainak felvállalását mutatja, hisz színre vitele szinte a Hernani-csatához hasonlítható, a darab a világ bármelyik színpadán, abban az időben, a konzervatív ízlés és avantgarde szemlélet ütközete volt. A hazai szellemi élet körforgásába való bekapcsolódás szándékát és vállalását mutatja Eftimiu: *Prometheus* (1923) című klasszikus szépségű tragédiájának bemutatása. Népszerűek voltak a századforduló magyar drámairodalmának szerzői, akik a naturalista drámát ötvözték az impresszionizmus, helyenként az expresszionizmus jegyeivel. Lengyel Menyhért: *Taifun* (1926); Molnár Ferenc: *A vörös malom* (1924), *Üvegcipő* (1925); Biró Lajos: *Álarcok* (1922), *Sárga liliom* (1934); Heveši Sándor: *Császár és komédiás* (1923) című művek sikeres bemutatói tanúsítják ezt. A romániai magyar drámairodalom jelenléte a két világháború közötti időszakban Udvarhely színi életében, nem túlságosan jelentős, hazai színmű elszórtan, nagy időközökben került műsorra. Beszéltünk már a Szabados és Tomcsa bemutatókról, ezeken kívül 1932-ben *A torockói menyasszony* majd 1938-ban Hunyady Sándor: *Bors István*-ja kerül színre. Ez nemcsak mennyiségileg kevés, hanem hiányoznak a drámairodalmunk fejlődésének valóban irányt szabó alapművek.

A szellemi igény jegyében emlegetett vállalkozások zöme a húszas évek időszakára esik, ezután már szinte mindent elborítva, a bevételt hajhászó operettdömping következett. Ennek a helyzetnek valamint a hivatásos együttesek rendszertelen vendégszereplésének ellensúlyozására aktivizálódott a helyi műkedvelő élet és a Székely Dal-egylet valamint a Filharmonikus Társaság működése biztosította a színi élet folytonosságát. Az állandó tevékenység, a tehetséges műkedvelők jelenléte, olyan szintre emelték ezeknek az együtteseknek a munkáját, hogy egy időben a hivatásosok a műkedvelők konkurenciájára panaszkodtak. Nem tartozik tárgyunkhoz a közművelődés öntevékeny katonái munkásságának vizsgálata, de meg kell jegyeznünk, hogy szellemi értékeink termelői között kell számon tartanunk őket is. Elegendő megemlítenünk a Nyírő József által dramatizált székely népballada, a *Júlia szép leány* bemutatóját, amely országos körútja nyomán valóságos színjátszó stílust teremtett, s a színháztörténet által „kék madár" kísérlet néven számontartott irányzat előfutárává vált.

Sajnos még nem áll rendelkezésünkre elegendő adat, hogy a két világháború közötti udvarhelyi színjátszás „miként"-jét is rekonstruálhassuk, a színjátszás mesterségbeli megoldásait tetten érhessük, de a leírtakból is kitűnik, hogy meg kellett küzdenie a szűkös anyagiak minden következményével, mégis volt ereje olyan tettekre, amelyeknek szellemi kisugárzása biztosíthatta a színi élet folytonosságát, átmentette a színjátszás élő szellemét a következő nemzedék számára.

KÖTŐ JÓZSEF

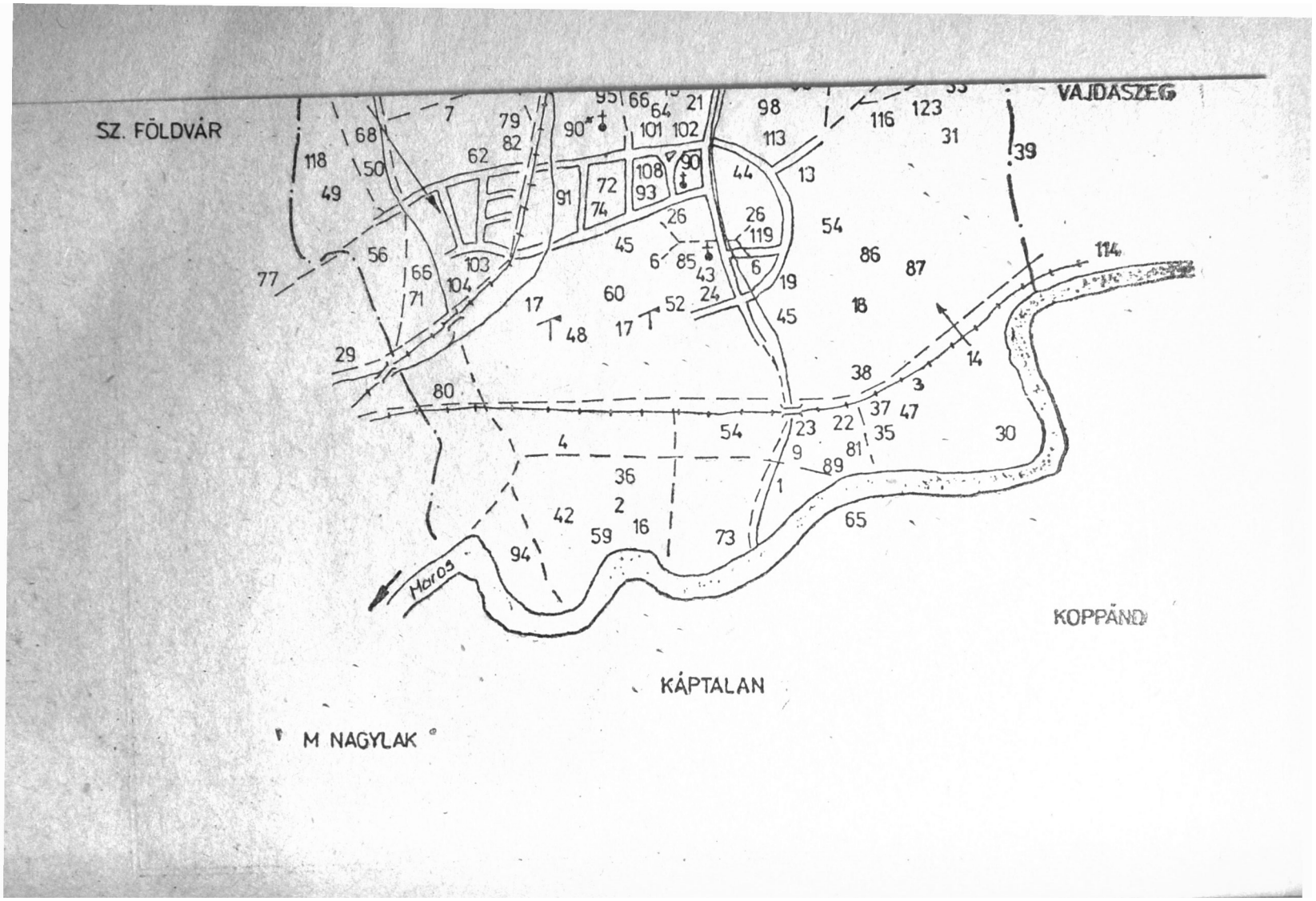
SZ. FÖLDVÁR
VAJDASZEG
KOPPÁND
KÁPTALAN
M NAGYLAK
Maros

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

A *MAGA* VISSZAHATÓ NÉVMÁS TÖRTÉNETÉBŐL

A *maga* szó történeti megközelítésére irányuló eddigi kutatások főként a névmás eredete kapcsán kialakuló hipotézisek tisztázását (Révai: Antiqu. 182., Budenz: MUSz. 605. Martinkó: NyÉrt. 38. 47—7., MSzFgrE. 415. 1., TESz), jelentéseinek és jelentésárnyalatainak számbavételét, fejlődéstörténetének rekonstruálását célozzák. (Kertész: MNy. VII, 5. A vonatkozó szakirodalmat l. TESz. *maga* al.). Ezek mintegy kiindulópontként szolgálnak a visszaható névmás régiségbeli arculatának pontosabb körvonalazására az SzT. gazdag adatanyaga alapján.

1. Történeti és leíró szótáraink *magára* vonatkozó szűk körű példaanyaggal szemléltetett jelentésstruktúrája 3 leegyszerűsített kategóriába sorolható be, s ezen belül 7—8 fő jelentésre tagolható. A NySz. 3 jelentés alá vont (l. névmásként használva, 2. határozóként 'egyedül' jelentésben és 3. megszólításként a bizalmas te, vagy az udvariasabb ön helyett), de ennél jóval árnyaltabb szemantikai szerkezetet tükröző példaanyagot nagyvonalakban megfelel a TESz. jelentésértelmezésének: A. Névmásként: 1.1195. saját személye; 2.1503: (birtokos jelzőként) saját, tulajdon; 3.1668: (megszólításként) ön; B. Határozóként: 1.1372u/1448k.: 'egyedül'; 2.1372u/1448k.: 'ugyan, hát'; C. Kötőszóként: 1.1517 'holott'; 2.1519.: de, azonban.

A névmás mai komplex jelentésstruktúráját leghívebben az ÉrtSz. differenciált jelentésértelmezése tükrözi, gazdag adatanyaggal példázva a *maga* jelentésváltozatainak mai sokrétűségét. E jelentéstagolással szembesítve az SzT. történeti anyagának jelentésbeli árnyaltságát, s az ezt tovább differenciáló frazeológiai gazdagságát, lehetővé válik a *maga* visszaható névmás szemantikai funkcionális mozgásvonalának a feltérképezése.

E dolgozat célja azonban nem a reflexív névmás komplex jelentéstartalmának teljes vizsgálata, hanem néhány kiemelt jelentés alaposabb tárgyalása: a XVI-tól a XIX. századig terjedő időszakban hogyan alakul a visszaható névmás 1. tárgyként és határozóként, 2. hogy viselkedik nyomósító funkcióban az értelmezős szerkezethez hasonló és önálló nyomatékosító személynévmási használatban 3. és birtokos jelzői szerepben.

2.1. Saját személye, 'egyénisége' jelentésben a névmás legkorábbi adatai 1195: Num heon muganec ge mend w foianec halalut evec (HB.), Kerestnek yegyeuel magat yegezuen: Signo crucis se muniens (JókK), Kertész azon megállapítását bizonyítják, miszerint a reflexív névmás először mint a mondat tárgya és határozója, elsősorban részeshatározója került forgalomba. A *maga* legeredetibb alkalmazási módja a következő lehetett: amikor a reflexív viszonynak a kifejezésére elégtelennek kezdik érezni a személyes névmást, akkor erősítésül, a kétértelműség kiiktatása végett, hozzájárul a *maga:* Ved fel tenmagadat és vèsd tenmagadat a tengerbe. (RMNy 3.60) O zerzetös minemue igassaggal es minemue boriu orcaual kerz tenmagadnac bocanatot (Guary K. 129.) (Kertész *i.m.* 31).

A régi nyelvhasználatban ezek a szerkezetek hangsúlytalan helyzetben fordultak elő. A maiban viszont csak akkor van helyük a mondatban, amikor nyomatékosak. A fejlődés második mozzanata az amikor a *maga* felszabadul a személyes névmás gyámsága alól, s önállóan jelenik meg. Már a kódexek korában is elég gyakran találkozunk hangsúlytalan helyzetben a puszta *magával*, sőt egyes nyelvemlékeink szinte következetesek a használatában: Az wrak myhez tharthyák magokat (LevT. 1:9, 1540); és jóllehet ezt úgy ejté, hogy magát tűlem elrejté (Kat. 631.); Czinaltata magának a hegoldalon egi cellachat (VirgK. 30). (*i.m.* 91.).

2.2. Mondattani funkcióját tekintve a maga visszaható értéke épp az alannyal szembeállított tárgyként és részeshatározóként való használatban érzékelhető a leginkább. A névmást tárgyi funkcióban annak jelölésére használjuk, hogy a cselekvés, tevékenység nem másra, hanem a cselekvő, tevékenykedő, érző személyre irányul. Jelentése: 'saját személye, egyénisége'. Pl. 1678: Drucza al(ia)s Porfyros Janos . . . nekemis kinallia vala magat jobbagiul (Kide K; RLT 1. Henczes Gyeorgy ns. vall. SzT.).

A *maga* tárgyas szerkezetekben való gyakori előfordulása az SzT. adatanyagában egyrészt megerősíti Kertész megállapítását a fent említett szintagmák ősi jellegére vonatkozóan, másrészt lehetőséget nyújt arra, hogy a szó- és jelentéstörténeti vizsgálódást széles körű frazeológiai kutatással egészítsük ki. Így a 'saját személye, egyénisége' jelentésű visszaható névmást kontextuális alapon vizsgálva, körvonalazhatjuk az idő függvényében azokat a környezettípusokat, amelyek a jelentésváltozásra a legnagyobb hatással vannak (Károly 1970. 222—4). A kontextuális viszonyok alapján a *maga* tárgyat tartalmazó szerkezetek négy kategóriába sorolhatók: 1. visszaható igével szemantikailag transzformálható, 2. visszaható igével értelmileg nem helyettesíthető, 3. *maga* formális tárgyat tartalmazó, 4. műveltető igével alkotott szerkezetek.

3.1. A tárgyként való előfordulására vonatkozó legkorábbi szövegeinkben gyakran használták a *magát* olyan igék, kifejezések mellett, amelyek önmagukban nem hordoztak visszaható jelentést, s a reflexív viszonyt a *maga* névmás fejezte ki a velük alkotott szerkezetekben: P.: ~t ajánlja; beleelegyíti ~t; Gy.: ~t elvonja; K_2: készíti ~t; K_2V.: megvonja ~t. (Régi Magyar Glosszárium *maga* al.).

Az SzT. anyagából is kimutatható a névmás csatlakozása ilyen jellegű igékhez úgy, hogy a keletkezett szókapcsolat értelmileg megfelel a visszaható képzővel képzett igével: *adósságba veri ~t*, 'eladósodik' (1710—1802); *ajánlja ~t*, 'ajánlkozik' (1602—1872); *avatja ~t*, 'avatkozik' (1664—1672); *(be/ki/meg) jelenti ~t*, 'jelentkezik' (1629—1855); *beleártja ~t*, 'beleavatkozik, elegyedik' (1618—1812); *be/el/ki) lopja ~t*, 'lopakodik' (1657—1831); *be/kiveti ~t*, '(be)szökik, ugrik' (1585—1597); *(be/le) vonja ~t*, 'vhova meghúzódik' (1573—1662); *elegyíti ~t*, 'elegyedik vmibe' (1603—1806); *elvonja ~t*, a. 'elhúzódik' (1710—1721), b. vmitől visszatartja ~t, 'tartózkodik, vonakodik' (1672—1830); *igéri ~t*, 'a maga részéről ígéri' (1578—1691); *igéri ~t vmire*, 'ígéretet tesz vmire, ígérkezik' (1570—1794); *közösködésbe foglalja ~t*, 'közösködik' (1580); *megalázza ~t* (1780—1811); *meg/reáajánlja ~t*, (1586—1705); *meg/ráigéri ~t*, 'ígéretet tesz vmire' (1573—1784); *viseli ~t*, 'viselkedik' (1599—1851); *vonogatja ~t*, 'vonakodik' (1623—1819).[1]

A fent említett igei szókapcsolatok nagy része kihalt a XVII—XIX. század folyamán, illetve visszaható igével cserélődött fel, avagy más ige vette át a jelentését.

Talán csak alkalomszerű lehetett a *közösködésbe foglaltja ~t* tárgyas szintagma használata. Korán megjelenik, de létét csak egyetlen adat bizonyítja. 1580: Baba Georgy... Az my nemo keözösködessbe foglalta magát Thar Istwannal az Zent Mihály napigh wegezze el. (Kv TanJK V/2.220b). Jelentését mai napig őrzi a közösködik ige. A XVII. század végéig igen gyakori lehetett az *igéri ~t* szókapcsolat. Első előfordulása 1578-ra datálható: Dalnokfalva penig igiri magat, hogy az erdonek megtartásába segetseggel lesznek az ... dalnoky embereknek. A XVII. sz. végétől, még inkább a XVIII. sz. elejétől azonban (utolsó adatunk 1691-es évszámmal jelenik meg) az 'ígérkezik' igével cserélődhetett fel, vagy ami még valószínűbb a cselekvő 'ígéri a maga részéről' szerkezet vette át ennek a jelentésnek a jelölését. Ez utóbbiban a *maga* tárgyi funkciója is felszámolódik.

Hasonló tartalom kifejezésére a fenti szerkezettel párhuzamosan elterjedt lehetett a XVI—XVII. században az azonos igével alkotott *magás* tárgyas szintagma a következő változatokban: *igéri ~t vmire* 'ígéretet tesz vmire, ígérkezik'. 1570: Martha nehay Balas deakne hithy szere(n)t vallja, hogy hallotta Mykor Mogorossy palne... Arra igerte Magath hogy Zent Georgh napba fele beryt megh aggya (Kv; TJK II/2.140); *meg/reáigéri ~t*, 'ígéretet tesz vmire' (1573—1784). 1784: az nemességre azt akarta vetni, hogy minden száz forint jövedelembol 40 az o cassájába menjen, melyet hogy véghez viszen, reáigerte volt magát ez az szász gubernátor (Lt 424). A XVIII. sz. folyamán az *igéri ~t* szerkezethez hasonló módosuláson mennek át. A visszaható névmás kiesésével az általuk jelölt tartalmat ma az ígérkezik vmire szerkezettel, vagy az azt ígéri, hogy... szintaktikai szerkesztésmóddal fejezzük ki. Analóg környezettípust példáz a régi nyelv *meg/reáajánlja ~t* igekötős igei szókapcsolata.

Ugyancsak visszaható igével cserélődik fel, de jóval árnyaltabb fejlődésvonalat mutat a XVI. és XIX. sz. között gyakran előforduló *viseli ~t* szókapcsolat. 1599-es adatunkban arra utal, hogy valaki hogyan viseli magát vmiben: Eztis tudo(m) mi

[1] Az SzT-ben előforduló szókapcsolatok legkorábbi és utolsó adatának időpontját közlöm.

vtatul fogva hazas ember meg ertt erkölczbe viselj magat Jamborul minden dolgaiban (Bh; BLt). A XIX. századra használata tágasabb értelemben vonatkozik az emberi magatartás, viselkedés minőségére. 1851: (A tt ès felesége) ha magukat illedelmesen viselik az irtak szerent rèszeket pontoson ki adni magamat kötelezem (Nagylak AF; DobLev. V/322 Dobolyi Bálint ut.). A szókapcsolat kiterjedt, meggyökeresedett voltát bizonyítja, hogy ez utóbbi jelentésben ma is használjuk. A helyettes visszaható igével párhuzamosan, viselkedj rendesen, gyakran intünk így: jól viseld magad. Sőt napjainkra kijegecesedett a ki- igekötő hozzácsatolásával a túlzó, pejoratív mellékárnyalatot sugalló *kiviseli ~t* formális tárgyas szókapcsolatunk is, azaz 'folytonos, negatívan ható magatartásával megbotránkoztat s végérvényesen lebecsülő véleményt alkotunk róla'.

A XVII. században feltűnő és elterjedő szókapcsolatunk többsége az idők folyamán kiszorult a nyelvhasználatból. Az *ajánlja~t* szerkezet, mely történeti anyagunkban 1602-es évszámmal fordul elő, de korai meglétét a Régi Magyar Glosszárium tanúsítja (P.: ~t ajánlja). A *meg/reá/ja ajánlja ~t* (1586—1705) szókapcsolattal rokon jelentéstartalmat hordoz: 1602: fekete Istua(n) igen aianlia magát (USzT 16/22 Petrus Benedek Zentlelek vall.).

Idézett példánkhoz viszonyítva XIX. század végi adatunk némi jelentésárnyalatbeli módosulást mutat. 1872: baratsagaba magamat ez utánra is ajalva, maradtam hiv szerető, és minden joba partaloja és barátya... Balázs János (Csehetfalva U; Pf). A XX. században is inkább ez utóbbi példához hasonló módon, mintegy udvariassági formulaként (ajánlom magam — 'mindenre kész vagyok, bármit megteszek önért') használták főként századunk első felében. Ajánlkozik vmi konkrét dolog elvégzésére jelentésben mindig a visszaható igét és nem a *magával* alkotott igei szókapcsolatot használjuk.

A XVII. századról adatolható *beleártja ~t* szintagma is olyan környezettípust képvisel, amelyben végigkövethető a tárgyas szerkezet → visszaható ige, avagy → megváltoztott jelentéstartalmat hordozó tárgyas szerkezet fejlődésvonal. 1618: Kegyelmed azt mondja, hogy nem köz a követség. De ha köz volna is, hogy ártanám én abba magamot (BTN² 92.). A 'beleavatkozik, elegyedik' jelentés jelölésére a XVIII—XIX. sz. folyamán is elterjedt lehetett. Annak ellenére, hogy 1812 utáni előfordulása nem jelezhető, kissé elszíneződött jelentésárnyalattal ma is alkalmazzuk a köznyelvben az eredeti beleártja ~t szerkesztésmódot: bizalmatlan, durva megnyilvánulásokban, minek ártod bele magad az én dolgomba, a beszélő a 'semmi közöd hozzá' tartalmat akarja kifejezni.

Az előbbiekkel ellentétben a XVII—XIX. századi nyelv néhány gyakori szókapcsolatának mozgásvonala a tárgyas szerkezetek fokozatos kiszorulását eredményezi a jelentésüket tovább hordozó visszaható elterjedésének javára. A történeti anyag adatai szerint időben szűk keretű lehetett az *avatja ~t* 'avatkozik' jelentésű szerkezet (1664—1672). 1664: Ebeni uram lévén ott főtiszt, őkegyelme tisztiben magamat nem avathattam, otthon nem lévén. (TML III, 834 Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz). A XIX. század elejéig adatolhatóak azonban a XVII. században előforduló szókapcsolatok: *(ki/meg)jelenti ~t* 'jelentkezik' (1629—1855), 1855: Kolosvárt a Szemfallyosok jelentsek magokat (M.bikal K; RAk 55.); *vonogatja ~t*, 'vonakodik' (1623—1819). 1819: aki ezen rovatalt ki fizetni magat vonogatna... büntetessék 3 Rftal (Kv; MészCLev). Jelentéstartalmukat az 'avatkozik', 'jelentkezik', 'vonakodik' visszaható igéink viszik tovább.

Történeti vonatkozásban külön kell foglalkozni azokkal a frazeológiai egységekkel, amelyek napjainkra teljesen kihaltak, sőt szemantikailag azonos visszaható ige párjukat sem használjuk. Pl. *elegyíti ~t*, 'elegyedik'. Annak ellenére, hogy időben kiterjedt a használata és jelentése továbbfejlődést mutat a történeti anyagban 1806 után nem adatolható. Jelentésfejlődését befolyásolhatta a XVII. században megjelenő, hasonló jelentéstartalmat hordozó *avatja ~t* szókapcsolat. Kezdetben párhuzamosan élhetett az *avatja ~t* (1664—1672) és *elegyíti ~t* (1603) szerkesztésmód, majd ezt felválthatta az 'avatkozik', 'elegyedik vmibe" azonos tartalmat hordozó visszaható ige. A mai nyelvhasználat ismeretében feltételezhető, hogy a fejlődésvonal következő mozzanata a (be)avatkozik ige fokozatos dominánssá válása. 1603: senky az oztozásba ne elegitchyek magokat (Kv; TanJk I/1 434—5), azaz az 'ne avatkozzék bele'. Itt azonban még nem zárható le az *elegyíti ~t* szókapcsolat élete. Meggyökeresedett voltát bizonyítja az, hogy eredeti jelentésével párhuzamosan alkalmassá válik egy újabb tartalom kifejezésére s ebben a jelentésárnyalatban

él egészen eltűnéséig. 1806: Robb Kosztant gyermeksegetol fogva en jol esmerem... nem tudom hogy magat tolvajsagban elegyitette volna. (A.várca Sz; BfR Kis Gyorgy (50) col. vall.). Ma így fogalmaznánk: 'vmibe, esetleg akaratán kívül belekeveredett'.

Ugyanebben a vonatkozásban tárgyalandók a *vonja ~t* alapszerkezetű, jelentésbővülést mutató állandósult szókapcsolat (be/le)-, el- igekötős alakváltozatai. Eredeti alkalmazási módja 'vhova meghúzódik' jelentésben 1573-tól adatolható: Téglás Antal es Balint hite vtan valliak... az asztal mege vonwk Magunakat (Kv; TJk III/3 62a.). A szókapcsolat a XVII. század első felében is eleven a nyelvhasználatban, utolsó előfordulása 1662-re datálható.

A szószerkezet el- igekötős alakja, *elvonja ~t*, 1672-től bizonyíthatóan a 'vmitől visszatartja ~t', 'tartózkodik, vonakodik' jelentéstartalom kifejezésére terjed el és ebben a kibővült jelentésben él a XIX. század első feléig 1830: kentelen vagyok a Mgs Ur Udvaraban valo Jarastol magamat elvonni (Berz. Fasc. 75). Később feltételezhetően a jelentéstartalmát magyarázó igékkel cserélődhetett fel, amelyeknek egyike őrzi az eredeti von igetövet, 'vonakodik'.

Jeleztem, hogy a *(be/le)vonja ~t* 'vhova meghúzódik' jelentésű szókapcsolat utolsó adatolható előfordulása 1662. A történeti anyagból kimutatható, hogy árnyalatnyi jelentésváltozással a fokozatosan kiszoruló *(be/levonja ~t* szókapcsolat helyett a 'tartózkodik, vonakodik' alapjelentésű *elvonja ~t* veszi át az 'elhúzódik' tartalom jelölését is. 1710: Ha ki látja maga ellen való megindulásomat, hallgasson vagy ugyan menjen el előlem, vonja el magát (BÖn. 496—7). A kettős jelentéstartalom hordozásában megterhelt *elvonja ~t* eredeti jelentése megszilárdultabbnak látszik (1672—1830), míg az 'elhúzódik' jelentés jelölését korábban felválthatta a jelentésmagyarázó ige. Az alapszerkezet erőteljesen rögzült a nyelvhasználatban, hisz ma sem ritka a kivonja ~t vmiből, vmi alól szintaktikai szerkesztésmód alkalmazása.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a *maga* névmás tárgyként való használata olyan jelentések és viszonyok jelölésében is teret hódított, ahol alkalmazása a visszaható ige meglétének köszönhetően nem volt szükségszerű. Ennek ellenére a XVI. századtól kezdődően kb. az 1800-as évek közepéig jelenléte erőteljes, annyira, hogy néhány vele alkotott igei szókapcsolatot a nyelv mindmáig megőrzött. Az általánosnak mondható fejlődésvonal azt bizonyítja, hogy számottevő részük a nyelvhasználatból kihullott. Ennek oka abban keresendő, hogy visszaható igévé transzformálhatók, illetve helyettesíthetők, s a nyelvi gazdaságosság igényének eleget téve ez utóbbiak vették át a *magával* alkotott igei szókapcsolatok szerepét.

3.2. A névmás tárgyként való előfordulásának másik szerkezeti változata a visszaható igével értelmileg nem helyettesíthető igei szókapcsolat. Ebben az esetben kizárólagosan csak a *maga* biztosíthatja az igével alkotott tárgyas szószerkezet alkalmassá tételét annak kifejezésére, hogy az alany cselekvése önmagára hat vissza. Mivel ezen szerkezetek reflexív igével nem transzformálhatók, használatukra a nyelvnek állandó szüksége volt bizonyos tartalmak, mondatbeli viszonyok kifejezésére.

Korai előfordulásukat bizonyítják a NySz. példamondatai: Vadolom bynesnek magamat (VirgC2); Miert czalom magam (Born. Préd561). A Régi Magyar Glosszárium pedig a következő adatokat jegyzi: S.: meghézagítja ~t; megigézi ~t; tartja ~t hozzá; kinek/kivé teszi ~t; Guil, Gl_3. Gy.: ~t megoltalmazza, P.: szereti ~t; felékesíti ~t; (meg)szerzi ~t; K_2, V.: megadja ~t; hagyja ~t; megöli ~t; Szközi: veszti ~t; V.: bírja ~t; Br.: övezi ~t.

Az SzT. anyagának azon része, amely a visszaható *magát* mint tárgyat jeleníti meg, a visszaható igével szemantikailag nem helyettesíthető esetekre adja a legtöbb példát, tükrözve a névmás e funkciójának változatos és mozgékony arculatát. Ennek keretében kimutatható, hogy az elmúlt századok nyelve a megszilárdult frazeológiai kapcsolatok színes sorát ismerte. Nyelvi változatosságuk, jelentésbeli árnyaltságuk érdemessé teszi legalább felsorolásukat: *adja ~t vki/vmi alá*, a. 'vkihez szolgálatra szegődik' (1576—1756); b. *'vkinek oltalma alá helyezi ~t* (1643); c. 'büntetésnek veti alá ~t' (1665); *adja ~t vkihez* 'összeáll vkivel' (1638—1799); *adja ~t vkihez/vki mellé*, 'hozzácsatlakozik' (1574—1664); *(el)adja ~t vkinek*, 'szolgálatra kötelezi el magát vkihez' (1614); *adja ~t vminek*, a. 'belesüllyed vmibe' (1653—1823—1830); b. 'odadobja ~t vminek' (1662); *'adja ~t vmire'* (1609—1790); *adja ~t vmivé* 'lesz vmivé' (1570—1574); *be/kicsinálja ~t* 'kivonja ~t' (1720—1801);

elfogja ~t vkitől 'eláll vkitől' (1755); *elveszti ~t* (1639—1672); *előbbre vonogatja ~t* 'előbbre húzódik' (1593); *engedi ~t megfogni* (1742—1758); *fel/megadja ~t* (1638—1779); *félre/féken vonja ~t* (1710—1761); *(nem)hagyja ~t* (1764—1830); *hagyja ~t vki után* 'vki után megy, követ' (1752); *halni hagyja ~t* (1674); *hányja-veti ~t* (1592); *hánytorgatja ~t* 'hányja-veti ~t' (1844); *jobbággyá, jobbágyul, jobbágyságra (be)adja ~t* 'jobbágynak köti le ~t' (1573—1642); *kötelezi ~t vmire* (1659—1827); *kibeszéli ~t vhonnan* 'beszéddel kiszabaditja ~t' (1672); *kötelezi ~t* (1539—1780); *köti ~t vkihez/vkinek* 'vkinek szolgálatába áll' (1614); *köti ~t vmire* 'kötelezi ~t vmire' (1569—1710); *leteszi ~t* a. 'lejáratja ~t' (1711); b. 'lemond' (1816); *megkenyerezi ~t* 'kenyérrel ellátja ~t' (1705); *(meg)húzza ~t* (1783—1849); *megkötözi ~t* 'kötelezi ~t' (1700); *megnemesiti ~t* (1603—1721); *megvonja ~t* a. 'megfosztja ~t vmitől' (1594—1698); b. 'kivonja ~t vmiből' (1662—1731); c. 'meghúzódik vhol' (1731—1796); *mondja ~t* 'vallja ~t vkinek' (1593—1773); *oltalmazza ~t* (1583—1846); *megóvja ~t* (1574—1710); *reáköti ~t* 'nyakába varrja ~t' (1766—1770); *táplálja ~t* 'eltartja ~t' (1542—1905); *tartja ~t vkinek/vkiként* (1677—1782); *terheli ~t* (1669—1729); *teszi ~t vkivel, vkihez* 'kapcsolatba hoz vkivel' (1704—1823); *teszi ~t vmivé, vmilyenné* (1592—1814); *vádolja ~t* (1671—1823—1830); *veszti/vesztegeti ~t* 'vesztét okozza magának' (1649—1707).

A szókapcsolatok mennyisége, adatolhatóságuk koraisága, jelentésük árnyalódása, differenciálódása fejlett szerkezettípust mutat. Azokat érdemes részletezve elemezni, amelyeknek gyakorisága kedvező feltételt teremtett a jelentésürítődésre, avagy lehetőséget nyújtott különböző szintaktikai mellékletek hozzájárulásával új jelentésárnyalatok kialakulására.

Jól látható az SzT. anyaga alapján azon szókapcsolatok elterjedtsége, amelyek a feudális kor társadalmi berendezésére jellemző, a különböző rendű és rangú személyekre vonatkozó emberközi viszonyokat tükrözi. Ehhez a tartalomkörhöz kapcsolódik a *jobbággyá, jobbágyul, jobbágyságra (be)adja ~t vkinek* (1573—1642) frazeológiai kapcsolat. Az általa hordozott jelentés a következőképpen értelmezhető: 'jobbágynak köti le ~t'. 1573: Merigyoy Tott Janos Byzonyos okokbul Ada My eleöttewnk eorek Jobbagywl Magatt... Hozzwtelki ferencznek (Mfráta K; SLt J.4). Az idézett példa jól körvonalazza azt a környezettípust, amelyben kikristályosodhatott az *adja ~t* szókapcsolat jelentése: valamiféle kényszerítő körülmény hatására saját személyét, egyéniségét kénytelen alárendelni egy vkitől függő állapotba. A jelentéstartalmat a szöveg szintjén kifejtő mondatkörnyezetből (pl. bizonyos okokból... jobbágyul adja ~t vkinek)[2] vonódhatott el az *adja ~t vkinek* szókapcsolat, amely el- igekötővel társulva a személy szolgálatra való elkötelezését, a személyiség teljes feladását sugallja.

Ennek analógiájára a XVII. századi nyelvben kialakult egy olyan szókapcsolat, amely nem személymegjelölő állandó határozóhoz kapcsolódik: *adja ~t vminek*. A szövegkörnyezet faggatása átbillenést jelez egy újabb jelentésmezőbe: a személy olyan helyzetbe kerül amely magát a személyiséget veszélyezteti, annak eltorzulását, felbomlását okozhatja. 1653: Báthori Gábor a Fejér Mihály elvesztése után magát adá csak a nagy dobzodasnak, táncznak és Tétovajarasnak (ETA I, 111 NSz). A 'belesüllyed vmibe' jelentéssel párhuzamosan használták a szóban forgó személy szándékát, akaratát, hatóképességét erőteljesebben kidomborító 'odadobja ~t' tartalom kifejezésére is. 1662: valakinek sohasem elég privátumáért magát az halálnak adni (SKr 467). Elterjedtebbnek látszik azonban az elsőként említett jelentésárnyalatban. Utolsó adatunkat 1823—1830-as évszámmal jegyezhetjük.

A *jobbággyá, jobbágyul, jobbágyságra adja ~t vkinek* szókapcsolattal párhuzamosan elterjedt lehetett a régiségben az *adja ~t vki, vmi alá* szerkezettípus is. (1576—1756). Az előbbivel szemben jelentése árnyalatbeli módosulást mutat, azáltal, hogy kihangsúlyozottabb a cselekvés szándékossága. 1756: (A jobbagyok) ... benasagra jutott allapottyokkal haszontalanokká lévén, nem akarjak magokat annualis taxa ala vetni (Déva; Ks 94.24.3).

A XVII. századtól adatolhatóan jelezhető az a környezettípus, amelyben megszilárdulhatott újabb jelentésárnyalata: a személy saját akaratából olyan helyzetbe kerül, amelyben a valakitől való függőség előnyére válik. 1643: A Fogaras földiek is azt mondak, hogy ők nem szakadtak el az olah Vladikától a mikor magokat a Nagyasagod protectioja ala adak (Gyf; Lupaș DocIstTrans. 219 Geleji Katona István

[2] Ezt a megállapítást az idézett szókapcsolatot tartalmazó félszáznyi adatra alapozva tehetem.

I. Rákóczi Györgyhöz), b. vkinek 'oltalma alá helyezi magát'. *Vmi alá* határozóhoz kapcsolódva a XVII. századra kialakul a szókapcsolat harmadik jelentésárnyalata: c. 'büntetésnek veti alá magát' Az adatok fényében elég ritka lehetett. 1665: felyül megírt átkok alá adóm magamat, ha legkisebben is van vétkem (TML III, 450—1 Teleki Mihály Sóti Jánoshoz).

A külső körülmények kényszerítő erejére utaló jelentésmozzanat fokozatosan kiszorul az *adja ~t* szókapcsolat alakváltozataiból, s megerősödik a cselekvés szándékosságát hordozó szemantikai jegy. Az SzT. adatainak időrendjére és mennyiségi eloszlására támaszkodva feltételezhető, hogy ez másodlagos összetevő, hisz míg az eredetibbnek látszó szemantikai körbe 3 erősen megszilárdult XVI. századi adat sorjázható, (jobbággyá, jobbágyul, jobbágyságra (be)adja ~t; adja ~t vki, vmi alá; adja ~t vmivé), addig az utóbbira csupán egy példa hozható 1574-ből: adja ~t vkihez, vki mellé, 'hozzácsatlakozik'. Barany Pál, Zas András temeswary Andras az valliak hogy. ...ky Jeot Adam az varga lazlo hazatwl... Es aggia Agoston melle Magat (Kv; TJk III/3.345).

A XVII. századtól az *adja ~t vkihez* megőrizve eredetibb jelentését párhuzamosan elterjedt a férfi—nő viszonyra vonatkoztatva: 'összeáll vkivel', s ebben a jelentésben válik elterjedtté.[3] A mai nyelvhasználat is ezt a fejlődésvonalat látszik igazolni odaadja ~t, fel/megadja ~t stb. szókapcsolatainkkal.

Az adja ~t alapszerkezetű frazeológiai egységekhez hasonlóan elterjedtek lehettek a régiségben a *köti ~t* szókapcsolat alakváltozatai. Az idődimenzió (történeti anyagunk egészére vonatkozóan is) legszélső pólusán álló adatunkban a *maga* (bele/le)köti igéhez járul a 'kötelezi ~t' tartalom kifejezésére. 1539: az Sombori benedek... kewtthe magath hogh az my zalogossa ew Neky Sombory Mihalnal wolna, egy masnal kewl Megh nhe(!) watthathna (Zsombor K; MNY XL, 137). Annak ellenére, hogy a szókapcsolat megléte a XVIII. század végén is kimutatható (1780), az általa jelölt tartalom kiefejezésére egy újabb határozóhoz kapcsolt ige mellett is megjelenik a *maga: köti ~t vmire* (1569—1710); 1569: Buday Gergelj arra keotte magaát... hogy... Terwenyt Nem keres (Diós K; JHbK XLV/13). Mivel ezen szókapcsolat utolsó évszáma is a XVIII. századra datálható feltételezhetjük, hogy a XVII—XVIII. században mindkettőt párhuzamosan használták. A XVII. századtól kezdődően hasonló alapjelentést sugallva, de újabb jelentésárnyalattal bővülve terjednek el a *köti ~t* alapszerkezetű alakváltozatok. Valószínű ez az oka annak, hogy eredeti jelentésük jelöléséből fokozatosan kiszorulnak a XIX. századra. Már 1659-től jelezhető a *kötelezi ~t vmire* szerkezet behatolása a nyelvhasználatba. Egyetlen adattal feltűnik ugyan a *megkötözi ~t* szókapcsolat is a 'kötelezi ~t' tartalom kifejezésére, de dominánssá, bizonyíthatóan a *kötelezi ~t vmire* szerkezet válik. 1827: a' Terminalt időre az altalam levalt Summat be fizetni... önként kötelezem magamat (Szamosújlak Sz; Végr).

Az elsődleges jelentést megőrizve és újabb újabb jelentésárnyalattal bővülve, vkihez, vkinek határozóhoz csatlakozva 'vkinek szolgálatába áll' tartalom kifejezésére fordul elő egyetlen adattal a *köti ~t* szerkezet 1614-ben. Polyak Lukaczy eo maga mongya hogy Mattys Janosnak keotte magatt Újfalu Cs; BethU 410).

A nyelvhasználatból fokozatosan kiszoruló szókapcsolat egy a XVII. század végén *Reáköti ~t* formában, 'nyakába varrja ~t' tartalommal jelenik meg, s így élhet tovább (1766—1770).

Miután részletesen elemeztem néhány szókapcsolat viselkedését alakváltozatainak elterjedését, jelezve kihullásukat, avagy máig terjedő használatukat, röviden utalnom kell további adatainkra is, megállapítva azt, meddig hatottak elevenen a nyelvhasználatban. Természetesen az évszázadok közé szorított időkeret akárcsak az eddigiekben rugalmas és hipotetikus jellegű.

Egyetlen előfordulással jellemezhetők az olyan szerkezeteket magukba foglaló adataink, amelyek teljesen kiszorultak a használatból: pl. 1594 *megvonja ~t*, 'megfosztja ~t vmitől'. A *teszi ~t vmivé, vmilyenné* (1592—1814), s ugyanazon igével később alkotott *magás* szerkezetek más szintaktikai melléklettel: *teszi ~t vkihez, vkivel* 'kapcsolatba hoz vkivel' (1704—1823), *leteszi ~t* a. 'lejáratja ~t' (1777) b. 'lemond' (1816) ezekben a formákban ugyancsak kihaltak. Ma élő szókapcsolatunk, az alapszerkezetet őrző *teszi ~t* új tartalmat jelöl: az egyéniség igazi arcának az el-

[3] Mivel a szókapcsolat ma is él a nyelvhasználatban, nem idézem teljes szövegkörnyezetben.

rejtését, valami másnak, egy rá nem jellemző hamis magatartásformának a mutatását.

Ma is élnek a következő XVI. századtól feltűnő szókapcsolatok ugyanazon jelentésben és alakban: *hányja-veti ~t* (1592); *mondja ~t* 'vallja ~t vkinek, vmilyennek', (1593), némi formai módosulással *(meg)óvja ~t*, nagyon ritkán *oltalmazza ~t* (1542—1805 ez esetben az ige is elévülőben van), és *tartja ~t* (1542—1805, 'eltartja ~t'.

A XVII. századi szókapcsolatok közül az eddig említettek mellett korán kihaltak: *megnemesíti ~t* (1603); *elveszti ~t* (1639—1672); *megvonja ~t* 'kivonja ~t vmiből' (1662); és *halni hagyja ~t* (1674). Máig élnek a következők: *vádolja ~t* (1671); *terheli ~t* (1669—1729), tartja ~t vminek/vkinek (1667—1782).

A XVIII. században megjelenő szerkezetek nagy része kiszorult a nyelvhasználatból: *megkenyerezi ~t* 'kenyérrel ellátja ~t' (1705); *hagyja ~t vki után* (1752); *be/kicsinálja ~t* 'kivonja ~t' (1720—1801), *elfogja ~t vkitől* 'eláll vkitől' (1755). Változatlanul megmaradtak nyelvünkben a következők: *nem éngedi ~t* (megfogni), 1742—1759); *nem hagyja ~t* (1764), *(meg)húzza ~t* (1783—1849). A sor pedig a XIX. században megjelenő adattal zárható le: *hánytorgatja ~t, 'hányja-veti ~t'* (1844).[4]

A régiségben a visszaható névmás igen elterjedt lehetett tárgyként különböző igék mellett. Ez azzal magyarázható, hogy ezek a szintagmák értelmileg nem transzformálhatók visszaható igévé, így az általuk hordozott jelentéstartalmat, a jelentésviszonyok reflexív jellegét csak így lehetett kifejezni. Ezt bizonyítja a vizsgálódás azon eredménye is, miszerint nyelvünkből ugyan sok régi igei szókapcsolat kiveszett, nagy részüket azonban ugyanolyan vagy alaki szerkezeti szempontból megváltozott formában ma is őrzi a nyelv, hisz bizonyos tartalmak kifejezésében szükségszerűek és pótolhatatlanok.

3.5. Különböző igekötős igék tárgyaként a *maga* visszaható jellegének háttérbe szorulásával a formális tárgy funkcióját tölti be. A névmás, eddigi használati köréhez viszonyítva, formális tárgyként meglehetősen későn terjed el. A kialakulását megelőző fejlődésmozzanatot azok a környezettípusok képviselik, amelyekben a *maga* formális jellege mellett őriz valamilyen valóságos tárgyra utaló jelentésminőséget is. Pl. *kirúgja ~t*, 'kiugrat'; *kivágja ~t*, 'harcolva kimenti ~t. Annak ellenére, hogy ezen szókapcsolatokra egyetlen adatom van, az utóbbiról tudjuk, hogy a mai nyelvszokás felől nézve jelentésfejlődése a konkréttól kiindulva elvontabb tartalmak felé haladt (valamilyen jó tulajdonsága, rugalmassága vagy hirtelen jött jó ötlete segítségével sikeresen kikerül valamilyen kényelmetlen helyzetből.)

A XVII. XVIII. században elterjedt szókapcsolatok a következők: a cselekvés hosszan tartó jelölésére utalnak a *mulatja ~t* (1669), *gyakorolja ~t* (1696), *(fel/ki)panaszolja ~t* (1696), szerkezetek, azt kifejezve, hogy a cselekvő addig végez valamilyen cselekvést, amíg neki jólesik.

Élnek ma is a cselekvő személy vmire való elhatározását, vmilyen cselekvésnek a megkezdését sugalló vagy a hirtelenül beálló felismerésre utaló szókapcsolatok: *reáveszi ~t* (1672—1850); *kapja ~t* 'gyors elhatározással tenni kezd valamit' (1757); *eszébe/észre/eszére/veszi ~t*, 'felfog, tudatosul benne' (1619—1749).

A XIX. századtól jelezhetjük az utóbbi szókapcsolat jelentéséhez hasonló 'rádöbred, eszmél' igékkel magyarázható *megeszméli ~t* felépítésű szerkezetet: 1828: Midön... már ezek-is[a] feltséperedtek..., és megeszmeltek volna magokat az erant, hogy Nagylakon nékiek-is vagyon Nagy Annyok után keresetek, ..., kértek engemet atyafisagoson, hogy utosítnam oket ezen dologban[b] (Szereda MT; DobLev. V/1144 Ertsei Pál M. Szeredai Refor. Pap Dobolyi Sigmondhoz — [a]Ti. ket arva, — [b]Ti. az örökseg dolgaba).

A *fel/kipanaszolja ~t* szerkezet analógiájára, annak jelölésére, hogy a cselekvés addig tart, amíg az alany kívánja, néhány újabb ki- igekötős igéhez is hozzátoldódik a *maga* formális tárgyként. Ezek a valódi formális tárgyas szerkezetek a XIX. században jelennek és erősödnek meg: *kipiheni ~t* (1812); *kieszi ~t* (1828); *kibeszéli ~t* (1879). Ezek használata ma is elterjedt, akárcsak az *elmeveti ~t* (1846) szókapcsolaté, amelyben a *maga* hangadást kifejező ige mellett a cselekvés rövid ideig tartó voltára utal.[5]

[4] Ezekre az adatok sokasága miatt nem a teljes szövegeket idézve, hanem néhány elterjedt tárgyas szerkezet kiemelve utalok.

[5] L. a 4. számú jegyzetet.

Velük ellentétben kihalt napjainkra a cselekvés mozzanatát, egy mozdulat pillanatnyiságát jelző szerkezet: *megtoppantja ~t.* 1809: meg szolittya az Apját, hogy mit tsinalna, melyre meg topanvan magat Holenik mond a leányanak halgass senkinek ne szoly (Dés; DLt).

A valódi formális tárgyat hordozó szókapcsolatok jelentős hányada a XIX. századra datálható. Késői kifejlődésüket bizonyítja az is, hogy arról a nyelvterületről sorjázható a legtöbb olyan alak, amelyet állandósult szókapcsolatként ma is őriznek a beszélők. A nyelvhasználat ezen ága egyik vetületévé válhatott a nyelvet frissítő, színesítő vonulatnak, amely ugyanakkor a *maga* tárgyként való használatát is állandósítja.

3.6. Ha az alany szándékosan idéz elő valamely állapotváltozást magán és az külső hatásra következik ki, a *maga* tárgyat más képzésű igéhez csatolva használjuk. Ennek régi hagyományai vannak a Régi Magyar Glosszárium adatai szerint: S.; *meghézagítja ~t;* M.: *tartatja ~t;* Gy., Br.: *(meg)tartóztatja ~t.*

A *maga* műveltető ige melletti használata a történeti anyagból is korán kimutatható. 1570: fely Neonek az fyay megh zolgaltatom Magamat velek (Kv; TJk III/2.138).

Annak ellenére, hogy a XVII—XIX. századból is szép számmal vannak adataink, s jónéhány állandósult szókapcsolat bizonyítja a szerkezettípus megszilárdult voltát, napjainkra a műveltető igével alkotott frazeológiai egységek nagy része kiszorult a nyelvhasználatból. E szegényedést mutató mozgásvonalat követve megállapítható, milyen szerkesztésmódok váltották fel a fokozatosan kihaló műveltető igével alkotott *magás* tárgyas kapcsolatot.

Különösen érdekesek azok a szókapcsolat-típusok, amelyben a tárgyat felváltotta valamilyen határozó. pl. 1570: Ferdeos Kelemen Ezt vallia, hogy... Twgia hogy Mykor Iso Ambrwzne Magat Iktatta az hazba, De semmy Ellene Mondast nem hallot senkytwl (Kv; TJk III/2. 197). A *(be/bele)iktatja ~t* szókapcsolatot a XVII. sz. végén (utolsó adatunk 1663-ra datálható) felválthatta az ugyancsak műveltető igével kapcsolt, de határozó funkcióban megjelenő *maga*, 'vmilyen ingatlant magára betábláztat'.

Hasonló változáson megy át a főként hangadást kifejező igéhez járuló *maga*. A *hegedülteti, muzsikáltatja, sípoltatja, összecsengeti ~t* szókapcsolat-csoport jelentéstartalma: 'saját kényére-kedvére, saját személyének gyönyörűségére végeztet valamit, hegedültet, muzsikáltat, sípoltat magának'. 1670: tudom aztis hogy sipoltatta magát a' Szolgabiro ez utczán ala s fel (Bodola Hsz; BLt). Az eredeti határozói tárgyat felváltó részeshatározó *maga* terjedt el a fent említett műveltető ige mellett. Ez az átcsapás azonban nem lehetett túl korai, hisz a tárgyas szerkezet meglétét 1852-ben is kimutathatjuk. Más mondatbeli szerepet betöltő *maga* vehette át a XVII. századi *veszedelmezteti magát* szókapcsolat tartalmának a kifejezését úgy, hogy a funkcióváltás során a műveltető ige s idővel a *maga* is kiszorult a nyelvhasználatból. 1678: Azért Uram Kgdet kérem, ...nézze maga és gyermeki boldogtalanságát s ne veszedelmeztesse magát (TML VIII, 84 Barcsai Mihály Teleki Mihályhoz Fogarasról). Jelentését körülírással így fejezhetnők ki: óvakodjék attól, hogy olyan helyzetbe kerüljön, mely saját kárára van vesztét okozza magának), vagy még inkább, mely veszedelmes rá nézve, (magára nézve).

A XVIII. századra kierősödő mozgásvonalnak egy olyan vetületére is utalnom kell, amelynek során a műveltető ige+magát féle szerkezeteket olyan visszaható igék válthatták fel, amelyek jelentésük folytán a külső hatásra bekövetkező cselekvésminőséget őrzik: *megszégyeníti ~t* → megszégyenül; *alakalmaztatja ~t* → alkalmazkodik.

Ezekben az esetekben a *maga* teljesen kiszorult a használatból. Megőrződött, de más ige mellett jelent meg a következő esetekben: *~t vki nyelvére üllteti* → szóbeszédbe keveri ~t, keveredik, (1786); *szabadittatja ~t,* vmilyen kötelezettség alól felszabadíttatik (1602—1607); → felmenti magát; *betegségből kiveszi/vétetí ~t* → kigyógyíttatja ~t (1763).

A felvázolt változások azt mutatják, hogy a műveltető ige melletti *maga* tárggyal alkotott szerkezetek a régiségben gyakoribbak voltak a mai nyelvhasználathoz viszonyítva.

4. A maga névmás egyik szemantikai jellemzője az, hogy összefoglaló jelentésein kívül széles körű a speciális jelentésekben való használata. Visszaható funk-

cióban ezen összetett és erősen differenciált jelentéstartalom a következő szempontrendszer szerint csoportosítható: személyre vonatkoztatva 'saját személye, egyénisége' és a 'szóban forgó állat', 'növény', 'tárgy', 'anyag' a saját mivoltában.

A 'saját személye, egyénisége' főjelentés két nagy használati körre bontható, amely az egyéniség 1. külső és 2. belső megvilágítására szolgál. Ezekben az alapjelentésekhez társulnak a részletező, pontosító jelentésárnyalatok: 'saját teste mint személyének képviselője vagy saját testének valamely része', 'saját teste és a rajta lévő ruhája', 'a cselekvő személy saját külseje, külső megjelenése'; 'saját lelke, lelki képességei, öntudata, lelkiismerete, törekvése, szándéka'; 'állandósult szókapcsolatokban a szóban forgó személynek az az állapota, amelyben lelki képességei zavartalanul működhetnek'; 'saját érzései, vágyai, szenvedélyei'; 'saját ereje, munkabírása, hatóképessége'; 'saját viselkedése, magatartása'; 'saját felfogása, véleménye, annak kifejezése', és 'olyan szókapcsolatok, amelyek az igazi egyén elrejtését, valami másnak a mutatását tartalmazzák'.

Külön kategóriába sorolhatók azon adatok, amelyekben a névmás nem az egyes személyre, hanem a közösségre vonatkozik, 'a szóban forgó közösség, testület saját mivoltában, önmagához viszonyítva' jelentésben (ÉrtSz.).

4.1. A rendelkezésünkre álló történeti anyagban leggyakoribbak és legkorábbról adatolhatók azok a *magával* alkotott szerkezetek, amelyek az emberi magatartás, viselkedés különböző megnyilvánulásaira utalnak. E jelentés XVI. században már kiterjedt, meggyökeresedett voltát bizonyítják az SzT. adatanyagában elterjedt állandósult szókapcsolatok. Korán megjelenhetett a nyelvhasználatban a *tartja ~t* szókapcsolat az emberi magatartás, viselkedés kifejezésére. Ezt bizonyítja a Régi Magyar Glosszárium: S.: *tartja ~t hozzá*. A XVI. századtól többféle szerkezeti változatát idézhetjük az SzT.-ből. Az elsődleges és ma is érvényben levő *tartja ~t vmihez* 'alkalmazkodik, igazodik' tárgyas szószerkezet adatolható egy olyan szintaktikai környezettípusban, amely jelentésgazdagodást eredményezett. A *tartja ~t vkihez* kezdetben valószínű a vkihez való alkalmazkodás szándékos voltát hangsúlyozza ki, később pedig a 'ragaszkodik vkihez' érzelmi többletet kifejező jelentéstartalom hordozását vette át. 1581: mind felsegedhez mind pedig a zegeny meg holt vrunkhoz Azon el kezdeti zeretettel walo hywswg visseltem es tartottam magamot [Gyf. Törzs. Szentpáli Kornis Mihály Báthory I-hoz]. Ez utóbbi jelentésben a szerkezet a XVIII. század során visszaszorulhatott a ragaszkodik vkihez vagy a *maga* tárgy kihullásával az egyszerűsített határozós szerkezet tart vkihez használata javára. Utolsó előfordulása az SzT. adatanyagában 1700-ra datálható. A *tartja ~t* szókapcsolat különösen megterhelt lehetett a régiségben különböző alakváltozatban és jelentésben 'tartja ~t'; 'eltartja ~t' (1542—1805) SzT.; 'tartja ~t' vminek, vkiként (1677—1782 SzT.).

Nagyon gyakoriak a XVI. századtól kezdődően a saját maga tartása, viselkedése jelentéskategóriába sorolható *menti ~t* alapszerkezetű állandósult szókapcsolatok. A vád, a gyanú alól tisztázza ~t jelentésben jelent meg a legkorábban. 1563: 1563 esztendoben feleltettük meg a várost, és mentették magokat a gonosztevő emberek ETA I, 21 BS. Ebben a jelentésben sokáig él 1756, de nagyon korán és időben tágasabb keretben használták mentegetőzik értelemben is *menti ~t vmivel* alakváltozatban. 1581: Ember Janos azzal Menty magat... hogy Az varas hatara(n) ne(m) hizott vala barma [Kv; TanJk V/3.244a].

Az adatolhatóság időrendje azonban nem mindig tükrözi a változási folyamat belső rendjét. A mentegetőzik tartalom kifejezésében elterjedtnek látszó *menti ~t vmivel* szókapcsolatot felváltotta az eredeti szerkezethez hasonló felépítésű *tisztázza ~t*, illetve a névmás kihullásával a visszaható ige: mentegetőzik. Ezzel szemben egy ugyancsak *maga* névmással alkotott későbbi szókapcsolatot ma is használunk *mentegeti ~t* 'mentegetőzik', annak ellenére, hogy a történeti anyag szerint látszólag ritkább a régiségben. Az eredeti és ma is érvényes jelentése mellett a XVIII. századra kialakult egy újabb jelentésárnyalata is. 1796: a' Biró... Vasvillájával ellent uetet..., magat azzal mentegette [Mocs K; Eszt—MK]. E másodlagos jelentéstartalmat szorította ki a védekezik visszaható ide, s erősödött meg a szókapcsolat használata mentegetőzik jelentésben. Az alapszerkezet *menti ~t* egy 1590-ben feltűnő el/meg igekötős változatban őrződött meg napjainkig s ma is él kimenti ~t, megmenti ~t, megmenekül formában. A XVIII—XIX. században feltűnő és elterjedő szókapcsolatok nagy része ma is változatlanul él: *el/megszégyelli ~t, túlteszi ~t*. Néhányuk azonban vagy kiszorult a nyelvhasználatból, pl. *elveszi*

~t → 'igyekszik' (1748—1806); vagy pedig a *maga* ugyanazon tartalom kifejezésére más igéhez járult: *megköti ~t →* 'megmakacsolja ~t (1759).

Az SzT. adatanyaga alapján kimutathatók azok a szövegkörnyezetek, amelyek a saját lelke, lelki képességei, öntudata, lelkiismerete, meggyőződése, törekvése jelentéssel értelmezhetők: *megjámboritja ~t* (1592); *a gonoszságot utálja ~ban* (1603); *elrontja ~t* (1670); *jobbitja ~t* (1694); *megbecsüli ~t* (1712); *bűnösnek tartja ~t* (1719); *megcsalja ~t* (1796); *kétkedik ~ban* (1807); *odahatározza ~t; (vmire szánja ~t)* (1823—1830); *kitisztitja ~t* (1863); *reászedi ~t* (1775). A XVII. században jelenik meg *magába száll* szókapcsolatunk (1622), amelyet ma is használunk a feltételezhetően később megjelenő, történeti anyagunkból hiányzó, de ma elterjedt *~ba roskad, ~ba tér* kifejezések mellett, annak jelölésére, hogy elkövetett hibáit, botlásait megbánja, s elhatározza, hogy jobb útra tér. 1823—1830: gyakorta magamba szállván, sírtam [FogE 200]. Ugyancsak a XVII—XVIII. század folyamán terjednek el az *ejti ~t, biztatja ~t* szerkezetek. Az általuk hordozott jelentés kifejezésére feltehetően a XIX. századtól elkezdődően más nyelvi eszközöket használunk: 'bizakodik', illetve 'bűnbe esik vagy veszélybe kerül'. Szoros rokonságot mutatnak a 'saját lelke, lelki képességei' jelentéstartalommal az olyan szövegkörnyezetben megjelenő *magával* alkotott állandósult szókapcsolatok amelyek 'a szóban forgó személy azon állapotára utalnak, amelyben lelki képességei megnyilvánulhatnak'. Adataink szerint ezek csak a XVIII. sz.-tól kezdődően jelennek meg, de feltehetően a 'saját lelke, lelki képességei' jelentéssel párhuzamosan vagy azt folytatva terjedhettek el. Elsősorban a máig élő *magán kivül van* képviseli ezt a jelentésárnyalatot. 1776: Lattam esketes után aztot, hogy MG. Lazàr János Urffi felette Nagy fel haborodassal... vólt, tsak nem magàn kivűl [Mv; GyL Mart. Kamentzki (38) vall]. A szókapcsolatot nemcsak érzelmi állapotokra utalva használták, hanem fizikaiakra is: annyira beteg, hogy magán kívül van. 1842: alig hiszem, hogy a történtekről tudhasson valamit mert egészen magan kivül volt [Dés; DLt 1452a.6]. A magán kivül van és nem tud semmit a környező valóságról típusú mondatokból fejlődhetett ki az egyén öntudatlan állapotára vonatkozó *nem tud ~ról* szókapcsolat: 1848: Itas volt e Todor Lajos el annyira hogy magáról nem tudhatott [Ksztlélek Hsz; HszjP].

A *magán kivül van* szerkezet analógiájára pedig 1810-től feltűnik az ellentétes jelentéstartalmat hordozó *~nál van* szerkezet: szegény Kis Antim mind kinlodik... most példanak okaert megint ugy tetszik egy perczent ejjel jobban magánál vagyon ösméri az embert [Buza SzD; IHb Jósika Janos].

Az 1600-as évektől kezdődően máig élnek azok a szószerkezetek, amelyekben a névmás a szóban forgó személy 'saját érzéseire, vágyaira szenvedélyeire' utal. Ebbe a jelentéskategóriába sorolandó a 'töri a szívét, lelkét, emésztődik' tartalmat hordozó *töri ~t* szerkezet. 1679—1742. Eredeti alkalmazásában a maga emésztés, gyötrődés állapotára utalt. 1742: A sertés... jobban van, de Ngod bar magat ne tőrte volna azon ha mind meg dőglet volna is [ApLt 4 Apor Anna Apor P.-nének]. Ezt a tartalmat az *emészti ~t* szókapcsolattal fejezzük ki. Az eredeti szerkezet újabb jelentésében a *maga* inkább az ereje, munkabírása jelentéstartalmat hordozza. A névmás alkalmasságát e tartalom megjelölésre a XVI. századi nyelvállapot ismeretében is bizonyíthatjuk. 1583: Eothweos Mihaly Nag Baniay vallia... Jol biria vala akkor magat[a], Igen Jol lakott a[a] felesegewel [Kv; TJk IV/1. 118 [a]Eothweos Orbán]. Az 'egészséges, erős' jelentésű állandósult szókapcsolat a XVIII. században egy kísérő szemantikai jeggyel gazdagodott, valakinek a vagyoni állapotára, anyagi biztonságára utalva, 1761: vagynak még egy nehányan... Galambadon... ezekis mind hatalmas Gazdák, jol birják magokot [M. Csávás MT;T1]. 'Tehetős, módos' jelentést hordozva a *birja ~t* szókapcsolat megléte a XIX. sz.-ban nem bizonyítható. 1807-es adatunkban a ma is élő, régebbi jelentést hordozza: Báts Vonuly... eloere hajolva mintegy gatsossan járo, de jól birja magát [DLt 4 nyomt. kl]. Változatlanul megőriztük *érzi ~t, járasztja ~t, erőlteti ~t* szintagmákat is. E két utolsó szerkezetnek van ugyan visszaható ige párja is, de a behelyettesítés nem fedi tökéletesen az általuk kifejezett tartalmat. Ezzel szemben más XVII. században megjelenő és elterjedő 'saját ereje, munkabírása, hatóképessége' jelentés alá sorolható szókapcsolatok már a XIX. század elejétől kezdve módosultak. Pl. *megbizza ~t* (1785) → 'elbizakodik'; *kimutatja ~t* (1765) → 'felfedi, megmutatja ~t'.

Az állandósult szókapcsolatok mellett kiemelhetők a történeti anyagból azok a szerkesztésmódok, amelyek a 'saját ereje, munkabírása, hatóképessége' jelentésárnyalat mellett 'egyedül' határozói mellékárnyalatot sugallnak. 1667: Az Lengjel orszagj Had Hadi expeditioban teöb keresztien Atjankfiayal Eggiuet a tatarok keserves rabsagaban esven abbol valo szabadulasanak sanczat hogy meg fizesse magatol arra E'ghtelen [Kézdimartonfalva Hsz; HSzjP].

Ezek a nyelvi formák, a fent említett sajátos mellékárnyalatot hordozva, korábbaknak és gyakoribbaknak látszanak egy más kontextusban, amelyben a 'saját véleménye, felfogása, annak kifejezése' jelentésértelmezéssel magyarázhatók. 1619: Nem kérek én hadat, mert az én uram ezt nekem nem irta, hanem csak magamtól beszélek [USzT 207]. Néhány jól körvonalazható állandósult szókapcsolat is elterjedt a XVII—XIX. században e jelentésárnyalat tartalmának visszaadására: *~-ban tart vmit* (1669); *nagyozza ~t* (1766); *kinyilatkoztatja ~t* (1812).

Feltehetően valamivel későbbi fejlemény a *maga* olyan szókapcsolatokban, amelyek az igazi egyén elrejtését, valami másnak a mutatását tartalmazzák. A hipotézis arra építhető, hogy a szókapcsolatok, amelyek megszilárdult, állandósult jellegük folytán egy korábbi nyelvállapotból származhatnak, noha a XVI. századtól adatolhatók (1539): *írja ~t* (1570): *nevezi ~t* főként a mondatkörnyezet, a globális mondatjelentés hatására, míg a későbbiek önmagukban hordozzák ezt a jelentést.

1589-ből és 1705-ből származó adatokban fordul elő az *írja ~t*, a valóság helyett valami mást vall magáról. A XVIII. században műveltető igével is előfordul: *iratja ~t*. Ritkán ma is használjuk, de rendszerint más funkciójú *magával* és más igével szerkesztjük: *írja ~ról*, 'azt állítja ~ról'. A XVII. századtól található *elhiteti ~val* szókapcsolat ma is gyakori: meggyőzi saját ~t vmiről. 1665: valamikor azt is el hitettem magammal, hogy magyart az pacificatioban nem hittak [RML III, 445 Teleki Mihály Kende Gáborhoz]: Ehhez hasonlóan él a *teszi ~t*, 'tetteti ~t' (1704—1820); *kiadja ~t vmilyennek* (1839).

4.2. Gyakran utalhat a *maga* a személy saját fizikai valóságára, 'saját testére mint személyének képviselőjére', vagy saját testének valamely részére. 1633: Zanto Marto(n) es Zalkaj Mathe ualtigh dulakottanak egimassal az hazba(n) az mentejett leis szagattak vala Zanto Martonnak magaroll [Mv; MvLt 290 Uzb]. A XVII. században ezzel az egy adattal képviselteti magát a névmás ebben a jelentésben, de annál elterjedtebb a XVIII. (1704—1799), XIX. században (1800—1846) és napjainkban is.

Néhány adatunkban a *maga* 'saját teste és a rajta lévő ruhája' tartalomra vonatkozik. 1631: az mint fogom vala Zilagjnak az karját ki ranta magat kezemből [Mv; MvLt 290. 258a]. Használata elég ritka ma már, akárcsak a hasonló felépítésű *felruházza ~t* szókapcsolatnak.

Csak egy árnyalattal tér el a *maga* jelentése a következő adatban: 1745: en laudetur nomen D(omi)ni Sem magamra Sem Hugomra fel nem Czifráztam a Szek pezit [Árkos Hsz; ApLt Benko Raphael Apor Péterhez], a cselekvő személy saját külsejére, külső megjelenésére utalva. A *maga* ezekben a jelentésekben ma is használatos: magához szorít ölel vkit; magára ölt, vesz vmit; ápolja ~t; lemossa ~t.

4.3. Kevésbé elterjedt a *maga* névmás a szóban forgó közösség, testület a saját mivoltában jelentésárnyalatban. A történeti anyag alapján csak a XVII. századtól datálható, s a későbbiekben sem gyakori. 1661: Az török táborról azt beszélik a postán igen megzerdültek magokban [Szárhegy Cs; SzO VI, 241].

A szóban forgó közösség zártságát, elkülönülését azok a szerkesztésmódok fejezik ki hangsúlyozottan, amelyekben a névmás rendszerint többes számú alakja a között, közé névutóhoz járul. Ezek az állandósult szókapcsolatok a XVII. századtól jegyezhetők: *magok között*, 'saját körükben, zártnak tekintett közösségükben' (1662—1789). 1662: A tisztviselők látván, hogy a visszaindulást, ha másnapra hagynák s várnák, annál károsabb lehetne, ..., sőt annak ellenzése miatt magok között is, ki tudja mi történhetnék [SKr 340], *magok közt*, 'egymás közt, idegenek bevonása nélkül' (1653—1818). 1653: Székely Mózes hivata Bogáti Jánost és magok között ők tudják micsoda contraversia volt [ETA I, 65 NSz]. Adataink szerint a XVIII. századra alakult ki a *magok közé* szókapcsolat 1728—1780 annak jelölésére, hogy vkit befogadnak saját zártnak tekintett közösségükbe. 1728: Jora Czelozonak ítilvén a Sz. G(ene)r(a)lis a' Márkodiaknak[a] és Kendieknek[b] kéréseket, hogy könyör-

géseket tevö, és gyermekeket tanito Iffiat vigyenek magok Közze, meg engedi [MT; DobLev. V/230 [a]Márkod [b]Kend].

Annak ellenére, hogy XIX. századi adatunk nincs, a mai nyelvállapot ismeretében megállapíthatjuk, hogy a szókapcsolatok megszilárdultak a nyelvhasználatban.

4.4. Gazdagon példázzák történeti anyagunk a *maga* használatát nemcsak emberre, hanem 1. állatra, 2. növényre, 3. tárgyra, anyagra, 4. dologra, jelenségre vonatkozóan. Az adatok időbeli elterjedését tekintve, amely főként a XVIII—XIX. században erőteljes, feltételezhető, hogy a *maga* e jelentéskörben való használata másodlagos az eredetibb alkalmazáshoz, emberre vonatkozóan viszonyítva.

Legkorábban a szóban forgó tárgy, anyag saját mivoltát jelöli, s nagyon gyakorivá válik ebben a jelentésben a XVIII. század folyamán. Előfordul olyan jelentésárnyalattal is, amely azt fejezi ki, hogy a szóban forgó anyag úgy okoz, hajt végre valamely változást, úgy tűri el, hogy saját tulajdonsága érvényesül, észrevehető marad. 1772: A Kűkűllő arka keskenyebb, ... inkább egyben szorul a' Víz; ... olly könnyen ki nem űthetvēn magát [Désfva KK; JHb XX/27.21]. 1864: A földekről lefolyo víz magának helyet vervén otton ülegszik és folyik [Gyergyóalfalu; EHA].

Valamely jelenségre utalva a XVIII. századból jelezhető *vmi előadja magát* állandósult szókapcsolatunk, azaz a 'szóban forgó elvont jelenség előadja magát saját minőségében, önmagához viszonyítva': 1769: hogy ez az alkalmatosság ellē adtta mgāt a mult Esztendöröl valo Patikabeli Specificatiot elkūldeni bātorkodtam. [Kv; Somb I].

Állatra vonatkoztatva a *maga* leggyakrabban mint a szóban forgó állat irány-tárgya jelenik meg: 1671: Az gyermek ló rettenetesen lator, ... az földhöz veri rettenetesen magát [TML V, 610] 1782: Vádoltatván Damokos Iván, hogy más ember vetésin járt az ekével. Jurálván rajta, hogy nem szántszándékkal esett, hanem tudatlanok lévén az ökrei, elcsapták magokot [Árkos Hsz; RSzF 152]. Ugyanilyen funkcióban fordul elő valamivel később és elég ritkán a szóban forgó növény jelölésére is: 1796: A Dohānyok ugjan kisarjasztanak de késén vehették elé magokot [IB Szent Gerlitzei Nagy Sigmund mezőújlaki ref. pap].

5. A visszaható *maga* tárgyi használatának régiségét bizonyítja az eddigiekben vázolt rendkívüli sokrétűsége, jelentéstartalmának gazdagsága, árnyaltsága. Csak mély gyökerű nyelvi elemek esetén lehet kimutatni ehhez hasonló változékony fejlődésvonalat. A beszélők a régiségben számtalanszor folyamodtak a nyelv visszaható viszony kifejezésére alkalmas eszköztárából a *maga* reflexív névmáshoz, nagy leleménnyel alkottak a régiek mellé újabb és újabb szerkezeteket. Annak ellenére, hogy ezek közül meglehetősen sok kiszorult a nyelv fokozatos mozgása, alakulása során, gátat vetve a poliszémia túlfejlődésének, napjainkra is megőrződött jelentős hányada, magában hordozva az állandó megújulás lehetőségét, a szegényedés-gazdagodás dialektikus mozgásvonalát.

FERENCZI RITA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

SZÉKELYUDVARHELY UTCANEVEIBŐL

(A BOTOS UTCA NÉVTÖRTÉNETE)

Egy helység életének, történetének hű képét adják a helynevek. Azok a változások, fejlődési fokok, amelyeket egy település átélt, szinte maradéktalanul tükröződnek a földrajzi nevekben, s ezeken belül az utcanevekben, melyek egész sor információt tartalmaznak egy falu vagy város természeti adottságaira, lakóinak múltbeli és mai életére vonatkozóan.

Az alábbiakban Székelyudvarhely főutcájának a névtörténetét próbáljuk végigkísérni a lehető legrégibb időktől a 19. század második feléig. A nevezett utca a város életében azért különös jelentőségű, mert rajta haladt át és halad át ma is az az országos útvonal, amely Segesvár irányából érkezve, majd a főteret átszelve Csíkszereda irányába halad tovább.

Bár munkánk elsősorban névtani kérdésekkel foglalkozik, egy ilyen jellegű közlemény elkészítése lehetetlen magának az alakulat történetének, fejlődésének a bemutatása nélkül, mert ennek kirekesztésével magának a névnek a születése, változásai, kihalásának folyamata — egyszóval: élete — nem lehetne eléggé hűen követhető. Ezért tartottuk elengedhetetlenül szükségesnek, hogy a névtani kérdések tárgyalása mellett a megnevezett objektum történetével is foglalkozzunk.

BOTOS UTCA (A 19. század előtt a mai *Kossuth Lajos utca*, a kommunista korszakban a *Május 1. sugárút* jelölője. A múlt században ezzel a névvel illették a folytatásában kiépült, ma *II. Rákóczi Ferenc utcának* nevezett alakulatot is, mely akkor kb. a mai Készruhagyárig nyúlott.)[1]

1. 1590 EHA: *Botos vchaba(n)* [ugyanez az adat az ÚSzOkl-ban: *Botos vchaban* (140.)]; 1651 EHA: *platea Botos* vocata; 1654/1860 VK.: *Botos utcza* (411.); 1676 EHA: *Botos Uczczaba(n);* 1702 LI.: *platea Botos ucza* (19.); 1768 EHA: a' *Botos Uttzára;* 1778 EHA: *Platea Botos utza;* 1780 k. BJ.: *Botos uttza* (18.), *platea Botos* (18.); 1782 EHA: *Botos utzája;* 1798 SzeJ.: a *Botos Utza* (39.); *Botos utzába* (23.); 1828 SzGyM: *Motos-úttza* (1744); 1835 k. SzGyM: a *Botos uttza* (146/a), a' *Botos úttza* (149.); 1840 EHA: a' *Botos uttzába(n);* 1840 k./1942 JSI.: *Botos utccában* (22.), *Boltos utca* (19.); 1864 SzáJ.: *Botos Uttza* (186.); 1865 TL.: *Botos uttza* (563/b); 1868 OB.: *Botos utcza* (54.).

2. A *Botos utca* nevet 16. század végi megjelenésekor a közösség annak a *Piac*ból délnyugati irányba kiágazó alakulatnak a megnevezésére használta, melyből a Segesvár felé vezető országút nyílott. A 18. század elején már kb. a mai *Csere utcá*nak, a *Kossuth Lajos utcá*ból való kiágazási helyéig húzódott (l. alább), s a 19. század második felébe elérte az akkori kaszárnyák (a mai Készruhagyár) épületeinek vonalát.

3. A *Botos utca* név ugyancsak 1590-ben bukkan föl a dokumentumokban, de ennek ellenére föltételezhető, hogy — akárcsak az egykori *Varga utca* — igen régi, már századokkal nevének első említése előtt léteznie kellett. Valószínűleg nem sokkal fiatalabb a város *Piacá*nál, ugyanis ennek a piactérnek a két ellenkező pólusából kiinduló országút mentén —, mely Székelyudvarhely központját átszelve, a várost az országos vérkeringésbe bekapcsolta — épült ki a *Botos* és a *Varga utca*.

---

[1] Rövidítések: **BJ** = Benkő József, *Specialis Transylvaniae*. Kézirat. 1775—80 k. Székelyudvarhelyi Dokumentációs Könyvtár; **ÉHA** = *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár* (Szabó T. Attila gyűjteménye). Kézirat. **JSI** = Jánosfalvi Sándor István; *Székelyhoni utazás a hét Homoród mellett.* I. Minerva, Kolozsvár, 1942; **LI** = Lakatos. István. *Siculia delineata et descripta...* Kézirat. 1702. OSzK; **OB** = Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása...* I. Pest, 1868; **SzáJ** = Szájdel János kiegészítései Szeles Jácob munkájához; **SzeJ** = *Nemes Székely Udvarjhely és Ezen Nemes Szék Anya Városának Eredetéről, Gyüllésről, Fekvéséről, Határáról, Nevezetéről, Privilegiumáról, Nyomorusságairol s több rend szerént ki tett sok Esettyeirol valo Könyvetske...* Kézirat. 1798, Székelyudvarhelyi Dokumentációs Könyvtár; **SzGyM** = Szigethi Gyula Mihály, *Székely-Udvarhely' a' Nemes Székely Nemzet Anya-Városának leírása.* Első Magyar-Országi Minerva 4 (1823), 1742—54.; **SzOkl.** = Székely Oklevéltár; **TL** = Török Lajos, *Székely Udvarhely mint a' Székely Nemzet Anyavárosának helyi leirása.* Kézirat. 1865. OSzK.; **ÚSzOkl.** = Új Székely Oklevéltár; **VK** = Veszely Károly, *Erdélyi egyháztörténeti adatok* I. Kolozsvár. 1860.

A város történetével, kialakulásával foglalkozó 18. és 19. századi szerzők többsége (Lakatos István, Jánosfalvi Sándor István, Szigethi Gyula Mihály, Török Lajos) úgy tartja, hogy a *Botos utcát* a várostól egykor délre és délnyugatra fekvő két kis falu, *Gyárosfalva* és *Cibrefalva* lakói alapították.

Gyárosfalva — forrásaink egybevágó állítása szerint — „a Kápolnán felyül [,] a nagyvölgyben" állot (SzeJ 3). A kicsiny falu, melyet 1567-ben még önálló településként említenek [gijaros ffalva (SzOkl. II. 220)], függetlenségét csak 1571-ig őrizte meg, amikor János Zsigmond, aki a város területét és lakosságát növelni akarván, a helységet egy, Görgény várában kelt oklevelével Udvarhelyhez csatolta (lásd SzOkl. II. 314—5). Ezután a falu lakossága a városba költözött, s földjeit is Udvarhely határába kebelezték be. Valószínű, hogy a kis kápolna, melyet ma *Jézus-kápolnának* neveznek a helybeliek, *Gyárosfalva* temploma volt. Napjainkig tehát a faluból csak ez a kis épület maradt meg, amely azonban igen becses számunkra, mert ez a Székelyföld legrégebbi műemléke. Az eltűnt faluról és máig álló templomáról Orbán Balázs ezeket írja: „Az elköltözött falunak ma semmi nyoma; de ott van helyén egy régi imaház, mely byzanczi modorban a négyszeghez illesztett négykörszeletből van alkotva. A kápolna czifrán kifestett fa-menyezetén 1677 van felírva; de ez csak a menyezet készültét és nem a kápolna építési korát jelöli, mert annak építési modora a XIII-ik század jellegét mutatja" (OB. I. 45). Ez a bizánci stílusban épült kis templomocska tehát arról tanúskodik, hogy az egykori *Gyárosfalva* a Székelyföld legkorábbi települései közül való volt. Az igen régi, csak alig néhány ember befogadására képes kis építmény és környéke évszázadokon át híres búcsúk színhelye volt, „ahová Urnapja alkalmával a katolikusok minden évben nagy tömegekben zarándokolnak egész Udvarhely és Csíkszékből" (Benkő József, *Udvarhely megye leírása*. 50).[2]

A másik kicsiny falu, melynek lakói — egyesek szerint — a *Botos utca* létrehozatalában szintén részt vettek, az Udvarhelytől délnyugatra, a Küküllő jobb partján fekvő *Cibrefalva* [1567: *Chijbre ffalva* (SzOkl. II. 220)] volt. Az egykori település helyét *Specialis Transylvaniae* című munkájának Udvarhely székét tárgyaló részében Benkő is pontosan rögzíti [„Czibrefalva... a Küküllőn túl, Boldogasszonyfalván felül és a Csicser-hegy alatt virágzott" (Benkő *i. m.* 50)], Orbán Balázs azonban a precíz lokalizálás mellett arról is értesít, hogy gyűjtőmunkájának idején még könnyen kivehető volt az elpusztult falu házainak helye: „[...] a Küküllő jobb partján lévő *Borzakó* alatt látszanak még most is az ott feküdt *Czibrefalvának* pincze- és házhelyei" (Orbán *i. m.* 40).

A történeti kútfők nem tesznek említést arról, hogy a helységet *Szentimréhez* vagy *Gyárosfalvához* hasonlóan, fejedelmi rendelettel a városhoz csatolták volna. Az 1614-es lustrában még önálló településként említik, ezután azonban neve egyszer sem tűnik föl a tőlünk ismert dokumentumokban. Ebből arra következtethetünk, hogy az igen csekély lélekszámú falu (az 1614. évi lustrá szerint mindössze négy családfő lakik benne) valamikor a 17. század első harmadában számolódhatott föl.

A 18—19. századból való forrásainkban több olyan helyre bukkantunk, mely a *Botos utcának* az egykori *Gyárosfalva* és *Cibrefalva* lakóitól történt létrehozásáról tesz említést. Vegyük hát szemügyre ezeket.

Lakatos szerint „A gyümölcsösökkel, zöldségesekkel és kaszálókkal övezett város... előbb szűk és igen kicsi volt, s csak később növekedett a körülötte fekvő három faluval, mégpedig Szentimrével... Jánosfalvával [helyesen: *Gyárosfalvával* vagy *Járosfalvával*[3]], mely a Nagy-völgyben a Jézus nevű... kápolna fölötti terü-

---

[2] Benkő 1780 körül írott *Specialis Transylvaniae* című munkája Udvarhely székről szóló részének Szabó András székelyudvarhelyi tanártól készített fordítása, mely a kolozsvári Minerva Kiadó Erdélyi Ritkaságok című sorozatában látott napvilágot.

[3] Lakatos István kéziratos Siculiájának az OSzK-ban őrzött példányában a *Gyárosfalva* településnév helyett *Jánosfalva* név áll, pedig a jeles szerző 1702-es, a város leírásának külön fejezetet szentelő munkáját megelőző forrásokban a falu neve mindenütt *Gyárosfalva* vagy *Járosfalva*: 1567: *gijaros ffalva* (SzOkl. II., 220,); 1571: *Gyarosfalwa* (SzOkl. II., 314.); *Jaros faluat* (EHA). A *Jánosfalva* név, mely hihetően, Lakatos munkájának egyik másolójától származik, mindenképpen elírás. Bizonnyal olyan embertől való, aki a város környékét és történetét nem nagyon ismerte. Legfőnnebb csak arról tudott, hogy Udvarhelyszékben egy *Jánosfalva* nevű helység is létezik, s így nem csoda, ha a *Járosfalva r* betűjét *n*-nek olvasta és írta.

Benkő József *Specialis Transylvaniae* című munkájában, Lakatos nyomán — a híres szerző tekintélyének engedve — a helységet *Jánosfalva* néven is megemlíti, de mindjárt hozzáteszi, hogy az eltűnt települést *Gyárosfalvaként* ía emlegetik: „Jánosfalva dicunt S. Gyárosfalva" (Benkő, *Specialis Transylvaniae*, 1770—80 k 18). Ő tehát már részben korrigálja Lakatos művének említett hibáját.

Sajnos, Gyárosfalva neve, mely Lakatos Siculiájának másolatában már az elferdített Jánosfalva alakban jelent

ieten állt, valamint a Küküllőn túli, Boldogasszonyfalván felül eső Cibrefalvával, ahol [ti. a falu egykori helyén] jelenleg kertek találhatók. *E két utóbbi faluból keletkezett a várost megnövelő Botos utca*" [a fordítás és a kiemelés tőlem]. Páter Lakatos tehát úgy véli, hogy a *Botos utcát* a *Gyárosfalvá*ból és a *Cibrefalvá*ból a városba beköltöző lakosok építették föl.

Feltűnő, hogy Jánosfalvi Sándor István, aki néhol szinte szó szerint fordítja Lakatos Siculiájának Udvarhelyre vonatkozó részleteit [vö. az alábbi idézet kezdetét a fönti Lakatos-idézet kezdő részével!], a szóban forgó utca keletkezését illetően —, nem tudni, milyen alapon — tőle egészen eltérő álláspontot képvisel: „Eleintén [Udvarhely] igen kicsi volt, hanem később e következendő közelében feküdt falukból alakult... u.m. nyugatról Gyárosfalvából, mely az u. n. nagy völgyben volt és *Cibere faluból*[4] *[!], mely a mai Botos, jobban [mondva] Boltos utca.* És keletről Szent Imréből..." (JS.I. 19. a kiemelés tőlem). A neves utazó tehát Gyárosfalva lakóinak a városban való megtelepedési helyéről szót sem ejt, a *Botos utca* létrehozását teljes egészében a cibrefalviaknak tulajdonítja. A föntiekből nyilvánvaló, hogy szerinte Cibrefalva azon a helyen állott, ahol a későbbi *Botos utca* fölépült, így ez az utca csakis az egykori Cibrefalvából alakulhatott.

Szigethi viszont a föntiekkel éppen ellenkezőleg azt hangsúlyozza, hogy a Botos utca kialakításában kizárólag a gyárosfalviaknak volt részük: „*Gyárosfalva-is* [,] melly a' Kápolnán fellyűl [,] a' nagy völgyben dél Nap-nyugat között feküdt, *a' Városhoz ragasztatott határaival egygyütt, 's szülte a máig-is fennálló Botos uttzát.* — Czibrefalva volt a' Kápolnával által-ellenebe, a' Küküllőn [!] túl; de ennek csak kevés lakossai jöttek a' Városba lakni, a' többi Bikafalvára és Boldogaszszonyfalvára költözködtek [!], 's határaikat is azon Faluk' határaihoz kötötték" (SzGyM. 1743. a kiemelés tőlem).

Az utca keletkezéséről Szigethihez hasonló módon vélekedik Török Lajos, a múlt század hatvanas éveinek városi pénztárnoka is, aki a Pesty-féle gyűjtemény számára Udvarhely névanyagáról igen jó, részletes magyarázatokkal ellátott 30 lapos leírást készített

Az idézett szerzők vélekedése abban a kérdésben, hogy a *Botos utcát Gyárosfalva, Cibrefalva* vagy esetleg mindkettőnek a lakosai alapították-e, eltér ugyan egymástól, de közös bennük az, hogy az utca létrejöttének idejét —, ha tételesen ki nem mondva is — a 16. század végére vagy a 17. század elejére teszik, mivel János Zsigmond *Gyárosfalvát* 1571-ben csatolta Udvarhelyhez, *Cibrefalva* pedig még 1614-ben is önálló településként létezett. A városba költözött népességük tehát mindenképpen csak a föntebb említett időpontok után hozhatta volna létre a szóban forgó alakulatot. E nézet azonban több okból is elfogadhatatlan:

a) Mint már előbb mondottuk, a *Botos utca* névre az első adatunk elég késői időpontból, a 16. század végéről (1590) való, amely időpont — a kérdést fölszínesen vizsgálva — nem mond ellent annak, hogy az alakulatot az 1571-ben a városhhoz kapcsolt *Gyárosfalva* beköltözött családjai hozták volna létre. De ha figyelembe vesszük, hogy a *Botos utca* a *Piac* ellenkező végéből kiinduló *Varga utcá*val egyetemben nem valamely jelentéktelen, pusztán a helyi közlekedés lebonyolítására szolgáló határút, hanem a helységet átszelő, a települést az ország távoli vidékeivel összekötő létfontosságú útvonal kezdeti szakaszán épült ki, okkal állítható, hogy a Piacnak nevezett központi téren kívül ezek voltak városunk legelső utcái, melyek hihetőleg nem a 16. század végén, nevüknek első fölbukkanása idején, hanem már jóval előbb létrejöttek, s akárcsak a *Piac*, a településsel szinte egyidősnek

---

kezett, századunkban egy újabb ferdítés áldozata lesz. Jaklovszky Dénes, Lakatos műve Udvarhelyről szóló részének fordítója vagy a nyomdai szedő Lakatos kéziratának (vagy Jaklovszky kéziratának?) *Jánosfalva* nevét is helytelenül olvasta, aminek eredményeként az 1942-ben *Székelyudvarhely legrégibb leírása* címen megjelent kis fordításkötetben a szóban forgó név helyén *Dancsfalva* olvasható. Ez, az Udvarhelyen elég széles körben ismert könyvecske vitte be a köztudatba, hogy a város határában egy *Dancsfalva* nevű település is létezett. (A fordító vagy a szedő a *Jánosfalva* név *J*-jét és *o*-ját olvasta *D*-nek, illetőleg *e*-nek, s így született a *Dancsfalva*.)

[4] *Cibrefalva* nevét semmilyen más forrásból ebben az alakjában kimutatni nem tudjuk. Leírásakor a szerző előtt valószínűleg a *cibre* köszó jelent meg, melynek *cibere* alakváltozata széles körben ismeretes volt a vidéken.

Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy Jánosfalvi Sándor István a *Cibrefalva* nevet, nem tudni, milyen forrás alapján, egészen helytelenül lokalizálja. A falu ugyanis, amint azt adatainak egybehangzóan bizonyítják, nemcsak hogy nem állt azon a helyen, ahol a szerző szerint későbbi alakulású *Botos utca*, de ráadásul nem is a Küküllő bal, hanem a jobb partján terült el, Udvarhely és Felsőboldogfalva között, az utóbbihoz jóval közelebb. Sándor István tehát Cibrefalva térbeli elhelyezkedését illetően alaposan tévedett.

tekinthetők. Hogy föltételezésünk adatokkal nem igazolható, az — véleményünk szerint — a Székelyföldre vonatkozó 16. század végi oklevelek fölöttébb gyér számának tulajdonítható.

b) *Cibrefalva* az 1614-es lustrában még mint önálló település szerepel, ennek a falunak a népessége tehát semmiképp sem alapíthatta azt a *Botos utcá*t, melynek nevét először egy negyed századdal előbb, 1590-ben említik.

c) Ha a *Botos utcát* a gyárosfalvi vagy cibrefalvi földművelők alapították volna, annak nyoma valamelyest a mai utcaképen is érzékelhető lehetne. Ha összehasonlítjuk a ma is nagyobb részt falusias jellegű házakból álló, igen szűk, ténylegesen a *Szentimréről* beköltözött földművesektől létrehozott mai *Szent Imre (November 7.) utcának* a *Rózsa utcai* kitérő fölötti szakaszát a legalább háromszor olyan széles, már a múlt század elején számos emeletes polgárházzal rendelkező *Botos utcával*, akkor szintén nem adhatunk hitelt annak az állításnak, mely szerint az utcát a gyárosfalvi és a cibrefalvi lakosok hozták létre.

A *Botos utca* eredetének kérdésével kapcsolatosan Benkő jár a legközelebb a valósághoz, aki szerint „Jánosfalva (Gyárosfalvának is mondják) ... a Budvár hegytől keletre feküdt a Nagy Völgynek nevezett völgyben [,] a Jézus kápolnán (= Jézus házán) felül... *Innen [ti. Gyárosfalvából] és Czibrefalvából vette gyarapodását a hosszú Botos-utca*" (Benkő József, *Udvarhely megye leírása*. 1944., 50, a kiemelés tőlem.). Benkő tehát — szerintünk, igen helyesen — azon a véleményen van, hogy a gyárosfalviak és a cibrefalviak beköltözése előtt már régen fönnálló *Botos utcát* a nevezett falvak lakossága az ebbe az utcába épített házaival meghosszabbította és népességé tetemesen növelhette ugyan, de magát az alakulatot nem ez a lakosság hozta létre.

Ami az 1571-es fejedelmi rendelettel Udvarhelyhez kapcsolt *gyárosfalvi* közösség tagjainak a városban való letelepedési helyét illeti, teljesen nyilvánvaló, hogy az egykori falujukhoz legközelebb eső utcába költözködtek, amely éppen a *Botos utca* volt, s ennek végében, a belőle Segesvár felé haladó országút két oldalán emelték föl lakóházaikat, a városvéget ezzel valamelyest kinnebb tolva.

Cibrefalva lakóival azonban más a helyzet; a történeti kútfők ugyanis sehol sem tesznek említést arról, hogy a települést *Gyárosfalvához* vagy *Szentimréhez* hasonlóan a városhoz kapcsolták volna. A falucska lakói hihetőleg önként vándoroltak el a szomszédos helységekbe, s minden bizonnyal nem is egyszerre, hanem fokozatosan, kisebb-nagyobb csoportokban. Lehetséges, hogy a 17. század első felében eltűnt falut népességének egy kisebb hányada a városba költözött, szintén a *Botos utcát* gyarapítva, de a többség, minden bizonnyal, az egykori településhez jóval közelebb eső Boldogasszonyfalvát választotta lakóhelyéül. E kérdéssel kapcsolatosan Szeles alábbi vélekedését látjuk a leginkább elfogadhatónak; „Czibre falva a Kapolnával által ellenben [,] a Kűkőllön tul [állott] de hogy a Városhoz ragaszkodott volna, arrol semmi bizonyos nintsen; söt hogy nem ragaſztatott [,] inkább azt lehet erőſitteni, mivel ha az varoshoz ragaſztatott volna [,] a lakosok az Városba jövén magokkal a magok őrűkségeiknek jűſágát [!] és birodalmát behozták volna, és igy mostis a' Czibrefalvi határon levő szanto s kaszálo földeknek birodalmok a Varosiaknál volna [,] mint Gyáros falvi és Szent Imrei hatarokon levőknek vagyon [,] hanem inkább azt lehet gondolni, hogy laſsan laſsan el fogyván, vagy magok a lakoſok Bikafalvára, Boldog aſzſzony falvára, s más ſzomſzéd falukba, s ide a városbais némelyek költőzvén, az ſzemélyeſ birodalmokot magokkal oda vitték, az határ juriſdiktzioja pedig a városhoz applicáltatott, a mint hogy ſzüntelen valo békeſséges birodalmában iſ vagyon az városnak" (Szeles *i. m.* 3).

A felsőboldogfalviak szájhagyománya is úgy tartja, hogy az egykori Cibrefalva lakossága Boldogfalvára költözködött. Az idősebbek ma is pontosan ismerik a volt falu helyét ahol a földből még századunkban is kisebb-nagyobb kődarabok, épületmaradványok kerültek elő.

Az elmondottakból tehát önként adódik a következtetés, hogy a *Botos utca* nem *Gyárosfalva* vagy *Cibrefalva* (esetleg mindkettő) beköltözött családjaiból alakult. Annak viszont mindenképpen igaznak kell lennie, hogy a két említett falunak a városba telepedő lakói ebben, a 16. század vége előtt már hosszabb múltra

visszatekintő utcában kaptak telkeket, és építettek házat maguknak, a *Botos utca* hosszát és lélekszámát egyaránt gyarapítva.[5]

Maga a *Botos* elnevezés 1589-ben, tehát egy évvel utcanévként való fölbukkanása előtt jelentkezik egy protokullumban: „Zabo Thamas biria az varos feoldet az Botosban (ÚSzOkl., 30.); „Istuanfi Kelemennek feolde vagion, nagy zel feolde az Botosban" (ÚSzOkl., 38.) „botosban is foglalt ... feoldet" (EHA.). A név ebben a — földterületet megjelölő — minőségében, nyilván, sokkal régebbi, mint az utcanévként való használatban, az ugyanis nem lehet egy pillanatig sem kétséges, hogy az utca nevét éppen arról a *Botos* nevű földterületről kapta, amelynek irányába vezetett, s melyet már jóval a feléje vezető utca kiépülése előtt ezen a néven emlegettek. A *Botos* mint határrésznév már évszázadokkal ezelőtt kihullott az udvarhelyiek emlékezetéből, a tőle jelölt terület helyét azonban, éppen a közösségtől több száz éven át (egészen 1895-ig) *Botos utcá*nak nevezett alakulat irányának ismeretében tudjuk rögzíteni. Mivel az utca a *Piac*ból déli irányba nyílik, bizonyos, hogy a szóban forgó területnek a várostól délre kellett feküdnie, a Küküllő bal partján, kb. azon a helyen, ahol a mai *II. Rákóczi Ferenc utca* (a népi névhasználatban Rákoci út) fölső, a *Kossuth Lajos utcá*hoz (a népi névhasználatban *Kosut ucca)* közelebb eső szakasza húzódik.

A történeti források adataiból arra következtethetünk, hogy ezt a határrészt valamikor teljes egészében erdő borította, melynek jó részét azonban a 16. század végére már kiirtották, s a fás növényzettől megtisztított területet mezőgazdasági használatba vették. Hogy itt az 1500-as évek végén az erdőfoltok váltogatták egymást a minden bizonnyal náluk jóval kiterjedtebb irásterületekkel, azt az ezidőből fönnmaradt törvénykezési jegyzőkönyvek egyes helyei egyértelműen bizonyítják: „[...] az Botosban vala Zabo Thamasnak foglalt erdeje..." ÚSzOkl. 34); „vagion Botosban Istuanffi Kelemennek irtása" (ÚSzOkl. 34); „az mely feolde vagion Zabo Thamasnak az Botosban, egy darabot ortott vala" (ÚSzOkl. 43).

Ugyancsak egy 1590-ból fönnmaradt protokollumból szerezhetünk tudomást arról is, hogy a botosbeli erdő tölgyfákból állhatott. Szabó Balázs, udvarhelyi polgár ugyanis azt vallja, hogy az irtásföldek végében megmaradt kisebb csereerdő ('tölgyerdő')-foltokat a tulajdonosok büntetlenül kivághatták: „[...] az Botosban ... a' kinek feolde vegiben volt valami kiczien cziere tehat mindennek zabad volt folde vegebul ki irtanj." S a nagyobb hitelesség kedvéért még hozzáteszi: „en is irtottam, ennekem is volt ott feoldem" (ÚSzOkl. 42). Ha pedig e területen, a Küküllő síkságán tölgyerdő állott, ezen egykori *Botos* nevű tölgyes nyugati irányba közvetlen folytatása lehetett annak a hatalmas összefüggő tölgyerdőnek, mely a várostól délkeletre emelkedő ún. *Csere-hát* nevű kiterjedt magaslatot borította.

A *Botos utca* tehát a 16. század végén e felé a *Botos* nevű, tölgyerdőfoltokból és irásterületekből álló sík hely felé vezetett, melyről nevét is kapta.

A következő századokban sokkal gyorsabb ütemben fejlődik, mint a város többi utcái, s Udvarhely legtekintélyesebb utcájává növi ki magát. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy belőle indult ki az a fontos útvonal, mely a helységen kívül több ágra szakadva, a várost a tőle délre, délkeletre és nyugatra fekvő településekkel összekötötte. Szigethi Gyula Mihály, a kollégium jeles professzora a múlt század elején készült Udvarhelyről szóló munkájában részletes leírást ad arról, hogy a helységből a *Botos utcán* át távozni készülő utas a városon kívül különböző irányokba szétágazó utakon milyen távoli helységekbe juthat el: „Nyúlik ez az úttza egyenesen Nap-nyugotra [helyesen: délnyugatra], e' vezet a' Városon kivül egy kis kanyarodással délfelé, a Három-Székre [,] Brassóba, ki van mind az úttza, mind az Ország-úttja [,] kevés helyeket kivéve [,] kővel rakva — a' Három-Székre vezető út a' Városból viszen F. Boldog-Asszonyfalva mellett; Arvádfalván [!], Patakfalván, Kénoson, Homorod Sz. Mártonon, Retsenyéden, Sz. Pálon, Oklándon, a' Rika nagy Erdőn, Felső-Rákoson, azon-túl egy harmadik úton Baróton, Bibartzfalván, N. Batzonon, Száraz-Ajtán, a' Zalányi üveg Csűrön, vagy egyenesen a' Zaláng-patakán [!], 's Zalányi nagy Erdőn keresztül, *Zalánba*, Három Székre, 's onnan a' több helységekbe, vagy az üveg Csürön [!] fellyül [!] egy kisség

[5] Arról ugyan — a szintén Udvarhelyhez csatolt *Szentimre*vel ellentétben — a korabeli dokumentumok nem értesítenek, hogy a tanács a gyárosfalviaknak a város melyik részében jelölt ki lakóterületet, de nem kétséges, hogy ez csakis a volt falujukhoz legközelebb eső déli városrészen, a *Botos utca*ból kiinduló országút kezdeti szakaszán lehetett. Az a néhány cibrefalvi, aki Udvarhelyt választotta lakóhelyül, ugyancsak a fönti okból szintén a Botos utcába költözhetett.

elfordúlólag az ugyan csak Zalányi nagy Erdőn keresztűl *Kálnokba* [,] Három-Székre, 's onnan a' több helységekbe. — Ismét azon Ország-uttja Rákostól, Köpeczen, Miklós-váron, Közép-Ajtán, a' Vadasi nagy Erdőn keresztűl *Kövispatakra* [helyesen: Kőrispatakra A nyomdász hibás olvasata.], Három-Székre 's onnét a' több helységekbe. — Ismét azon Ország-úttja Miklós-vártól fogva N. Ajtán, Bőlönbe [!], Ligeten, Hidvégén [!] Árapatakon, [s a Retkes nagy Erdőn keresztül *Al-Dobojba* [!] Háromszékre [!], 's onnan a' több helységekbe, vagy Hidvégről az új uton Árapatakra, 's annak felső véginél Szemerjára, vagy más helységekre. Ugyan ez az ország-út vezet Udvarhelytől fogva Hidvégig, 's onnan Földváron, 's a' Bartzaságon keresztül Brassóig. —

Ezen Botos útzából kivezető ország-út, viszen egyenesen Nap-nyugotra [helyesen: délnyugatra], szinte egész Segesvárig ki lévén kővel rakva, Bikafalván, Bőgözön [!], N. Galambfalván, Bethfalván, Székely Keresztúron [!], Alsó Boldogaszszony-Falván, Ujj-Székelyen, Héjasfalván, Fejéregyházán keresztűl *Segesvárig*, innen egyenesen Dánoson, Holdvilágon, Ebesfalván, Paratén, Sároson keresztül *Megyesre*, onnét délre fordúlva *Szebenbe*. Ugyan ezen út Keresztúrtól fogva eltérve Északra viszen a' Kis-Kükűllő mellé; 's onnan Tordára, Kolosvárra, újra a' Nap-nyugoti nézést megtartva, és ismét a Kükűllő mellől, a' Nyárád vízén [!] keresztűl *M. Vásárhelyre* Eszkor [*helyesen:* Észkot 'északot'] tekintve [!]. —

Ezen az úttzán menve, csak alig mégyen az Ember két puska lövényire, ki tér Nap-nyugot 's Dél közzé, 's egy napi járó úton el-ér *Kő-halomba*, másfél napi járó úton pedig *Fogarasba*, ez az út még nincs kirakva" (SzGyM. 1828., 1744.).

A város központi teréből, a *Piac*ból kiágazó *Botos utca* a 17. század végén már kb. a belőle nyíló, a *Csere-hát* felé vezető mezei út (mai Csere utca) és a vele szemközti irányba, a Küküllő felé eltérő *Malom utcá*nak (ma *1918. december 1. utca* és egy kisebb szakaszán ma is *Malom utca)* az elágazási ponjáig húzódott. Ezt 18—19. századi forrásaink, melyek az utcában álló román templom vagy a *Malom utca* helyét eléggé pontosan rögzítik, egyértelműen bizonyítják. A két említett objektum kitűnő lokalizálási tényező, hiszen mindkettő ma is ugyanazon a helyen található, ahol a 17. század végén:

a) Lakatos a szerint „nemrégiben", — tehát bizonyosan a szerző életében, az 1600-as évek vége felé — emelt román templom helyét ekként jelöli meg: Capella ad usum Valachorum *infino platea Botos u.*" (Lakatos *i. m.* 21/a; a kiemlés tőlem). E szavakból egyértelműen kiderül, hogy a nevezett valahol a templom közelében kellett végződnie. A 18. század második felében Benkő *(i. m.* 52), majd a század végén Szeles — Lakatossal teljesen egybehangzóan — az írja, hogy a szóban forgó épület a *Botos utca* végén áll: „A múlt száznak [a 17. századnak] vége felé [...] égy Gőrög András nevü Gőrőg valláſu ember [...[*a Botos Utzában az alſó végén*, joſzágot ſzerezvén, arra a maga vallásának kedvéért, egy kis Templomot epittetett, éſ teſtamentumban a joſzággal edgyütt, ugyan azon valláſon lévő Oláhoknak hagyta [...]" (Szeles *i. m.* 69; a kiemelés tőlem).

Tehát a mai *Kossuth Lajos utca* (volt *Botos utca)* keleti oldalának alsó felében álló ortodox templom, mely ma a város központi részében található, a 17—18. század fordulóján még a *Botos utca* végén emelkedett, s ha nem ez volt is az utca legvégső épülete, valahol ennek közelében kellett végződnie az utcának.

b) Hogy a *Botos utca* a megjelölt időben tényleg a *Román-templom* környékén végződött, azt Lakatos Siculiájának a *Malom utcá*ról adott néhány szavas eligazítása — Malom ucza *ad finem platea Botos ucza*" (Lakatos *i. m.* 19) — is alátámasztja. A nevezett *Malom utca* (ma *1918. december 1. utca* és *Malom utca)* ugyanis majdnem az említett templom magasságában, a vele szemközti oldalon ágazik ki a *Botos utcá*ból (a mai *Kossuth Lajos utcá*ból), s indul nyugati irányba, a Küküllő felé.

Tehát a *Botos utca* a 17—18. század fordulója körül a *Román-templom* és a *Malom utca* vonalának közelében érhetett véget, ott, ahol a mai *Május 1. sugárút* és a folytatásában húzódó *II. Rákóczi Ferenc utca* találkozik.

A 18. század elején egy igen nevezetes esemény történik az utca és egyben a város életében: a Botos utcában építik föl Udvarhely első „kórházát". A Rákóczi-féle szabadságharc leverése után, mikor a pestis városunkban is egymás után szedi áldozatait, a helységbe vezényelt 'osztrák csapatok egyik emberségesebb vezetője, „amaz hires jo zántimor Generális [...] a mirigyeſekne a Botos Utza végében Ispotályt kéſzittetett, az oda rekeſztetett betegekre a Regiment Borbelyával gondot

vi[seltetett [...]" (Szeles *i. m.*). Amint az idézett sorokból kitetszik, ezt az épületet szintén „a Botos Utza végében" emelték. Ha arra gondolunk, hogy az utca már néhány évtizeddel előtt a *Malom utca* kiágazásának tájékán végződött, akkor nyilvánvaló, hogy az említett ispotálynak valahol kinnebb kellett épülnie, az utca akkori legvégén, már csak azért is, hogy a járványos betegeket a város lakosságától valamennyire elszigeteljék. Ezek szerint az ispotály — úgy gondoljuk — már valamivel a mai *Csere utca* (akkor *Csere-háti út)* és *Malom utca Botos utcából* való kiágazási helyén kívül állhatott, s a 18. század első felében valahol itt lehetett a városkapu is.

A 18. század második felében és a 19. század elején, a gyors gazdasági föllendülés időszakában az utca ugyan hosszanti irányban nem nagyon növekedik, de népessége és tekintélye annál inkább. Ezidőben már a város elöljárósága is ad arra, hogy a székely anyaváros fényét a lehetőségek szerint emelje (az utak burkolatának korszerűsítése, a *Kőkereszt* tér rendezése is ekkor történik), főutcáját minél rangosabbá, előkelőbbé tegye, igazán városiassá alakítsa, hogy az valamelyest méltó lehessen a székelység adminisztratív központjának rangjához. A szokatlan szélességével a nagyvárosi utcákat idéző alakulat a 18. század kilencvenes éveiben már olyan házsorokkal büszkélkedhetik, melyeknek székely kis polgárházai a nagyobb települések utcáinak példáját követve, szorosan egymáshoz tapadva, jórészt zárt egységeket alkotnak. Igaz, hogy ezeknek az építményeknek a döntő többsége még mindig földszintes — emeletes háza alig egy-kettő van —, de eléggé masszívan megépített kő- vagy faépület. A nem mindennapi szélességű, rendezett, egyenes vonalú utca képe az 1794-ben városunkon átutazó Teleki Domokost is megragadja: „[... uttzái [ti. Udvarhelynek] [...] egyenesek, és [zélesek, kivált a' fő uttza [,] melly ho[zu-is: ebben a' Házak-is egy formán és jól épültek, majd mind all Házak [...]" (G[róf] T[eleki] D[omokos], *Egynehány hazai utazások' le-irása Tót és Horváth országoknak rövid esmértetésével egygyütt.* Bécs, 1796. 71).

Az emeletes házak építése, melyek egy város főutcáját igazában tekintélyessé emelik, csak a 18—19. század fordulóján indul meg, a gazdasági helyzet javulásának köszönhetően. A 19. század elején a gazdagabb nemesek, előkelő polgárok, pénzes kereskedők egymással versenyezve vásárolnak telkeket a *Botos utcában*, s kezdik építeni az eddigieknél díszesebb, előkelőbb házaikat. Az 1798 és 1833 közötti több mint három évtizedben az utcában hét emeletes házat húznak föl, melyek néhánya még napjainkban is áll: „A Botos uttzaban két emeletu ['kétszintes, egyemeletes'] Házak épültek [:] Kálai Josefé 1798[ban] — Fodor Jakabe 1806[-ban] — Solymosi Andrásé 1817[-en] a Szeidel Jánosé 1820[ban] — a Kováts Mosesé 1825[ben] [...] Biro Josef Pofta Mesteré 1830 és 1831[ben] [...] 1832[ben] kezdette építeni Gr. Miko Miklos a' Botos úttza nagy keleti [zegletén a' piatz uttzában lévő nagy palotáját" (Szigethi: [Kiegészítés Szeles várostörténeti munkájához], 1836 k., 147, 149).

A *Botos utca* emeletes házainak száma tehát erős és pénzes polgárság híján elég lassan gyarapodik. Éppen ezért még a 19. század harmincas éveiben is az utca széles, egyenes voltának és kis, földszintes házainak ellentéte tűnik föl először a helységen átutazónak: „Utszái közül a' *Botos-utsza* széles, egyenes 's akármely városban helyt foghatna, ha épületei díszesbek volnának, de ezek kettőt hármat kivéve földszintiek és alacsonok" (Fogarasi János, *Utazás a' Nagy Küküllő mellett.* Nemzeti Társalkodó 1836. 2. félév. 261).

A reformkor pezsgő gazdasági életének köszönhetően azonban a harmincas évek végén és a negyvenes években erőteljesen növekszik az építkezési kedv, amelynek eredményeként a *Botos utca* képe is megváltozik: az emeletes házak száma szépen gyarapodik. Habár a forradalom bukását követő időszakban az építkezések üteme lelassul, a hatvanas években a várost leíró Orbán Balázs már olyan főutcát lát, melynek két házsorát számos emeletes ház díszíti: „[...] a *Botos utcza* [...] a város nyugoti szögétől nyulik a piaczig. Ez oly szép és széles utcza, hogy bármely nagy városnak is becsületére válnék; a kis [,] falusias küllemü apró házak között sok szép nagy emeletes házak is emelkednek" (Orbán *i. m.*, 55). Sajnos, az Orbántól említett jellegtelen, kis földszintes házak közül néhány, mutatóban, napjainkig megmaradt.

A 19. század eléji gazdasági föllendülés eredményeként a közlekedés is megélénkül, ami égető hirtelenséggel szükségessé teszi a fő közlekedési vonalak (elsősorban a *Botos utca* és a *Bethlen utca*) burkolatának rendbe tételét. Hogy a *Botos utcát* első ízben mikor látták el kőburkolattal, arra nincs adatunk, azt azonban

Szigethi följegyzéseiből tudjuk, hogy „1817ben [...] Iſmét a Botos uttza végig kövei ki rakatott" (Szigethi *i. m.*, 1836 k. 146/a).

A növekvő utasforgalomnak köszönhetően, a század harmadik-negyedik évtizedében a *Botos utcá*ban megnyitják kapuikat a város első fogadói is. Az utca fölső felében, a helyi nyomda mai épületének közvetlen szomszédságában, hihetőleg, már az 1820-as években működött az ún. *Szarvas fogadó* vagy *Szarvas ház*, melynek fölszintes, rogyadozó zsindellyel födött faépülete még századunk hatvanas éveinek elején is állott. Az eléggé keskeny, tornácos épület hosszan húzódott hátra egy tekintélyes nagyságú telken, ahol az állatok pihentetésére és a szekerek befogadására elegendő hely kínálkozott. 1849-ben, Keresztúr felé haladtában, ebben a fogadóban pihent meg Petőfi Sándor is. A *Szarvas-ház* azonban már a múlt század harmincas éveiben alkalmatlannak bizonyult a kulturált vendéglátásra. Olyanfajta kocsma volt, melynek szállóvendége alig akadt, látogatói főként a hetivásárokra vagy országos sokadalmakra egy napra a városba sereglő környékbeli parasztokból kerültek ki, akik ügyes-bajos dolgaik intézése közben jószágaikat itt fölügyelet alatt tudhatták. Néhány nyomorúságos helyiségét csak a legigénytelenebb utasok vették bérbe, a városba érkező nagy része inkább magánházaknál keresett magának szállást.

Az udvarhelyi vendéglátóipari létesítmények korabeli helyzetéről a várost igen jól ismerő Fogarasi János ezt írja: „[...] Utazók nem sok kényelmet lelhetnek Udvarhelyen, ha csak ismérőjök nincs, kinél szállásolhassanak, mert vendégfogadó és vendéglő egy sincs, a Szarvasház nem méltó e' névre, de Korcsoma elég, mert csaknem minden második ház az [...]" (Fogarasi János *i. m.* 261—2). Szigethi Gyula Mihály pedig így panaszkodik: „[...] minden helységekben, falukban bor 's pálinka kortsoma bővön találtatik, mellyekben az útazó magát egy kevéssé kipihenheti, ha nem elég commoditással-is, még Udvarhely városában sints rendes fogadó, nem régen állott pedig fel billiárdozó ház, mely mellett eleinten bál ház is vólt, de már ma a' sintsen." (SzGyM. 69). A 19. század első harmadában tehát a város civilizált ellátást és elfogadható szállást biztosító fogadóval még nem rendelkezik, de annál több a helyi polgárok egy részének gyors meggazdagodását lehetővé tevő kényelmetlen, piszkos italmérés, kocsma (melyeknek utódai még századunk közepe táján is szép számmal működtek városunkban). Szigethi soraiból azonban kitetszik az is, hogy a reformkor udvarhelyi elöljárói szívügyüknek tekintették olyan szórakozóhelyek megnyitását, melyekben a helybeli polgárság ifjabb és idősebb nemzedékeinek tagjai kulturált körülmények között tölthetik el szabadidejüket („billiárdozó ház", „bál ház"). Ezek azonban, valószínűleg az érdeklődés hiánya miatt, rövidesen elsorvadtak. A helybeli iparosok, kereskedők ugyanis sokkal inkább kedvelték a szűkkörű családi mulatságokat, mint az egész város közönségétől látogatható nyilvános szórakozó helyeket.

Udvarhely első, az akkori viszonyok szerint korszerűnek mondható fogadója szintén a *Botos utcá*ban nyílt meg 1834-ben: „[...] 1834 végével végezte bé Simon János a' Botos uttza végén, a kapun kivul, az orſzág uttya mellett egy Szép jó commoditásu fogadoját; 's ez az elsö Fogado Udvarhellyt [...]" (Szigethi *i. m.* 1836 k. 151/a) — írja Szigethi professzor, a város reformkori krónikása. Itt kell megjegyeznünk, hogy Fogarasi, aki *Utazás a Nagy Küküllő mellett* című útirajzát a Nemzeti Társalkodó 1836-os évfolyamában teszi közzé, mit sem tud erről a létesítményről. Úgy véljük, ez csakis azzal magyarázható, hogy Fogarasi a szóban forgó írását jóval annak kinyomtatása előtt készítette, amikor Simon János fogadója még nem nyitotta meg kapuit a közönség számára. Ezen a helyen, egy kis földszintes építményben néhány évtizede (sz 1960-as években) még mindig egy élénk forgalmat lebonyolító fogadó működött, mely a délnyugati irányból a városba érkezőket nemcsak étellel-itallal várta, de tágas udvarán szekereiknek, állataiknak is helyet biztosított. Ezt a fogadót előszeretettel látogatta a századelőn itt tanároskodó Szabó Dezső is.[6]

4. Az utca elnevezésének névadási indítékáról a helybeliek körében különféle naiv, népetimológiás magyarázatok keringtek, melyeknek még a múlt század jeles tudós férfiai is hitelt adtak. Szigethi szerint „a Botos-úttza [...] a' nevét vette azon nagy botról, mellyel az éjjeli-őrzök [!] villongós időkben, a' Városnak

[6] Szabó Dezső *Életeim* című művében Cumó néni kocsmájaként emlegeti (Kriterion, Bukarest, 1982. II. 259,) de a helybeli öregek emlékezete szerint az öreg kocsmárosnénak nem *Cumó*, hanem *Czuczó* néni volt a neve

bátorságára vigyáztak, 's egyik a másiknak azt' estvénként a' hordozásra általadták bátorságára vigyáztak, 's egyik a másiknak azt' estvénként a' hordozásra általadták" (Szigethi, 1828, 1746). Jánosfalvi Sándor István az utcanév születésével kapcsolatosan szintén egy, a föntihez hasonló képtelen magyarázatot fogad el: „Ezen város olyan volt kezdetben, mint egy hitvány falu s bolt is csak egy volt benne az írt utcában [ti. a Botos utcában] s innen vette nevét" (Jánosfalvi Sándor István *i. m.* 19).

Orbán Balázs ismerte mindkét fönti néveredeztetést, de erősen kételkedett valós alapjukban, ami abból is kitűnik, hogy nem teszi magáévá egyiket sem. Pusztán közli őket saját véleményének hozzáfűzése nélkül, a hagyományra és Szigethire hivatkozva: „Hagyomány szerént a Botos utczát Gyárosfalva ide telepített lakói építék; neve eredetileg boltos utcza, mivel itt voltak a legtöbb boltok. Szigethi másként származtatja, ő azt mondja, hogy Botos utcza nevét azon nagy botról kapta, melyet az éji őrök villangós időkben hordoztak" (Orbán *i. m.* 55).

A két névmagyarázat közül az első — a boltos köznévből való eredeztetés — ma is tartja magát az idősebb lakosok körében.

A föntiekkel ellentétben az igazság az, hogy a név megkülönböztető eleme maga is helynévi eredetű: egy, a településtől délnyugatra fekvő, egykor erdővel borított, de a 16. század végére (amikor a *Botos* név először tűnik föl a történeti forrásokban) már jórészt irtásföldekből álló határrész nevét hordozza magában, amelynek irányába a *Botos utca* vezetett, s melyet igen régen (valószínűleg még a 17. században) beépítettek, s így nevében is eltűnt. Helye valahol a *H. Rákóczi Ferenc utca* fölső szakasza és a *Malom utcán kívül* eső területeken lehetett.

Hogy a *Botos* egykor tényleg a szóban forgó határrész elnevezése volt, arról az előző (3.) pontban már részletesen szóltunk (l. ott). Az ott mondottakhoz mindössze annyit kívánunk hozzátenni, hogy az 1589-es protokollumok (ÚSzOkl. 9. számú protokollum, 29—45. és 25. számú protokollum, 71—7.) amellett, hogy minden kétséget kizáróan bizonyítják a *Botos* elnevezés helynévi voltát, megőrizték számunkra az udvarhelyi tízesrendszer emlékét is: „az Botosban vala Zabo Thamasnak foglalt erdeie, de vegre az varosnak kezibe bocziata és az varas tizesre ada, vgian azon feold Istuanfi Kelemennek juta" (ÚSzOkl. 34.); „[...] az mely feolde vagion Zabo Thamasnak az Botosban, egy darabott ortott vala, de az varos keoziben bocziata, az va/ro/s az Varga vczaban valo tizesnek ada" (ÚSzOkl. 43.).

Meg kell még jegyeznünk, hogy habár a *Botos utca* nevünk helynévi alakulású, a *Botos* elem a helynévbe kerülése előtt személynév lehetett: annak az egyénnek a nevét emelte a közösség a határrész jelölőjévé, akinek az illető terület a birtokát képezte. Tehát puszta személynévi alakulású helynévvel van itt dolgunk. A *Botos* személynév Udvarhely környékén a régiségben is igen gyakori volt, az ÚSzOkl-ban is többször fölbukkan (24., 30., 39., 40.). (Érdekességként megemlítjük, hogy a puszta személynév helynévi alkalmazása — több szakember véleményével ellentétben — a székelységben még ma is előfordul. Egy évtized előtti Nyikó menti gyűjtőutam során is találtam rá példát.)

Valószínűnek látszik, hogy a *Botos utca* irányjelölő utcanevünk egy már előzőleg meglévő **Botos útja* névre vezethető vissza. Ezt akkor használták a Piacból délnyugati irányba induló, a *Botos* nevű határrész felé vezető országútszakasz megjelölésére, amikor a szóban forgó közlekedési alakulatot házsorok még egyáltalán nem szegélyezték. Az útnak a *Piac*hoz közelebb eső, kezdeti szakaszán fölépülő házsorok látványa aztán megteremtette az alapot a közösség számára, hogy a tőle eddig *út*ként nyilvántartott alakulatot ezután már *utca*ként értékelje, s a **Botos útja* elnevezés köznévi elemét az *utcá*val váltsa föl.

(Az alakulatot a 18. század végén egyszer *Botos utcája* néven is említik, de hogy ez a birtokos jelzős szerkezetű név mennyire alkalmi használatú volt, mi sem bizonyítja jobban, mint éppen az, hogy vele sem azelőtt, sem azután sehol sem találkozunk.)

5. Az utca életkorát illetően 16. század vége előtti adatok híján csak föltételezésekbe bocsátkozhatunk. Amint már fönnebb említettük (l. a 3. pont alatt), az 1590-es első említés semmiképpen sem jelezheti az utcanév és a vele jelölt utca születésének időpontját. Jóval idősebbnek kell lennie már csak azért is, mert a várost átszelő országos útvonalnak az egyik kiindulási szakaszán épült föl, s így joggal föltételezhető, hogy az utcák közül (a városból délkeleti irányba kiinduló *Varga utcá*val együtt) az utcák közül legelsőként épült ki. A *Botos utca* és a *Varga*

utca, hihetőleg, nem sokkal lehet fiatalabb a városmagot képező főtérnél, az ún. *Piac*nál.

A *Piac*, és a *Szent Imre utca* mellett a *Botos utca* is a legszívósabb, legtovább élő utcanevünk. 1590-es első föltűnésétől kezdve a múlt század 90-es éveinek közepéig folyamatosan használják (a hivatalos névrendszer bevezetésétől hivatalos névként is). Kossuth Lajos halála (1894) után azonban a városi tanács a nagy szabadsághős iránti tiszteletből, a sok évszázados népi nevet elvetve, *Kossuth utcá*nak nevezi el. A népi névhasználatban azonban az új név csak igen lassan gyökeresedett meg, az utca eredeti népi neve még hosszú évtizedeken át tovább élt a helybeliek ajkán. A mai 70—80 évesek állítása szerint szüleik és azok kortársai még századunk harmincas éveiben is a *Botos utca* elnevezést használták egymás közötti érintkezésükben. Ezeknek a 70—80 éves öregeknek az aktív névkincsében már nem volt meg a régi népi név, de passzív névkincsükben máig megőrződött.

A népi névhasználatban tehát a *Botos utca* név több századon át töretlenül élt.

6. Az utcanév lokalizálása különösebb problémákat nem vetett föl, csupán azt nem sikerült megállapítanunk, hogy a századok során a vele megjelölt utca mennyit növekedett, pontosan meddig húzódott.

A *Botos utca* néven a 19. század végéig (a népi névhasználatban még tovább is) azt az utcát értették, mely a *Piac*ból délnyugati irányba kiindulva (a századok során egyre hosszabbodva) a mindenkori déli városvégig vezetett. Ma a fölső, a főtérhez közelebb eső szakaszának *Kossuth Lajos utca*, a keskenyebb, s *Csere utcai* kiágazástól a mai városvégig (a *Jézus-kápolnáig*) húzódó, a központtól távolabbi szakaszának pedig *II. Rákóczi Ferenc utca* a hivatalos neve.

7. A mai népi névhasználatban a fölső, szélesebb szakaszának majdnem kizárólagosan *Kosut ucca* a neve. A *Csere utca*i kiágazástól a város végéig terjedő szakaszát *Rákóci út* néven emlegetik.

TIBÁD LEVENTE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991 1—2. szám

HAVASALJA KERESZT- ÉS BECENEVEI

I. A Hargita nyugati lejtőjén elterülő udvarhelyszéki Havasalja élő személyneveit vizsgálva korábban közöltem a tájegység 21 települése 5173 családja 20 266 lakosának család-, illetve ragadványnevei rendszerét.[1] Ebben a dolgozatban a tájegység kereszt- és beceneveit mutatom be.[2]

II. A kereszt- és becenevek állománya

a) Havasalja keresztnévrendszere 230 névből áll, ebből 124 férfi 106 női keresztnév, Ördög Ferenc — mindmáig egyetlen, tájegységi szintű, teljes egészében közzétett, — vizsgálatának[3] 383 keresztnevéhez viszonyítva Havasalja keresztnévállománya szegényesnek tűnhet, ám míg Göcsej és Hetés területén egy férfinéven 138,9, egy női néven 110,7 nő osztozik, Havasalján 85,90 férfira, illetve 90,69 nőre jut egy-egy keresztnév. Ezek az átlaggyakorisági adatok változatos keresztnévállományról tanúskodnak, és falvankénti bontásban a keresztnévrendszer még nagyobb változatosságot mutat, Máréfalván például a női keresztnevek átlaggyakorisága 15,05 a férfi keresztneveké 11,01, Kápolnásfaluban 14,53, illetve 11,67. A keresztnevek falvankénti átlaggyakoriságát az 1. sz. táblázaton tüntetem fel.

1. sz. táblázat

A KERESZTNEVEK ÁTLAGGYAKORISÁGA

Település	Nevek száma			Személyek száma			Átlaggyakoriság		
	N	F	Ö	N	F	Ö	N	F	Ö
Be	40	40	80	245	306	551	6,12	7,36	6,80
Fa	34	34	68	84	80	164	2,40	2,32	2,41
Fe	57	53	110	407	378	785	7,14	7,13	7,13
Hf	16	15	31	20	23	43	1,25	1,53	1,38
I	41	44	85	248	273	521	6,04	6,20	6,12
Ka	39	40	79	202	206	408	5,17	5,15	5,16
Kkf	50	58	108	282	354	636	5,64	6,10	5,88
Km	26	19	45	40	42	82	1,53	2,21	1,82
Kp	56	76	132	804	887	1691	14,53	11,67	12,81
Mf	54	74	128	813	815	1628	15,05	11,01	12,71
O	53	81	134	792	991	1783	14,94	12,23	13,30
S	34	33	67	131	141	272	3,85	4,27	4,05
Sze	76	86	162	1220	1554	2774	16,05	18,06	17,12
Szk	43	57	100	449	518	967	10,44	9,08	9,67
Szt	29	35	64	79	77	156	2,72	2,20	2,43
T	44	36	80	91	112	203	2,06	3,11	2,53
Ük	25	26	51	73	74	147	2,80	2,84	2,88
Ül	54	52	106	247	320	567	4,57	6,15	5,25
Z	76	76	152	2044	2197	4241	26,89	28,90	27,90
Zv	44	46	90	292	326	618	6,63	7,08	6,86
V	61	61	122	981	1048	2092	16,08	17,18	17,14
Ö	106	124	230	9544	10722	20266	90,03	86,46	88,11

[1] *Havasalja családnevei.* Nyelvészeti tanulmányok — 1980. Kriterion Könyvk., Buk., 91—119., ill. *Havasalja ragadványnevei.* NyIrK. XXXIII (1989). 50—62.

[2] A vizsgált falvak hivatalos nevei és dolgozatbeli rövidítésük: Beclean — Betlenfalva, Be; Fîncel — Fancsal, Fa; Brădești — Fenyéd, Fe; Băile Homorod — Homoródfürdő, Hf; Izvoarele — Ivó, I; Cădișeni — Kadicsfalva, Ka; Tîrnovița — Kükülőkeményfalva, Kkf; Poiana Tîrnavei — Kükülőmező, Km; Căpîlnița — Kápolnásfalu, Kp; Satu Mare — Máréfalva, Mf; Dealu — Oroszhegy, O; Șicasău — Sikaszó, S; Vlăhița — Szentegyházasfalu, Sze; Sîncraiu — Székelyszentkirály, Szk; Tămașu — Székelyszenttamás, Szt; Tibodu — Tibód, T; Valea Rotundă — Üknyéd, Ük; Ulcani — Ülke, Ü; Vîrșag — Székelyvarság, V; Zetea — Zetelaka, Z; Subcetate — Zeteváralja, Zv.

[3] Ördög Ferenc, *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*, Bp., 1973.

A teljes keresztnévállomány[4] 10 006 nő és 11 094 férfi megnevezésére szolgál, ez valamivel több, mint a tájegység lélekszáma. A 834 névnyi többlet 442 férfi, illetve 392 női kettős keresztnévből adódik, ezekkel a nevekkel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy mivel a második keresztnevet nem minden esetben vezetik be a hivatalos anyakönyvekbe, a tájegység névrendszerébe tartozónak csak az anyakönyvezett, illetve a népi névrendszerben ténylegesen élő kettős keresztneveket tekintem.

Természetesen az átlaggyakorisági szám csak elvi jelentőségű, a tájegység tényleges keresztnév-használatáról az egyes nevek megterheltségének vizsgálata mond többet. Ebben az összefüggésben tanulságos részletesebben elemezni az egyes keresztnevek megterheltségét. Rendkívül gyakori neveknek tekintettem az 500-nál több személy viselte neveket, nagyon gyakoriaknak a 201—499, gyakoriaknak a 101—200, az átlagosnál valamivel gyakoribbaknak a 91—100 (nők), illetve 86—100 (férfiak), átlagos körülinek a 89—91 (nők), 84—86 (férfiak), átlagosnál valamivel ritkábbaknak a 11—89, illetve 11—84, ritka neveknek az 5—10, nagyon ritka neveknek a 2—4, rendkívül ritka neveknek az 1 személy viselte keresztneveket. Ennek a csoportosításnak megfelelően a női keresztnevek megterheltsége tájegységi szinten a következő: rendkívül gyakori nevek: *Anna* 1118 (11,62%), *Mária* 926 (9,62%), *Erzsébet* 917 (9,53%), *Margit* 672 (6,98%), *Rozália* 595 (6,18%), *Ilona* 548 (5,69%), a nők 49,62%-a ezt a hat nevet viseli. A nagyon gyakori keresztnevek: *Teréz* 393 (4,08%), *Julianna* 344 (3,57%), *Veronika* 326 (3,39%), *Gizella* 310 (3,22%), *Berta* 250 (2,59%), *Katalin* 250 (2,59%), *Magdolna* 236 (2,45%), *Eszter* 205 (2,13%), *Irén* 201 (2,09%), 9 név, amelyet a nők 26,11 százaléka visel. Gyakori keresztnevek: *Vilma* 200 (2,07%), *Borbála* 185 (1,92%), *Ágnes* 171 (1,77%), *Márta* 152 (1,58%), *Irma* 147 (1,52%), *Ibolya* 135 (1,40%), *Emma* 111 (1,15%), *Klára* 111 (1,15%), *Piroska* 109 (1,13%), 9 név, viselőik a nők 13,69 százalékát teszik. Átlagosnál valamivel gyakoribbak a *Regina* 100 (1,03%), *Jolán* 99 (1,02%), *Éva* 98 (1,01%), 3 név, 3,06 százalék.

Átlagos körüli név nincs, az átlagosnál valamivel ritkább 31 név a nők 9,56 százaléka megnevezésére szolgál. A 17 ritka névvel mindössze a nők 1,2 százalékát, a 18 nagyon ritka névvel a nők 0,54 százalékát, a 13 rendkívül ritka névvel pedig csupán 0,13 százalékát nevezik meg Havasalja női lakosságának. Figyelemreméltó, hogy a leggyakoribb 15 keresztnév a nők 75,73 százalékának megnevezésére szolgál, a maradék 91 néven 24,27 százalék osztozik.

A férfiaknál az ugyanilyen bontásból a következő képet kapjuk:

Rendkívül gyakori nevek az *István* 741 (6,95%), *Ferenc* 733 (6,88%), *Imre* 691 (6,48%), *János* 612 (5,74%), *József* 609 (5,71%), *Dénes* 502 (4,71%), ez a hat név a férfiak 36,47 százalékának megnevezésére szolgál a hivatalos névrendszerben. Nagyon gyakori keresztnevek a *Lajos* 493 (4,62%), *László* 460 (4,31%), *Sándor* 446 (4,18%), *András* 432 (4,05%), *Árpád* 351 (3,29%), *Mihály* 273 (2,56%), *György* 266 (2,49%), *Márton* 249 (2,33%), *Domokos* 244 (2,29%). Ez a 9 keresztnév a férfiak 30,12 százalékának megnevezésére szolgál. Gyakori keresztnevek a *Gáspár* 189 (1,77%), *Péter* 189 (1,77%), *Béla* 181 (1,69%), *Károly* 178 (1,67%), *Antal* 177 (1,66%), *Albert* 164 (1,53%), *Ignác* 162 (1,52%), *Gábor* 144 (1,35%), *Mózes* 141 (1,32%), *Pál* 136 (1,27%), *Balázs* 132 (1,23%), *Géza* 127 (1,19%), *Gergely* 126 (1,18%), *Zoltán* 118 (1,10%), *Jenő* 117 (1,09%), *Tibor* 111 (1,04%), *Áron* 107 (1%), 17 név, amely megnevezi a férfiak 23,38 százalékát. Átlagosnál valamivel gyakoribb név egyetlen van, a *Csaba* 87 (0,81%), átlagos körüli név nincs, az átlagosnál valamivel ritkább 38 név a férfiak 12,44 százaléka megnevezésére szolgál, a 11 ritka név 0,67 százalékot, a 22 nagyon ritka név 0,58 százalékot, a 20 rendkívül ritka név 0,18 százaléknyi férfit nevez meg. A leggyakoribb 15 név a férfiak 66,59 százalékának megnevezésére szolgál.

A felsoroltakból nyilvánvaló, hogy bár Havasalja keresztnévrendszere viszonylag gazdag, hiszen az egész tájegységben aránylag sok keresztnév járatos, ez a gazdagság csak látszat, a nők háromnegyedét, a férfiak kétharmadát a hivatalos név-

[4] A keresztneveket és a hozzájuk tartozó beceneveket kutatópontonként, nemzedéki bontásban, abszolút számokban, végül tájegységi összesítésben bemutató táblázatokat terjedelmi okok miatt ezúttal nem mutathatom be. Kovács Mária Magdolna, *Havasalja személynevei* (21 Hargita megyei település élő személynévállománya. Táblázatok.) Doktori értekezés. Kézirat. 1982.

rendszerben 15—15 keresztnév nevezi meg. Falvanként is ez a helyzet. Máréfalván például a leggyakoribb 5 női nevet 369 személy a nők 47,67 százaléka viseli, s a következő 7 név 27,38 százalékot azonosít. A férfiaknál a leggyakoribb 5 keresztnevet 37,87 százalék viseli. Kápolnásfaluban mind a nőknél, mind a férfiaknál alig 7-7 néven osztozik a lakosság 60,14 százaléka, 1017 személy!

Nemzedékenként vizsgálva a megterheltségbeli különbségeket, jól kivehető az állomány belső mozgása, amelyre természetesen bizonyos fokig hat korunk névdivatja. Bár Havasalja ilyen szempontból egyelőre hagyományőrző vidéknek tekinthető, hiszen egész az utóbbi időkig a hagyományos életforma keretei között és jórészt a katolikus egyház kánonjainak megfelelően alakult a névadás, az állomány mozgását vizsgálva — különösen a legfiatalabb nemzedéknél — feltűnnek napjaink városiasodási folyamatának divatos keresztnevei, miközben a századelő, illetve az azt megelőző időszak keresztnevei lassan kikopnak a használatból. A folyamat lassú, de megállíthatatlan.

A női keresztnevek törzsállománya 52 névből áll, ezek közül növekvő gyakoriságú nevek az *Ágnes, Ágota, Angéla, Cecilia, Edit, Elvira, Emma, Erzsébet, Etelka, Éva, Gizella, Hajnal, Ibolya, Ida, Ilona, Irén, Irma, Jolán, Judit, Katalin, Lujza, Magdolna, Mária, Matild, Piroska, Sarolta, Szilvia, Teréz, Zsófia* (29 név), csökkenő gyakoriságú nevek a *Berta, Borbála, Eliza, Eszter, Jozéfa, Krisztina, Luca, Marcella, Márta, Rebeka, Regina, Rozália, Veronika, Viktória, Vilma, Zsuzsanna* (16 név), és állandó értéket mutatnak az *Amália, Elza, Julianna, Karolina, Margit, Mónika* (7) nevek. Az első nemzedékben kerültek be Havasalja névállományába a következő nevek: *Adél, Adina, Bernadett, Dóra, Ella, Emőke, Franciska, Gyöngyvér, Hortenzia, Imeralda, Imola, Kinga, Lilla, Melánia, Réka, Rita, Szerén, Szidónia, Tímea, Tünde* (20 név), második nemzedékben bekerült, tehát a legfiatalabb és fiatal korcsoport viselte nevek a következők: *Annamária, Csilla, Emese, Enikő, Erika, Gyöngyi, Hermina, Hilda, Melinda, Virág* (10 név). A harmadik — középkorú nemzedék — idejében kerültek be Havasalja női keresztnevei közé az *Aranka, Emília, Gabriella, Ildikó, Ilka, Izabella, Klára, Lenke, Olga, Otília, Sára, Valéria, Viola, Zelma, Zenóbia, Zita* (16). A kihalóban levő nevek közül csak a negyedik nemzedékben viselik az *Aliz. Apollónia, Brigitta, Flóra, Lídia, Lina* neveket (6), még második nemzedékben is járatos a *Rákhel* (1) név, és csak a legfiatalabb nemzedéknél nem fordul elő az *Emerencia* (1) név.

A férfinevek törzsállományához 69 név tartozik. Növekvő gyakoriságúak: *Ágoston, Ákos, Albert, András, Antal, Árpád, Attila, Balázs, Béla, Bernát, Dezső, Endre, Ferenc, Gábor, Géza, Gyárfás, György, Gyula, Imre, István, Jenő, József, Kálmán, Károly, Lajos, László, Mihály, Miklós, Nándor, Ödön, Péter, Sándor, Simon, Szilveszter, Vencel, Vilmos, Vince, Zoltán, Zsigmond* (39). Csökkenő gyakoriságúak az *Alajos, Ambrus, Áron, Bálint, Benjámin, Bertalan, Dávid, Dénes, Gáspár, Gergely, Ignác, Jakab, Lázár, Lőrinc, Lukács, Máté, Mózes, Oszkár, Rudolf, Zakariás* (21) nevek. Állandó gyakoriságú nevek a *Boldizsár, Domokos, Elek, Fülöp, János, Márton, Mátyás, Pál, Tamás* (9). Az 1—15. évesek korcsoportjában került be Havasalja névállományába az *Adolf, Adorján, Alfréd, Barna, Előd, Ervin, Iván, Jónás, Leó, Szabolcs, Szilárd, Viktor, Zsolt* (13). Kizárólag a 15—25 évesek korcsoportjában járatos — se előtte, se utána nem fordul elő — az *Artúr, Huba, Orbán, Rezső, Szaniszló* (5) nevek. A legfiatalabb és fiatal korosztályhoz tartozók viselik a következő neveket: *Álmos, Barabás, Elemér, Emil, Gellért, Lehel, Levente, Ottó, Róbert, Tibor, Tivadar, Vendel* (12). Csak a 25—50 évesek korcsoportjában fordul elő az *Ádám* név, és ugyanebben a nemzedékben kerültek be a névállományba az *Aladár, Andor, Csaba, Ede, Ernő, Győző* (6) nevek. Csak a legidősebbek viselik, tehát kihalóban lévő nevek a *Demeter, Ezékiel, Félix, Jeremiás, Keresztes, Kristóf, Pongrác, Salamon, Sebestyén* (9), az utolsó két nemzedékben járatosak a *Benedek, Fábián, Ráfael* (3) nevek, kizárólag a középnemzedékben használatosak a *Gusztáv* és *Samu* nevek, és nincs 1—15 év közötti viselője a *Dániel, Illés, Ince* neveknek. A *Joákim* név egyetlen kutatóponton, Szentegyházasfaluban fordul elő, folytonosság nélküli, csak a negyedik és az első nemzedékben van viselője.

Összességében tekintve Havasalja keresztnévállományát, ennek dinamikája pozitív, mind a női, mind a férfi keresztneveknél a növekvő gyakoriságú és a névállományba újabban bekerült nevek összege meghaladja a csökkenő gyakoriságú és kihalóban levő nevek összegét. A „régiesnek" tűnő nevek dinamikája csökkenő, az újonnan bekerülő divatnevek pedig a városi keresztnévdivathoz alkalmazkodnak.

A névállomány természetes kicserélődése időben és korcsoportokra bontva kiegyensúlyozottnak tekinthető, nagyjából minden korcsoport besorolja a tájegység névrendszerébe az éppen divatos neveket. Ugyanakkor jól megfigyelhető a már elterjedt keresztnevek életképessége, ha például a női nevek között kihalónak minősül a múlt században még gyakori *Apollónia, Emerencia, Lina* vagy *Rákhel*, olyan nevek, mint *Jozéfa, Luca, Marcella, Rebeka, Viktória* még mindig használatosak, ha dinamikájuk erősen csökkenő is.

A keresztnevek névföldrajzi megoszlását tekintve, minden kutatóponton előforduló név nincs, 20 kutatóponton járatosak az *Ágnes, Anna, Berta, Erzsébet, Gizella, Ilona, Julianna, Katalin, Magdolna, Margit, Mária, Rozália, Teréz, Veronika* (14), illetve a *Dénes, Domokos, Ferenc, Imre, István, János, József, László, Sándor* (9) nevek, 19 ponton fordulnak elő a *Borbála, Irén, Márta* (3), illetve *Antal, Ignác, Lajos* (3) nevek; 18 ponton járatosak az *Ibolya, Vilma* (2), illetve *Árpád, Csaba, Márton, Péter, Zoltán* (5) nevek; 17 ponton találhatók meg az *Éva, Piroska* (2), illetve *Albert, András, Béla, Gáspár, Gergely, Károly, Mihály, Mózes, Tibor* (9) nevek, 16 ponton járatosak az *Enikő, Eszter, Klára, Regina* (4), *Géza, György, Jenő, Pál* (4) nevek, és 15 helységben találhatók meg az *Elvira, Ildikó, Jolán* (3), *Attila, Balázs, Ernő, Miklós* (4) nevek. A felsorolás további részleteit mellőzve megemlíthető, hogy 10—14 kutatóponton használatos 14 női, 12 férfi keresztnév, 6—9 településen 13 női és 21 férfi keresztnév fordul elő, 2—5 ponton járatos 34 női, 32 férfi keresztnév, és csak egyetlen ponton járatosak az *Adél, Adina, Aliz, Apollónia, Flóra, Franciska, Hermina, Hortenzia, Imeralda, Kinga, Lilla, Melánia, Rákhel, Réka, Szidónia, Virág, Zenóbia* (17), valamint az *Ádám, Adolf, Adorján, Alfréd, Artúr, Demeter, Ezékiel, Félix, Gusztáv, Huba, Iván, Jeremiás, Joákim, Jónás, Kristóf, Leó, Orbán, Pongrác, Rezső, Samu, Sebestyén, Szabolcs, Szaniszló, Szilárd, Viktor* (25). Figyelemre méltó, hogy az utóbbi csoportban szinte kizárólag a kihalóban levő, csökkenő dinamikájú vagy a névállományba éppen csak bekerült nevek találhatók. Bármennyire tudatában vagyok annak, hogy a keresztnévvizsgálatok során jóval több gondot kellene fordítania a kutatónak a névszociológiára[5], tájegységi szinten ezt kizárólag megközelítéses módszerrel lehet elvégezni, ugyanis főként a napjainkban iparosodó vidékeken gyakorlatilag szinte lehetetlen elkülöníteni az urbanizált, kizárólag javadalmazásból élő családokat a hagyományos mezőgazdasági munkából élőktől, erre legfeljebb a legidősebbek korcsoportjában van mód, épp ezért, valamint mivel a dolgozat inkább Havasalja névállományának nyelvi vonatkozásaira összpontosít, itt nem térhetek ki az egyes falvak, illetve az egyes keresztnevek névszociológiai viselkedésére, ez a kérdés külön tanulmányt igényel.

b) Havasalja becenévrendszere 505 névből áll, ebből 257 férfi, 248 női becenév, amelyek többségükben a fentebb elemzett 124 férfi, illetve 106 női keresztnévhez kapcsolódnak. Összevetve az abszolút számokat a viszonyítási alapul vehető, nyomtatásban megjelent, tehát mindenki számára hozzáférhető göcseji és hetési személynévvizsgálatokkal, ismét csak a viszonylagos szegénység tűnik fel az első pillantásra, hiszen az ottani 671 becenévhez képest állományunkban „csak" 505 becenév található. Ám az adatok másféle összevetése kimutatja, hogy ellenkező a helyzet, Havasalja becenévrendszere jóval gazdagabb az Ördögtől elemzettnél, míg nála 70,16 személy visel egy becenevet, ugyanennyi Havasalján 40,3 személyre jut, ami a beceformák nagy változatosságát bizonyítja. Más szempontokból, a férfi és női keresztneveket összevetve a hozzájuk tartozó becenevekkel, a következő képet kapjuk: Havasalján egy keresztnévre 2,19 beceváltozat jut, Göcsej és Hetés területén 1,75. Csak a férfi kereszt- és beceneveket összevetve, a havasalji 2,07-hez képest 1,50 beceváltozat jut a másik tájegységen, a női nevek esetében pedig ugyanezek a számok 2,33 az 1,94-hez. (A becenevek falvankénti átlaggyakoriságát 2. számú táblázatunk mutatja be.) Ezeket az átlaggyakorisági mutatókat azért részletezem ennyire, mert szerintem épp itt mutatkozik meg Havasalja névrendszerének egyik sajátossága, amelyről eddig legfeljebb a szépirodalomból ismert jelzéseink voltak; a székely személynévrendszernek ezen a tájegységén a becézés sokkal elterjedtebb, mint az várható lenne, és nem a gúnynévadás, mint inkább a becézés jellemzi a havasalji névhasználatot.

[5] Hajdú Mihály, *Személynévkutatásunk helyzete és feladatai*. Előadás a III. névtudományi konferencián. Kézirat. 1980.

2. sz. táblázat

Település	Becen vek száma			Személyek száma			Átlaggyakoriság		
	N	F	Ö	N	F	Ö	N	F	Ö
Be	71	68	139	245	306	551	3,45	4,5	3.96
Fa	38	26	64	84	80	164	2,21	3,07	2.56
Fe	73	50	123	407	378	785	5,57	7,56	6.38
Hf	16	15	31	20	23	43	1,25	1,53	1.38
I	43	50	93	248	273	521	5,76	5,46	5.60
Ka	64	48	112	202	206	408	3,15	4,29	3.64
Kkf	58	56	114	282	354	636	4,86	6,32	5.57
Kn	21	17	38	40	42	82	1,90	2,47	2.15
Kp	77	83	160	804	887	1691	10,44	10,68	10.56
Mf	77	84	161	813	815	1628	10,55	9,70	10,11
O	74	57	131	792	991	1783	10,70	17,38	13,61
S	31	29	60	131	141	272	4,22	4,86	4,53
Sze	102	108	210	1220	1554	2774	11,96	14,38	13,20
Szk	48	52	100	449	518	967	9,35	9,96	9,67
Szt	30	33	63	79	77	156	2,63	2,33	2.47
T	34	40	74	91	112	203	2,67	2,80	2,74
Ük	22	22	44	73	74	147	3,31	3,36	3,34
Ül	52	59	111	247	320	567	4,75	5,42	5,10
Z	87	87	174	2044	2197	4241	23,49	25,25	24,37
Zv	42	46	88	292	326	618	6,95	7,08	7,02
V	68	60	128	981	1048	2092	14,42	17,46	16,34
Ö	248	257	505	9544	10722	20266	38,48	41,71	40,13

Természetesen már a fenti táblázatból leolvasható, hogy a falvankénti átlaggyakoriság még nagyobb, Máréfalván például a becenevek átlaggyakorisága 10,11, a férfinevek esetében 10,55, a női neveknél 9,70. Kápolnásfalu beceneveinek átlaggyakorisága 10,56, a férfi becenevek átlaggyakorisága 10,44, a női beceneveké 10,68.

A teljes becenévállomány 10 042 személy megnevezésére szolgál (a lélekszám 49,55%-át becézik), 4842 nő, 5200 férfi beceneveit rögzíti a gyűjtés. Ez közel fele a tájegység lélekszámának. A becenév azonban életkor függvénye is. E nevek használati köre az életkorral fordítottan arányos mind a férfiak, mind a nők esetében. A férfiak körében a 0—15 évesek közül 1854 személyt becéznek, a 16—30 közöttiek közül 1369-et, a legfiatalabb korosztályból tehát 3223 személynek van beceneve. A második nemzedékhez tartozók közül mindössze 1339, a harmadik nemzedékhez tartozók közül alig 638 személyt becéznek. Ugyanezek az arányok a nők körében a következők: I. = 1742; II. = 1033; együtt I. nemzedék 2835; II. nemzedék 1182; III. nemzedék 825. Férfiak, nők együtt: I. nemzedék 6058; II. nemzedék 2521; III. nemzedék 1463.

Érdekes jelenség — egyelőre csak jelzés-formájában utalhatok rá —, hogy míg a férfiak korcsoportjainak becenév-használati módjában szinte szakadás figyelhető meg az első két korcsoport s a következő nemzedék között — 3223>1339 (!) —, a nők esetében a szakadék kisebb, és ez különösen az I. nemzedék és a II—III.-as nemzedék összesített számainak egymás mellé állításakor tűnik ki; F: I. 3223 II—III. 1977, illetve N: I. 2835 II—III. 2007 (!). Ez azt jelenti, hogy bár abszolút értelemben a női keresztnevek közül kevesebbet használnak beceformában, ezek azonban sokkal maradandóbbak a közösség névrendszerében, nemritkán egészen viselője idős koráig használják őket, szemben a férfi becenevek életkorral járó „erkölcsi kopásával", azaz eltűnésével.

Havasalja tényleges becenévhasználatáról természetesen az egyes nevek megterheltségének vizsgálata adhat megfelelő képet. Összevetve a beceformák számát a keresztnevek megterheltségével, megállapíthatjuk, hogy a rendkívül gyakori és nagyon gyakori keresztnevekhez társul a legtöbb beceforma. Ez nem jelenti azt, hogy a keresztnevek gyakorisági sorrendje és a beceváltozatok száma tökéletes egybeesést mutatna; az eltérések azonban lényegtelenek. A női keresztnevek közül legtöbb beceformája — 16 név — a *Mária* névnek van (gyakorisága szerint a női keresztnevek között 2. név). 15 beceváltozata van az *Anna* keresztnévnek (1. hely), 11 beceváltozata van az *Erzsébet* névnek (3. hely), 10 becelakja van az *Ilona* (6.),

Julianna (8.), 9 a *Rozália* (5.), *Teréz* (7.), 7 beceváltozata a *Katalin* (12.), *Margit* (4.), *Veronika* (9.) neveknek. A férfi keresztnevek közül legtöbb beceváltozata az *István* keresztnévnek van (11 becenév, a keresztnevek gyakorisági listáján 1. hely), tízféleképpen becézik a *Dénes* (6.), nyolcféleképpen becézik az *András* (10.), *Ferenc* (2.), *Imre* (3.), hétféleképpen becézik a *Sándor* (9.), *Ignác* (22.) neveket. Az egyetlen, az általános képtől elütő, a becenevek gyakorisági listáján a keresztnevek gyakorisági sorrendjében elfoglalt helyéhez viszonyítva látszólag indokolatlanul előretört *Ignác* név 7 beceváltozata valószínű egy korábbi állapot maradványa, míg a név csökkenő gyakoriságú, becealakjai egyelőre tartják a név korábbi jelentőségétől meghatározott helyüket a tanulmányozott névrendszerben. Hajdú Mihály szerint „nem a név gyakorisága dönti el azt, hogy több vagy kevesebb-e a becéző-név, hanem a név régisége".[6]

Mivel a becenevek gyakorisága könnyűszerrel leolvasható a táblázatokról, itt csupán néhány számszerű adat felsorolására szorítkozom. A női keresztnevek közül 16 beceváltozata van egy névnek (Mária), 15 változata egy névnek, 11 változata 1 névnek. Tíz becealak társul 2, 9 hét, 7 három, 6 kettő, 5 öt, 4 kilenc, 3 hét keresztnévhez. Két-két beceváltozata van 19 keresztnévnek, egyféleképpen becézik 24 keresztnév birtokosát, és nincs becealakja a következő 30 névnek: *Adina, Aliz, Ella, Elza, Emese, Emőke, Erika, Flóra, Franciska, Hermina, Hilda, Ilka, Imeralda, Izabella, Kinga, Lenke, Lilla, Lina, Luca, Marcella, Melánia, Melinda, Mónika, Ráchel, Regina, Réka, Szilvia, Vilma, Viola, Virág.* A férfi keresztnevek közül 11 beceváltozata van 1, 10 egy, 8 három, 7 kettő, 6 négy, 5 hét, 4 hét, 3 tizennégy, 2 tizenhét, 1 harminchat névnek. Nincs becealakja 33 keresztnévnek. Ezek a következők: *Ádám, Adolf, Ákos, Ambrus, Artúr, Bálint, Barabás, Benedek, Demeter, Ede, Előd, Ervin, Ezékiel, Félix, Huba, Illés, Ince, Iván, Jeremiás, Joákim, Jónás, Keresztes, Kristóf, Leó, Máté, Menyhárt, Orbán, Ottó, Pongrác, Rezső, Samu, Tivadar, Viktor.* A jelenség magyarázata kézenfekvő, divatba jövő, illetve nagyon divatját múlt nevekről lévén szó, alacsony gyakoriságuk, önmagukban azonosító voltuk, illetve — a „városias" keresztnevek esetében — a megfelelő beceforma nem ismerése mind közrejátszanak abban, hogy ezeket a keresztneveket alapformájukban használják. Ami meglepő, hogy az új nevekhez még a *-ka, -ke, -cska, -cske* kicsinyítő képzőket se társítják, ami azt jelenti, hogy ha a családon belül becézik is valamiképpen az ilyen divatba jövő nevek viselőit, a szélesebb közösség névhasználatában egyelőre idegen testnek számít a szokatlan keresztnév, a gyűjtő számára pedig lappangó elem maradt az ilyen adat. Tény, hogy összesen 107 keresztnévnek van 2—16 becealakja, miközben egyetlen módon vagy egyáltalán nem becéznek 123 keresztnevet. Ez is a vidék névrendszerében zajló nagy változásokat jelzi, és indokolja egy olyan tájegységi számbavétel elkészítését, amely két névadási korszak határán szinkron metszetben ragadhatja meg a névrendszer átalakulását.

Önmagukban vizsgálva a beceneveket, arra érdemes felfigyelnünk, hogy egy-egy becenévbokor nevei között milyen döntő fölényben van egy-egy tájegységi alapbecenévnek tekinthető név. Az *Ágnes* keresztnévhez tartozó öt becenév közül az *Ági* 44 előfordulásához viszonyítva a többi négy forma mindössze hat személyt nevez meg. Mivel ezt a nevet viszonylag kevéssé becézik — 171 viselője közül mindössze 50-nek van beceneve, ezek is négy személy kivételével az I. és II. korcsoporthoz tartozók —, még nyilvánvalóbbá válik a jelenség egy 15 beceformával rendelkező, gyakran becézett keresztnév, az *Anna* vizsgálata során. A leggyakoribb beceforma az *Annuska* 126 előfordulással, míg a közvetlen következő, az *Anikó* alig 23, a *Nusi* pedig 15 személy beceneve. Természetesen a falvankénti eltérések ebben a viszonylatban is nagyok, hiszen például a *Borbála* 6 becealakjának állításunkat cáfolni tűnő kiegyensúlyozottsága egy-egy falu becenév-preferenciáinak is tulajdonítható — a *Biri* 35 előfordulása közül 21 Oroszhegyről jelzett, a *Borcsa* 40 előfordulásából 30 varsági, a *Bori* szintén oroszhegyi sajátosság, s egyedül a *Boriska* oszlik meg egyenletesen 10 kutatóközpont között —, ám ennek ellenére érdemes megjegyeznünk, hogy az *Erzsébet* név kedvelt becealakja az *Erzsi* (434), illetve az *Erzsike* (219), a *Gizella* becealakjai közül a *Gizi* a leggyakoribb (156), az *Ibolya* esetében az *Ibi* (69) és az *Ibolyka* (31) vezetnek, az *Ilona* leggyakoribb beceformája az *Ilonka* (80), a *Juliannáé* a *Juliska* (143) és a *Jula* (90), a *Kataliné* a

[6] Hajdú Mihály, *Magyar becéznevek* (1770—1970). Bp., 1974.

Kati (135), a *Magdolnáé* a *Magdi* (125), a *Máriáéi* (16 beceforma, 926 személy neve) közül a *Máris* (195), a *Marika* (182), illetve a *Mariska* (170), a *Rozália* becealakjai közül a *Róza* (171), *Rózsa* (99) és *Rózsika* (99), a *Teréz* 9 beceformája közül a *Terézke* (69), a *Veronika* becealakjai közül a *Véri* (156) és *Veronika* (80), és hasonló jelenség tapasztalható a férfi becenevek esetében is. Különösen a rendkívül gyakori, nagyon gyakori és gyakori neveknél figyelhető meg tájegységi szinten egy-egy becenév különleges megterheltsége, ami nagyon gyakran a név becéző értékének — funkciójának — elvesztéséhez vezet. Ez a jelenség eredményezi egyébként a becenévállomány belső mozgását is, a becenevek egy része fokozatosan kiszorul a használatból, helyükbe pedig új, divatos becenevek kerülnek. A női becenevek közül Havasalján a törzsállományhoz tartoznak a következők: *Annuska, Borcsa, Bori, Boriska, Bözsi, Cicelle, Erzsi, Erzsike, Eszti, Giza, Gizi, Ilonka, Ilus, Iluska, Irénke, Jolánka, Juci, Jula, Julcsa, Juli, Juliska, Kati, Kató, Magda, Magdi, Manci, Mari Márika, Marika, Mariska, Nusi, Róza, Rózsi, Rózsika, Sári, Terka, Vera, Véri, Veronka, Zsófi, Zsuzsa, Zsuzsika* (42). Kiszorulóban vannak a következő becenevek: *Ágniska, Amál, Ámál, Ámáli, Aniska, Annók, Annóka, Anuci, Birgita, Biri, Borcsi, Boris, Ceci, Emerenci, Emmike, Iduska, Iluka, Irmus, Julis, Kalári, Kata, Katica, Lidi, Lina, Liza, Marcsa, Mári, Maris, Máris, Máriskó, Nemerka, Otika, Pepi, Pezzsi, Póli, Rebi, Rózáli, Rózsa, Tere, Teré, Terus, Trézsi, Vérike, Vérkó, Véró, Viki, Viktor* (47). A többi 159 becenév az utóbbi évtizedekben került be Havasalja becenévrendszerébe.

A férfinevek törzsállományához tartoznak a következők: *Andris, Anti, Árpi, Bandi, Berci, Dani, Dénkó, Déneske, Domi, Feri, Ferkó, Ferkó, Gabi, Gazsi, Geci, Gergő, Györi, Gyuri, Gyurka, Jancsi, Jóska, Józsi, Laci, Laji, Lázi, Marci, Mártonka, Matyi, Miki, Mózsi, Náci, Pali, Peti, Pista, Pisti, Pistuka, Rudi, Sandi, Sanyi, Simi, Venci, Zakor, Zolti* (43). Kiszorulóban levők a következők: *Ábétke, Álózi, Ándri, Árpók, Balkó, Bandi, Cili, Dani, Denel, Imrike, Fábi, Ferci, Ferus, Gerő, Györke, Imris, Istók, Kákó, Kamilka, Laci* (Lázár névhez), *Lajó, Matyika, Miska, Móka, Mózi, Nándi, Oszi, Petkus, Rafi, Sasi, Suli, Sebi, Sali, Simó, Totyi, Zsiga* (36). 178 név az utóbbi időben jött divatba. 186 a törzsállományhoz, illetve a kiszorulóban levő nevekhez tartozó becenévvel szemben 319 divatba jövő becenév áll, ez a tény azt bizonyítja, hogy Havasalja becenévállománya a nagy átalakulás időszakában van, jelentős mértékben gazdagodott, a dinamika pozitív, a gazdagodás a városi becenévdivathoz való közeledés eredménye.

Mivel a becenevek nyelvföldrajzi megoszlása a keresztnevek nyelvföldrajzi megoszlásának függvénye, nem térek itt ki külön erre a kérdésre. Ugyancsak kénytelen vagyok lemondani a becenévadás korábban már érintett kérdésein túl eső névszociológiai vizsgálatról, ezek ugyanis az egyes falvak névanyagának részletes és konkrét bemutatása nélkül megalapozatlannak tűnnének, amire pedig hely hiányában nem vállalkozhatom.

c) Összefoglalva a kereszt- és becenevek állományára vonatkozó megállapításokat, a következőket mondhatjuk. A tájegység keresztnévállománya változatosnak, gazdagnak tűnő, a 230 elemzett keresztnév között 124 férfi és 106 női név van. Mind a férfi, mind a női nevek átlaggyakorisága egyenes arányban áll az egyes települések lélekszámával. Tájegységi szinten a leggyakoribb női nevek az *Anna, Mária, Margit, Rozália, Ilona* (a gyakoriság felsorolásuk sorrendjében csökkenő), ez az 5 név az összes nők 49,62%-ának keresztneve. A leggyakoribb férfi keresztnevek az *István, Ferenc, Imre, János, József, Dénes*, a 6 keresztnév az összes férfiak 36,47%-ának megnevezésére szolgál. Így a keresztnévállomány gazdagsága csak látszat, a nagyon túlterhelt nevek funkcióját ragadványnév váltja fel. A keresztnévállomány túlterheltségét bizonyítja az is, hogy a törzsállományhoz 122 keresztnév tartozik csupán, miközben a 26 kiszoruló keresztnév helyét 82 új, a névállományba századunkban bekerült név veszi át fokozatosan. Különösen a női nevek között észlelhető a névdivat változása, itt ugyanis a törzsállományhoz tartozó 52 névvel szemben 8 kiszoruló és 46 divatba jövő név áll. A férfi keresztnévállományban nem annyira föltűnő ez a jelenség, a 69 törzsállományba tartozó névhez képest alig 36 új név található, ugyanakkor aránylag sok, 18 keresztnév szorul ki egyre jobban a használatból.

505 becenév — 257 férfi, 248 női — szolgál a 230 keresztnév viselőinek meghittebb megnevezésére. A tájegységi átlaggyakorisági mutató 40,13. Egy keresztnévre 2,19 beceváltozat jut, egy férfi keresztnévnek 2,07, egy női névnek 2,33 beceváltozata

van, jóval több, mint amennyit más tájegységi vizsgálatok hasonló mutatói jeleznek, ami egyrészt a beceformák nagy változatosságát bizonyítja, másrészt pedig fényt vet a tájegység névhasználatának igazi jellegzetességére. Adataink azt bizonyítják, hogy a gyöngédítés, becézés jóval elterjedtebb ezen a vidéken, mint azt eddig hitték, a gunyoros névadás rovására. Természetesen a becenevek használati köre az életkorhoz fordítottan aránylik, a férfiaknál kivételszámba megy a középkorú vagy idős személyek becézése, s ha a nőknél aránylag kevesebb a becézett személyek száma, a becenév viszont élemedettebb korban is megmarad szólítónévként. Különösen a női beceneveknél figyelhetők jól meg a tájegységi szintű — minden vagy szinte minden kutatóponton előforduló alapbecenevek és a csak egyes településekre jellemző sajátos beceváltozatok. Föl kell figyelnünk arra, hogy a vidék becenévrendszere gyökeres átalakulásban van, a törzsállományhoz tartozó 85 — 43 férfi, 42 női — becenév mellett 83 kiszorulóban levő (36 férfi-, 47 női név) és 337 divatba jövő becenevet azonosítottunk (178 férfi-, 159 női név).

III. A kereszt- és becenevek nyelvi alkata

a) Mivel a keresztnevek többségükben idegen eredetűek és nem mutatnak alakszerkezeti tagoltságot, ilyen szempontból itt nem vizsgálom őket.

Havasalja keresztnévállományából 182 név, 79,1% jövevénynév, 36 név, 13,65% eredeti magyar név, 12 név, 5,21% ismeretlen, bizonytalan, vitatott eredetű.

Havasalja keresztnevei között egyetlen mellérendelő összetett név van, az *Annamária*, a fennmaradó 229 jövevénynév alapú női, illetőleg férfi keresztnév a mai nyelvérzék számára keresztnévi funkciójában egyszerű tőszónak minősül.[7]

b) Lévén dolgozatomnak csupán egy része a becenevek aláktani vizsgálata, természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy korlátozott mennyiségű szinkron becenévanyag birtokában az eddigi kutatások kialakította rendszerektől eltérő csoportosítást alkalmazzak. Szabó T. Attila alapvető fontosságú tanulmányai, majd az ő nyomdokain haladó kutatások[8], valamint az eddig legnagyobb mennyiségű becenévanyagra támaszkodó, a Szabó T. Attila-féle rendszerezést tovább bővítő szintézis, Hajdú Mihály könyve (1974) után erre nem volt szükség. Havasalja beceneveinek alaktani vizsgálatakor tehát a szakirodalomban már elfogadott rendszerre alapoztam, indokolt esetben el-eltérve ettől, ugyanakkor mindig szem előtt tartva az összehasonlíthatóság lehetőségének biztosítását.

A) Név végi rövidüléses becenevek.

Havasalja becenevei között viszonylag ritka a rövidüléssel alakult névváltozat. Többségük két szótagú beceforma. A két szótagú nyílt rövidüléses becenevek besorolása régóta vitatott kérdés a szakirodalomban, ugyanis az *i* és *a* végződésű nevek képzős és rövidült formának egyaránt felfoghatók. Történeti vizsgálatok hiányában a legtöbb ilyen becenevet a képzettek közé sorolom, e helyen tehát csak a valóban rövidült változatokat elemzem.

— Két szótagú zárt rövidülések: *Amál, Ámál,* (Amália), *Iboly* (Ibolya), *Viktor* (Viktória), *Zakor* (Zakariás), összesen 5 név, amelyek ma már nem hordoznak kedveskedő, gyöngédítő hangulatot, viselőik idősebbek, ami egyúttal arra is bizonyíték, hogy ez a becenév-alakulásmód már nem aktív.

B) Képzett becenevek.

α) Egyelemű képzők

-a képző. Teljes nevek után nem fordul elő. Rövidüléses névből képez becenevet származékot a *Cicella* (Cecília), *Giza* (Gizella), *Jula, Júlia* (Julianna), *Kata* (Katalin), *Magda* (Magdolna), *Róza, Rózsa* (Rozália), *Vera* (Veronika, Elvira), *Zsuzsa* (Zsu-

[7] Bencédy József — Fábján Pál — Rácz Endre — Velcsov Mártonné, *A mai magyar nyelv.* Bp., 1976.

[8] Szabó T. Attila, *A magyar becenevek alakulásmódjairól.* NyIrk. X (1966), 275—88; uő., *A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században,* NytudÉrt. 59 sz. Bp., 1968; uő., *A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében.* In: Nép és nyelv. Vál. tanulmányok, cikkek. IV. Buk., 1980: 73—101; uő., *Elavult, halódó és élő kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban.* In Nép és nyelv. Vál. tanulmányok, cikkek, IV. Buk., 1980. 102—65; Rácz Endre, *Az ikerítéssel alakult becézőnevek történetéhez.* MNy. LII, 48—52; uő. *Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól.* MNy. LXIII, 292—7; B. Gergely Piroska, *Egy kalotaszegi becenévtípusról,* NyIrK VI, 149—66; uő., *Inaktelke mai személynévrendszere,* NyIrK. XIII, 33—44; XIV, 39—58; XV, 35—50.

zsanna); *Birta* (Bertalan), *Zsiga* (Zsigmond), összesen 12 név esetében. Mivel a *Cicella* egyes vidékeken teljes, önálló keresztnévként él, esetében kétségbe vonják az *-a* végződés képző szerepét, névanyagomban azonban éppenséggel a *Cecíliának* a népi névhasználatban kedveskedő hangulatú beceváltozata, az *-a* ebben az esetben feltétlenül beceképző.

Ikerítéses kiválásos nevek után a *Pista* (István) névben fordul elő. Bár az ilyen nevek esetében számolnunk kell a rövidülésből való származás lehetőségével — történeti névanyag vizsgálata alapján e mellett a keletkezési mód mellett foglal állást Szabó T. Attila — az élő névanyagot vizsgáló leíró szempontú elemzésben ez a név a képzés útján keletkezett becenevek közé kívánkozik, természetesen nem zárva ki az idetartozó nevek rövidüléses keletkezésének lehetőségét sem diakron vizsgálat esetében.

-e, -é képző. Rövidüléses nevek után: *Cicelle* (Cecília), *Örzse* (Erzsébet), *Tere* (Teréz), *Teré* (Teréz), 4 név esetében.

-i képző. Teljes név után egy esetben fordul elő: *Zsolti* (Zsolt). Név végi rövidülések után a legnagyobb megterheltségű becenévképzőként 49 női, 66 férfi, összesen 115 becenevet hoz létre, pl. *Ági* (Ágnes, Ágota), *Ari* (Aranka), *Eni* (Enikő), *Hajni* (Hajnal), *Joli* (Jolán), *Kati* (Katalin), *Mári* (Mária), *Oti* (Otília), *Rózáli* (Rozália), *Trézsi* (Teréz, Terézia > Terézi > Trézsi; l. Szabó T. Attila: NytudÉrt. 67), *Véri* (Veronika), *Zsófi* (Zsófia) stb.; illetve *Albi* (Albert), *Andri* (András), *Anti* (Antal), *Bódi* (Boldizsár), *Déni* (Dénes), *Eli* (Elek), *Fábi* (Fábián), *Gyafi* (Gyárfás), *Györi* (György), *Igni* (Ignác), *Lazi* (Lázár), *Luki* (Lukács), *Rafi* (Rafael). *Szani* (Szaniszló, Sándor), *Szilvi* (Szilveszter), *Zaki* (Zakariás) stb. A női keresztnevek kisebb számának oka valószínű a képző becéző hangulatának napjainkban tapasztalható csökkenése, az, hogy az így képzett név nem mindig tűnik eléggé gyöngédítőnek. A képző az *Emerenci* kivételével anyagomban kizárólag kéttagú névtövekhez járul, az ettől elütő név rövidülése útján keletkezettnek tűnik.

Ikerítéses kiválásos nevek után: *Biri* (Borbála), *Bözsi* (Erzsébet), *Panni* (Anna, Annamária), *Pezzsi* (Erzsébet: Erzsi — Perzsi > Pezzsi; vö. Szabó T. Attila 1966. 281.), *Bandi* (András, Endre), *Pisti* (István), *Pityi* (István), 7 név esetében. A *ty* elem etimologikus ott, ahol mássalhangó-kiesés és palatalizáció következett be (vö. Hajdú, *i.m.* 126).

Csonkulásos nevek után:

Póli (Apollónia), *Tenzi* (Hortenzia), *Frédi* (Alfréd), *Guszti* (Ágoston; idegenből, elsősorban németből való átvétel útján keletkezett, vö. Hajdú, *i.m.* 75.), *Náci* (Ignác), *Tóni* (Antal, németből való átvétel, lásd Hajdú, *i.m.* 152; Szabó T. Attila 1966. 287), 6 név.

Névösszerántással alakult nevek után:

Adi (Aladár). Névösszerántásos becézésen a beceneveknek azt az alakulásmódját érti Rácz Endre (1967. 297.), amelynek eredményeként a kiindulási névnek az első és az utolsó része marad meg, a közepéből néhány hang vagy szótag kiesik, elmarad. A kiesés okai igen különbözőek, legtöbbször nem is lehet biztosan megállapítani.

-ó képző. Rövidüléses nevek után: *Kató* (Katalin), *Véró* (Veronika), *Viktó* (Viktória, *Zénó* (Zenóbia), *Ignó* (Ignác), *Lajó* (Lajos), *Simó* Simon), 7 név.

Becenévként használt köszó után: *Babó* (Anna). Feltehetőleg a *Baba* köznévi alapú becenév rövidült és képzett alakváltozata.

Kis megterheltségű képző, a vele alakult nevek közül csak a *Kató, Zénó* és az *Ignó* használatos a legfiatalabb nemzedék becézésére. Nincs kizárva az idesorolt becenevek rövidüléses alakulásának lehetősége sem.

-ő képző. Rövidüléses nevek után: *Gergő* (Gergely), *Gerő* (Gergely), 2 név. Kis megterheltségű beceképző, mindössze kétszer fordul elő a Gergely név továbbképzéseként.

-u képző. Rövidüléses nevek után: *Zitu* (Zita), *Bélu* (Béla), *Gézu* (Géza), *Gyulu* (Gyula), *Pityu* (István), 5 név. A *ty* elem etimologikus ott, ahol mássalhangzókiesés és palatalizáció következett be.

Kis megterheltségű, valószínűleg városi hatásra divatba jövő beceképző, ugyanis főként a fiatal nemzedék tagjai körében élnek a vele alakult becenévváltozatok.

β) Többelemű képzők

A több hangból álló képzők mássalhangzó elemük alapján két fő csoportra oszthatók, egy mássalhangzós és több mássalhangzós képzőkre.[9]
Egy mássalhangzós képzők:

c-típusú képzők:

-ca képző. Az *Ica* (Ilona) névben fordul elő csupán.

-ci képző. Rövidüléses nevek után: *Anci* (Anna), *Joci* (Jolán), *Juci* (Judit, Julianna); *Bénci* (Benjámin), *Ferci* (Ferenc), *Geci* (Gergely), *Inci* (Ignác), *Jenci* (Jenő), *Laci* (László, Lázár), *Marci* (Márton), *Venci* (Vencel); 11 névben föllelhető képző.

Csonkult nevek után: *Berci* (Albert).

Kis megterheltségű beceképzőnek számít Havasalján, kivéve a *Juci, Berci, Ceci, Laci* és *Marci* beceváltozatokat, amelyeknek a mai nyelvérzék számára alig van kedveskedő, becéző hangulatuk. A többi becenevet főként a gyermekek megnevezésére használják.

-có képző. *Jocó* (József). A legfiatalabb korosztályhoz tartozókat nevezik meg ezzel a beceváltozattal.

-ica képző. Rövidüléses nevek után: *Ágica* (Ágnes), *Katica* (Katalin), *Olgica* (Olga). Csak három női névben fordul elő a képző, és érdekes az életkorok szerinti megoszlása is. Míg a *Katica* csak az idősebb nemzedékhez tartozók beceneve, addig a másik két beceváltozat kizárólag a fiatalabbak becézésére szolgál.

-ici képző. *Ibici* (Ibolya) és talán a *Mici* (Mária) becenevek alakultak ezzel a játékos hangulatot is árasztó képzővel. Az utóbbi Hajdú Mihály véleménye szerint (*i.m.* 89.) a német *Mizzi* átvétele is lehet.

-óci képző. *Jákóci* (Jakab). Iskoláskorú gyermek játékos hangulatú beceneve.

-uci képző. *Anuci* (Anna), *Iluci* (Ilona). Az első egy idős nő, a második egy gyermek beceneve.

Cs-típusú képzők:

-csa képző. *Borcsa* (Borbála), *Julcsa* (Julianna). *Marcsa* (Mária). A két első becenév mindenik, a *Marcsa* csak a legidősebb nemzedékben fordul elő egy alkalommal.

-csi képző. *Borcsi* (Borbála), *Ircsi* (Irén), *Tercsi* (Teréz); *Bircsi* (Bertalan ~ Birtalan tájnyelvi alakváltozatából), *Dencsi* (Dénes), *Jancsi* (János), *Karcsi* (Károly), *Lajcsi* (Lajos). Összesen 9 becenévben fordul elő. Nők körében kisebb a képző megterheltsége, mint a férfiaknál.

-csu képző. *Vercsu* (Veronika). Egyetlen gyermek megnevezésére szolgáló beceváltozat.

D-típusú képzők:

-di képző. *Adi* (Albert, Aladár) *Dodi* (Domokos). Az *Adi* (Aladár) névösszerántással és *-i* képzővel keletkezett alakváltozatnak is fölfogható, míg a *Dodi* (< Domokos) játszi, gyermeknyelvi babusgató névből a név eleji mássalhangzó megismétlésével és *-i* képzővel is keletkezhetett.

K-típusú képzők:

Igen elterjedt, erőteljes becéző, kedveskedő hangulatú beceképzők tartoznak ebbe a csoportba.

-ka képző. Teljes nevek után: *Adélka* (Adél), *Ágniska* (Ágnes ~ Ágnis tájnyelvi), *Hajnalka* (Hajnal), *Jolánka* (Jolán), *Juditka* (Judit), *Margitka* (Margit), *Matildka* (Matild); *Álmoska* (Álmos), *Andorka* (Andor), *Áronka* (Áron), *Balázska* (Balázs), *Bernátka* (Bernát), *Dávidka* (Dávid), *Istvánka* (István), *Kamilka* (Kamil), *Károlyka* (Károly), *Lajoska* (Lajos), *Mártonka* (Márton), *Miklóska* (Miklós), *Nándorka* (Nándor), *Vilmoska* (Vilmos). Hét női és 14 férfinévhez járult a képző, tehát valamivel gyakoribb a férfinevek körében. Eleven, kedveskedő, babusgató a hangulata, a vele alakult beceneveket túlnyomó többségükben gyermekek és fiatalok megnevezésére használják.
Rövidüléses nevek után: *Amálka* (Amália), *Ibolyka* (Ibolya), *Ilonka* (Ilona), *Jukka* (Judit), *Jutka* >*Jukka*, a *k* elem geminálódása útján jöhetett létre a gyermek-

[9] Bach Adolf, *Deutsche Namenkunde*. Band I/1,2. Die deutschen Personennamen. Heidelberg, 1952. I/2. 130.

nyelvben a hosszú mássalhangzós képzőváltozat), *Jutka* (Judka < Judit), *Róka* (Rozália), de a köszző is indukálhatta (vö. Hajdú, *i.m.* 101), *Terka* (Teréz), *Veronka* (Veronika), *Viktorka* (Viktória), *Zsuzska* (Zsuzsanna); *Gyurka* (György), *Jóska* (József), *Móka* (Mózes). Összesen 13 becenévben fordul elő. E képző valamivel gyakrabban járul a rövidült női, mint az ugyancsak rövidült férfinevekhez (vö. Hajdú, *i.m.* 100).

Más alakváltozást is szenvedett tövek után: *Nemerka* (Emerencia), amely feltehetően ikerítéses kiválás útján keletkezett: *Emerka* ~ *Nemerka* > *Nemerka*.

A *-ka* képző becéző hangulata a teljes nevek után erőteljesebb, mint a rövidült tövek után. A képzőnek teljes nevek utáni használata városi hatást enged sejtetni.

-ke képző. Teljes nevek után: *Ágneske* (Ágnes), *Editke* (Edit), *Elizke* (Eliz), *Gyöngyike* (Gyöngyi), *Gyöngyvérke* (Gyöngyvér), *Irénke* (Irén), *Szerénke* (Szerén); *Albertke* (Albert), *Abétke* (Albert), a mássalhangzó-torlódást feloldó forma, *Déneske* (Dénes), *Dezsőke* (Dezső), *Elemérke* (Elemér), *Emilke* (Emil), *Ernőke* (Ernő), *Fülöpke* (Fülöp), *Gellértke* (Gellért), *Győzőke* (Győző), *Ignácka* (Ignác), *Jánoska* (János), *Jenőke* (Jenő), *Lehelke* (Lehel), *Lőrincke* (Lőrinc), *Péterke* (Péter).

A *-ke* képző éppúgy több teljes férfinévhez (16) járul, mint teljes női névhez (7), akár a *-ka* képző. Becejellege erős, a vele alakult becenevek főként gyermekek megnevezésére szolgálnak. Növekvő népszerűségű, akár a *-ka* képző, a folyamatot a városi névhasználat hatása eredményezi.

Rövidüléses nevek után: egyedül a *Györke* (György) beceváltozatban fordul elő, amelyet egy idősebb személy megnevezésére használnak. Ikerítéses kiválásból létrejött név után: Böske (Erzsébet).

-kó képző. Rövidüléses nevek: *Vérkó* (Veronika), *Zsuzskó* (Zsuzsanna); *Árkó* (Áron), *Balkó* (Balázs), *Dekó* (Dénes), *Ferkó* (Ferenc), *Kákó* (Károly), *Lajkó* (Lajos), *Matykó* (Mátyás), *Sankó* (Sándor). Összesen 10 névhez jut.

A képző használata gyakoribb rövidüléses férfinevek, mint női nevek után. Az egy szótagú nyílt rövidülések után, ha fiatal a megnevezett személy, becéző jellege van — *Dekó* —, az idősebb névviselő esetében — *Kákó* — viszont gúnyos hangulatot áraszt.

-kő képző: *Ferkő* (Ferenc).

-ók képző: *Annók* (Anna); *Árpók* (Árpád), *Istók* (István). Nincs kedveskedő, gyöngédítő szerepe, mindenik név viselője a legidősebb nemzedékhez tartozik.

-ika. Rövidüléses nevek után: *Ágika* (Ágnes), *Dórika* (Dóra), *Gabika* (Gabriella), *Gizike* (Gizella), *Hajnika* (Hajnal), *Julika* (Julianna), *Katika* (Katalin), *Klárika* (Klára), *Lujzika* (Lujza), *Magdika* (Magdolna), *Márika* (Mária), *Marika* (Mária), *Matika* (Matild), *Ótika* (Otília), *Ottika* (Otília), *Rozika* (Rozália), *Rózsika* (Rozália), *Sárika* (Sára, Sarolta), *Valika* (Valéria), *Zelike* (Zelma), *Zsófika* (Zsófia), *Zsuzsika* (Zsuzsanna); *Adika* (Adorján), *Antika* (Antal), *Árpika* (Árpád), *Atika* (Attila), *Attika* (Attila), *Csabika* (Csaba), *Domika* ~ *Danika* (Domokos), *Gabika* (Gábor), *Gazsika* (Gáspár), *Gusztika* (Gusztáv), *Gyafika* (Gyárfás), *Gyurika* (György), *Gyuszika* (Gyula), *Janika* (János), *Józsika* (József), *Lajika* (Lajos), *Lazika* (Lázár), *Matyika* (Mátyás), *Mózsika* (Mózes), *Oszika* (Oszkár), *Palika* (Pál), *Robika* (Róbert), *Sanyika* (Sándor), *Zolika* (Zoltán), *Zoltika* (Zoltán).

Néveleji csonkulással keletkezett nevek után: *Nácika* (Ignác). Ikerítéses kiválásos nevek után: *Pannika* (Anna), *Bandika* (András). Becenévként használt köznév után: *Babika* (Irma). A baba köznév rövidült és képzett változata.

Az *-ika* egyike a legnépszerűbb, valóban kedveskedő, becéző funkciójú becéző-képzőknek. Viszonylag nagy megterheltségű, 21 rövidüléses női és 24 hasonló férfi keresztnévhez járul, és összesen 45 becenevet hoz létre. Főleg gyermekeket neveznek meg vele. Minden alkalommal erőteljes becéző jellege van.

-ike képző. Rövidüléses nevek után: *Cecike* (Cecília) *Emmike* (Emília), *Emike* (Emília), *Erzsike* (Erzsébet), *Esztike* (Eszter), *Évike* (Éva), *Gizike* (Gizella), *Ibike* (Ibolya), *Ilike* (Ilona), *Pirike* (Piroska), *Rebike* (Rebeka), *Terike* (Teréz), *Timike* (Tímea), *Tündike* (Tünde), *Vérike* (Veronka), *Zelike* (Zelma); *Ferike* (Ferenc), *Emrike* (Imre ~ *Emre* tájnyelvi), *Imike* (Imre), *Imrike* (Imre), *Levike* (Levente), *Petike* (Péter), *Szilike* (Szilveszter), *Tibike* (Tibor), *Vencike* (Vencel), *Vincike* (Vince).

Néveleji csonkulással keletkezett nevek után: *Mesike* (Emese); *Milike* (Emil).

Ikerítéses kiválásos nevek után: *Bözsike* (Erzsébet), *Pistike* (István).

Az *-ike* képző, hasonlóan az *-ikó*-hoz, eleven, népszerű, 15 rövidüléses női, 9 szintén rövidüléses férfi keresztnévhez járul, némelyikből, mint például az *Imréből*, három becenévváltozatot is képezvén. Gyöngédítő, babusgató jellege szinte kivétel nélkül érvényesül, jóllehet túlnyomórészt a fiatalok megnevezésére szolgálnak a vele alakult névváltozatok. A két csonkulásos és ugyanennyi ikerítéses kivilásos névben még fokozottabban érvényesül a képző becéző jellege.

-ikó képző. *Anikó* (Anna, Annamária).

-óka képző. *Annóka* (Anna), *Edóka* (Edit), *Katóka* (Katalin); *Simóka* (Simon). Ikerítéses kiválásos nevek után: *Nanóka* (Janóka > Nanóka). Az *Annóka* kivételével mindenik beceváltozat kiskorúak beceneve, ami azt bizonyítja, hogy az *-óka* képző becéző jellege eleven.

-uka képző. *Csilluka* (Csilla), *Etuka* (Etelka), *Iduka* (Ida), *Iluka* (Ilona), *Rituka* (Rita), *Zituka* (Zita); *Béluka* (Béla), *Gézuka* (Géza). Csonkult és rövidült nevek után: *Riuka* (Annamária, Mária > Ria).
Ikerítéses kiválásos nevek után *Pistuka* (István), *Pityuka* (István). Nyolc alkalommal rövidüléses nevekhez járul, ebből 6 női és 2 férfinév, háromszor pedig más alakváltozást is szenvedett nevek után fordul elő az *-uka* képző. Becéző hangulata teljesfokú.

N-típusú képzők:

-nyi képző: *Manyi* (Mária, Margit). Főként a Margit keresztnév becézőjeként elterjedt beceváltozat.

S-típusú képzők:

-si képző. *Misi* (Mihály), *Sasi* (Sándor). A települések nagy részében ismert *Misi* becenév mellett a *Sasi* csak egyetlen személy megnevezésére szolgál, feltételezhető, hogy játékos, gyermeknyelvi képződményről van szó.

-su képző. *Misu* (Mihály). Egyetlen személy beceneve.

-is képző. *Boris* (Borbála), *Julis* (Julianna), *Maris* (Mária), *Máris* (Mária); *Andris* (András), *Imris* (Imre). Öt keresztnévből 6 becenevet képez. Többnyire rövidült női nevekhez járuló képző. Az így alakult becenevek az Andris kivételével mind az idősebb nemzedékek megnevezésére szolgálnak. A *Maris* csak egyetlen személy beceneve, a hosszú magánhangzós tőváltozatához járult *-is* képzős becenév, a *Máris* viszont 11 kutatóponton 195 idősebb személy beceneve. Az *-is* képzős becenevek az *Andris* kivételével elvesztették gyöngédítő, becéző funkciójukat.

-us képző. *Annus* (Anna), *Bertus* (Berta), *Etus* (Etelka), *Gizus* (Gizella), *Ilus* (Ilona), *Irmus* (Irma), *Magdus* (Magdolna), *Terus* (Teréz); *Bélus* (Béla), *Ferus* (Ferenc), 10 név.
A képző főként női beceneveket képez, amelyek megterheltsége eléggé változatos. Míg az *Annus, Etus, Ilus, Magdus* elterjedt becenevek, addig a *Bertus, Gizus, Irmus, Bélus, Ferus* egészen ritka becenevek. A képző gyöngédítő, babusgató hangulata csökkent értékű. Többségükben újabb képzők hozzákapcsolásával *(-uska)* válnak ismét becéző jellegűekké az így alakult becenévváltozatok.

-usi képző. *Nusi* (Annus < Anna).

Sz-típusú képzők:

-szi képző. *Gyuszi* (Gyula).

-Ty-típusú képző:

-tyu. Mityu (Miklós). Játékos hangulatú nevet képez, talán a *Pityu* hasonlóságára jött létre elvonás, illetőleg részleges adaptáció révén.

Két mássalhangzós képzők:

Első mássalhangzójuk *-o-*

c + *k*-típusú képzők:

-cka képző. *Jucka* (Julianna).

-cika képző. *Jucika* (Julianna); *Lacika* (László), *Marcika* (Márton), 3 név.

-cike képző. *Jencike* (Jenő); csonkult név után: *Bercike* (Albert), 2 név.

-cuka képző. *Icuka* (Ilona).

-cóka képző. *Jocóka* (József).

Első mássalhangzójuk *-cs-*

Első mássalhangzójuk *-cs-*

-cska képző. *Elvirácska* (Elvira).

-cske képző. *Endrécske* (Endre), *Ernőcske* (Ernő), *Imrécske* (Imre).

-csika képző. *Jancsika* (János), *Karcsika* (Károly), *Lajcsika* (Lajos).

-csike képző. *Dáncsike* (Dénes).
E csoportot Havasalján mindössze a *cs* + *k*-típusú képzők képviselik. Feltűnő, hogy egy név, az *Elvirácska* kivételével a képzők minden esetben férfiaktól viselt, két szótagú teljes nevekhez vagy ezek rövidült változatához kapcsolódnak. Kedveskedő, babusgató funkciójuk teljes körű, viselőik a legfiatalabb nemzedék tagjai.
Első mássalhangzójuk *-k-*.
-kus képző. *Petkus* (Péter). Egyetlen személy viselte gúnyos hangulatú nevet eredményez.
Első mássalhangzójuk *-n, -ny.*
n + *c* típusú képzők *(-nci, -ncu).*
Inci (Irén), *Manci* (Margit, Mária); *Lenci* (Levente, László); *Encu* (Emma), 4 név. Legelterjedtebb *n* + *c* típusú képzővel alakult becenév a *Manci* (< Margit), amelynek becéző hangulata csaknem teljesen elavult, noha zömében a fiatalabb nemzedékhez tartozó személyek viselik. A többi ily módon alakult becenév egy-egy személy neve, tehát játékos, olykor gyöngédítő hangulatú, újabban keletkezett beceváltozat.
n + *k*-típusú képzők:
-nyika képző. *Manyika* (Margit).
-inka képző. *Katinka* (Katalin).
Csak női nevekhez járul ez a képző, kedveskedő hangulata teljes értékű.
Első magánhangzójuk *-s-*
s + *k* típusú képzők
-ska képző. *Miska* (Mihály), *Móska* (Mózes), 2 név.
-iska képző. *Aniska* (Anna), *Boriska* (Borbála), *Juliska* (Julianna), *Mariska* (Mária); *Andriska* (András), 5 név.
Általában kedveskedő hangulatú neveket képeznek, noha az így alakult nevek becéző funkciója kezd elhomályosodni. Az *Aniska* név gúnyos színezetű.
-iske képző. *Imriske* (Imre).
-iskó képző. *Máriskó* (Mária).
-uska képző. *Annuska* (Anna), *Bertuska* (Berta), *Emmuska* (Emma), *Etuska* (Etelka), *Iduska* (Ida), *Iluska* (Ilona), *Irmuska* (Irma), *Magduska* (Magdolna), *Mártuska* (Márta); *Barnuska* (Barna), *Béluska* (Béla), 11 név.
Jóllehet az így alakult becenevek többnyire fiatalabb személyek megnevezésére szolgálnak, többségük mégis kissé divatjamúltnak tűnik, mert elsősorban az idősebbek használják az *-uska* képzős beceneveket. Ha férfi keresztnevek rövidült változatához járul a képző, akkor megmarad becéző, gyöngédítő jellege.
-sike képző. *Misike* (Mihály).
-suka képző. *Misuka* (Mihály).
Mindkét képző *(-sike, -suka)* megőrizte becéző jellegét, az utóbbi ugyanakkor erősen családias színezetű is.
Három mássalhangzós képzők:
n + *c* + *k* típusú képzők:
-ncika képző. *Mancika* (Margit).
-ncike képző. *Incike* (Imola).

γ) Néveleji csonkulásos becenevek

Az ide tartozó becenevek teljes keresztnévi alakjukhoz viszonyítva első, kezdő szótagjukban vagy szótagjaikban csonkulást mutatnak. Legtöbbször a már rövidült, olykor pedig a rövidüléses és képzős nevek csonkulnak tovább. A teljes keresztnevek csonkulásai ritkák.
Puszta névcsonkulások:
Egy szótaggal csonkuló nevek: *Liza* (Eliza), *Nuci* (Anna), feltehetőleg az *Anna* keresztnév *Annuci* becealakjának csonkulásos változata; *Ria* (Mária), *Zsóka* (Erzsóka), összesen 4 név.
Két szótaggal csonkuló nevek: *Ella* (Gabriella), *Lina* (Karolina), 2 név.
Három szótaggal csonkuló nevek: *Ria* (Annamária).
Csonkulásos és másfajta módosulásos nevek:
Az alábbi neveket elsősorban csonkulásuk minősége alapján elemezem, egyéb módosulásaikat (rövidülés, képzés stb.) részletesebben a megfelelő helyen vizsgálom.
Egy szótaggal csonkuló nevek: *Mesike* (Emese), *Nusi* (Annus), *Nusika* (Anna > Annus > Nusika), *Póli* (Apollónia), *Riuka* (Mária), *Tenzi* (Hortenzia); *Berci, Bercike*

(Albert), *Frédi* (Alfréd), *Guszti* (Ágoston), *Náci, Nácika* (Ignác), *Milike* (Emil), *Tóni* (Antal). A *Tóni* németből való átvétel.

Összesen 21 csonkulásos becenevet sikerült kimutatni Havasalja névanyagából, ez az összes beceformák 4,15%-át teszi ki. A nevek fele, 10 név azonban egészen kis megterheltségű, ezek egyetlen személy megnevezésére szolgálnak: *Lina, Liza, Mesike, Nuci, Póli, Ria, Riuka, Tenzi; Frédi, Milike.* Ide kell sorolni még a csupán két, fiatal személy viselte *Zsóka* becenevet is, amely divatba jövő név a vidéken. Tehát összesen 9 általánosan ismert és használt csonkulásos beceforma élt gyűjtésem idején a vizsgált névállományban, ami arra enged következtetni, hogy Havasalján egyelőre kis hatósugarú névalakítási mód a név eleji csonkulás.

Δ) Ikerítéses kiválásos becenevek

B- előmássalhangzóval alakuló becenevek: *Biri* (Borbála, Brigitta), *Böbe* (Erzsébet), feltehetően az Erzse ~ Örzse — Bözse > Böbe folyamat eredményeként, *Böske, Bözsi, Bözsike* (Erzsébet); *Bandi* (András, Endre), *Bandika* (András), 7 név.

C- előmássalhangzóval alakuló becenevek: *Cili* (Szilveszter, Szili-Cili).

N- előmássalhangzóval alakuló becenevek: *Nemerka* (Emerencia > Emerka -Nemerka); *Nanóka* (János, Janóka-Nanóka).

P- előmássalhangzóval alakuló becenevek: *Panni* (Anna, Annamária), *Pezzsi* (Erzsébet, Erzsi-Perzsi > Pezzsi), *Pötyi* (Erzsébet), valószínűleg a Bödi ~ Bögyi variánsaként keletkezett (vö. Hajdú, *i.m.* 126), de létrejöhetett, feltételezésem szerint, az Erzsi-Perzsi hangalaki változataiból: Pöndzsi, Pörzsi, Pözzsi. Ezekre nézve lásd Szabó T. Attila 1966. 281); *Pista, Pisti, Pistike, Pistuka, Pityi, Pityú, Pityuka* (István).

Összesen 21 név, a nevek 4,15%-a ikerítéses kiválásos becenév. Közülük a következő öt név: *Böbe, Pezzsi, Pötyi; Nanóka, Pityi* egy-egy személy becézésére szolgál. A *Pezzsi* kivételével mindenik név fiatalok, túlnyomórészt gyermekek beceneve.

E) Hangcsoport-ismétléses becenevek

Néveleji hangcsoportot ismétlők: *Dédé* (Dénes).
Névbelseji hangcsoportot ismétlők: *Cici* (Cecília).
Keresztnévtől független hangcsoport-ismétléses becenevek: *Cici* (Gizella, Margit).

Az első mássalhangzó megismétlése a név belsejében: *Lali* (Lajos), *Sasi* (Sándor), *Dodi* (Domokos), de fölfoghatók a Lajos > Lala, Sándor > Sasa, Domokos > Dodo hangcsoport-ismétléses becenevek képzős változatainak is.

Z) Névösszerántosos becenevek

Adi (Aladár).

H) Köznévi alapú becenevek

Baba, Babi, Babika, Babó, Babuci, Buba, Bubuska, Csöpi, Szöszi; Öcsi, Öcsike, 11 név.

K) Kölcsönnév alapú becenevek

Médi (Mária), *Pepi* (Józefa).

O) Névcserék

Önálló keresztnév válik becenévvé: *Andor* (András).

Hangalaki hasonlóságon alapuló névcsere: *Ella* (Elvira), *Juci* (Judit), *Lina* (Ilona), *Manci* (Mária), *Mari* (Margit), *Sári, Sárika* (Sarolta); *Kari* (Kálmán), *Laci* (Lázár), *Lenci* (László), 10 név.

A fenti becenévcseréket valószínűleg a több-kevesebb hangzásbeli hasonlóság indukálhatta. A „gazdát cserélt" becenév rendszerint kezdőhangjában, illetve -hangcsoportjában egyezik a keresztnévvel, kivételnek számít ez alól esetünkben a *Lina < Ilona.* A *Lenci* feltehetően a *Levente* becealakjából vált névcsere útján a *László* becealakjává.

Lánybecenév válik fiú becenévvé: *Pötyi* (Dénes). A többnyire, legalábbis gyűjtőterületem névanyagában az Erzsébet beceváltozataként ismert *Pötyi* egy esetben fiúgyermek becenevévé válik. Családias, játékos névcsere is lehet.

m) Az eddigi csoportokba be nem sorolható nevek: *Álózi* (Alajos, de lehet németből való átvétel is; vö. Alois, Alojz, Álózi); *Lenci* (László), lehet névcsere a Levente — Lenci alapján; *Suli* (Sándor) feltételezhető benne az *-uli* képző.

Összefoglalva a Havasalja beceneveinek alaki rendszeréről mondottakat, a következő képet kapjuk: A tájegység beceneveinek döntő többsége, 442 név, 87,52% képzett becenév. A legnagyobb megterheltségű képző az *-i*, 129 becenevet, a teljes állomány 25,54%-át, a képzett beceneveknek szinte harmadát, 29,18%-át ezzel a képzővel alkotják, a képző havasalji helye megfelel a szakirodalomban jelzettnek (Hajdú 1974. 146.). Abban is egyezik a Havasalján tapasztalható kép az általánossal, hogy ezen a területen is ez a képző járul legtöbbször a legnagyobb megterheltségű nevekhez, pl. *Kati, Rózáli, Véri, Feri, Gabi, Pali* stb.

Az egyelemű képzők közül jelentékenyebb még az *-a*, amely 13, viszonylag nagy megterheltségű becenevet, a képzett becenevek 2,94%-át hozza létre. A többi egyelemű képző, az *-ó, -ő, -e, -é, -u* kis megterheltségű.

A többelemű képzők közül a *k*-típusúak a legnagyobb megterheltségűek. Legnépszerűbb az *-ika* képző, amely 51 becenévben (11,53%) fordul elő. Ezt követi gyakorisági sorrendben a *-ka* (36 becenév, 8,14%), az *-ike* (30 becenév, 6,78%), a *-ke* (25 becenév, 5,65%), az *-uka*, illetve *-uska* (11 becenév, 2,48%), majd a *-kó* képző (10 név, 2,26%) és végül a kis megterheltségű többi *k*-típusú képző. A Hajdú Mihálytól vizsgált becenévanyagban „... előfordulási arányuk ma megközelíti az *-i* képzős becenevekét..." (*i.m.* 146.), Havasalján viszont az ezzel a képzőcsoporttal alakult becenevek száma túlhaladja az *-i* képzős becenevekét — 173 becenév, az állomány 39,14%-a tartozik ide — az így alakult becenevek megterheltsége is nagy, részemről ebben látom Havasalja becenévrendszerének egyik legjellemzőbb sajátosságát más tájegységekhez képest. Az idézett munkában közzétett térképvázlatokon történeti viszonylatban kirajzolódik a képzőcsoport részesedési arányának növekedése nyugatról kelet felé haladva, feltehetőleg ez a jelenkori névanyagban is kimutatható lesz, Havasalja mindenképpen a képzőcsoport előfordulásának egyik fontos területe.

A *c*- és *cs*-típusú képzők összesen 51 becenévben (11,76%) fordulnak elő. Arányuk szintén jóval magasabb a Hajdútól jelzettnél, valószínű ez is helyi sajátosság. Leggyakoribb közülük a *-ci*, illetve a *-csi* képző (12, illetve 9 név, 2,71, illetve 2,03%). A testesebb képzőváltozatok, amelyeknek a *-ka, -ke* képzők is részei, erőteljesebben becéző funkciójúak.

Az *s*-típusú képzők 42 becenévben, a nevek 9,50%-ában találhatók meg. A vizsgált anyag igazolni látszik Hajdúnak azt az állítását, hogy e képzőtípus visszaszorulóban van, még akkor is, ha a *-ka, -ke* képzők bekapcsolódásával pillanatnyilag jó néhány így képzett becenév becéző értéke magas, pl. az *-uska* képzővel 11 becenevet, a teljes állomány 2,48%-át alkotják.

A többi egy, kettő, illetve három mássalhangzós képző megterheltsége nem számottevő.

Havasalja beceneveinek alakulásmód szerinti csoportosítása az adott becenévalakulásmód gyakorisága szerint a következő: a képzett becenevek után az ikerítéses kiválásos, illetve a néveleji csonkulásos becenevek a leggyakoribbak (21—21 becenév, 4,15—4,15%), majd a köznévi alapú becenevek következnek (11 név, 2,17%). Ugyanennyi becenév keletkezett névcserék útján, hangcsoportismétléssel 7 keresztnévből ötféle becenév (0,99%) jön létre, s ugyanennyi a név végi rövidüléssel alakult becenevek száma is. Kölcsönnév alapú becenév 2 van — 0,39% —, névösszerántásos becenév 1 fordul elő — 0,19% —, 3 becenév — 0,59% — pedig egyik csoportba sem sorolható be. Mivel a képzett becenevek egy részénél a képzés az alapnév különböző alaki módosulásaival járt együtt, az ilyen neveket mind a képzett, mind a más alaki módosulást szenvedett nevekhez besoroltam, emiatt az összesítés meghaladja az állomány bemutatásakor jelzett értéket.

c) Mivel szókészlettani szempontból csak az eredeti magyar keresztnevek vizsgálhatók, e helyen mindössze 8 férfi, illetve 7 női keresztnevet, összesen 15 nevet, az állomány 6,52%-át elemzem. Ezek megoszlása a belső nyelvváltozatok szerint, illetve az élő nyelvi használathoz viszonyítva a következő:

— 13 név (86,66%), az *Álmos, Barna, Előd, Győző, Lehel, Szilárd, Aranka, Csilla, Hajnal, Ibolya, Tünde, Viola, Virág* nevek alapja irodalmi nyelvi szó.
— Fogalmi archaizmus az alapja a *Levente* névnek (1 név, 6,66%).
— Szakszói alapú 1 név: *Gyula* (Tört. 6,66%).

A becenevek között még a keresztneveknél is kevesebb szókészlettani szempontból elemezhető nevet találtam, a havasalji becenévállománynak mindössze 13 neve, a nevek 2,57 százaléka minősíthető ilyen összefüggésben (3 férfi, 10 női becenév).

— Irodalmi nyelvi szó az alapja 10 névnek (78,92%), ezek közül alapszó 5 (38,46%), *Baba, Csöpi, Szöszi; Öcsi, Totyi;* a többi ezeknek továbbképzett változata (38,36%).
— Két név alapja tájszó (15,38%), ezek közül a *Buba* (1 név, 7,69%) alapszó, a *Bubuska* ennek továbbképzett változata (1 név, 7,69%).
— Rétegnyelvi, ezen belül gyermeknyelvi 1 név, a *Cici* (7,69%) (MMNy., 1976. 478.).

d) Idegen nevek Havasalja névrendszerében

Előbb kihagytam Havasalja személyneveinek szókészlettani elemzéséből az idegen, bizonytalan eredetű neveket, elemzésem végén azonban szükségesnek éreztem röviden kitérni erre a kérdésre is, hiszen erre kötelez a szókészlettani elemzés szempontjainak következetes alkalmazása, másrészt pedig a névtan hagyományos gyakorlata, amely nem hagyja figyelmen kívül a névrendszert színesítő, az interetnikus kapcsolatokra rávilágító, nem magyar eredetű névelemeket sem. Részletes, kimerítő vizsgálatra történeti adatok híján, illetve a dolgozat szinkron jellege miatt természetesen nem vállalkozhattam.

Már a nevek alakszerkezeti vizsgálata során megállapítottam, hogy a keresztnevek 80,86%-a jövevényszó (a női nevek 82,07, a férfinevek 79,83%-a), lévén azonban ezek a nevek már szerves részei a magyar személyrendszernek, nem tartottam itt szükségesnek részletes osztályozásukat, nyelvi eredetük ugyanis gyakorlatilag közömbös a név mai viselői számára, mivel a keresztnév etnikummeghatározó jellege nemzetiségileg homogén területen elhanyagolható.

Havasalja becenevei között szinte alig akad nem magyar eredetű becenév, 8 név, a teljes állomány 1,58%-a ilyen, négy női és ugyanannyi férfi becenév minősíthető jövevényelemnek. Közülük legtöbb (5 becenév) német eredetű: *Pepi* (Jozefa), *Mici* (Mária); *Guszti* (Ágoston, Gusztáv), *Frédi* (Alfréd), *Tóni* (Antal). Valamennyi az eredeti német, illetve magyar keresztnév adekvát beceneve (vö. Hajdú 1974. 185—89). A *Nuci* (Anna), illetve *Misu* (Mihály) becenevek feltehetően román hatásra keletkeztek, viselőik fiatalok. A *Médi* (Mária) angol eredetű becenév, jellegzetes divatnév, bár nem zárható ki esetében a német közvetítés sem, a nevet napjainkban pl. a szászok következetesen használják a Mária becealakjaként.

IV. A kereszt- és becenevek jelentéstani rendszere

a) Mivel keresztneveink nagy többsége morfológiailag tagolatlan, köznévi fogalmi jelentésű szóhoz ma már nem kapcsolható nyelvi jel, ez a névcsoport jelentéstani szempontból csak a szemponttörés kockázatának vállalásával lehetne elemezhető, egy ilyen jellegű vizsgálat ugyanis történeti szempont bevezetését feltételezné, eredet szerinti osztályozásra redukálva a jelentéstani vizsgálatot. A magyar névtani szakirodalomban általában Berrár Jolán[10] csoportosítási rendszerét alkalmazzák, legyen szó akár jelentéstani, akár eredet szerinti osztályozásról. Mivel a keresztnév még a családnévnél is kevésbé közvetlenül kapcsolódik a személy valamilyen tulajdonságához vagy vele kapcsolatos körülményhez, mivel keresztnévrendszerünk legnagyobb része a magyar nyelvben jelentést nem hordozó jövevényelem, amely ily módon éppenséggel nem jelentéstartalma alapján határozza meg a keresztnévadást, részemről itt mellőzöm a keresztnevek jelentéstani csoportosítását, visszautalva egyfelől a keresztnevek nyelvi alkatával foglalkozó fejezet alaktani sajátosságokat elemző részéhez, másfelől pedig — lévén a keresztnév hangulati elemek hordozója is, amelyeknek az egyénre gyakorolt hatása elsősorban a névdi-

[10] Berrár Jolán, *Női neveink 1400-ig.* Bp., 1952.

vatban jut kifejezésre — Havasalja keresztnévállományának bemutatásához, ahol a név-divat legáltalánosabb vonatkozásait is tárgyalom.

b) A becenevek funkcionális szerepét Szabó T. Attila, Papp László, Rácz Endre vizsgálatai mellett Hajdú Mihály munkássága tisztázta napjaink névtani irodalmában, és ez utóbbi szerző hatalmas monográfiájában (Hajdú, 1974) különös jelentőséggel hangsúlyozza, hogy „Akár megkülönböztető, akár kedveskedő szerepük volt a becézőneveknek, az alak és a funkció nem választható el egymástól..." (*i.m.* 41) Ezzel a névkategóriával szemben is érvényesítve az előbbi szempontokat, visszautalnék a becenevek alaktani vizsgálatához, amelynek végén épp a fentiek szellemében röviden összefoglaltam Havasalja becenévállományának alaki és funkcionális rendszerét.

KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA

PRENUME ŞI DIMINUTIVE DIN UNELE LOCALITĂŢI ALE JUDEŢULUI HARGHITA

Lucrarea prezintă sistemul prenumelor şi diminutivelor ale celor 20.266 de locuitori care formează 5173 familii din cele 21 de localităţi de pe versantul apusean al masivului Harghita spre nord—nord-est de Odorheiu Secuiesc.

Fondul de prenume este compus din 230 elemente, din care 124 sînt prenume ale bărbaţilor, 106 fiind prenume purtate de femei, un nume de bărbat revenind în medie la 85,90 de bărbaţi din ţinut, respectiv un nume de femeie revenind în medie la 90,69 femei. Această medie are doar valoare simbolică, deoarece din analiza funcţiei rezultă că valoarea de substituire şi conexiune a numelor este deosebită pe sate şi generaţii. Practic cîte 15—15 prenume sînt purtate de către 75% dintre femei, şi peste 60% dintre bărbaţi. Se poate observa schimbarea structurală rezultată din schimbările demografice şi de modă a acordării unor nume noi. Din analiză reiese o tendinţă pozitivă, respectiv îmbogăţirea sistemului.

Sistemul diminutivelor constă din 505 elemente (257 diminutive de bărbaţi, 248 diminutive de femei, frecvenţa medie fiind de 1 nume/40,3 de persoane) ceea ce dovedeşte o mare varietate a acestor nume. Folosirea diminutivelor este invers proporţională cu vîrsta persoanelor care poartă astfel de nume, din totalul persoanelor chestionate poartă astfel de nume 49,55%. Analiza valorii de substituire şi conexiune a numelor arată că cele mai des purtate prenume au cele mai multe variante de diminutive. Din fondul de diminutive se pot distinge diminutive de bază (existente în toate punctele cercetate) şi diminutive specifice numai unora din localităţi. Sistemul diminutivelor se află în transformare radicală, locul celor 83 diminutive pe cale de dispariţie este preluat de 337 diminutive intrate în sistem în ultimii 25 ani.

Studiul acordă o atenţie deosebită analizei lingvistice a diminutivelor, formării lor, sistemului de sufixe cu care acestea sînt formate, precum şi celorlalte moduri de formare a acestor nume. Din concluziile studiului reiese că specificul sistemului antroponimic al regiunii este folosirea în proporţie deosebit de mare a diminutivelor.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

„A magyar költészet azóta, hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig, egy szakadatlan folyamot képez."

(Arany János: *Szabó Dávid*)

Irodalomtudományi közhely: Arany János a magyar irodalom több évszázados költői teljesítményeinek egyik nagy összegezője s egyben ennek a művészi örökségnek az újrateremtője.

Nyelvünknek e bámulatos művésze a régi magyar költészet teljesítményeit, nyelvi leleményeit oly sokféleképpen szőtte bele saját költészetébe, miként szülőföldjének színes mondáit. Költői program számára a magyar múlt költői kincseinek felkutatása. És különösen az 1849-et követő esztendőkben, a személyes és közösségi megrendülés lélekpróbáló időszakában. Ekkor kerül ki tolla alól a *Buda halála*, ekkor lát hozzá a régi magyar versformák felkutatásához, vállalkozik irodalmi múltunk összefoglalására, és ekkor jelenteti meg a régi magyar költőkről készült portréit: a ritmus „magyar zamatját" (az ő kifejezése) merész újításokkal ötvöző Gyöngyössi Istvánról, a „régi jó" Gvadányiról, a sajátos ízek iránt fogékony Orczy Lőrincről, illetve Ráday Gedeonról.

Ezek sorába illik bele a Baróti Szabó Dávidot méltató írása is.

A múlt század hatvanas éveinek elején vagyunk. Arany a magyar irodalom új fejlődési lehetőségeit, kifejezési formáit keresve fordul a magyar vers korábbi értékeihez. Jelképesnek tartom, hogy az Arany szerkesztette Koszorú 1864. évfolyamában napvilágot látó, Baróti Szabó Dávidot értékelő tanulmány a nemzeti irodalom folytonossága mellett érvelő mondattal kezdődik: „A magyar költészet, azóta hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig, egy szakadatlan folyamot képez."

Baróti Szabó Dávid mennyiségileg terjedelmes, de művészileg igen egyenetlen, gyakran alkalom-szülte verseinek ma csak igen kis része nyújthat esztétikai élményt. Ráérzett erre Arany János is, meg is mondja: „A közönséget alig mernők többé Szabó Dávidhoz utasítani *élvezetért*." Ugyanakkor nyomban hozzáteszi: „de aki a magyar nyelv sokoldalú ismeretére törekszik, a nyelvész, a költő, haszonnal forgatja írásait". Dicséri verselésének merészségét, azt hogy volt bátorsága szembefordulni századok megkövesedett formáival: ismeretlen szavakat teremtett, szokatlan szórenddel, „új mértékre vett" versekkel kísérelve meg — mint Arany mondja — a „jégtörést". Hadd tegyem hozzá: néha túlzásokba tévedett. Különös hangsúllyal szól Baróti Szabó Dávid költői nyelvéről, annak különös ízeiről, erejéről, fukarságig menő tömörségéről. Egy helyen ilyenképpen: „Senki nem bírja teljesebben az anyai nyelvet, mint ő, a háromszéki székely, senki az egykorúak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit, annyira, mint ő, a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője, a »Kisded Szótár« emlékezetes írója."

Arany amikor az idegen versformákat meghonosító Baróti Szabó Dávidról beszél, elsősorban a közvetett hatást tartja fontosnak. Nem az idegen versalakok behozását, hanem a versformákkal — tőle kölcsönözve a szót — „mintegy természetesen *megtömörült költői nyelvet*". Azt a „nyelvbeli erőt", amely Berzsenyi Dániel vagy Vörösmarty Mihály költészetének sajátja.

A székely nyelvjárás kincseit felragyogtató Baróti Szabó Dávid nyelvének eredetisége, a költő képteremtő fantáziája az, amire a Toldi költője felfigyel. Ezért van az, hogy a műgondra, a kifejezés csiszoltságára sokat adó Arany János

Baróti Szabó Dávid költeményeinek javított (vagy ahogy a cím hirdeti: „megjobbított") kiadásakor épp azt nehezményezi, hogy a költő „tisztult ízléssel" (Arany szavai) megtizedeli a kifejezéseket, s a gyommal a virágot is kitépi. Így nemcsak anakronisztikus kifejezései tűnnek el, ezzel együtt a megelevenítés ereje is csorbát szenved. Érthető, miért nem tetszik Aranynak, hogy az új kiadásban az ilyen fordulat helyébe, mint „nyírettyűt rántani" a finomkodóbb „lantot verni" kerül. „Én megvallom — vélekedik Arany — általában inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett az első kiadásban, mint a harmadikban józan korrekciója után."

És ezt a „józan", a szavak megválogatásában is fegyelmezett Arany János mondja.

Baróti Szabó Dávid verseiből valóban a változatos nyelvi formákat, a népi nyelvi kifejezéseivel dúsított költői képeket és stílust érezhették a költő-utódok (és az olvasók is) élőbbnek, művészileg időtállónak. Az ilyen sorokat: „A havak patyolatja megoldvad / S a kebeles völgyekbe sebes futamodva legördül" — olvashatjuk *A Duna nagy áradásáról* című versében. A természeti látványt egy másik alkalommal így avatja költészetté: „Felhőkből zúdulva midőn lerohantak az esők, / A nap örömszínben, kékes egekre kiszáll." Meghitt otthonától, Virttől búcsúzva a „zöld bársonyos lombok"-at, a „kék árnyékú völgyek"-et és a „virágzó mezők"-et áldja meg. *A Holdhoz* című versben az élet elmúlását jelképező égitest úgy villan elénk, úgy siet el ezüst kocsin a „csillagokkal gazdagon hímzett egekről", mint a „setétes éj világos asszonya".

És bőven sorolhatnám az ilyen érzékletes képeket.

A költői képeinek érzékletességét, frissességét, nyelvezetének veretességét, a nemzeti formák átmentőjét tisztelte és értékelte Arany Baróti Szabó Dávid verseiben. A nyelvi hagyományok alapján újító költőt. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom: a Baróti Szabó Dávid költeményeit olvasó Arany az irodalom egyik legtöbbet vitatott vonatkozására figyel — hagyomány és újítás annyiféleképp értelmezett egymásbafonódására, a kettő egymást megtermékenyítő kölcsönhatására.

Természetesen, ebben az irodalmi-esztétikai programban ott vannak Arany korának, az önkényuralom bénító csendjének és az azt követő éveknek időszerű társadalmi-nemzeti igényei is. Baróti Szabó Dávid és a régi magyar költészet újrafelfedezésével a nemzeti önbecsülést is élesztení kívánta Arany. Azt a szellemet, amely ennek az évtizednek több jelentős alkotásából — a bízvabízás erkölcsét megfogalmazó Madách művéből, Jókai közelmúltat ébresztő regényéből, a virrasztó Vajda János verseiből, Arany ekkori műveiből — felénk sugárzik.

KOZMA DEZSŐ

DÁVID BARÓTI SZABÓ VĂZUT DE JÁNOS ARANY

(Rezumat)

Concepția estetică a poetului clasic, János Arany (1817—1882) se reflectă și în studiile sale scrise despre poezia maghiară veche. În acest context este de remarcat și studiul lui despre Dávid Baróti Szabó (1739—1819).

În articolul de mai sus încerc să prezint — pe baza studiului lui Arany — rolul mijloacelor artistice (poetice) ale poeziei vechi în procesul reînnoirii poeziei în general.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

ADALÉKOK A TILALMAK SAJTÓTÖRTÉNETÉHEZ

Az alábbi írások közül az elsőt egy emberöltővel ezelőtt Balogh Edgár, a másodikat fél emberöltővel ezelőtt Marosi Péter rendelte a Korunk, illetve az Utunk számára. Nyomdafestéket egyik sem látott. Az elsőt, tudomásom szerint, a pártcenzor, a másodikat (mint túlságosan borúlátót) talán maga a szerkesztő ítélte közlésre alkalmatlannak. Az előkerült másolati lapok szövegét változtatás nélkül közlöm.

[Vers a bizonytalanságról]

Létay Lajos *Vers a bizonytalanságról* című, 1944-es keltezésű szonettjében a tehetetlenek kényszerű higgadtságával és a kétségbeesés zaklatottságával idézi a fasizmus korát, a „hitvány kort"-t, mely „csak gyilkol és tagad". Sikolyként szakad fel ajkáról a kérdés: „Mibe higgyek hát, ami biztos lenne? / A múlt elfonnyadt, a laza jelenre / egyedül Te vagy a bizonyíték. // És ez a vers. Két legféltettebb gondom — / Jaj, bár ne lennék jós, mikor kimondom: / Te elfordulsz, ő fellobban s kiég." Megrendítő a vallomás, az emberé és a költőé, akinek már-már a szerelem és a költészet végső menedékébe vetett hite is meginog.

Létay új kötetének* *Szonettek Moldovából* című ciklusában van egy vers, amely tartalmi-hangulati szempontból ellentétpárja az előbb idézettnek:

Egy országrészt láttam kikelni
jobbágyi, régi szolgaságból:
folyót nyergelt meg fejedelmi
mozdulattal egy ifju pásztor.

Ezernyi gyémánt villanástól
szikrázott lenn a völgy, ezernyi
friss öröm indult felemelni
szívemet, hogy mind messzebb lásson —

Mi benne nőtt ezernyi évig,
nehéz fejszék közt, megnyesetten,
a tovatűnő emberekben:

a Bizonyost éreztem én itt:
hogy a mindeddig Lehetetlen
nekünk még tél előtt beérik.

(Még tél előtt)

— Egy gyökeresen megváltozott kort idéz a költő — a felszabadultság, az igenlés ujjongó hangján.

Az első szakaszt egyetlen jól megválasztott jelző *(fejedelmi)* az emberi alkotó munka szépségének és diadalának ódai szárnyalású dicséretévé varázsolja. (Érdemes felfigyelni arra, hogy a sorátlépés folytán rimhelyzetbe került szónak mennyire megnőtt a hangulati értéke!) A továbbiakban azonban esik a vers. A második szakasz lelkendező sorait a laza verstani szerkezet már alig-alig tudja összetartani. A záró sorok elvont fogalmiságát pedig a költő maga is gyengeségnek érzi, ezért próbálja — nagybetűs írással — szimbólummá emelni a *Bizonyost* és a *Lehetet-*

*Létay Lajos, Al zöld hatalma. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1963.

len-t. Az általánosításnak mégis kevés a költői hitele, hiszen mintegy légüres térben (heterogén képrendszerbe ágyazottan, a konkrét szemléleti képtől elszakítva) hangzik el. Így aztán a szonett egésze a megformálás, a költői kifejezés erejének a szempontjából is ellentétévé válik az előbbinek.

Ám hiába fogja marokra a verset egy szemléleti kép, ha azzal már eleve egy általános tételt akar példázni a költő. A szándékolt tételnek nem művészi kifejezését, hanem puszta illusztrációját kapjuk ekkor, mint a *Kollektivista az emelvényen* című nyolc szakaszos vers esetében is. Semmivel sem hatásosabb azonban a közvetlen agitációnak az a módja, amelynek szemléltetésére a *Vers egy szavazólap mellé* című nagyobb lélegzetű költeményt idézhetnők. A *képviselő* fogalmának újságcikkbe illő magyarázata sem sokat mond a versre ajzott olvasónak.

Ezek és a hasonló alkotások erőtlenek, hiszen éppen az egyszeri (az általánost is magában hordozó) költői élmény heve hiányzik belőlük. Vajon miért? Sokszor úgy tűnik: azért, mert a mélyebb összefüggéseket nem, csupán a felszínt látja és láttatja a költő, azt, ami aligha érlelődhet igazi költői élménnyé.

Erre kell gondolnunk akkor is, amikor az *Ízekig feltörünk, titok* sorait olvassuk: „Tudtam, hogy sikerülni fog, / s most mégis szinte hihetetlen / gyémánt sínnel beírt egekben // siklani, szállni, látni, hogy / istentrónusok, kárpitok / selyme be könnyen kettélebben." Hiába lelkesíti a költőt az űrhajózás első nagy sikere, verse megreked a szecessziós képekkel kifejezett lelkendezés szintjén.

Egy másik költeményét is elolvasva, ezen már alig csodálkozunk, hiszen az, amitől az ember idegenkedik, legfeljebb negatív értelemben válhat élményévé:

Képről, a konyha ablakából
tanulgat a fiam:
„betonkeverő, eszkavátor"
hallom minduntalan.
Építenek, drótkötél szisszen,
cement ömlik az udvaron,
s ő kétévesen, szakszerűen
mondja rá: vasbeton.

S amiben én kötésig álltam:
szél-borzolt búzaföld,
s mit tárt szívvel ittam: madárdal,
hol van eged, jövőd?
Száz versben is elmondhatatlan
lélegző, lágy világ,
élsz-e tovább, nősz-e fiamban,
fog-e figyelni rád? —

Repülőgép száll át a kerten,
törékeny lomb remeg,
húz a fiam: ezt, ezt figyeljem,
fent a szép füstjelet!
Nézem vele, s fáj is a szívem érte,
hisz talán sohse sejti meg,
mit ír a pacsirta a kékbe
s a vetés mért piheg.

(Tanulgat a fiam)

A vers elején leltárszerű szárazsággal sorakoznak a tények, hogy aztán két szó — *kétévesen* és *szakszerűen* — szerencsés társításával magasba lendüljön az első strófa. Szép a harmadik szakasz indítása is. Milyen harmonikusan megfér egymással ebben a négy sorban a modern technika világát idéző repülőgép és a „törékeny lomb" remegésének impresszionisztikus érzékeltetése. A második szakaszban és a verszáró sorokban azonban korszerűtlen hangon szólal meg a költő. „Örök" szépségek: a pacsirtás ég és pihegő vetés féltése jegyében ad hangot a technikával szembeni érthetetlen szorongásának. A felszín látásának és láttatásának egyoldalúsága így hát nemcsak a költői élmény hiányához, hanem — adott esetben — annak korszerűtlenségéhez is vezethet.

Kétségkívül ezzel a látásmóddal függ össze az a csaknem időtlen derű, amely Létay máról szóló költeményeinek nem csekély részét belengi, de ezzel függ össze egyes, az ifjúság elmúlását felpanaszló verseinek *(Ifjúság, Aranyhajú...)* a szenvelgés határát súroló nosztalgiája is.

Legyek-e jó? című költeményében mélyebb húrokat pendít meg a költő. Egy gyakorlótéri bokorról ír, amely sohasem hajthat ép ágat. Ebből a szemléleti képből kiindulva, drámai feszültségű általánosításig jut el: „Mért nem a kard, mért nem az ágyú roppan, / mért nem a puska ágát törődelik? — / Jaj, sokszor már azt kérdem megborzadtan: / legyek-e jó, nem *ölni* emberibb?!" Aztán — mintha elszégyellné magát, vagy megriadna saját következtetésétől — tagadhatatlan érzelgősség hangján fejezi be: „Szegény bokor, be sajnállak én téged, / be féltelek törékeny, árva gally. / Ha rádhajolva felnevelhetnélek! / Ha több lehetnél végre, mint tavaly!..." S a vers hatása el is illant.

Ugyanilyen illúzióromboló *Ősz* című pasztelljének képzavara is: „...*Kire kerék, ökörnyom hág kövéren,* / azt hálózza be az ősz, *azt a fát*" (kiemelés tőlem — M. H.). Ez a félresikerült kép a kötet egészében kivételnek számít, de éppen azért, mert a költő míves szonettjeinek artisztikumával annyira ellentétben áll, lehetetlen fel nem figyelnünk rá.

A kötetre általában a költői eszközök mértéktartó használata jellemző. Igaz, hogy gyakran hiányoljuk a művészi jelzőket, a szóképeket, de azt sem hallgathatjuk el, hogy a kötet sikerültebb darabjait éppen a mértéktartás fémjelezi. Gondoljunk csak az új falu életéről a köznapi beszéd közvetlenségével valló *Előleg* című szonettre, vagy a *Panasz*-ra, mely az őszinte gyász puritán egyszerűségű hangján emlékezik meg az elhunyt írótársról.

Az egyszerűség, úgy tűnik, leghatásosabb eszközévé válik a költőnek. Olvassuk csak el az egykori bajtársak nevét idéző *Katonák, testvérek* sorait. Vajon ki tudná tévedhetetlenül kimutatni, hogyan lényegít Létay verssé egy önmagában véve nem sokatmondó felsorolást: „Lesz majd, akit sosem felejtek, / aki mindig előttem áll: / Máramarosból Nestiuc szerzsent, / Küküllőből Molnár Mihály. // S nem várja meg, hogy szóljak néki / Ciorto se, ki Bîrladban él, / Olténiából Guran lép ki, / Szabó Aradról int felém"...

Talán még megkapóbb *Gyermeknapra kisfiamnak* című verse, amelyben a költő a kicsik értelmi színvonalához közel álló, már-már naiv egyszerűséggel beszél „emberségünk otthonát" védő fegyvereseinkről:

Szeretem, hogyha katonák
karjukban kisgyermeket tartnak,
s míg vonulnak falvakon át,
malac se ri, asszony se jajgat.

Szeretem, ha nem kérdezik:
ez a legény vajon hány éves?
S így tervezik térképeik:
— Emitt ház, szőlő, itt vetés lesz.

— Hogy aztán a gyermeke sorsát szívén viselő felnőtt hangján vonja le a tanulságot: „Kisfiam, ha már katona / akarsz te lenni minden áron, / hát úgy intézd, hogy pár sora / e versnek majd rád is találjon." Megkapó, szép e költemény, mint Létaynak még annyi alkotása, amely a gyermekekről vagy a gyermekeknek szól. Egy tőről fakadt a *Csenget az angyal* feledhetetlen soraival, olyan sorokkal, amelyek a legmélyebb húrokat zendítik meg az olvasóban.

Létay hét évi termése — negyvenhárom vers — elfér mintegy hetven lapon. Ha szó szerint vennők *Vers és valóság* című négysorosának vallomását („Féléjszakán dédelgettem egy verset, / hogy reggel majd elmondom kedvesemnek, / de hajnaltájt mindegyre kevesebb lett: / mert szólni kezdtek suttogón a kertek"), akkor a költőnek önmagával szembeni nagyfokú igényességével kellene számolnunk. Talán nem is tévednénk, de a kötet kevésbé sikerült darabjait felidézve, azokat, amelyek többnyire a látásmód felszínességéből kifolyólag nem érlelődhettek teljes értékű költői alkotásokká, kétségtelenné válik, hogy ez a csokornyi vers a költő válságos, hangkereső korszakának a terméke.

[1964]

Teljesebb önismeretért

A Kriterion Könyvkiadó *Változó valóság* című, az alcímben szociográfiainak jelzett kötete (Bukarest, 1978) tizenkét szerző egy-egy írását tartalmazza. Imreh István szerkesztői bevezetőjéből tudjuk, hogy a kötet szerzőinek csak a legfiatalabbika társadalomkutató szakember, akad közöttük egyébként lelkész, tisztviselő, sőt földműves is. Az írások műfaji szempontból heterogének: „nem szociográfia, nem is monográfia, nem is riport, nem is útirajz" — állapítja meg a maga közleményéről az egyik szerző. A kötet színvonala ily módon meglehetősen egyenetlen. A szerzőket és írásaikat egységbe fogja mégis a valóságfeltáró szenvedély s az etnikai, nemzetiségi közösség iránt tanúsított felelősség.

Imreh István a kötet bevezetőjében a teljesség igénye nélkül vállalkozik arra, hogy a társadalmi valóság kutatásának historikumát is összefoglalja. Közléseit a Keleti Újságból merített néhány adattal egészíteném ki. Az 1926. október 12-i lapszámban olvasható, hogy két nappal korábban a kolozsvári városháza dísztermében megalakult a romániai Társadalomtudományi Társaság; az 1926. november 6-i lapszám tájékoztat arról, hogy egy nappal korábban a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara székházában létrehozták a Társadalomgazdasági mozgalom elnevezésű egyesületet; az 1926. november 24-i lapszám végül arról ad hírt, hogy Marosvásárhelyt is Társadalomtudományi Társaság alakult. Az ország szociális képének a tisztázását szorgalmazó tömörülések választmányában a többi közt a következőket találjuk: Antal Márk, Dienes László, Kádár Imre, Molter Károly (romániai Társadalomtudományi Társaság); Bitay Árpád, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Paál Árpád (Társadalomgazdasági mozgalom); Antalffy Endre, Molter Károly, Turnowsky Sándor (marosvásárhelyi Társadalomtudományi Társaság). Az említett tömörülések közül az első kettőről vajmi keveset tudok, a harmadikról is csak annyit, hogy főtitkára, Turnowsky Sándor, megismételte Braun Róbert 1909-es felmérését a marosvásárhelyi munkásságról, mégpedig egy olyan részletes kérdőív segítségével, amelyet a helybeli szakszervezeti tanács nyomatott több ezer példányban (lásd ezzel kapcsolatban Turnowsky Sándor cikkét a Keleti Újság 1927. március 2-i számában). A felmérés eredményeit összegező 1929-es Turnowsky-tanulmányra különben Imreh István bevezetője is utal.

A társadalmi valóság kutatói a húszas években sem tekinthettek el a szociális problémák etnikai, nemzetiségi vonatkozásaitól. Nem véletlen tehát, hogy a Társadalomgazdasági mozgalom fő célkitűzései között, például, a népkisebbségi kérdés vizsgálata is szerepelt. A húszas, harmincas, negyvenes évek kutatóinak ez irányú munkásságát szükséges számon tartanunk, annál is inkább, mert a társadalmi fejlődés egyértelműen a szociális és a nemzeti-nemzetiségi problematika még szorosabb összefonódása felé mutat.

A *Változó valóság* szerzőinek erőfeszítéseit csak méltányolni lehet, hiszen ők költséget és fáradságot nem sajnálva, úgyszólván önként vállalkoznak arra, hogy a korábbi, kényszerű hiátus megszüntetésén munkálkodó, újraindult hazai szociológiai kutatás eredményeihez maguk is hozzájáruljanak. Lehetőségeik szerények voltak. A kötet kapcsán a Korunk szerkesztőségében megrendezett kerekasztal-megbeszélésen tette fel a szónokinak tűnő kérdést az egyik szerző: „Sok a statisztika az elemzett kötet dolgozataiban?" S válaszolt rá szónokiasság nélkül: „Annak, akinek másfél évet kell várnia, amíg hozzájuthat a legalapvetőbb adatokhoz, inkább kevés." Egy másik felszólaló ugyanazon a megbeszélésen az illúzióktól óvta a társadalomkutatásban érdekelt hallgatóit: „A társadalom nem kaláka: a befektetett munkát senki sem viszonozza, a közlés honoráriumából még a kiszállás költségei sem térülnek meg. Ki vállalkozik erre? Csak aki hajlandó partizánkodni." (A hozzászólásokat lásd a Korunk 1979/6. számában.)

„Partizánkodó" szerzők írásaiból milyen összkép kerekedhetik ki? Szükségképpen hiányos és töredékes. Ám a töredékes kép is meggondolkoztató.

Három példát idéznék:

A népesedési kérdéseket vizsgáló Keszi Harmath Sándor a Kalotaszegre jellemző születéskorlátozásról megállapítja, hogy gyakorlata egy korábbi időszakban az egy családtagra jutó jövedelem növekedését kívánta elősegíteni. Igen ám, de századunk utolsó negyedében éppen a születéskorlátozás következtében növekszik az eltartottsági teher a tájegység falvaiban. Nyilvánvaló tehát, hogy a „nem meggondolt, csak pillanatnyi célt figyelembe vevő demográfiai magatartás" hosszabb távon „épp a kívánttal ellenkező hatást" váltja ki.

Id. Máthé János egy hegyvidéki falu, Magyarhermány lakosainak a közigazgatási vonatkozású gondjait teszi szóvá. Az 1968. évi közösségi összevonás óta — írja — „napirendi a panasz a terep nehézsége következtében gépi közlekedéssel nem bíró központba járás miatt. A legkisebb ügyintézés is 12 km-es úttal és félnapi időveszteséssel jár. A falunak a községi keretben nincsenek fejlődési távlatai, a központnak sincs kívüli munkaerőt vonzó-felszívó ipara, mezőgazdasága stabilis irányvonalú, a falu részére kevés lendítő erőt adhat. Mondható, hogy a falu csak a törvény betűjével van hozzákötve."

Hermann Gusztáv az átalakulóban levő Felsőboldogfalva újabb keletű problémáira irányítja a figyelmet: „1976 óta megtorpant a lakásépítkezés. A törvényszabta 2,5 ár területet kevesellik. A lakóház, az egész belsőség elhelyezésének kialakult hagyománya van, s ehhez a fiatal családok is ragaszkodnak. Mindez nem pusztán hagyományőrzés; az állattartáshoz szükség van gazdasági épületekre. Boldogfalván pedig a háztájiból több hús kerül szerződéses alapon az állami felvásárló egységekhez, mint az mtsz-ből."

Az ilyen és az ehhez hasonló gondoknak s e gondok kapcsán a társadalmi struktúrák dinamikájának a feltárása, megismerése nélkül elképzelhetetlen a társadalmi valóság tudatos alakítása. A valóságalakítás rendjén pedig hogyan is feledkezhetnénk meg arról, hogy a partikuláris és az általános dialektikus kapcsolatában a sajátosnak megkülönböztetett helye, szerepe van?

A *Változó valóság* című kötet a sajátos vonások kidomborítására törekszik, de csak az első, bizonytalan lépésekről adhat számot ezen a téren. Jelentőségét éppen ezért nem a felmutatott eredményekben, hanem az átfogó és szervezett kutatás szükségességének a tudatosításában láthatjuk. A kötet talán éppen töredékességével és heterogenitásával döbbentheti rá jó szándékú olvasóit: mennyi mindent kell még tenni azért, hogy az önmegismerésben nemzetiségünk egészének szintjére emelkedjünk.

[1979]

* * *

Két írásom az öncenzúra jegyeit is magán viseli, irodalom-, illetve sajtótörténeti dokumentummá azonban az egykori külső beavatkozás — a közléstől való eltiltás — minősíti őket (műfajukra való tekintet nélkül).

Különösebb kommentárt nem igényelnek. Talán csak annyit jegyeznék meg, hogy Létay Lajos *A föld hatalma* (és a Legszebb versek sorozatban közreadott kis válogatás) után felnőtteknek szóló verseskönyvvel többé nem jelentkezett. És még annyit, hogy Imreh Istvánt, a *Változó valóság* című kötet szerkesztőjét, időközben a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választották.

MÓZES HUBA

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL RESTRICȚIILOR CENZURALE

(Rezumat)

Autorul publică aici pentru întîia oară două scrieri: una comandată de redacția revistei Korunk în anul 1964, cealaltă comandată de redacția săptămînalului Utunk în anul 1979. Cele două scrieri au devenit documente de istorie a presei literare datorită restricțiilor cenzurale din perioada respectivă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

BOLYAI JÁNOS ÉS A JELEK

Nem Bolyai János az egyetlen magyar szerző, aki a jegy- vagy jeltan kifejezést használja 1840 táján. Benkő Samu *A helyzettudat változásai* című, 1977-ben, Kolozsváron megjelent kötetében közli Gyulai Lajosnak kéziratban lévő naplójából a következő rövid részletet: „*A' szó* jegye a' gondolatnak, *az írás* pedig a szónak a jegye; a' Jegytudományt pedig nevezik *Semiotikának.*"

Ez arra utal, hogy bizonyos körökben eléggé elterjedt volt a jeltudomány fogalma. Sőt, már eleve jelbeállítottságú, jelérzékenységű az egész korszak, hiszen még az írásrendszer is csak akkoriban volt kialakulóban a ma ismert formájában. Olyan jelenség ez, amely majd minden tanult embert foglalkoztatott. Országosan gyártják az új szavakat: a jeleket. A nyelvújítás szemiotikai megközelítése meglehetősen tanulságos volna. Annál is inkább, mert nem egy nyelvújítónk tisztán látja a kettő közötti összefüggést. A Bolyainál öt évvel fiatalabb filozófus, Vandrák András (1807—1884) — sok, ma is élő filozófiai műszó alkotója — a szemiotikát a következőképpen határozza meg a *Lelkileges embertan, vagyis psychikai anthropologia* című, 1841-ben, Eperjesen megjelent munkájában: „A semiotika a gondolatok bélyegzésének vagy jeggyel ellátásának tanja".

A meghatározásban a nyelvi jel képzését veszi alapul, ami szorosan kapcsolódik nyelvújítói szemléletéhez. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a nyelvújítók gyakorlati szemiotikát műveltek. A mindennapi szükségletek tették ezt a jeltudományt nyelvközpontúvá, bár biztosra vehető, hogy Bolyain meg Vandrákon kívül mások is tisztában voltak egyéb jelrendszerek létezésével. Vandrák András „természeti" meg „szabadtetszésű" és „mesterséges" jelekről, jegyekről, bélyegekről beszél (Mészáros András, *Vandrák András gnoszeológiája, nyelvfilozófiája és filozófiájának nyelve.* Magyar Filozófiai Szemle 1978/5.).

Bolyai Jánosnál ugyan nem fordul elő a szemiotika megnevezés, ámde a jegytan vagy jeltan megjelölést nem úgy használja, mintha azok vadonatúj, általa kitalált kifejezések volnának. Eddigi ismereteink alapján úgy tűnik azonban, hogy hozzáfogható érzékenységgel, nálunk addig még senki sem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Az ő figyelmét is a közvetlen szükséglet terelte ebbe az irányba. A tökéletes, minél eredményesebb közlés mibenlétét kutatta. Következik ebből, hogy a jeleket teljesen alárendeli a közlésnek. Számára elképzelhetetlen olyan jel, melynek feladata ne a közlés volna. Mihelyt jel, mindjárt közöl. Éppen az erre való alkalmasság teszi lehetővé a legkülönfélébb jelek összehasonlítását, s egy közös jeltudományba való utalását. Bolyai, rendszertelen, évszám és számozás nélküli kéziratain, céduláin, több helyütt is föllelhető szinonim megfogalmazások után, rendkívül tömör, úgyszólván képletsűrűségű meghatározást ad:

„... szellemi állapotunk[at], azaz gondolat-[ainkat], érzet-[einket] s akarat[a]inkat ugyan kijelelhetjük vagy nyilváníthatjuk bármely érzőszereinköt illető tárgyak, azaz tapintható vagy tapogatható, látható, hallható, szagolható, ízlelhető tárgyak által" (812). (A dőlt zárójelbe tett szám a marosvásárhelyi Bolyai-Teleki Könyvtárban lévő kéziratok leltári számát jelöli. A citátumok jó része Abafáy Gusztáv, Benkő András és Benkő Samu tanulmányaiban vagy könyveiben jelent meg először. Egyesek leltári szám nélkül.)

Az idézetben Bolyai világosan megkülönböztet két mozzanatot: 1. Jelelés, kijelelés. 2. Nyilvánítás, kinyilvánítás. Az első megfelel a jelölésnek, kódolásnak. Jobban odafigyelve azonban, nemcsak a jelölés fogalma van benne, hanem a jelképezés, az eljelesedés folyamata is. Hisz arról van szó, hogy bármely tapintható, hallható, szagolható vagy ízlelhető tárgy jellé válhat. A második tulajdonképpen a közlés, a kommunikáció maga. Számára nyilvánvaló, hogy a jeleknek csak annyiban van értelmük, amennyiben közreműködésükkel szellemi állapotunkat, gondolatainkat érzeteinket, akaratainkat kinyilváníthatjuk.

Egy egyszerű fogással minden általunk értelmezhető jelnek leírását adja. Ezt úgy éri el, hogy érzékszerveinkre alapozza a fölosztást. Nemcsak hallható vagy

látható jelek vannak tehát, elképzelhetünk tapintható, ízlelhető és szagolható jeleket is. Jóval később Saussure volt az, aki az általa szemiológiának nevezett jeltudományban nem-verbális jeleket is bevon.

A szemiotika egyik megalapozója, Ch. S. Peirce emeli ki az interpretáns szerepét. Ő a szemiózis fogalmán egy olyan cselekvést vagy behatást ért, amely „vagy önmagában az, vagy magával vonja *három* szubjektum, vagyis a jel, annak tárgya és annak interpretálója (értelmezője) együttműködését..." Bolyai elemzett mondatában a jelképzés mindhárom eleme fölfedhető. Ezek közül az értelmezés szerepe igen jelentős, hiszen ez dönti el, hogy jel-e a jel. Az értelmezésre való képtelenség zárja ki, hogy az élettelen természetben jelfolyamatokról beszélhessünk.

Bolyai vérbeli szemiotikus mivoltára vall, hogy a jelfolyamat talán legfontosabb mozzanatát, az értelmezést annyira világosan látja, hogy adott pillanatban magát a jeltudományt is az értelmezéssel azonosítja. Egy terjedelmesebb gondolatsorának a végén a következőket közli:

„Bármely jelekkel vagy jegyekkel éljünk vagy bármilyeneket használjunk azonban, bizonyos az, hogy [...] miben áll a jel vagy jegy fő becse, vagyis [...], hogy a jegy vagy jel értelmes, azaz mind magunk előtt, mind másokra nézve meghatározott és ... valamelyik *jeltannak vagy értelmezvénynek* legelsőnek kell lennie, vagy más által meg nem előzöttnek kell lennie" (658).

Itt, egyelőre, a *jeltan*ra és *értelmezvény*re kell figyelni. A jeleknek értelmezetteknek kell lenniük, s azok is, különben nem volnának jelek. Ez jogosítja föl, hogy a jeltant egyszerűen értelmezvénynek is nevezze, ami mindig megelőzi magát a közlést. Erre (is) gondol, amikor azt írja, hogy legelsőnek, meg nem előzöttnek kell lennie.

Bolyai János kiváló hegedűs volt. És a zeneelméletet is magas szinten művelte. Muzsikatanában ugyancsak újítónak bizonyult. Jeltudományi nézeteihez hasonlóan, zeneelméleti fejtegetései is sokáig ismeretlenek maradtak. A zenéről céduláin is találunk elszórtan följegyzéseket. Egyik keltezés nélküli papíron írja a következőket:

„A zene vagy muzsika, ugyan egy (egyébaránt) egyen(lő) (fokú) műveltségű egyénekre nézve minden értelmezvény nélkül is önkénti, vagy magától, vagy *természetes* közérzet-közlekedési mód (nem nyelv.)" (In: Benkő András, *A Bolyaiak zeneelmélete*. 1975. 29.)

Ez is egyike ama képletsűrűségű modatainak. Elsősorban itt is az értelmezvény szó tűnik fel. Újból kiderül, hogy mindaz, ami értelmezvény nélkül való, nem lehet nyelv, vagyis jelrendszer. Ha egy jelenség kapcsán szükségtelen az értelmező közreműködése, nem lehet nyelvről vagy bármilyen más jelrendszerről beszélni. Ebben az esetben a jelenség közvetlenül, egy az egyhez arányban hat. Nos hát, Bolyai véleménye szerint ilyen a zene is. Igen termékeny gondolat. A zene, amely nem jelrendszer. Nyilván arról van szó, hogy elsődlegesen nem az. Erre utal az *is* szócska: értelmezvény nélkül is". A zenének másodlagosan jó néhány jelvonatkozása lehetséges. Ez mit sem változtat azon, hogy elsődlegesen nem jelrendszer. Így kell érteni azt is, amikor, egyebütt, értelem nélkülinek vagy félnémának nevezi a zenét.

Bolyainak ezeket a kristállyá tömörített mondatait nagyon komolyan kell vennünk. Olyan végleges megformálások, ahová hosszas gondolati és fogalmazási kísérletezés után jutott el. Nincs túl sok belőlük, mert a cédulák zömén többnyire a keresés egymásnak ellentmondó folyamatait követhetjük nyomon. Megfontolásra érdemes tehát az az állítása, hogy a zene nem nyelv, ugyanakkor mégis közérzet-közlekedési, vagyis közlési mód. Egyféle jel nélküli kommunikáció. Annál is inkább figyelemre méltó ez, mert ha volt is, aki eljutott annak a megállapításáig — mint például Jakobson (*Hang — jel — vers*, 1969) —, hogy a zene olyan nyelv, amely önmagát jelenti, a továbbiakban mégis kizárólag jelrendszerként vizsgálja. Holott a jel sosem csak önmagát jelenti, vagy ha mégis, abban a pillanatban megszűnt jel lenni. Márcsak ez a zenei kommunikációs paradoxon is kíváncsivá tehetne... (Lásd még: Balogh Attila, *Bolyai János jel- és közléstana*. TETT, A Hét melléklete. 1979/3, Bukarest.)

Visszatérve az értelmezvényre, megállapíthatjuk, hogy bár egyelőre elavult szónak érezzük, mégis nehezen lehet magyarul jobbat kitalálni arra a fogalomra, amit Bolyai János, Peirce előtt néhány évtizeddel, érzékeltetni kívánt vele. Pontosan megfelel annak, amit Peirce értelmezőn elsődlegesen ért, mely szerint az

értelmező maga is jel, illetve jelek halmaza. Márpedig az értelmezvény inkább az, mint az értelmező, amit még Morris is a jelre válaszoló alannyal azonosít elsősorban (1964). Ezért több szemrehányás is érte Morris-t. A szakirodalomban magyarul is az interpretáns vagy interpretáló kifejezéseket használják, ámde egyáltalán nem olyan világosak, mint amilyeneknek lenniük kellene, s ahogy azt Bolyai mindig is megkövetelte.

Bolyai János általában önkényeseknek tartja a jeleket. A beszédhangokról írja, hogy azért alkalmasak szavak alkotására, mert „értelmök tanithatatlan" (842), azaz nincs értelmük, mert „kénylegesek", vagyis önkényesek. Fokozottabban érvényes ez a betűkre, a betűírásra. Ezeket nevezi „okos" jeleknek. Mindazonáltal nem rejti véka alá, hogy egyes jelek lehetnek motiváltak is. Ilyenek például a hangutánzó szavak. Ám ezt a vonalat eddig előkerült céduláin nem viszi tovább. Mit ír az „okos" jelekről? Íme:

„Némely bölcsész azt tartja, állítja: hogy elmélni önkényes vagyis okos jelek nélkül lehetetlen, vagyis hogy elmélésre elkerülhetetlenül okos jelek szükségesek. Az azonban nem úgy van. Önszámára, vagyis magában az ember minden okos jelek *nélkül* is, [eljuthat]... mindenik okos ismerethez. Az okos jegyek azonban szükségesek és tömérdek hasznúak s gyönyörűek a gondolatok *másokkali* közlésére, sőt az *önmagávali* közlésre is később(i) időben, vagyis azoknak emlékbe tarthatására, emlékbe visszahívhatására [...], csak *látható, tapintható* s egészben, de *nem részeiben véve mozgékony, vagyis kény szerént hordozható* jelek által biztosíthatván az elme szüleményeit állandul a feledék, az elveszés ellen; s azért minden magas becse, érdeme mellett a szájjali előadásnak...: a tudat csak akkor nyeri meg egész becsét: ha tökélyes jelek által megtestesül" (629).

Saussure-höz hasonlóan csak az önkényes jeleket tekinti tökéletes jeleknek. Saussure így fogalmaz: „Azt mondhatjuk tehát, hogy teljes mértékben önkényes jelekkel jobban megvalósítható az ideális szemiológiai folyamat" *(Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Bp., 1967.).

Az okos, mesterséges, Vandrák szavával: szabadtetszésű jelek időben és térben „kény és cél szerént" változhatnak. Íme, mit mond Bolyai:

„S ha óhajtom jegyemet más által is ugyanoly célra megismertetni és fölvevődni, akkor azon jegy mindenikünkre nézve egyértelmű jegy lesz.

Egyébaránt minden jegy lehet kény és cél szerint, vagy csak bizonyos ideig, vagy helyig, vagy pedig — bölcs fönnhagyásával csakugyan netalán lehető tökélyesebb általi száműzésének — örökre, legalább az idei életre állandóuli fönnmarasztásra, megtartásra szánt, intézett (629)."

Befejezésül lássuk még egy képletsűrűségű meghatározását, amelyből ugyancsak kiderül, hogy Bolyai János nem a Saussure-féle diadikus — kétosztatú: jelölt—jelölő —, hanem a Peirce-i triadikus — háromosztatú — jelviszonyt tekinti érvényesnek, ami egyébként az értelmezvény kapcsán eddig is sejthető volt:

„...egy jegy sem illik (magára) (hozzátett kül-)tárgyára, csak úgy, ha róla mondódik, minden jegy viszony-rész". (215) (In: Benkő Samu, *Bolyai János vallomásai.* Bukarest, 1968. 190.)

Itt meglehetősen világosan esik szó a jelről, a jel tárgyáról, no meg értelmezvényéről (értelmezéséről). Az értelmezvényt a szinonimákat rendkívül kedvelő matematikus ez alkalommal „róla mondódik"-kal fejezi ki.

Ám nem ez a legnagyobb újság, hisz mindez az előzők során, hellyel-közzel, eddig is kivihető volt. Az Appendixet is beleértve, minden végső megfogalmazására jellemző tömörséggel, sort kerít arra is, hogy négy szóban a jel általános definícióját adja: „minden jegy viszony-rész". Vagyis a jel részviszonyban van a jel tárgyával. A tárgynak csupán egy „részére" utal, azaz a jel közreműködésével egy bonyolultabb jelenséget egyszerűbbel helyettesítünk.

GAJDOS BALOGH ATTILA — FEKETE ISTVÁN

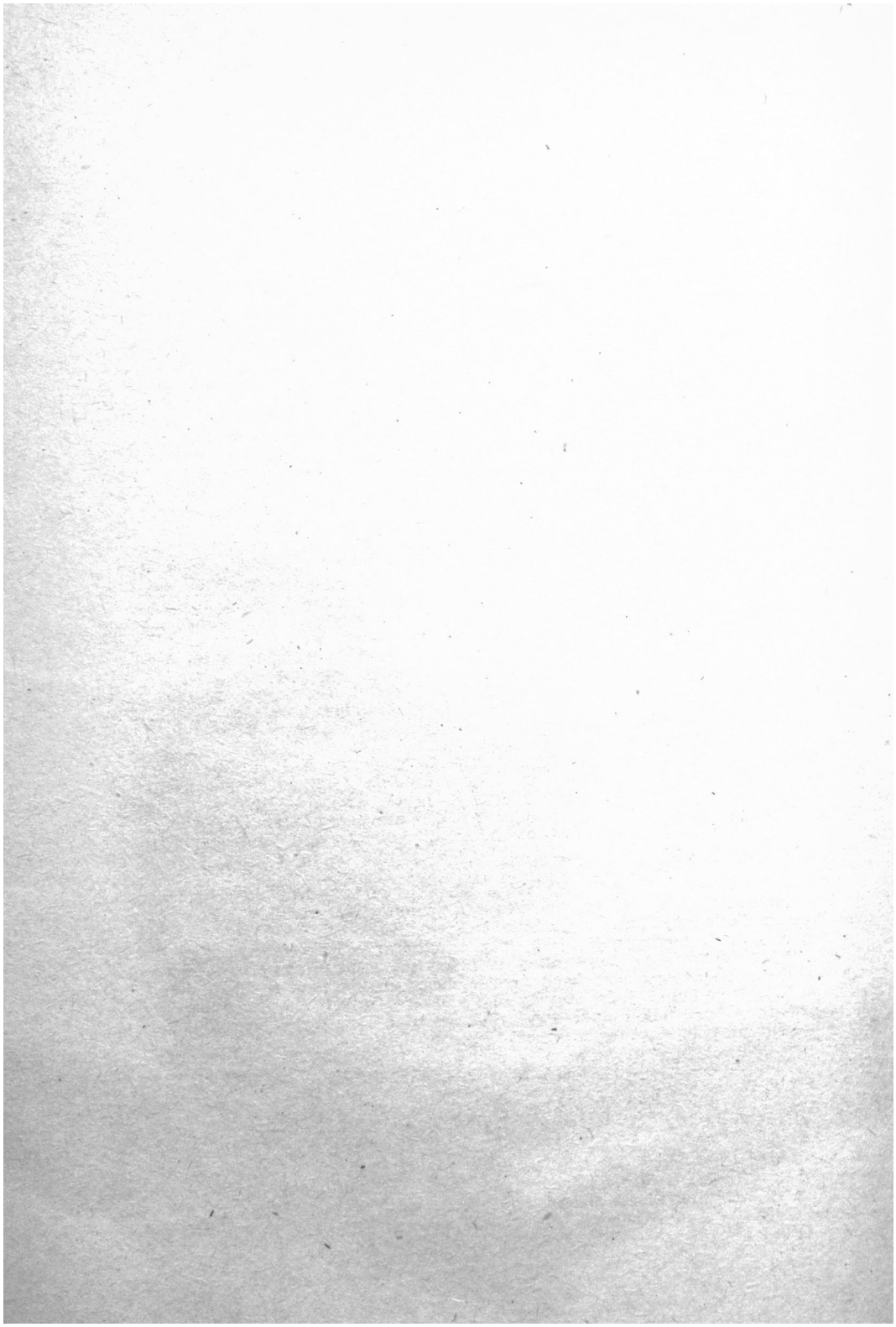

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR MUNKÁLATÁRÓL[1]

1. A címbeli szótárról már eddig is egész kötetre valót írtak, mondhatni, külön irodalma alakult ki. A róla szóló ismertetések, méltatások száma száz körül van. Ehhez vegyük hozzá azokat a közleményeket, amelyekben Szabó T. Attila kifejti a szótárával kapcsolatos fontosabb tudnivalókat és kérdéseket. És megjelent néhány vele készített idevonható interjú is (l. a SzT I, 18. lapján id. közleményeket, valamint szerzőjük válogatott tanulmányainak V—VI. kötetében a Tárról szóló írásait, interjúit). Ezekből átfogó kép áll össze az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztésének módjairól, fő elvi és gyakorlati szempontjairól, enciklopédikus értékeiről, különös jelentőségéről, és persze még nagyon sok mindenről. A Tár munkálatai azonban nagyrészt ismeretlenek. Ezért most erről szeretnék valamelyest tájékoztatni.

2. Azzal kezdem, hogy amikor hozzáfogtunk a szótár szerkesztéséhez, fölbecsülhetetlenül gazdag adatmennyiség állt rendelkezésre, az anyaggyűjtés mégsem fejeződött be. Szabó T. Attilát életművének megalkotásában a lehető és elérhető teljességre való törekvés vezérelte. Ezért végezte tovább rendszeres levéltári kutatását, s — a Tár anyagának szükséges bővítéséért és változatosságáért — a munkatársak bevonásával folyt bizonyos irodalmi, történeti stb. művek „kicédulázása" is (pl. a következőké: *Bethlen Miklós önéletírása.* I—II. Bp., 1955; Pataki József, *A csíki vashámor a XVII. század második felében.* Csíkszereda, 1971; *Teleki Mihály levelezése.* I—VIII. Bp., 1905—1926; *Varga Katalin pere.* Bukarest, 1979; stb.). Ezek kicédulázása úgy értendő, hogy az illető művek lapjait kis tartalmi, gondolati szövegegységek szerint szétvágtuk, beragasztottuk „köpenybe", s ennek külső oldalára kiírtuk a minket érdeklő szavakat, persze jelezvén a forrást, az évszámát stb. A kiválasztott munkák közé bizony jó lett volna olyanokat is bevenni, amelyek pl. a XVIII—XIX. század művelődését, ipari, műszaki fejlődését tükröző szavakban, kifejezésekben is bővelkednek (vö. Egyed Ákos, *Adattár és forrásmű.* Utunk. 1984. október 19.). Szabó T. Attila többször jelezte: ő tudja legjobban, hogy a Szótörténeti Tár anyaggyűjtésének vannak hiányosságai, és lehetnek szerkesztésbeli fogyatékosságai, vitatható megoldásai. Tegyük hozzá: a Tár szóanyaga nyilván nem ölelheti fel az erdélyi nyelvi valóság valamennyi területét, s azokat a részterületeket, amelyekre kiterjed — most nem részletezendő objektív vagy szubjektív okból —, nem mindig fogja át egyforma vagy hasonló mértékben, arányosan.

Mivel a szótár anyaggyűjtése nem zárult le, folyton kerültek elő új szavak, származékok, addig ismeretlen alakváltozatok, valamint jóval korábbi adatok. Ezek utólagos betoldásáért már a legépelt kész kéziratot is sokszor módosítottuk, hogy a jelentős adalékokat beiktassuk. Megjegyzendő, az utóbbi időben nem folytattuk a további gyűjtést.

3. A szótár cédulaanyagát a közel múltig Szabó T. Attila ikertestvére, Szabó T. Judit szedte betűrendbe; sokszor láthattuk, hogy ez mennyire fáradságos és végtelen türelmet követelő munka, hisz Szabó T. Attila legutolsó becslése szerint a Tár anyaga kb. másfél millió adatra rúg. A rendező a cédulákat címszavas keskeny kartonjelzőkkel különíti el, majd könnyen kezelhető, sorszámozott csomókba kötve adja át a szerkesztőknek. A zavarok megelőzésére nyilvántartásban rögzíti, hogy kinél milyen anyagrész van. Ezzel kapcsolatos, hogy az alapszót és származékait, melyek a szigorú betűrendes Szótörténeti Tárban gyakran messze kerülnek egymástól, ugyanaz szokta megszerkeszteni. Hogy miért, aligha kell magyarázni. Itt említem azt is: a szótár szerkesztői rendre kapják a cédulaanyagot, főleg újabban csak kisebb mennyiségben, hogy így a felhasznált vagy fel nem használt cédulák hamarabb továbbrendeződhessenek. Természetesen van számos olyan szó-

[1] Elhangzott Nyíregyházán az első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia Lexikográfia szakosztályának ülésén, 1991. május 3-án.

cikk is, amelyet szinte megszámlálhatatlan adathalmazból csupán hónapok erőfeszítésével lehet kidolgozni. A gyorsabb és eredményesebb munka céljából Szabó T. Attilának volt egy afféle elgondolása, javaslata, hogy az igen nagy és nehéz szócikkek megszerkesztésére valaki „szakosítsa magát". De e sajátos feladat azután is többé-kevésbé megoszlott a munkatársak között.

4. Az igen számos és sokféle forrásból kiválasztott szövegek kis alakú (8—10, 5 cm × 5—6,5 cm) cédulákra vannak kijegyezve. A hosszabb szövegek több cédulára íródtak; ezeket kapocs fogja össze. Felül a cédulákon egy vagy két sorban a kivetített címszavak szerepelnek függőleges vonallal elkülönítve. Alul az adatok évszáma, a forrásjelzet, a valló neve, életkora, foglalkozása, társadalmi helyzete, vagy egyéb közlés: ki kihez írta a levelet stb. olvasható. A régi kijegyzések forrása általában kézinyomdai betűkkel van feltüntetve. A folytatólagos cédulákon az első cédula első címszava az évszámmal együtt a második, harmadik stb. cédula alján is megjelenik, pl. *idő* 1570/2, *idő* 1570/3 stb. jelzéssel, így utalva összetartozásuk sorrendjére. Attól függően, hogy a cédulán lévő adatot felhasználjuk vagy nem, a kivetített megfelelő címszót rézsútos, illetve vízszintes ceruzavonással áthúzzuk. És legtöbbször végzünk még egy műveletet: a cédulákon a már kijegyzett címszavak mellé szerre kiírjuk a szövegből újonnan kiemelt szavakat. Ezután a továbbrendezés céljából a betűrendi következő címszót aláhúzással jelöljük meg. Ha a szerkesztés során a cédulákon szereplő címszavak közül némelyek valamiképpen figyelmen kívül maradtak, és később az illető adatokat már nem lehet tekintetbe venni, az ilyen címszókat piros ceruzával húzzuk alá arra gondolva, hogy majd a szótár pótkötetébe valamikor esetleg még bekerülhetnek. A sok forgatástól megrongálódott cédulákat „köpenybe" (palliumba) tesszük, s a szerkesztendő címszavakat most már erre vetítjük ki. A védő borítón az adat-évszám is jelezve van.

5. A szerkesztés, a szócikkírás alkotó módon történik. Ennek elvi—gyakorlati lényegét Szabó T. Attila így fogalmazza meg: „a Tár szerkesztője az első pillanattól kezdve úgy látja, a szerkesztés gyakorlata is mind határozottabban az egyedül helyes és így követendő magatartásként azt bizonyítja, hogy az anyag bemutatásában nem kell, nem lehet ragaszkodnia előre megállapított, merev szócikk-sémákhoz, hanem az egyes szók problémáival kapcsolatos kérdések megvilágításának célkitűzéseihez igazodóan kell alakítania a címszó szerkezeti, illetőleg adalékrendezési képét.

Ez persze nem jelenthet elvtelen összevisszaságot. Bizonyos alap-felépítési formaságokhoz minden szócikk esetében szigorúan ragaszkodnom kell, hogy így a t ő b b valóban csak t ö b b l e t ként és ne a rendbontás veszélyével jelentkezzék. Úgy áll hát a dolog, hogy cédularengetegemben sohasem előre kialakított szerkezeti sémákra keresek történeti nyersanyagot, hanem mindig az anyag oldaláról, a rendelkezésre álló nyersanyagból indulok ki, s csak a belőle meglátható, a vele kapcsolatban felvillanó kérdések bemutatására keresek szerkesztési megoldást. Ezért aztán a megoldási lehetőségeknek is bizonyos kereteken belül magától értetődően jóval változatosabbaknak kell lenniük az eddigi magyar történeti jellegű szótárak és szójegyzékek megoldási sémáinál" (*Válogatott tanulmányok, cikkek.* II, 536). Így tehát érthető, hogy a Szabó T. Attila kidolgozta „Utasítás az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztéséhez" mindössze tizedfél gépelt oldalnyi. Mivel ezt csak a szerkesztők ismerik, tájékoztatóul megjegyzem, hogy az Utasításnak 12 pontja van a következő címekkel: 1. A SzT célja. 2. A SzT anyaggyűjtése és cédulaanyaga. 3. A címszók megállapítása. 4. Milyen szót, illetve szókapcsolatot minősítünk címszónak? 5. A szófaji minősítés. 6. A szócikk szerkezeti váza. 7. Az értelmezés—, illetve jelentés-megállapítás. 8. A cédulákon lévő adalékok felhasználásának mértéke, illetőleg az adalékok közötti válogatás kérdése. 9. Az adalékok időbeli rögzítése. 10. Az adalékok földrajzi rögzítése. 11. Az adalékok forrásjelzete. 12. A járulékos jelzések. — Itt ezek jelzésére találunk utasításokat: a szöveg leírója; a levél írója, címzettje; a vallomástevő neve, társadalmi helyzete, életkora stb.

Ezután következnek a „Gyakorlatias tanácsok a szerkesztésre vonatkozólag", amelyek — hat rövid pontba foglalva — az adatok jelentések szerinti elrendezésével, valamint a hangjelzés egyszerűsítésével kapcsolatosak.

Később olyan újabb Utasítást kaptunk, amely a Tár III. kötetétől érvényesítendő szempontokat tartalmazza tömören. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy mit nem kell beszerkeszteni, és mik nem hagyhatók ki, illetve bőségesebben adatolhatók.

Mutatóba idézem „A cédulákon lévő adalékok felhasználásának mértéke, illetőleg az adalékok közötti válogatás kérdése" című utasítás néhány alpontját: „...b) Nem lehet kihagyni a legelső és a legutolsó előfordulást (A legutolsó különösen történetivé avult vagy éppen elavult szavak esetében rendkívül fontos, mert a szó életében az utolsó rezdülést mutatja)[1]. A XV. századi adatokat kivétel nélkül, a XVI. századiakat is csak óvatosan rostálgatva kell kezelni. Ha a szó élete a SzT-ban csak a XVII. században vagy éppen csak a XVIII—XIX.-ben kezdődik, itt is óvatosan kell az adalék-kihullatás eljárásához folyamodni. c) Nagyon vigyázni kell az adalékok esetében a szóföldrajzi eloszlás egyenletességére különösen a tájszói jellegű szóadalékok esetében. A történeti szótárainkban gazdagon adatolt köz- és irodalmi nyelvi szavak adatolásában szükmarkúbban lehet eljárni, míg az ott gyér adatolású vagy az oda egyáltalában be sem került, mindmáig szótározatlan szavak esetében bőkezűbben kell az adatolást megejteni. d) A képzett szavak esetében a közönségesebb, a nyelv egész története folyamán el egészen korunkig eleven képzős származék gyérebb adatolással kerülhet be a SzT szócikkei közé, míg a ritkább, elavult vagy ma csak nyj-i szintre szorult képzős származék esetében az adatolás gazdagsága ajánlatos..."

6. Terjedelmes szócikkek esetében az ezrekre, tízezrekre rúgó adatok tömegéből tetemes időt és nagyon gondos körültekintést, mérlegelést igénylő összetett feladat kiválogatni azt a viszonylag kis számú anyagrészt, amely jellemzően képviseli az illető szó korok szerinti földrajzi elterjedtségét, hang-, alak-, nyelvtani, jelentésbeli és egyéb sajátosságait, ügyelve arra, hogy ne csak a maitól eltérő nyelvi formák, jelenségek szerepeljenek, hanem a vele azonosak is az egykori nyelvi valóságnak megfelelően. Szabó T. Attilának eredetileg az volt a szándéka, hogy új típusúnak tervezett szótárában egyes nyelvföldrajzilag érdekes, tanulságos szavakat majd térképek szemléltessenek (erre nézve l. válogatott tanulmányainak II. kötetében a Tár anyagából írt szókincstani közleményeinek térképlapjait). Munkánk anyagának sok szempontú szelektálásakor nagyon figyelünk arra is, hogy más tudományszakok, főleg a néprajz, történettudomány, művelődéstörténet stb. is minél többet hasznosíthasson a közölt példákból. De ha valaki — teszem azt a meteorológia-történettel foglalkozik, az is igen sok értékes adatra bukkanhat a szótárban. Van, aki azért véli úgy, hogy e mű tulajdonképpen nem is szótár, hanem enciklopédia.

7. A szócikkekbe bedolgozandó adatokat számozott, kettőbe hajtott ívlapoknak vagy fél lapoknak a bal felére írjuk; a lap jobb fele üresen marad, hogy ott lehessen javítani. Az így elkészült szerkesztmény a munkálat vezetőjéhez kerül. Szabó T. Attila rendkívül alaposan mindent megvizsgált, ellenőrzött: a cédulákról hibátlanul másoltunk?, jól rövidítettük meg a szövegeket?, pontosak a forrásjelzetek? stb. A kihullatott cédulákat is megnézte, vajon nem maradt ki valami fontos adat. Ha igen, azokat beiktatta, vagy a szerkesztményhez tűzte, hogy mi dolgozzuk be. Különösen figyelt a jelentésekre, hogy helyesek, szabatosak legyenek, és természetesnek tekinthető sorrendben kövessék egymást. Megjegyzéseit a kéziratlapok szabadon hagyott jobb részére írta, s olykor csatolt papírszeletre is. Fontosabb, bonyolultabb esetekben az észrevételeit szóban mondta el. Javaslatára sok szócikket részben vagy néha egészen át kellett rendezni, újra kellett szerkeszteni. Ezt a kéziratlapok szétvágásával, összeragasztásával általában meg lehet oldani. A javítások, változtatások elvégzése után a szerkesztmény ismét Szabó T. Attilához került, és újból átnézte. Jobbítni való megint adódhatott, mert közben esetleg valami megfelelőbb ötlet kínálkozott, vagy korábbi adat bukkant elő, s be kellett illeszteni stb. Némely kérdéses adatnak még a levéltár rendezetlen anyagában is igyekezett idővesztegető kutatással utánanézni, hogy a fölmerült kételyt eloszlassa. A rendszeres ellenőrzés meg korrigálás szótári munkánk lényeges tartozéka.

8. A Szótörténeti Tár munkálatának nincs intézményes kerete; szerkesztőinek nem lévén közös munkahelye, ki-ki otthon végzi a feladatát. De régebben hetenként, újabban csak kéthetenként rendszeres szótári megbeszélést tartottunk, illetve tartunk. Ezen a munkálat irányítójától megvizsgált és kijavított új kéziratokkal kapcsolatos kérdéseket vitatjuk meg, valamint azokat, amelyek szerkesztés közben merültek föl, és tisztázásra várnak. Ilyenkor gyakran a közbölcsesség dönt a fogas

[1] Pontosítva: ha a legkésőbbi adatok a minket érdeklő szempontokból semlegesek, vagy már nincs szükségünk, természetesen mellőzzük őket.

kérdések megoldásának szerintünk lehető legjobb módjáról. Persze bárki szabadon véleményt vagy ellenvéleményt nyilváníthat, abból neheztelés nem származhat, mert jobbító céllal valamennyien ugyanazt akarjuk: a szótár legyen minél tökéletesebb. Sokszor meg a szerkesztővel külön beszéltük meg munkálatbeli elképzeléseinket, kételyeinket, hogy tanácsot kérve helyes úton induljunk el, illetve azon haladhassunk tovább.

9. Magam is úgy vélem, hogy a nyelvtudományban a szótárírás talán a legösszetettebb, a legtöbb tudást igénylő tevékenység. Például a mi esetünkben arra gondolok: minden nagyobb szócikk kidolgozása lényegében új feladat elé állít. A Tár célja világos, koncepciója egységes, kiérlelt, szilárd szerkesztési alapelvekre épül, de alkalmazásukat nem merevítik meg erőszakolt elvi és gyakorlati szempontok. Így a szerkesztés újragondolása, az ésszerűbb megoldások keresése és az állandó javítás szándéka nyomán egyes apró részletekben vagy olykor általános vonatkozásban is, pl. az adatok számának lényeges csökkentését illetően, történtek változtatások (indoklásukra l. Szabó T. Attila, *Válogatott tanulmányok, cikkek*. V, 538—9, 553—4). Jeleznünk kell azt is, elkerülhetetlen, hogy előre nem látható-tudható kérdések ne vetődjenek föl. Ezek esetenként megoldhatók módosított vagy új szerkesztési eljárással úgy, hogy nem zavarják a szótári munka alapvető felfogását és egységét. Vannak dolgok, amikre csak utólag jöttünk vagy jövünk rá: mit és hogyan lehetett, illetve kellett volna okosabban tenni. Való igaz: akkor lehetne bölcsebben és jobban dolgozni, a fogyatékosságokat, hibákat elkerülni, ha a már befejezett mű tapasztalatainak, tanulságainak birtokában kezdenénk hozzá az első kötet szerkesztéséhez.

Eddig mik változtak időközben? Íme néhány példa: a több száz forrás- meg más rövidítés későbbi ellenőrzése és némi módosítása nyomán egyes jelzetek pontosabbak, ésszerűbbek lettek (az új jelzéseket l. az illető kötet rövidítés-jegyzékében). Igaz, a módosított forrásjelzetek következetlenségnek vélhetők és először zavarólag is hathatnak, mert pl. az I—IV. kötetben Ap. (Apor levéltár) van, azután viszont ApLt, tehát a szótár használójának majd utána kell néznie, hogy ugyanazzal a forrással áll szemben. Mi viszont azt hangsúlyozzuk, hogy az említett kezdeti változtatásokkal a szótár jelzésrendszere következetesebbé, egységesebbé alakult. Módosult az adatolás mennyisége. Az I—II. kötetre általában a bőséges példaanyag jellemző. Ez forrásérték szempontjából eszményi, de a továbbiakban nem lehetett ugyanúgy folytatni a túlméretezés veszélye nélkül. Ezért már a megjelent III., s még inkább a IV. kötettől a példák érezhetően megrostálódtak. Minden jelentés alá rendszerint csak 8—10 adat kerül századonként arányosan elosztva; kivételek az olyan címszavak, esetek, amelyek valamilyen okból többet szükségeltetnek. A szókapcsolatokat újabban csupán a legkorábbi és valamely fontos későbbi adalék szokta szemléltetni. A kényszerű szövegrövidítések, -kihagyások sokszor sajnos hátránnyal járnak, mert pl. megnehezítik a mondattani vizsgálódást; vagy: a különböző tárgyak néprajzszerű leírásának, céhszabályoknak stb. a megkurtításával az ismeretközlés sokszor egészen leszűkül; és a többi. Újítás, hogy azokat a figyelmet érdemlő igealakokat, amelyek takarékosság miatt nem kerülhettek be a szócikk példamondatos törzsanyagába, a végén külön jelzés alatt beszerkesztjük őket igemódok, -idők és igenevek (főnévi határozói igenév) amely az ezzel kapcsolatos utasítási sorrendben. Az ilyen szövegkörnyezet nélküli adatok hozzájárulnak az igeformák teljesebb és jobb megismeréséhez, pl. ahhoz, hogy az elbeszélő, befejezett, összetett, *olvastanak* típusú múlt koronként mennyire volt gyakori. Újabban hasonlóképpen járunk el a főnévi paradigmákkal is.

10. A befejezett kéziratokat jól kezelhető kisebb csomókba rendezve, vastag kartonlapok közé fogjuk és átkötjük. A megszámozott kötegek fedőlapján a következők vannak feltüntetve: az illető szerkesztménycsomó első és utolsó címszava (pl. *Lehet-lehúzott);* a szerkesztő neve; „Véglegezve", mellette a dátum; „Legépelve", az időpont jelzése és a gépelő neve. A szótárnak ilyen formában tárolt hatalmas kéziratnyagában később bármely adatot viszonylag könnyen elő lehet keresni. A gépelési munkát rendszerint ketten végzik. A legépelt szerkesztményeket úgy javítjuk, hogy szóról szóra nagyon gondosan összevetjük a kézirattal annak tudatában: nyelvtörténeti adatok esetében a kijavítatlanul maradt hibák beláthatatlan ideig megtéveszthetnek és továbbvándorolhatnak. Az ekképpen rendbe tett gépiratot is a munkálat vezetője átböngészi azért, hogy hátha akad még valami igazítni való. Végül a szótár kiadói szerkesztőjének, Szilágyi N. Sándornak a javas-

latai, megjegyzései, a szinte észrevehetetlen hibákra is fölfigyelő jelzései nagyon jelentősen hozzájárultak, hogy a Tár eddigi kötetei minél tökéletesebb formában jelenjenek meg.

Egy ilyen nagyszabású munkában sajnos elkerülhetetlen, hogy a kéziratok többszöri igen gondos ellenőrzése és javítása, majd a korrektúrák kijavítása után is valamiképpen ne maradjon hiba. Megjegyzendő, a levonatokat nemegyszer számunkra alkalmatlan időben kaptuk meg, és ráadásul sürgősen kellett rendbe tenni, hogy a nyomdai lehetőségekhez igazodva, a soron lévő kötet fennakadás nélkül és hamarabb megjelenhessék. Az I—II. és IV. kötethez helyesbítések (corrigenda) csatlakoznak, de azokban csak elég korlátolt számú és főleg értelemzavaró vagy más kirívó vétségre lehetett figyelmeztetni. (A III. kötet végéről — bizonyos okból — hiányzik a hibajegyzék.)

11. A Szótörténeti Tár számítógép nélkül készül. Gépi segítség felhasználására különben nem is lett volna alkalmunk. De ha erre lehetőség nyílik, kérdés, hogy a mi munkánkat mennyire és miként könnyíthetné, gyorsíthatná meg az eddig követett szerkesztésmód megváltoztatása nélkül, hogy a Tár ne legyen felemás alkotás (nyelvtörténeti szótárak számítógépes szerkesztésére és kérdéseire l. Pajzs Júlia, *Számítógép és lexikográfia* című tanulmányának vonatkozó részeit. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 4 [1990]).

12. Végül néhány szót arról, hogy Szabó T. Attila halála után az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztő-munkaközössége igyekezett úgy dolgozni, mintha Ő továbbra is köztünk volna. Ez az összeforrt közösség jelenleg 14 tagú, s a VII—VIII. kötetbe kerülő *M* kezdetű szavakat szerkeszti. A munkatársak közül Nagy Jenő nemcsak szerkeszt, hanem a szócikkeket németül is értelmezi. A Tár tevékenységét Vámszer Márta fogja át és irányítja nagy ügybuzgalommal, hozzáértéssel és mély felelősségérzettel. Most az a legfőbb gondunk, hogy a szerkesztés üteme az utóbbi időben lelassult. De ha annyi kétes és kilátástalan várakozás után a Szótörténeti Tár V. kötete remélhetőleg a közeljövőben napvilágot lát, ez kitartóbb és előrelendítő munkára serkent.

KÓSA FERENC

DESPRE REDACTAREA „DICȚIONARULUI ISTORIC AL LEXICULUI MAGHIAR DIN TRANSILVANIA"

(Rezumat)

Apariția primelor volume ale *Dicționarului istoric al lexicului maghiar din Transilvania*, a stîrnit un interes deosebit. Numărul recenziilor și articolelor, care le prezintă și apreciază, se ridică cam la o sută. Ele ne dau o imagine generală despre această operă monumentală, relevînd în primul rînd valorile sale. Redactarea dicționarului este însă aproape necunoscută. Tocmai de aceea atenția autorului se îndreaptă spre această activitate. Astfel, în linii mari, putem cunoaște: culegerea, aranjarea și prelucrarea datelor, instrucțiunile referitoare la redactarea materialului adunat, modificările efectuate pentru îmbunătățirea muncii, problemele legate de editarea volumelor etc. În încheiere autorul ne informează despre stadiul în care se află în prezent redactarea dicționarului. Este de menționat că această comunicare a fost prezentată la prima conferință lingvistică aplicată ținută în 3—4 mai 1991, la Nyíregyháza (Ungaria).

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

TÁLTOS SZAVUNK EREDETÉHEZ

Már a múlt században sejtették, s Diószegi Vilmos kutatásai óta elfogadottnak számít, hogy őseink samanisták („sámánhitűek") voltak. A sámán magyar nevének, a *táltos*-nak, azonban mindezideig nincs megnyugtatóan tisztázott etimológiája. A finnugor, török, mongol sámánok neveivel *(noita, kám, bőv) táltos* szavunk etimológiailag nem függ össze (a *bűvös* viszont igen a mongol *bőv*-el).

1. *táltos* szavunkat Szinnyei honfoglalás előtti szónak tartotta, Simonyi (NyK. XLII [1942], 436.) a finn *taitaa* 'tudni, érteni', *taitaja* 'mester' szavakkal valamint a mongol *dalda* ~ *daldu* 'titkos, titokszerű' szavakkal vetette egybe. Moór Elemér szerint ismeretlen eredetű (NyK. LXXIII [1971], 22.). Pais Dezső a török nyelvekben meglevő *tal* 'üt, ver' szóból kikövetkeztetett egy **taltiš* ~ **taltuš* szót.[1] Etimológiájának nagy hiányossága azonban, hogy — amint Erdélyi István is megállapítja[2] —: „A **taltiš* ~ **taltuš* alak egyetlen török nyelvben sem fordul elő 'táltos, sámán' jelentésben."

2. Erdélyi *táltos* szavunkat az osztják *tolt*-ból származtatja, melynek feltehető jelentése: 'varázs'. Szerinte az egyeztetés hangtanilag kifogástalan. A feltehető fejlődés ez lett volna: **tult* > **tolt* > **talt* > **tâlt* > **tált*. Az *-s* denominális névszóképző. A *táltos* tehát 'varázslatos, varázserővel rendelkező'.[3] Erdélyi etimológiáját fogadta el a TESZ is.

Nem is volna itt hangtani nehézség. De van jelentéstani. Az osztják *tolt* szó ilyen értelemben csak a Reguly-féle északi-osztják hősi énekekből adatolt. (Valamint az északi-osztjákból átvett északi-vogul hősi énekekből, amelyek más osztják szavakat is tartalmaznak.) Reguly feljegyzései a kihalt szigvai nyelvjárásban készültek, fordítás nélkül. Következésképpen a szó eredeti jelentése bizonytalan. Munkácsi mondja is egy helyen, hogy nem tudta tisztázni a szó jelentését (VNGY. II, 496). Pápay József a *tolt* szót hol 'varázs'-nak fordította (pl. OH. I, 138.), hol 'óriás'-nak (pl. OH. I, 208). Ezt még ki lehetne magyarázni a *táltos* etimológiája szempontjából, azonban kimutatható, hogy a *tolt* szót és a vele kapcsolatos kifejezéseket Pápay sem értette pontosan. A „säting kar katät tolt oltal" kifejezést hol úgy fordította, hogy: „bűvös térre varázsol engem (?)" (OH. II, 265. a kérdőjel az eredetiben.), hol meg úgy, hogy: „bűvös téren hol van segítség" (OH. II, 144). (Pápay valóban hősies munkájának értékét nem akarom csökkenteni, de ezt tárgyunk szempontjából el kellett mondani.)

Hozzá kell tennünk, hogy Erdélyi a fenti esetben, Pápay fordítását kijavítva, előbb a „bűvös tér az, ahol varázslat van", másodszor (az OH. II, 144-hez) a „hol van varázslat útján jövő segítség" fordítást javasolta,[4] amelyből kitűnik, hogy ő sem értette pontosan a — kétségkívül nagyon nehéz — osztják szöveget.

A zavart az okozhatta, hogy egyes osztják nyelvjárásokban azonos alakú szavaknak 'láz', 'segítség' illetve 'könnyűszerrel, fáradság nélkül' jelentésük is van.[5]

Ezek után *táltos* szavunk Erdélyi javasolta etimológiáját nem lehet ugyan kizártnak tekinteni, de bebizonyítottnak sem. Annál is inkább nem, mert a sámánt egyetlen osztják nyelvjárásban sem nevezik a *tolt*-ból levezethető szóval.[6] Ezért megengedhetőnek tartom, hogy más etimológia lehetőségét is felvessük.

3. Hajdú Péter írja a jurák-szamojéd (nyenyec) sámánokról, hogy: „A sámán asszisztensének másik neve, a *teltana*, az obdorszki dialektus *teltā* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden Schamanen oder des Sagenerzählers wiederholen, (singend, wenn es sich um einer Lied handelt), der Wiederholer des Sängers oder

[1] Pais Dezső, A *táltos* meg az *orvos*. In, *A magyar őshallás nyelvi emlékeiből*, Bp., 1975, 73—108.
[2] Erdélyi István, *Táltos*. NyK. LXII (1960), 328.
[3] Erdélyi *i.m.* 328—31.
[4] Erdélyi *i.m.* 329.
[5] Erdélyi *i.m.* 329 lap, 1, jegyzet. Lásd még TESZ. *táltos* címszó al.
[6] Vö. Hajdú Péter, *The Classification of Samoyed Shamans*. In, *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*, Edited by V. Diószegi, Bp., 1968, 170., ahol felsorolja a 'sámán' osztják megnevezéseit a különböző nyelvjárásokba-

Sagerzählers sein' szavának praesens participiuma. Másik participiuma ezen igének a *teltankoda*, [...]. Ez a név, amint az értelmezéseiből kitűnik, nemcsak a sámán segítőjére vonatkozik, és nemcsak a samanizmus szakszókincsében fordul elő."[7]

Homics szerint: „During shamanizing the *vidutana* made use of the help of an assistant (a young shaman or someone of those present). The assistant was called *teltana* (from the Nenets verb *teltasj* 'to repeat, to echo')."[8] A *vidutana* a legmagasabb kategóriájú nyenyec (jurák-szamojéd) sámán.

A. J. Joki írja, hogy a szelkupban van egy ritkán előforduló ige, a *tillan*, jelentése 'sámánkodni'. A jurák-szamojéd *teltana* 'sámánasszisztens' és *tōltā* 'sámán vagy énekes utolsó szaváit ismételni' szavak családjával van kapcsolatban.[9]

Mivel a magyar *táltos* illetve a jurákszamojéd *teltana* és *tōltā* ~ *teltasj* szavak túlságosan is hasonlítanak, úgy vélem, hogy az egyezés nem megy vissza az uráli korra, annál is kevésbé mivel maga a finnugor samanizmus megléte is kérdéses. Hipotézisem szerint az egyezés viszonylag újabb érintkezés eredménye, éspedig mivel a szónak a magyarban nincs etimológiája, a nyenyecben viszont van, a *táltos* nyenyec kölcsönszó a magyarban.

4. Arra nézve nincs hipotézisem, hogy hol és mikor érintkezhettünk a nyenyecekkel, de az érintkezés hipotézisét megerősíti, hogy más analógiák is vannak még a magyar és a nyenyec népi kultúrában.

a) A táltosmondák emlegetik, hogy a táltosnak az egyik kezén hat (vagy éppen hét) ujja van. Ugyanez az elképzelés megvolt a szamojédoknál is. Diószegi közölt hétujjú nyenyec sámánkesztyűt és hatujjú enyec kézábrázolást.[10] (Az utóbbi fém sámánköpeny-dísz.) Ezenkívül csak jakut és udege adatai vannak erre az elképzelésre. Másutt csak felesleges csontot emlegetnek. Persze itt eddig inkább magyar-jakut kapcsolatra gondoltunk volna, de akkor miért nincs meg a többi török népnél is.

b) Az áldozati fára akasztott és megmentett nő története, amiből a magyarban, európai témával keveredve, a *Molnár Anna* balladája lett, eddig a nyenyecektől és az enyecektől került elő.[11]

c) A hősi epikának az egyik nem túl gyakori motívuma, a *birkózás segítő nővel*, eddig csak a magyar és a nyenyec anyagból került elő abban a formában, hogy a nő elvágja a nőrabló lábát (lábinát).[12]

d) Még kiadatlan elemzéseim szerint ugyancsak a Szent László mondában fordul elő, illetve szintén segítő nőt szerepeltető, nőrablást tárgyaló nyenyec hősi énekekben, hogy a nőrabló csak a saját fegyverétől hal meg. Ennek a motívumnak azonban nem ismerem az elterjedését, lehetnek más analógiái is.

Úgy vélem, hogy a felsorolt érvek elegendőek ahhoz, hogy *táltos* szavunk nyenyec származtatása ne legyen *a limine* elvetendő.

*

A dolgozatom megírása után került a kezembe Lükő Gábor kiváló tanulmánya: *Tata és az ugor teremtésmítosz.* (Új Forrás, 1976. 1. sz. 137—46. lap.) Erdélyivel szemben Lükő úgy véli, hogy az ugor korban a *tolt* szónak nem lehetett 'varázserő' jelentése, mert ez az elvont fogalom később alakult ki. Az Erdélyi által különböző osztják nyelvjárásokból idézett szavak, azonos alakú szavak. Lükő szerint a búvármadár régi magyar **taht* nevéből eredeztethető a *táltos* szavunk. Így: **taht* > *tátos* > *táltos*. Mivelhogy a táltos feltehetően búvármadár képében ment a túlvilági útjára. A búvármadár mindenesetre szerepelt a segítő szellemei között. A kérdés nyitva marad, de itt véleményem szerint nagyobb a jelentéstani nehézség, mint az általam javasolt jurák-szamojéd etimológia esetében.

---

[7] Hajdú Péter *i.m.* 158.

[8] L. V. Khomič. *A classifications of Nenets shamans*, In, *Shamanism in Siberia*, Edited by V. Diószegi and M. Hoppál, Bp., 1978. 249.

[9] A. J. Joki, *Notes on Selkup Shamanism.* In. *Shamanism in Siberia.* Bp., 1978. 382—3.

[10] Diószegi Vilmos, *Uráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont" képzetéhez*, Ethn. LXXI (1960). 455-7

[11] Demény István Pál, *Kerekes Issák balladája*, Bukarest, 1980. 135. Még kiadatlan tanulmányaimban részletesen elemzem a nyenyec és enyec szövegeket valamint összefüggésüket a *Molnár Annával.*

[12] Demény István Pál. *Kísérlet László király kerlési kalandjának összehasonlító vizsgálatára.* Népismereti Dolgozatok. 1981. 178—9.

Megjegyzem még, hogy hatujjú emberfeletti erejű személy a délszláv néphitben is előfordul: a *seszták*. (Pócs Éva szíves szóbeli közlése.) A magyar táltoshoz fűződő hiedelmek eredetének a tisztázásához még további elemzésre lesz szükség, korántsem látom a *hatujjú* táltos eredetét eldöntöttnek. A délszlávban is lehet keleti elem (pl. magyar, török, avar stb. közvetítéssel.) A fenti etimológiát ez közvetlenül nem érinti.

DEMÉNY ISTVÁN PÁL

ETIMOLOGIA CUVÎNTULUI MAGHIAR *TÁLTOS* (ŞAMAN)

(Rezumat)

Cuvîntul maghiar *táltos* este de origine necunoscută. Încercările de pînă acum de a-i căuta originea în limba turcă, ostiacă etc. nu sînt convingătoare, deoarece în limbile respective şamanii se numesc altfel, iar cuvintele cu care a fost adus în legătură nu înseamnă în nici o limbă şaman. În limba iurako-samoiedă însă asistentul şamanului se numeşte *teltana*, din verbul *teltā* ~ *teltasj* 'a repeta'. Autorul socoteşte, că este vorba despre un împrumut în limba maghiară din limba iurako-samoiedă. Cu atît mai mult că mai nou au fost descoperite şi paralele folclorice samoiedo-maghiare.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

LAPOK A ROMÁNIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZÁBÓL

Az eddigi gyakorlattól eltérően, amikor a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza kéziratos anyagából egy-egy, a jelentésmező síkján összefüggő szócsoportot mutattunk be, mint például néhány apróvad (NyIrK. XXVII [1983], 157), a kukorica (NyIrK. XXXII [1988], 19), a szekér (NyIrK. XXXIII [1989], 135), az ekés földművelés (XXXI [1987], 129), a rovarnevek (NyIrK. XXXII [1988], 153), a népi gyermekjátékok (NyIrK. XXIX [1985], 135) szókincsét, ez alkalommal nyolc, nem összefüggő, de nyelvjárási szempontból változatos, nyelvföldrajzilag tagolt térképlap anyagát vizsgáljuk.[1]

Göröngy: *gör* (A:1, B:1, 2, 4, 5, 8), *gőr* (B:3),

gœrinygy (J:2), *görinygy* (A:2, 3, C:2, D:3—5, I:1, 3), *görönygy* (B:6, 9, 10, D:6, E:5, 6, O:2, P:1), *görönyGy* (B:7, D:1, E:2, 3); — *garanygy* (C:3),

göröncs (E:4, F:4, O:1), *görincs* (D:2); — *goroncs* (F:6), *garancs* (F:2, 10), *garạncs* (F:3),

doroncs (E:7, 11—13, K:1, 2), *dorancs* (L:5), *darancs* (K:3—5. L:14, 19), *dorincs* (L:9); — *döröncs* (E:8—10),

galy (H:1, N:1, R:2), *gạly* (S:1), *goj* (F:7), *gaj* (F:1, 4, T:14), *gạj* (U:8), *gāj* (G:1, L:4, 11, 13, M:5), *gàj* (F:8, 9, 11—13, L:1—3, 6—8, 10, 12, 15—18, M:1, 4, 6, 9, 10, 14, 17, R:1, T:4, 7, 9, 11—13, 16—20, U:4—7), *gạ̀j* (F:5, T:2, 8, 10, 15, U:3); — *gàl* (G:2, M:2, 3, 7, 8, 11, 12, N:2—4, U:1), *gạ̀l* (M:13, 18, T:1, U:2); — *gajd* (T:3, 5), *gàjd* (M:15, 16, T:6),

bolgër (C:1).

A felsorakoztatott adatok szerint tehát a 'csomóvá száradt földdarab, rög' neve *gör, göröngy (göringy, garangy), göröncs (görincs, goroncs, garancs), döröncs (doroncs, dorancs, darancs, dorincs),* illetőleg *galy (gaj, gal, gajd).* Az elnevezés-változatok nyelvföldrajzi szempontból jól elkülöníthetők.

[1] A betűjelnek és indexszámnak megfelelő kutatópontok jegyzékét lásd NyIrK. X (1967), 58.

A *galy* összefüggő területi egységben jelentkezik a moldvai csángó, a székely és a mezőségi nyelvjárás keleti felében; gyűjtésemben Istvánháza—Marosbogát—Mezőbodon—Magyarszovát—Mezőkeszű—Baca vonáláig terjed. Ettől nyugatabbra, az északnyugati mezőségi kutatópontokon a *gaj* már más megnevezésekkel váltakozik, de e területen a *gaj* és a *doroncs, goroncs* ~ *garancs* összefonódása, illetőleg szétválása két, abszolút sűrűségű kutatópont-hálózatú táji nyelvatlasz anyagán jól szemléltethető (vö. *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből.* ErdMúz. XLIX [1944], 457, VII. térkép; *Mutatvány az „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz"-ból.* NyIrK. II [1958], 180). E tájatlaszlapok és a nagyatlasz térképlapja szerint a *gaj* szó előfordulásának legnyugatibb települései: Gerendkeresztúr, Visa, Kérő, Baca; a Borsa völgyében Bádok, Csomafája és Magyarfodorháza. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a *galy* szóföldrajzi határain belül a szó hangalakváltozatai is területi egységben bukkannak fel. Természetszerűen az ly-es *galy* változat az *ly* hangot ejtő Szeret menti csángóban, valamint az *ly-ező* Oltszakadáton és Lozsádon hallható. Az *l*-ező *gal* változat a csíki és a gyergyói, valamint a vele érintkező udvarhelyszéki tájszólás keleti felében fordul elő. Az egyébként eredet szempontjából máig sem tisztázott *galy* szónak nem érdektelen változata a Udvarhelyszék délnyugati kutatópontjain felbukkanó *gajd.* E változatokhoz hadd csatoljam, az adatok között nem szereplő, de egy régebbi gyűjtőútamon, a moldvai csángó Trunkon feljegyzett *galyk* alakot.

A keleti *galy* szót a mezőségi nyelvjárás délnyugati kutatópontjain éles izoglosszában felváltja a *doroncs,* illetőleg ennek *a*-zó *dorancs* ~ *darancs* változata, a mezőségi nyelvjárás északnyugati pontjain — némileg a *galy* szóval összefonódva — pedig a *goroncs* ~ *garancs.* A *doroncs, goroncs* változat helyét átveszi Kalotaszeg nyugati felében a *döröncs,* hogy azután nyugatabbra, a Királyhágón túl, a szilágysági, a bihari és a bánsági kutatópontokon megjelenjen a *göröngy, göringy* és egész szórványosan a *göröncs, görincs* is. A fenti szóalakok alkalmasint egyazon hangutánzó-hangfestő szónak alakváltozatai (vö. TESz. *göröngy* al.). Feltehetően a *göröngy* szóból elvonás alapján keletkezett a szamosháti és az érmelléki nyelvjárásban külön szóföldrajzi egységet felmutató *gör.* A rónaszéki *bolgër* átvétel a románból (RK. 84).

Csomó: *bog* (F:1, 4, 7, 11, G:2, H:1, L:3, 7, 8, 10—12, 15, 16, 18, M:1—12, 14—18, N:1—4, R:1, S:1, T:1—4, 6—14, 16. 19), *bag* (F:5, 9, 11, 12, G:1, L:4, 6, 10, 17), *'bǫg* (F:9, L:2, 15, T:5), *bąg* (L:6), *boG* (M:13, T:15, 20),

bög (B:6, 9, E:2, 8), *böG* (B:7), *bök* (B:7, 10, E:1—5),

göb (A:1, B:1—6, C:1, 2, E:6), *göB* (B:3),

csög (E:9—12), *csǫg* (L:13), *csæg* (L:16),

göcs (A:3, D:1—6, E:7, 13, F:5, 6, 10, 11, 13, J:1, K:1—3, 5, L:1, 5, 9), *gǫcs* (J:2, K:3—5), *gæcs* (K:4, L:14, R:2), *gǫcs* (L:5); — *görcs* (A:2, F:3), *görcs* (C:3, F:2, I:1, J:3, P:1),

csuk (E:2),

bæcsæk (L:19),

csomó (I:2), *csomóᵘ* (O:1), *csomóu* (O:2),

lẹ̈cus (F:1).

A kérdés a kötélen összekötött 'csomó'-ra vonatkozott. Ennek heteronimái a romániai magyar nyelvjárásokban tehát a *bog, bög (bök), göb, görcs ~ göcs, csög, csuk, böcsök, lëcus.* A hangátvetéses összetartozás függvényében azt várnók, hogy e szavak nyelvföldrajzi szempontból egymást váltva, egymással keveredve jelentkezzenek, ezzel szemben a változatok mindegyike jól elhatárolható szóföldrajzi egységet alkot. A *bog* szó nagy területén él: a moldvai csángóban, a Székelyföldön és a mezőségi nyelvjárás keleti felében összefüggő szóföldrajzi tömböt alkot, gyűjtésemben nyugat felé Gogánváralja—Marosbogát—Szabéd—Mezőköbölkút—Sófalva vonaláig terjed. Az izoglossza vonalában néhol szinonimaként jelentkezik az itt felbukkanó *göcs* (Feketelak), illetőleg délen a *csög* (Magyarsáros) szóval. A mezőségi nyelvjárás nyugati felében általános a *göcs*. Ennek hangátvetéses *csög* formáját találjuk a nyugat felől szomszédos Kalotaszegen. A *göcs (görcs)* újból szóföldrajzi egységet alkot a Biharban és néhány telepes bánsági kutatóponton. A bánsági alföldi típusú nyelvjárásban jelentkezik az irodalmi *csomó* elnevezés. A Szilágyságra a *bök*, a szamosháti nyelvjárásra a hangátvetéses *göb* alak a jellemző. Csupán egy-egy kutatóponton bukkant fel a *csuk*, a *bötyök* és a román eredetű *lëcus* (RK. 235).

Gyom: *gyom* (C:1, G:2, M:7, 11, 13, 14, 17, 18, N:4, T:2, 20, U:4),

gaz (A:1, 4, B:1, 3, 4, 6, 8, 9, D:1—6, E:1—5, F:10, 11, I:1, 2, J:1—3, K:1, L:12, O:2, P:1), *gaz* (A:2, B:10), *gaZ* (B:2, 5, 7),

dud^{u}ò (N:1),

burján (E:10, M:3, T:7, 14, 17, 19, 20), *burján* (N:1), R:1, T:9, 10, 13, 15, 19), *burjân* (E:13, F:3, H:1), *bùrján* (E:4, L:8, 12, M:5, 9, T:4, 12), *bùrjány* (E:7, F:9, K:5, L:4, 18), *bùrjạn* (M:8, 11, T:6, 18, U:1, 4, 6), *búrján* (F:7, L:11, M:1), *búrjạn* (N:2, 3, T:1, U:2, 5), *burjány* (F:6, U:7), *burjàny* (C:2, F:1, 2, 8, L:2, 6, 10), *burjàny* (E:6, F:7, 11, 13, K:3, L:1, 3, 9, R:2), *bùrjàny* (E:8, K:2, L:5, 16, 17, M:15), *bùrjàny* (C:3, E:12, F:4, 12, K:4, L:15, 19, T:3), *bùrjạ́ny* (M:6, T:16, U:3), *búrjàny* (E:11, L:7), *bùrjá^{n}* (M:4, 10), *bùrjạn* (U:8), *bùrjány* (T:5, 7), *búrjány* (L:13), *búrjạ́^{n}* (T:8), *burjạ́^{n}* (M:12), *bùrjạ́* (M:16), *burjà^{n}* (F:5); — *buruján* (M:2), *burujány* (E:9); — *bur^{ı}hàny* (G:1), *burihàny* (C:3).

A 'gyomnövény' megnevezésére a fenti adatok szerint a *gaz*, a *burján*, a *gyom* meg a *dudó* szolgál, nyelvföldrajzi szempontból a kutatott területen jól elhatárolhatóan. A *gaz* a Királyhágótól ~~keletre~~ nyugatra: a Szamoshát, az Érmellék, a Szilágyság, Bihar és a Bánság nyelvjárásában hallható; előfordulása itt kizárólagos. Érdekes, hogy e területtől keletre, a *burján* izoglosszáján belül is feltűnik, néhány Kolozsvár környéki kutatóponton (Györgyfalva, Szék, Feketelak). A Királyhágótól keletre a *gaz* szót egyébként felváltja a *burján;* ezt találjuk a kalotaszegi, a mezőségi és — némi megszorítással — a székely meg a csángó nyelvjárásban. A *burján* szó székely elterjedtségét ugyanis megszakítja a *gyom*, mely szó főleg a csíki és az északkeleti udvarhelyszéki kutatópontokon bukkan fel. Meglepő, hogy a *gyom* csak ilyen szűk területen él szemben a *burján* meg a *gaz* szóval akkor, amikor a *gyomlál* igét a terület egészén mindenütt megtaláljuk. A *dudó* szót egyetlen adatként a moldvai csángó Bogdánfalván a *burján* szinonimájaként jegyeztem fel.

Megdeged: *megdeged* (E:6, F:1, 4, 5, 7, 9—11, 13, K:1, L:1, 3, 7, 8, 13—15, 17, M:4, 9, 10, 12, 14, 15, S:1, T:5), *megdẹgẹd* (F:2, 8, 12, G:1, K:4, L:10, 11, 16, T:5), *megdegẹd* (K:2, L:5, 18), *megdëgëd* (L:4), *megdẹgëd* (L:6), *megdeged* (L:12, M:16, T:3), *megdëgẹd* (L:19), *megdegeD* (T:3), *mẹgdẹgẹd* (K:5), *mẹgdeged* (L:9, M:5—7), *mëgdeged* (G:2), *mëgdẹgẹd* (T:4, 7), *mẹ̈gdeged* (M:2), *mẹ̈gdeged* (M:13, T:4, 11), *mẹgdẹgẹd* (M:17, 18,

T:2, 6, 9, 13), *mẹgdägäd* (T:8); — *mëgdẹggẹd* (M:11, 17, N:3), *mëgdäggäd* (M:8); — *megdegesszik!* (M:1); — *kideged* (F:6, L:2, M:3), *kidẹgẹd* (F:12), *megdagad* (A:1, B:1—7, 9, 10, C:1—3, D:1, 4, 6, E:3—5, 7, 8, 12, 13, F:7, J:1, 2, K:3, R:2), *megdagad* (A:2, B:8, D:2), *mëgdagad* (A:3, D:3, 5, E:1, 2, 11, O:2, T:14, 20), *mẹgdagad* (E:9, R:1), *mẹ̈gdagad* (E:10), *meddagad!* (F:3), *mögdagad* (I:1, O:1, T:17), *mögdagad* (I:2, J:3), *mẹgdagad* (J:3, P:1), *mẹgdạgạd* (N:1), *mẹgdạgạd* (N:2), *mëgdạgạd* (N:4), *dagad mẹg* (H:1), *dạgạd mẹg* (U:8),

mëggẹbẹd (U:6), *mẹggẹbẹd* (U:5), *mëggebed* (U:7), *mẹggẹbbẹd* (T:1, 16), *mẹ̈ggẹ̈bbẹ̈d* (T:10, 18, 19, U:2—4), *mëggebbed* (T:15), *mëggäbbäd* (U:1).

A kérdés a szekérkerékre vonatkozott: Mi történik a megszáradt, meglazult kerékkel, ha betesszük a vízbe? A válasz, miként a felsorakoztatott adatok mutatják, ez volt: *megdagad, megdeged, meggebed.* Ezek az igék nyelvföldrajzilag jól meghúzható izoglosszák között elkülönülnek. A *megdagad* a kutatott terület nyugati felében, a szamosháti, érmelléki, bihari, bánsági, szilágysági és katolaszegi nyelvjárásban általánosan használt igealak. Kalotaszeg szomszédságában csupán egy-két mezőségi falura terjed át (Kide, Magyardécse, Torockó), de e területtől távol, néhány székely kutatóponton is hallható, hogy azután a csángóban a *megdagad* megint általánossá váljék. A mezőségi nyelvjárásban a *megdagad* helyét átveszi ennek magas hangú párja, a *megdeged.* Az igének ez az alakja él a mezőségi nyelvjárással szomszédos székelységben is, Háromszék kivételével a marosszéki, az udvarhelyszéki, valamint a csíki és a gyergyói tájszólásban. Háromszék ugyanis e szempontból külön szóföldrajzi foltot alkot, az általánosan használt igealak itt a *meggebed ~ meggebbed.* Figyelmet érdemel a *gebed* szónak ez a jelentése. Alkalmasint a 'megmerevedik' jelentésből magyarázható: a kiszáradt kerék *kotyog,* ha vízbe tesszük *meggebed* 'megmerevedik, megdeged'.

Egres: *egres* (F:6, 9, 13, J:2, L:13), *egrës* (E:9—11, L:7, M:3—5, 7, 13, T:11), *egrẹs* (C:3, E:6—8, 13, F:1—5, 7, 10, 11, 13, K:1—5, L:1—3, 5—11, 14—17, M:1, 15, T:3), *egrẹ̈s* (M:10, 12, 16, T:1, 5), *ẹgrës* (M:11, 13, T:2, 9, 13, 19), *egrẹ̈s* (G:1, L:4, 12, 18, M:6, R:2), *ẹgrẹ̈s* (F:8, L:19), *ägrës* (R:1, T:16), *egris* (T:15, 18, 20, U:3, 7), *ẹgris* (T:1, 6—8, 10, 13, 14, 17, U:3—6, 8), *ëgrës* (E:12), *egrös* (M:9, T:4, 12), *egrọ̈s* (M:12, 14, T:4, 5, 14), *ẹgrös* (T:12), *egrẹ̈s* (M:2), *egrẹ̈s ~ egrẹ̈s* (F:12),

köszmẹ́te (B:5, D:1), *köszmé'te* (B:4, 6, E:1, 2), *köszmé'të* (E:3, 4), *köszmé'tẹ* (B:1, 10, D:2), *köszméitẹ* (A:1, B:3, E:5), *köszmétẹ* (B:7, C:1), *köszmẹ̈te* (C:2), *köszméitë* (D:3), *köszméitë* (A:2), *köszmẽ'te* (B:8), *köszmëéte* (B:9), *köszmíte* (A:3); — *göszméitë* (B:2); — *pöszméte* (D:6), *pöszmé'te* (D:5), *pöszméitë* (J:1), *pöszméitẹ* (D:4),

büszke (I:1, 2, J:3, O:1); — *püszke* (P:1, O:2), *p'üszke* (O:2),

füge (M:2), *fűgẹ* (M:8, 11, 17, N:3, 4, U:1), *függẹ* (N:4, U:2), *fügẹ* (T:1), *fügẹ* (G:2), *fùgẹ* (N:2),

szőrösfüggẹ (M:18),

— (H:1, N:1).

A felsorakoztatott adatok szerint a 'ribes grossularia' neveként a kutatott területen az *egres*, a *köszméte*, *pöszméte*, a *büszke*, *püszke* és a *füge* hallható. E szavak, s ezen belül hangalakváltozataik is, nem keveredetten fordulnak elő, hanem éles izoglosszákkal elkülöníthetők. Keletről nyugat fele haladva, megállapítható, hogy a Szeret menti csángók körében ismeretlen a növény meg a neve is. A csíki és gyergyói tájszólásban a *füge* elnevezés általános (l. még Gálffy—Márton, SzékNyelvfSz. 122—3). Az egyetlen *szőrös füge* adat jelzője megkülönböztetésül szolgál a 'Feige' jelentésű köznyelvi *füge* szóval szemben, ez utóbbi viszont a csíki nyelvjárásban egyébként *tengeri füge*. A székely nyelvjárás más alegységeiben, a mezőségi és a kalotaszegi nyelvjárásban általános az *egres* szó használata, illetőleg ettől kissé elkülönül a háromszéki tájszólásban a szó *egris* hangalakváltozata. A Királyhágótól nyugatra, a szamosháti, az érmelléki, a szilágysági és az észak-bihari nyelvjárásban a *köszméte*, a dél-bihari nyelvjárásban ennek alakváltozata a *pöszméte* fordul elő. A Bánságban a *büszke*, illetőleg a *püszke* hallható.

Bábaszilva: *birtoka* (F:2, 8, 13, K:4, L:1, 5), *birtòka* (F:11, 12), *birtoúka* (E:1, 2), *birt'ōkạ* (U:5, 6), *bi̇rtoka* (K:1, 2), *birtóka* (L:3), *birtọ̀'ka* ~ *birtẹ̈'ka* (T:7), *birtọ́ka* (E:8), *birtọ́kạ* (M:7), *birtụ̀kạ* (U:7), *bi̇rtò'ka* (E:3), *bi̇rtóúkạ* (D:3), *bi̇rtóúka* (E:5), *bi̇rtóúkạ* (T:16), *bi̇rtòúkạ* (M:9), *birtōkạ* (U:3), *bi̇rtóka* (E:12), *bi̇rtókạ* (T:18, 19), *birtòka* (F:3), *birtóka* (F:10), *birtó'ka* (M:5), *bi̇rtóka szilva* (F:6); — *birtyóka* (T:3), *birtyoka* (E:6, F:5, K:3, 5, L:10), *bi̇rtyókạ* (L:12, M:1), *bi̇rtyoka* (E:13, L:6), *birtyokạ* (L:9), *bi̇rtyóka* (E:7, F:7), *birtyòka* (L:8), *birtyókạ* (L:18), *birty'òka* (G:1), *birtyóúka* (D:6), *birtyọ̀úka* (D:4); — *bircsōka* (L:13), *bircsoka* (K:3, L:15, 17),

bircsóka (E:7), *bircsòka* (J:2, L:19), *bircsóka* (L:11, M:3), *bircsòka* (U:8), *bircsò^{u}ka* (M:12), *bircsoka* (N:2), *bircsoka* (L:4), *bircsòka* (L:2), *bircsaòka* (B:9), *bircsóka* (L:14), *bircsòuka* (D:4), *bircsó^{u}ka* (T:9), *bircsóuka* (T:5); — *pirtyóka* (T:11); — *szilvabertyu^{u}óka* (T:12); — *birtòuk* (M:6), *birtòk* (T:20), *birtò^{u}k* (T:2), *birtō^{u}k* (M:14), *birtok* ~ *birtōk* (U:4), *birtòk* ~ *birtùk* (T:6), *birtok* (L:1), *bircsōk* (M:16), *birtyók* ~ *birtyó^{u}k* (T:4); — *bircsóu* (B:8), *bibircsë^{u}* (T:8);

bircsilóka (M:15),

birta (E:9—11, M:10),

kokas (B:5, D:1); — *kokas* | *szilva* (B:1, 7, 10), *kokas* | *szilva* (C:1); — *szilvakokas* (C:2),

picus | *szilva* (L:7),

bábaszilva (J:3), *bábás szilva* (O:2),

bàrkóca (F:9), *bàrkoca* (L:16),

paskōu (M:4),

paszùjszilva: ugòrkaszilva (B:2),

hullup (T:3), *hurlupty* (F:1), *hurlup* ~ *hurlupcs* (F:4), *hurlup* ~ *hullup* (C:3); — *gùrlup* (R:2),

korny^{i}ë (H:1),

— (A:1—3, B:3, 4, 6, D:2, 5, G:2, I:1, 2, J:1, M:2, 8, 11, 13, 17, N:3, 4, O:1, P:1, R:1, T:1, 10, 13—17).

A fejlődésben lévő, még zöld szilvaszemet dérgomba *(Taphrinales prunii)* érheti, és ez a szilvaszem torzulását, elalaktalanodását okozza. Az egészséges szilvaszemtől az különbözteti meg, hogy rajta előbb dudor keletkezik, majd megnyúlik, ellaposodik, ráncossá, bibircsossá válik. A csonthéjú magja már nem fejlődik ki, s színe halványzöld, sárga vagy pirosas lesz, a spórák kifejlődése után elfonnyad, majd lehull. Neve a szaknyelvben: *bábaszilva*. A szót az ÉKsz. így határozza meg: „Magtalanná, ízetlenné és ráncossá torzult szilva." A kérdés erre a dérgomba bántotta szilvaszemre vonatkozott. Keleten, Csíkban és Gyergyóban és néhány háromszéki faluban, valamint a kutatott terület nyugati, határmenti: érmelléki, bihari és bánsági nyelvjárás kutatópontjainak egy részén a feltett kérdésre nem kaptam feleletet, itt a bábaszilvát nem ismerik. Másutt viszont az adott válaszok, a bemutatott adatok szerint, a

következő elnevezéseket hozták felszínre: *birta, birtók (birtyók, bircsók), birtóka (birtyóka, bircsóka), bircsilóka, pirtyóka, bircsó, bibircsó,* továbbá *kokas (kokasszilva, szilvakokas), picusszilva, barkóca, paskó, paszulyszilva, ugorkaszilva,* illetőleg *hurlup (gurlup), kornyé, hupilt szilva.*

A kutatott terület nagyrészén — Háromszéktől a Mezőségen és Kalotaszegen át a Szilágyságig és Biharig — a *bir-, birt-, birty-, bircs-* szótő *-a, -ók, -óka* kicsinyítő képzős származékait találjuk. E származékszavak eredete máig tisztázatlan (vö. EtSz. *berdó* és *birtyúóka* al.). A megoldás lehetőségeit alighanem a *barka, berke, birke, bire,* illetőleg a *bircsó, bibircsó* szócsoport keretében kell keresnünk. Erre utal részint a 'bábaszilva' jelentésű *bircsó, bibircsó,* részint a *barkóca,* továbbá a *picusszilva* adat is, de figyelmet érdemel többek között az is, hogy Halmágyon *a bërtyóka* jelentése 'a fűzfa barkája', ugyanitt a 'bábaszilva' neve *szilvabërtyóka.* Hogy a *birta, birtóka, birtyóka* tövének eredetileg valami 'kinövés, dudor' jelentése lehetett, arra a csíkszentdomokosi *bircsóka* 'a burgonya szárán termő zöld gumó' (ÚMTsz.) és a *berdóka* 'szemölcs' (OrmSz.) is útmutató lehet. Ebben a vonatkozásban nem hagyható figyelmen kívül a néhány máramarosi, szamosháti, egy-egy szilágysági és bihari kutatóponton felbukkanó *kokas, kokasszilva* megnevezés sem, mely a jelentés síkján az 'ütés okozta dudor' értelmű *kokas* szóval függhet össze.

A 'bábaszilva' többi elnevezései szórványosak. A Fehér-Köröstől délre egy-egy kutatóponton felbukkan a szaknyelvi *bábaszilva,* illetőleg *bábás szilva.* Az Avas melléki Kőszegremetén egy-egy hasonlóságon alapuló jelzős összetételt találunk: *paszulyszilva, ugorkaszilva.* A nyelvterület szélein felbukkan a román eredetű *hurlup ~ hullup, gurlup* (RK. 177), a Szeret menti csángóban a szintén román *kornyé* (RK. 218) és *hupilt szilva* (RK. 177). Ismeretlen eredetű a jobbágytelki *paskó* megnevezés.

Szőlőfürt: *fürt* (A:1, I:1, 2, J:2, O:1, 2, P:1), *fűrt* (A:3, B:7, 9, D:1, 2, 4—6, E:1, 3, 5, J:1, 3), *fürț* (A:2, 3, B:8, D:3), *fűrt* (B:3); — *fürtő* (C:2), *fej: szőllőfęj* (R:2); — *fű* (E:2),

gerezd (B:6, C:3, E:6, 7, 12, F:1, 4, 6, 9—11, L:1, 2, 8—10, 12—14, T:5), *gerezd* (B:8), *gerezD* (F:5,L:16,T:3), *gęręzd* (B:10, E:8, F:8, 12, G:1, L:3, 11, 17, M:1, 15, N:1, T:2, 7, 12, 14), *gërëzd* (E:4, 9—11, G:2, M:3, 4,

6—8, 11, 13, 17, 18, N:2—4, R:1, T:1, 4, 6, 8—11, 13, 15, 16, 19, 20, U:1—8), *gerẹzd* (B:1, 2, E:⟨5⟩, 13, F:2, 3, 7, 12, 13, H:1, K:3—5, Z:5—7, 15, 18, M:5), *gërëzd* (L:4, 19), *gẹ̈rẹ̈zd* (M:10), *görözd* (M:9, 16), *gọ̈rọ̈zd* (M:14, T:17), *gẹrëzD* (M:12), *gẹrẹzD* (K:1), *gẹrëzd* (T:18), *gerëzd* (K:2), *gẹ̈rẹ̈zd* (E:9, M:2, T:15, U:3), *gerizd* (B:5, F:4), *gerézd* ~ *ger*^{i}*ẽ̈zd* (B:4), *gẹrẹzd* ~ *gẹ̈rẹ̈zd* (M:15); — *gerezde* (C:1); — *gerẹzsnye* (C:2).

Az adatok szerint a kétféle elnevezés, a *fürt* meg a *gerezd* osztja kétfelé a vizsgált területet, és alkot két jól elhatárolható szóföldrajzi tömböt. A *fürt* szó a kutatott terület nyugati felében: a Bánság és Bihar, az Érmellék meg a Szilágyság nyugati felének nyelvjárásában hallható. Ezzel szemben a *gerezd* a székely, a mezőségi, a kalotaszegi nyelvjárásban, továbbá a máramarosi, a Lápos vidéki, a szamosháti meg a keletszilágysági települések nyelvjárásában fordul elő. A két szó izoglosszája az Érmellék és Szamoshát között húzódik, a Szilágyság kutatópontjait észak—dél irányban átszeli, de a két szó a Szilágyságban nem éles határvonalban különül el, hanem az izoglossza sávjában olykor egymással váltakozik, olykor ugyanazon településen párhuzamosan, egymás szinonimájaként fordul elő. Figyelmet érdemel a *gerezd* szótól hangalakban eltérő, máramarosi *gerezde,* illetőleg *gerezsnye* alak. Akanasugatagon a *gerezsnye* szinonimája a *fürtö,* mely több hasonló alakkal együtt, elvonás a *förtöt, fürtök*-féle alakokból.

Csínja: *csinnya* (B:2—6, 8—10, D:2, 4—6, E:1—7, 9—12, F:5, I:1, 2, J:1—3, O:1), *csinnyạ* (A:2, 3, B:1, 7, D:3, E:8, 13), *csinya* (A:1, C:2), *csinya* (C:1), *csínya* (P:1), *csínnya* (D:1, O:2),

ontora (~ ája) (F:1, 10, 13, K:1, L:8, 18, M:3, 5, 15; R:1, T:3, 11, 13, 14, 17, 20), *ontoṛạ* (M:2), *ontorạ* (G:2, L:3, 5, M:4, 6—11, 13, 14,16, 18, N:2—4, T:1, 2, 4—10, 12, 15, 16, 18, 19, U:1—5, 7, 8), *ọntọrạ* N:2), *antara* (F:8, 9, G:1, L:2, 10, 17), *antạṛa* (F:12, L:16), *ọntọra* (L:11), *ọntorạ* (U:6), *ontọra* (L:7), *ontorna !* (L:1), *ontorna* ~ *òntorga* (L:6), *ạntara* (M:1); — *ontoràzọt* (F:2, *ontorna !* (L:1), *ontorna* ~ *òntorga* (L:6), *ạntara* (M:1); — *ontoràzot* (F:2, 11), *ontạrázat* (F:7), *ontoràzat* (F:3), *untoràzat* (F:5),

hòrnyolàs (K:3),

fánc (L:8), *fạ́nc* (M:17), *fànc* (M:12); — *svàncolàs* ~ *sfàncolàs* (K:2), *svàncạlàs* (F:4), *sarám* (K:5, L:14), *saràm* (L:19), *saràny* (K:4), *gárgyinạ* (C:3), *gàrgyina* (H:1), *gạ́rgyina* (N:1), *gárdina* (L:6), *gárdi* (R:2),

— (F:6, L:9).

A 'dongákon a fenék beillesztésére való vájat' neveként két alapvető terminust találunk, ez a *csín*, a hordó *csinja*, illetőleg az *ontora*, a hordó *ontorája*. A két elnevezés éles izoglosszában két szóföldrajzi egységre osztja a vizsgált területet. Az *ontora* szó keleten a székely és — némi megszorítással — a mezőségi nyelvjárás sajátja. A Kis-Szamos vonalától nyugatra az *ontorát* felváltja a *csín* (a hordó *csinnya*), s e szó általános a kalotaszegi, a szilágysági, szamosháti, érmelléki, bihari és bánsági kutatópontokon. A fenti két elnevezésen túl szóföldrajzi egységben, a Maros és a Küküllő összefolyásának körzetében, a *sarám* szó hallható. A többi elnevezés — a *fánc*, *szváncolás*, *hornyolás*, *gárgyina*, *gárdi* — csak egy-két kutatóponton tűnik fel a mezőségi, a székely és csángó nyelvjárás-területen belül.

MURÁDIN LÁSZLÓ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

ADATTÁR

PETELEI ISTVÁN LEVELE KOVÁCS DEZSŐNEK

A jeles novellista és lapszerkesztő, Petelei István gazdag levelezéséből a Kriterion Könyvkiadó 1980-ban terjedelmes kötetet jelentetett meg, Bisztray Gyula gondozásában. Az értékes, a korabeli Erdély irodalmi és művelődési próbálkozásaiba betekintést nyújtó gyűjteményből azonban az erdélyi könyvtárakban és levéltárakban őrzött levelek egy része kimaradt. Itt most ezekből közlünk egyet.

A több mint tíz évi (1880—1891) kolozsvári lapszerkesztés után Petelei — egyre inkább elhatalmasodó idegbetegsége miatt — visszavonul szülővárosába, Marosvásárhelyre. Innen küldi levelét Kolozsvárra az íróként induló Kovács Dezsőnek, a Református Kollégium majdani igazgató-tanárának.

A levelet a mai helyesírás szerint közöljük, kijavítva az író betegségével magyarázható kisebb írásbeli pontatlanságokat. A levél megtalálható az Akadémia Kolozsvári Fiókjának kézirattárában. Kovács Dezső hagyaték.

Kedves Uram!

Ha én hivatalos kurta levelet írhatnék, ez jó volna Kegyednek, mert nem kellene, hogy sokáig rontsa a szemét az én ocsmány betűimen; s jó volna nekem, hogy az én igazi rossz szemeimet ne rontsam a levél megírásával. De mégis hosszú levelet írok, mert jól esik nekem. (Kegyed pedig csak szenvedje végig, ha percipiálta.)

Az úgy van, hogy ha valakit nem szeretek látni, azt én úton-útfélen szembe találom; és megesik, hogy ha keresek is valakit, nem kapom. Korbuly Jóskától[1] örökké Kegyedet irigyeltem, amíg én is Kolozsvárt emésztődtem, s valahogy úgy esett, hogy soha se tudtam közel férni Kegyedhez. Megelégedtem aztán, mikor elkerültem, azzal, hogy a Kegyed külső formája örökös titok lesz nekem. A Kegyed gyöngéd, melegen érző szívét jobban ismerem, mint sok más ember, aki Kegyeddel együtt rójja a trotoárt.

Örvendek, hogy alkalmat adott most arra, hogy ismerkedjek Kegyeddel. A felszólító levelet csakugyan nem láttam. Nevezetes ember nem vagyok se a tek. törvényszék, se a posta nem tart számon. De az én városom kicsi, a nevem alatt megtalál a levélhordó. Ez nem kapott meg, s az új lap, mely magát „kolozsvári írók" által írottnak mondja, kellemesen meglepett. Kívül, belül formás s olyan sikerült, ahogy az első számok nem szoktak lenni. Szívesen gratulálok hozzá. Hogy engem már nem tart számon „kolozsvári írónak", azt természetesnek találtam. Én már sehol való író vagyok, én már 46 esztendős öreg ember vagyok, aki szürke fejjel járom a kis mezsgyémet.

Ha azonban íme mégis a Kegyed eszébe jutottam, az a Kegyed kedvességére vall, ennyi rá a válasz:

Én kedves Uram! Nagyon, igen keveset tudok írni. Ha egy-egy év alatt 8—10 rongyos tárcát kinyögök, az szép tőlem. Esztendők óta szerződés tart a „P.N."[2] mellé, mely minden munkálkodásomat lefoglalta. Ezért másfelé már igen rég nem küldhettem. Ha cudar fiú volnék, azt írnám Kegyednek, hogy: szerencsémnek fogom tartani, ha a „Kolozsvári Lapok"-nak minél többet küldhetek, és még egy pár ilyen frázist... De ez hazugság volna. Nem tudok írni, kedves Uram! Én fáradt, élnehezedett ember vagyok. Nem tudok írni. Ha a nyáron (akkor Szovátán leszek, ha élek, mint minden nyáron), meglehet valami kisebb képet írok Kegyednek, de nem tudom, meg tudom e tenni. Ha megteszem azért csinálom meg, hogy megmutassam

[1] Korbuly József a századforduló ismert kolozsvári lapszerkesztője, illetve lapvállalkozója.
[2] P.N.: Pesti Napló, amely rendszeresen közölte Petelei novelláit.

Kegyednek, milyen kedves emberem Kegyed. Se valami régi dolgozatot nem akarok küldeni.

Szóval! Vén ember vagyok. Írva van pedig, hogy amely fa meddő és gyümölcsöt nem ad, az tűzre való.

Most Kegyed nincs megelégedve velem. Egy csinos hazugságot tán szívesebben venne, mint egy durva igazságot. Legyen azonban mégis szíves jóindulattal, melyet szívemből viszonzok.

Marosvásárhely, 1899. jan. 7.

Közli: KOZMA DEZSŐ

SZABÓ DEZSŐ A KATEDRÁN

„Székesfehérváron klerikális volt, Nagyváradon filoszemita, Székelyudvarhelyen református, Sümegen nihilista, Ungváron antiklerikális, Budapesten többek között kommunista."

(Juhász Gyula, *Örökség* I. Bp., 1958, 178.)

Az Országos Levéltár K szekciója az egykori Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai között őrzi a XX. századi magyar irodalom legtalányosabb klasszikusa, Szabó Dezső másfél évtizedes tanárkodásának ránk maradt kéziratos emlékeit. A teljes, tehát 1904—1920 közötti iratanyag — *Az elsodort faluig* tartó pályaszakasznak — az *Életeim*ben írottakat kiegészítő-igazoló legfontosabb dokumentuma. Ezt, a VKM-iratcsomót, mely eddig nem volt ismeretlen a kutatók előtt, negyvenöt — általam római számokkal jelölt — dosszié (irattartó, iratgyűjtő, iratrendező) tartalmazza. Az 1904. szeptember 23. és 1917. január 11. közötti időszak ügyiratai a K 592 — 1920 — 4 — 105 714 „gyűjtő" helyrajzi szám alatt, az ezt követő három esztendőből valók pedig a K 500 — 1917 — 11 — 5296, K 500 — 1917 — 12 — 3988 (12 781), K 500 — 1918 — 32 — 16 320, K 500 — 1917 — 12 — 3988 (18 417), K 500 — 1917 — 3988, (20 550), K 500 — 1917 — 12 — 3988 (20 551), K 500 — 1918 — 28 — 135 243 helyrajzi számok alatt találhatók az Országos Levéltárban.

Szűcs László, valamint Benke Zsófia osztályvezető, illetőleg Galasi Zsuzsa levéltáros lekötelező szívessége jóvoltából 1978-ban 217 lap terjedelemben xeroxmásolatot kaptam az Országos Levéltár egész meglévő Szabó Dezső-anyagáról, melyből az alábbiakban teljes terjedelmében, betűhíven, időrendben közlöm az irodalomtörténeti jelentőségű, a kezdő író életpályájának megrajzolásához nélkülözhetetlen iratokat. Ugyanígy adom közre a hivatali iratanyagnak a kortörténeti vizsgálódás számára fontos részét is a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a tankerületi főigazgatóságok, illetve a Szabó Dezső iskolái bürokráciáját, ügykezelését szemléltető részét, valamint a különböző rendű-rangú személyek ellene írott följelentéseit. A többi irat tartalmával kivonatosan, regesztáim révén ismerkedhet meg az Olvasó.

Az alább folytatásokban közlésre kerülő VKM-iratcsomó az idők folyamán erősen megcsonkult. Például Szabó Dezső nagyváradi működéséről (1908. május — 1909. augusztus) vagy ungvári tevékenységének jelentős szakaszáról (az 1914. október 29. és 1917. január 11. közötti időszakból" egyetlen ügyiratot sem találtam az Országos Levéltárban. A ránk maradt anyag nagy részét a minisztérium V. osztálya iktatóhivatalának különböző típusú, nyomtatott fejléccel és rovatokkal ellátott, egészen vagy részben üres iratgyűjtői teszik ki, melyek szerencsére az egykor beléjük helyezett szövegekről is tudósítanak, sőt esetenként a rájuk írott „pro

domo" megjegyzések-összefoglalások meg válaszok (rendeletek, utasítások) első fogalmazványait is tartalmazzák. A „mellékletek"-nek java része azonban hiányzik ezekből a dossziékból. Egy részük — irattartókkal vagy ezek nélkül — eredeti helyén hagyva, a minisztérium iratával együtt az Országos Levéltár 1956-os égése során semmisülhetett meg, más részük az átrendezések során elkallódhatott, s talán még valamikor előkerül.

A fehér terror idején, 1920. május 20-án, tanári pályájának lezárásaként „*Eljárás* Szabó Dezső 'volt' tanár ellen" céljából (az 105 714/1920 számú vastagra duzzadt „gyűjtő"-irattartóba) összesítették a katedrán töltött első évtized, az 1904—1914 közötti esztendők minisztériumi dokumentumainak egy részét, 111 írott lap terjedelemben: **I—XX.** dosszié. A gyűjtés nem a teljesség igényével történt, és mint a meglévő anyagból kikövetkeztethető, a renitens tanárra kedvező fényt vető iratok mellőzésével. (A selejtezés mértékét jelzi, hogy a következő három év anyaga — **XXI—XLV.** dosszié, 1917. január 11 — 1920. augusztus 13. —, bár nem maradt ránk ez sem teljesen, mégis 116 írott lap terjedelmű.)

Forrásközlésem a 217 írott lap terjedelmű ránk maradt és időrendbe rendezett levéltári anyag első negyedével kezdődik, az 1—52. lapszámú, 1904. szeptember 23. és 1913. augusztus 10. között keltezett **20** darab ügyirattal; ezeket az **I**-től **XI**-ig számozott dossziék tartalmazzák.

A. *Budapest, 1904/5.*

A II. kerületi Állami Főreáliskola egyik tanára, Palóczy Lipót az 1904/5. tanév első felében (1904. december 31-ig tartó) szabadságot kapott — értesülünk a minisztérium V. osztálya, III. irattára, 8. tételű, 1904. szeptember 23-án keltezett irattartójának (az **I.** dossziénak) „Tárgy"-rovatából. A Palóczy Lipót helyettesítésével megbízott tanár levélben tudatja a tankerületi igazgatót, hogy nem foglalja el az időlegesen megüresedett katedrát:

1.

904. VIII. 31.

Mélyen tisztelt Igazgató Úr.

Ma vett értesítésére van szerencsém tudatni, hogy a helyettesítést nem fogadhatom el, mert Budapest székesfővárosnál már előbb kaptam állandó alkalmazást, melyet már el is vállaltam.

Őszinte tisztelettel vagyok tisztelő híve

Dr. Miklós Elemér

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (80 341)]

Az „igen sürgős" vörös ceruzás megjegyzéssel ellátott **I.** irattartó „Tárgy" rovatában olvasható továbbá, hogy a minisztérium V. ügyosztályának helyettese a visszalépett Miklós Elemér helyébe „Lersch(?) Ernő szakvizsgás tanárjelöltet ajánlja". Utóbb ezt a szövegrészt vastagon áthúzták, s Szabó Dezső nevét írták le — először! — a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselői: „Az ügyosztály helyettese Szabó Dezső tanárjelöltet ajánlja, ki Bartoniek igazgató útján értesítendő."

Tehát „Szabó Dezső h. tanár" a véletlen révén, Miklós Elemérnek visszalépése, illetve jóakarójának, az Eötvös Kollégium nagyhírű igazgatójának, Bartoniek Gézának ajánlása jóvoltából jutott először álláshoz. (Bartoniek igazgató úr lánya, a tizenőt éves Juliska a huszonnégy éves Szabó Dezső nagy szerelme.)

2.

Báró Eötvös József-Collegium
Budapest,
IX., Csillag-u. 2. sz.

Igen tisztelt Igazgató úr!

Szerencsém van értesíteni, hogy Szabó Dezső úr, mint a Báró Eötvös József-Collegium tagja tanári alap- és szakvizsgálatot tett a magyar—franczia szakból.

Es pedig alapvizsgálatot 1902. évi márczius hóban mindkét tárgyból dicséretes eredménnyel, a szakvizsgálatot pedig a f. év május hóban, magyarból kitűnő, franczia-ból jó eredménnyel.

A franczia nyelvet jól beszéli s véleményem szerint kitűnően taníthatja.

Fogadja legőszintébb tiszteletem nyilvánítását, mellyel maradtam igaz híve

Bartoniek Géza

Bpest 1904. szept. 7.
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (80 341)]

Nyilvánvalóan postdatált a minisztérium szeptember 6-án keltezett rendelete Budapest tankerületi főigazgatójához. (A hivatali láttamozások — IX. 21 és IX. 22. — jelzik a tényleges keltezést!) Az is sajátságos, hogy Szabó Dezső első kinevezése nemcsak decemberig, hanem egész tanévre szól:

3.

A Budapest főv. tank.
főigazgatónak

F.é. 53619 számú rendeletem módosításával a II ker. áll. főreáliskolánál a szabadságolt Palóczy Lipót tanár óráinak ellátása czéljából dr. Miklós Elemér helyett Szabó Dezső szakvizsgás tanárjelöltet alkalmazom helyettes tanári minőségben a folyó tanév végéig. Nevezettet erről már értesítettem, oly utasítással, hogy állását haladéktalanul foglalja el, minek megtörténtéről ide jelentés lesz teendő.

1904 ápr 6

Darvai

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (80 341)]

Néhány nap múlva, 1904. szeptember 26-án Szabó tanár úr először lépett katedrára:

4.

A budapesti II. kerületi állami főreáliskola igazgatóságától 109/1010 4/5

Nagyságos Kir. Főigazgató Úr!

A Vallás és Közokt. m. Kir. Minisztérium f. e. augusztus 22.-én kelt 53619 sz. magas rendeletével Palóczy Lipót II. ker. állami főreáliskolai rendes tanárnak f. é. deczember 31-ig terjedő szabadságot engedélyezett.

Tisztelettel jelentem, hogy a Minisztériumból nyert szóbeli megbizás folytán Szabó Dezső, a franczia és magyar nyelvből szakvizsgálatot tett tanárjelölt mint Palóczy Lipót helyettese működését nálunk a mai napon tényleg megkezdette: tanítani fogja a franczia nyelvet a IIIA, IIIB, V. és VII. osztályokban heti 17 órában és e mellett a IIIA osztálynak főnöke is.

Tisztelettel kérem Nagys. Kir. Főigazgató Urat, szíveskedjék ezt a M. Vallási és Közokt. m. Kir. Minisztériumnak bejelenteni és ajánlani, hogy Szabó Dezső szabályszerű jutalomdíját f. é. szeptember 26-tól deczember 31-ig utólagos havi részletekben a Központi állampénztárnál kiutalványozni kegyeskedjék.

Budapest, 1904. september 26-án

Mayer József
Kir. igazgató

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (83912)]

A hivatal gépezete tovább működött. A tankerület október 3-án a „Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi Magy. Kir. Ministeriumhoz" küldi gépelt fölterjesztését, melyben Szabó Dezsőnek, az Alkotmány utcai kereskedelmi iskola helyettes tanárának fizetését („jutalomdíját") igényli. Megint egy sajátos, jóhiszemű tévedés: szeptember 26. helyett 16-tól igazolják Szabó Dezső munkakezdését.

5.

A BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROSI TANKERÜLET
Királyi Főigazgatójától
295 szám.

Nagyméltóságú Ministerium!

Vonatkozással a Nagyméltóságu Ministerium f. évi sept. hó 22-én 80341 sz. a. kelt magas rendeletére van szerencsém mély tisztelettel a II. ker. áll. főreáliskola igazgatóság f. évi sept. hó 26-ról 109 sz. a. kelt jelentése kapcsán a Nagyméltóságu Ministerium magas tudomására hozni, miszerint Szabó Dezső, Palóczy Lipót helyettese müködését f. évi sept. hó 16-án tényleg megkezdte.

Mély tisztelettel kérem ennélfogva a Nagyméltóságu Ministeriumot, kegyeskedjék nevezett szabályszerű jutalomdíját utólagos havi részletekben a központi állampénztárnál kiutalványozni.

Budapest, 1904 okt. hó 3-án.

A főigazgató távollétében:
Dr. Cherven
c. főigazgató

A Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Ministeriumnak

Helyben

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (83 912)]

A minisztérium V. osztálya október 12-én utasította a központi állampénztárt és értesítette a tankerületi főigazgatóságot Szabó Dezső egész tanári javadalmazásának rendezésére. A **II.** irattartó belső oldalán vannak a fogalmazványok. Bár csak helyettes tanár, tehát újra kinevezése végett évenként kell kérvényeznie, és évi kétezer koronás munkabére csak „jutalomdíj", a tanév alatt létbiztonságban él Eötvös kollégiumbeli barátjával, Kodály Zoltánnal közös albérletet bérel a Hunfalvy utcában „egy elátkozott kertben, egy boszorkányos szobában" — írja majd negyedszázaddal később a hajdanvolt szép időkre visszaemlékezve.

(Az akkori pénz vásárlóértékéről és a napszámos emberek keresetéről Móricz Zsigmond hőse, Joó György így tájékoztat *A boldog ember* első beszélgetésében: 1907-ben vidéken, például a Nyírségen „odahaza egy kaszásnak fizettek egy forint huszat, közönséges napszámba kilencven krajcárt, itt Budapesten egy forint hatvanat, egy forint nyócvanat adtak, pedig csak tíz órát dógoztam naponta... Mingyán nagy keresetem támad, egy hét alatt keresek egy bornyút.")

6.

I.

A M. Kir. Központi állampénztárnak.
Budapest, Vár.

1904. tárcza, XXI. [fejezet], 13. [cím], 1. [rovat], 2. [alrovat]
Utasítom a címet, hogy Szabó Dezső budapesti II. ker. áll. Főreáliskolai helyettes tanárnak f. évi szeptember hó 16-tól kezdődőleg — 1905 évi augusztus hó végéig évi kettőezer (:2000:) K. jutalomdíjat havi egyenlő és utólagos részletekben bélyeges és az intézet igazgatója által láttamozott nyugtákra fizessen ki, s a fenti címen kiadáskép számoljon el.

II.

Hátirat az I. a. mására
A budapesti fő- és székvárosi Tanker. Főigazgatóságnak, 1904. évi okt. hó 3.-án 295. szám alatt kelt fölterjesztésére tudomás és további eljárás végett megküldöm.
Bp., 1904. X. 12.
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (93 912)]

B. *Székesfehérvár, 1906/7—1907/8.*

A minisztérium V. osztályának 1906. november 5-én megnyitott és „Nagyon sürgős!" megjegyzéssel ellátott dossziéja (**III.**) Szabó Dezsőnek székesfehérvári tanárkodásáról tudósít. A benne lévő első irat a korában ismert nyelvész-szótárszerkesztő, a székesfehérvári állami főreáliskola igazgatóhelyettese, Kelemen Béla levele. Lehetséges, hogy Kelemen Bélának Szabó Dezsőt még nyelvész professzorai ajánlották, akik már diákkorában megjelenéshez segítették első, máig sem elavult tudományos műveit, *A csíkszentdomokosi nyelvjárást* (1903), illetve *A vogul szóképzést* (1904). Egyébként 1905 őszétől Szabó Dezső tanár úr egy évet Franciaországban töltött, ahol lemondott a sterilnek érzett ígéretes nyelvészkarrierről, mert hallatlan intenzitással támadt föl nemzetnevelői, szépírói hivatástudata. („Párizs és Franciaország az én megtalált, természettől és végzettől kijelölt damaszkuszi utam volt, ahol megtaláltam a testi-lelki izmaimhoz mért tartalmat" — írja negyven évvel később.)

7.

M. KIR. ÁLL. FŐREÁLISKOLA
IGAZGATÓSÁGA

Székesfehérvár, 1906 okt. 27

Nagyságos Uram,

Bátorkodom Szabó Dezső urat, ki a nálunk üresedőben levő magyar—franczia tanszékre pályázik, Nagyságod kegyes pártfogásába ajánlani és tisztelettel kérem, méltóztassék közbenjárni, hogy ez a reánk nézve igen sürgős kirendelés mielőbb megtörténjék.

Maradok mély tisztelettel

alázatos híve
Kelemen Béla

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (98 281)]

A tankerületi főigazgató három nappal ezután keltezett levelében ugyancsak szorgalmazza a kinevezést.

8.

Mélyen tisztelt Uram!

Minthogy úgy értesültem, hogy a tanári kinevezések ügyét mélyen tisztelt Igazgató Úr kezeli, arra vagyok bátor kérni, kegyeskedjék a székesfehérvári áll. főreáliskola részére Bürner Sándor tanár helyébe a tanárt sürgősen elküldeni, mert a szakszerű helyettesítést keresztül nem vihetjük. — Ha Igazgató Úr valakiben — pl. Szabó Dezső Úrban megállapodik, el lehetne küldeni állomására úgy, hogy a hivatalos kinevezés majd utána érkezik.

Kiváló tiszteletem kifejezése mellett vagyok mélyen tisztelt Igazgató Úrnak

őszinte híve
Váradi Károly
tank. kir. főigazgató

Székesfehérvár, 1906. nov. 1.

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (98 281)]

A **III.** irattartó nemcsak a két utóbbi levelet, hanem a minisztériumból a székesfehérvári tankerületi főigazgatónak szánt — és sajátosan megint postdatált! — levél fogalmazványát, sőt az ekkor huszonhét esztendős Szabó Dezső első tanügyi minősítését is tartalmazza:

9.

M. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium.
Ikt. szám: 98281. 1906 nov. 5
V.-ik osztály

A beadvány { száma: / kelte: / beérkezése: } Hvlból. [Hivatalból]

98281	1906	
Irattár	Tétel	Alapszám
III	8	98281

Tárgy:

A székesfehérvári áll. főreáliskolában a franczia ny. tanszék helyettesítése.

Bürner Sándor Budapestre a II. ker. áll. főreáliskolához helyeztetvén át, Sz. Fehérvárról (Kelemen Béla ig. hely. szóbeli jelentése szerint) már tényleg eltávozott, és így sürgősen szükséges a sz. fehérvári reáliskolához egy *franczia* ny. h. tanár küldése, mert a testület nehéz helyzetben van. Az ügyosztály *Szabó Dezső* magyar—franczia szakos okleveles tanárjelöltnek helyettes tanárul leendő alkalmazását hozza javaslatba, ki Párizsba is volt áll. ösztöndíjjal, igen jeles fiatalember s a franczia nyelvet kitűnően bírja.

A székesfehérvári tankerület kir. főigazgatóságának.

A székesfehérvári áll. főreáliskolánál Bürner Sándor áthelyezése folytán, a franczia nyelv tanítására egy tanár válván szükségessé, e czélból Szabó Dezső magyar—franczia szakos okleveles tanárjelöltet a folyó 1906/7 tanév végéig helyettes tanári minőségben a szabályszerű díjazás mellett alkalmazom.

Felhívom *Czimet*, hogy nevezett tanárjelöltet (Ki Budapesten lakik, II. ker. Verbőczy u. 17. sz. alatt) állásának haladéktalan elfoglalására utasítsa, minek megtörténtéről tegyen ide jelentést az illető díjazásának kiutalása czéljából.

906. X. 26.

Dr. Szombathy

[OL — K 592 — 1920 — 105 714 (98 281)]

Már megkezdődött a tanév, és az állami ösztöndíjjal egy éves párizsi tanulmányutat tett „igen jeles fiatalember" sietett elfoglalni második katedráját. Igazgatója gépelt levélben fordul „jutalomdíjának kiutalványozása" érdekében a minisztériumhoz. (Sajnos a levél melléklete, a bizonyára nagyra értékelő „minősítési táblázat" hiányzik.)

10.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI TANKERÜLET
KIR. FŐIGAZGATÓJA

1598.
1906. sz.

Nagyméltóságú
Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterium!

Vonatkozással a f. évi november hó 3-án 98281. sz. a. kelt min. rendeletre a székesfehérvári áll. főreáliskola igazgatóságának 428. sz. jelentése alapján tisztelettel jelentem, hogy Szabó Dezső helyettes tanár állását, a székesfehérvári áll. főreáliskolánál f. évi november 8-án elfoglalta, és működését azonnal megkezdte.

Ennélfogva a mellékelt minősítvényi táblázat kapcsán tiszelettel kérem jutalomdíjának kiutalványozását.

Mély tisztelettel
Székesfehérvár, 1906. november 16.
tank. főigazgató hiv. távollétében:

Zalai Mihály
főgimnáziumi igazgató.

[Körpecsét:] Székesfehérvári Tankerületi Kir. Főigazgatóság.

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (103 194)]

A **IV.** irattartó az „Igen sürgős" vörös ceruzás feliratot (meg a VKM III. irattára 8. tételének 103 194 iktatószámát) viseli, és tartalmazza az 1906. november 21-én keltezett rendeletet, melyben a minisztérium utasítja a székesfehérvári adóhivatalt Szabó Dezső 1906. november 8-tól 1907. augusztus végéig esedékes „jutalomdíjának" folyósítására. Nyelvészprofesszorai támogatását elvesztette, és vidéki tanárként már nem kétezer, hanem csak ezerhatszáz korona évi jövedelemre számíthatott.

Az **V.** minisztériumi dosszié (III. irattár, 8. tétel, 93 135 iktatószám) vidéki helyettes tanári „mandátumának" megújításáról tudósít. „Tárgy: a sz. fehérvári tankerület kir. főigazgatójának felterjesztése Szabó Dezső, székesfehérvári állami főreáliskolai helyettes tanár további alkalmaztatása." Akárcsak az előző (a **III.** meg a **IV.**) dossziékon, ezen is olvasható az adóhivatalhoz és a tankerületi főigazgatósághoz intézett r e n d e l e t a kinevezésről „az 1907/8. iskolai év folyamára folytatólagosan helyettes tanárul", illetve az ezerhatszáz korona évi fizetésére vonatkozó u t a s í t á s. Megtudjuk azt is, hogy Szabó tanár úr „Szaktárgyai: magy. franczia. Okl. 1905. V. 16." (Ez a kinevezés-megújítás, illetve fizetési utasítás végre nem „Sürgős!"-jelzetű, mert a tanév kezdete előtt, 1907. augusztus 14-én kelt, 16-án iktatták is.)

Azonban ezen az őszön is támadt egy kis hivatali bonyodalom: a székesfehérvári m. kir. adóhivatal 1907. szeptember 10-én 8621/II. 1907. számmal *Hivatalos jelentést* küld a minisztériumba Szabó főreáliskolai helyettes tanár illetményeit rendelő (93 135/1907 számú) „magas utalványrendelet" módosítására; ebben ugyanis Szabó Dezső helyett Szabó Dénes neve szerepelt. Bár a **VI.** számú irattartó megint „Sürgős" piros ceruzás feliratot kapott, a helytelenül kiállított „magas utalványrendelet" módosítására csak két hónappal később, november 12-én került sor; kiadása november 23-án, az iktatóból kivezetése pedig csak november 26-án történt meg. Tehát megint télidőben fizetik ki ősz elejétől esedékes munkabérét, melyet furcsa eufémizmussal jutalomdíjként emlegetnek a hivatalos papírok. A ránk maradt minisztériumi iratok másternészetű, hírlapokban megszellőztetett székesfehérvári ügyeiről, így párbajáról, áthelyezésének indoklásáról stb. sajnos nem tudósítanak...

C. Nagyvárad, 1908. május — 1909. augusztus

Nincsenek iratok! Viszont egy későbbi, a **XVI.** dosszié 83. (OL 77.) lapján — 13 753/1914. január 24. — hivatkozás található az azóta elveszett 21 873/1909. március 3-i minisztériumi ügyiratra, mellyel „rendes tanárrá neveztetett ki".

D. Székelyudvarhely, 1909/10. — 1912/13.

„A kolozsvári tank. Nagytekintetű kir. Főigazgatóságnak — *Kolozsvártt*" címzéssel indul útjára Szabó Dezső udvarhelyi tanárkodásának első dokumentuma: **VII.** iratgyűjtő, tehát 1904. szeptember 4-től tanít a világ végén lévő „Székely Anyaváros"-ban. Sajnos a két melléklet („minősítő táblázata") most is hiányzik.

11.

A SZÉKELYUDVARHELYI MAGYAR KIR. ÁLLAMI FŐREÁLISKOLA IGAZGATÓSÁGÁTÓL
335/1909 szám.

Nagyságos Főigazgató Ur!

Szerencsém van jelenteni, hogy Szabó Dezső, akit a nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi Miniszterium f. évi 21873 sz. rendeletével intézetünkhöz

rendes tanárrá nevezett volt ki, úgy azonban, hogy új állását csak az 1909/10. tanév elejével köteles elfoglalni, f. hó 4.-én jelentkezett, működését az intézetnél megkezdte.

Minősítvényi táblázatát szerencsém van 2 példányban felterjeszteni.

Kérem Nagyságodat: kegyeskedjék kieszközölni, hogy illetményei a nagyváradi kir. adóhivatalnál szüntettessenek be s az idevalónál folyósíttassanak.

Székelyudvarhelyt, 1909. szeptember 14.-én

Dr. Solymossy Lajos
kir. igazgató

[Körpecsét:] M. Kir. áll. főreáliskola igazgatósága. Székelyudvarhely

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (101 488)]

A tankerületi főigazgató, Kuncz Elek, Szabó Dezső jóakarója nem szerepel az iratokban. Helyettese, a kolozsvári katolikus főgimnázium igazgatója két nappal később, 1909. szeptember 16-án keltezi felterjesztését, majd újabb két nap múlva a székelyudvarhelyi iskolaigazgatóéval együtt a minisztériumba továbbítja:

12.
Kolozsvári tankerületi kir. főigazgató.

$\frac{1222.}{1909}$ szám.

Nagyméltóságu Miniszterium!

A székelyudvarhelyi áll. főreáliskola igazgatóságának f. évi 203. szám alatt kelt beadványát (2 db. mell.) — melyben jelenti, hogy a f. évi 21873. sz. a. kelt rendelettel a vezetése alatt álló intézethez rendes tanári minőségben áthelyezett Szabó Dezső állását f. évi szeptember hó 4.-én elfoglalta és kéri, mikép nevezettnek illetményei kiutaltassanak — intézkedés végett felterjesztem. —
Kolozsvárt 1909 szeptember hó 16.-án.
A hivatalos úton levő főigazgató megbízásából:

Nemes Endre
róm. kath. főgimn. igazgató,
mint főigazgatói helyettes.

[Körpecsét:] Az Erdélyi Róm. Kath. Status Főgymnaziuma Kolozsvárott
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (101 488)]

Újabb két nap múlva, szeptember 20-án, a **VII.** irattartó tanúsága szerint, a felterjesztés megérkezett a minisztériumba, a ráérős ügyintézés azonban csak egy hónappal később ér véget. „Tárgy: Szabó Dezső illetményeinek utalványozása" . . .

13.

I.

A m. kir. nagyváradi adóhivatalnak.
Megszüntetés.

II.

A m. kir. székelyudvarhelyi adóhivatalnak.
Rendelet.
1909 évi államköltségvetés.
XXI fejezet, 14 cím, 1 rovat, 1 alrovat.

I. II.

Szabó Dezső állami főreáliskolai rendes tanár Nagyváradról Székelyudvarhelyre áthelyeztetvén, utasítom a királyi adóhivatalt, hogy

I.

eddig évi 2400 K fizetését, évi 200 K személyi pótlékát és évi 800 K lakpénzét f. évi szeptember hó végével állandóan szüntesse meg, s tartozási kivonatát az egyidejűleg utasított székelyudvarhelyi m. kir. adóhivatalnak küldje meg.

Budapest, Kml. [Kelt mint lent]

II.

részére a nagyváradi m. kir. adóhivataltól nyerendő tartozási kivonat alapján évi Kettőezernégyszáz (2400) K fizetést és évi Kettőszáz (200) K személyi pótlékot, előleges havi, évi hatszáz (600) K lakpénzt folyó évi október hó 1-től kezdve előleges évnegyedes részletekben kellően bélyegelt nyugtáira fizessen ki, s tárcám terhére tent megjelölt alnaplóban kiadásképp számoljon el.

Budapest, Kml.

III.

Hátirat
az I. és II. alatti kiadvány másolatára.

A kolozsvári tanker. főigazgatónak folyó évi szeptember hó 16-án 1222 szám alatt kelt jelentésére tovább eljárás végett másolatban kiadom.

Budapest, 1909. évi okt. hó 19-n.

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (110 107)]

Utaltunk rá, hogy Szabó Dezsőt időközben, Nagyváradon helyettes tanárból rendes tanárrá léptették elő. Ennek megfelelően évi javadalmazása tanári pályakezdése, 1904. szeptembere óta a kétezer (illetve az 1905. évi székesfehérvári ezerhatszáz) koronáról háromezernégyszáz koronára növekedett. (Székelyudvarhelyen viszont évi kétszáz koronával kevesebbet kapott mint Váradon: az évi nyolcszáz korona „lakpénz" helyett hatszázat. Kisebb város — olcsóbbak a lakbérek, a megélhetés.)

A következő, **VIII.** irattartó (1913. március 26.) háromszáz koronás fizetésemelésről tudósít. „Tárgy: A keb. elbeli számvevőség javaslata... magasabb személyi pótlékának utalványozása tárgyában. Kiadás előtt: Lássa a Számvevőség IV. ügyosztálya, feljegyzés és a 'Rangsor' szempontjából." Továbbá a minisztérium számvevősége:

14.

Az itteni nyilvántartás szerint Szabó Dezső székelyudvarhelyi áll. főreáliskolai rendes tanár 1909 évi március hó 3-án került a IX. fizetési osztályba. Jelenlegi fizetése

	2.400 K
és személyi pótléka	200 K
együtt	2.600 K

Ezen fizetési osztályban betöltött és számbavehető 4 évi szolgálat alapján nevezett tanárt fizetés címén

	2.400 K
és magasabb személyi pótlék címén	500 K
együtt	2.900 K

illeti meg.

Ez alapon a számvevőség a következő kiadványtervezetet mutatja be.

I.

Rendelet.
A m. kir. adóhivatalnak
Székelyudvarhely
1913 évi államköltségvetés, XXI. fejezet. „Állami középiskolák."

Szabó Dezső székelyudvarhelyi állami reáliskolai r. tanár részére az 1904. évi I. törvénycikk alapján 1913 évi április hó 1-től kezdve évi fizetésül kettőezernégyszáz (2.400) K, évi személyi pótlékul Ötszáz (500) K, együtt Kettőezerkilencszáz (2.900) K állapíttatott meg.

Utasítom ennélfogva a *Címet*, (hogy a nevezettnek eddigi évi 2.400 K fizetése és évi 200 K személyi pótléka helyett 1913 évi április hó 1-től kezdve a fent megállapított fizetést és személyi pótlékot kellően bélyegelt nyugtáira előleges havi részletekben, a többlet után járó szabályszerű szolgálati díjak levonása mellett fizesse ki) és tárcám terhére a fent megjelölt alnaplóban kiadáskép számolja el.

K. m. l.

II.

A kolozsvári tankerületi kir. főigazgatónak.

(Írandó az I-ből.)

Ennélfogva utasítottam a m. kir. adóhivatalt (Írandó az I-ből.)

Erről *Címet*, a vonatkozó rendelvény csatolása mellett, tudomás és további eljárás végett értesítem.

K. m. l.

III.

Szabó Dezső főreáliskolai tanárnak
Székelyudvarhely

Értesítem, hogy a m. kir. minisztériumnak az 1904. évi I. és az 1906. évi IX. törvénycikkben nyert felhatalmazás alapján 1906. évi szeptember hó 22-én kibocsátott 4600/M.E. számú rendelete értelmében Önnek fizetése és fizetés természetével bíró személyi pótléka 1913 évi április hó 1-től kezdve összesen évi Kettőezerkilencszáz (2900) K-ban állapíttatott meg, s hogy ennek folyósítása iránt az intézkedést egyidejűleg megtettem.

Budapest, 1913 március 20.

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (43 098)]

Ezután a korviszonyoknak és Szabó Dezső változatos tanügyi pályafutásának rendkívül érdekes dokumentumai következnek: **IX.** dosszié. Ugron János, Udvarhely vármegye főispánja Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez címzett levelében bepanaszolja Székelyudvarhely főreáliskolájának renitens tanárát. A főispáni feljelentés két melléklete a székelyudvarhelyi református kollégium elöljáróságától származik:

15.

Nagyméltósága
m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minister Úr!
Kegyelmes Urunk!

A székelyudvarhelyi református kollegium előljárósága panaszt emel Nagyméltóságod előtt Szabó Dezső, székelyudvarhelyi állami főreáliskolai tanár ellen a következő esetből kifolyólag:

Folyó évi május hó 21-én este 7—8 óra között Szabó Dezső tanár Székelyudvarhelyen, a legnagyobb forgalmú főutcában levő lakásán, reál iskolai tanulók jelenlétében, nyitott ablakok mellett oly zajos mulatságot rendezett, hogy az utca ellenkező oldalán csődület támadt, s e mulatság keretében a mulató társaság egyik közismeretü református zsoltár éneklésével a sétáló közönséget mélyen megbotránkoztatta.

A Kollégium Elöljárósága tudomást szerezvén arról, hogy e mulatságon református kollegiumi tanárok is jelen voltak, mint a kollegium fenntartó testülete és hatósága, kötelességének tartotta a saját hatásköre alá tartozó tanárokkal szemben hivatalosan fellépni annál is inkább, mivel a közbotrányt okozó mulatságnak történetesen a városban időző Dr. Kenessey Béla erdélyi ref. püspök úr is fültanúja volt.

Elöljáróságunk — jóllehet nem tételezte fel a Szabó Dezső lakásán mulató társaságról, hogy a zsoltáréneklléssel céltudatosan akart volna botránkoztatni, — mégis anélkül hogy feljogosítva érezte volna magát arra, hogy egy magánlakásban lefolyt mulatság felett kritikát mondjon, minthogy a nagyközönség a püspök úr jelenléte következtében könnyen szándékosságra gondolhatott — az illető kollegiumi tanárokat figyelmeztette, hogy jövőre hasonló mulatságokban résztvenni tartózkodjanak, mivel az ilyen esetek sem a kollegium tekintélyével, sem a tanároktól elvárt komolysággal össze nem egyeztethetők.

Még mielőtt e határozat hivatalosan az illető tanárokkal közöltetett volna, Szabó Dezső főreáliskolai tanár, noha őt a fennebbi határozat nem érintette, de nem is érinthette, Csanády Zalán táblabíró, kollegiumi gondnokhoz, valószínűleg azért, mert az elöljáróság a fennebbi határozatot az ő elnöklete mellett tartott ülésen hozta meg, az alábbi levelet intézte:

„Igen tisztelt Uram! Ma hallottam meg, hogy a ref. koll. Elöljárósága a névnapomon nálam levő kálvinista tanárokat megrótta, hogy nálam zsoltárokat énekeltek „tüntetésből" és intette őket, hogy „óvakodjanak az ilyen társaságtól". A tüntetésből kifejezésre nem reflektálok, ez ártatlan bornirtság, de igen kérem az igen tisztelt Gondnok urat, hogy annak, vagy azoknak, a kik az intelmet koncipiálták, szíveskedjék tudtokra adni, hogy vagy nagyon ostobák vagy tisztességtelenül rosszakaratúak. Székelyudvarhely, 1913. jún. 15."

Kegyelmes Urunk! kétséget nem szenved, hogy Szabó Dezső főreáliskolai tanár e levélben a ref. kollegium vezetőségén oly durva sértést követett el, hogy azt Elöljáróságunk minden módon megtorolni s a vett sérelemért elégtételt keresni kénytelen.

Evégett Szabó Dezső ellen bűnfenyítő feljelentést tettünk a székelyudvarhelyi kir. járásbíróságnál, mely ez ügyben mint elsőfokú bíróság a következő — még nem jogerős — ítéletet hozta:

„1913.B.481/2. ügyszám. Ő Felsége a Király nevében! A székelyudvarhelyi kir. járásbíróság mint büntető bíróság — Gaál Ferencz kir. járásbíró által, Gergely Ferencz kir. járásbírósági jegyző mint jegyzőkönyv vezető, Dr. Réffy Zoltán kir. ügyész mint közvádló, Dr. Szöllősi Ödön ügyvéd mint főmagánvádló képviselője részvételével Székelyudvarhelyen 1913 évi junius hó 21-ik napján nyilvánosan megtartott tárgyalás alapján a főmagánvádló és kir. ügyész indítványa szerint becsületsértés vétségével vádolt Szabó Dezső bűnügyében a vád és védelem meghallgatása után az alólkitett napon a következőleg ítélt: A kir. járásbíróság Szabó Dezső vádlottat, aki 32 éves ref. vallású kolozsvári születésű székelyudvarhelyi lakos, nőtlen, állami főreáliskolai rendes tanár, vagyontalan, katona nem volt, bűnösnek mondja ki a Btk. 261 §-ába ütköző becsületsértés vétségében, amit az által követett el, hogy 1913 évi június hó 15-én Csanády Zalán kir. ítélőtáblai bíróhoz, mint a székelyudvarhelyi ref. collegium gondnokához intézett levelében a nevezett collegium elöljáróságát meggyalázó kifejezésekkel illette; az 1892. évi XXVII. törv. czikk 3. §-ában meghatározott célokra fordítandó, 15 nap alatt különbeni végrehajtás terhével ezen kir. járásbíróságnál fizetendő és behajthatatlanság esetén a Btk. 53 §-a értelmében öt (:5:) napi fogházra átváltoztatandó száz (:100:) korona pénzbüntetésre ítéli és a Bp.479.480.§-ához képest elmarasztalja a netán felmerülendő bűnügyi költségeknek a m. kir. államkincstár részére az 1890. évi XLIII.törv.-czikk 9.§-ában előírt eljárás szerint leendő megtérítésében, valamint a Btk.277 §-a értelmében kötelezi, hogy az ítéletet jogerőre emelkedése után egész terjedelmében indokaival együtt a Székelyudvarhelyen megjelenő „Udvarhelyi-Hiradó" legközelebbi számában saját költségén közzététesse, mit ha nem tenne: ez esetre feljogosítja a főmagánvádlót, hogy a közzétételt saját költségén eszközölhesse és annak igazolt költségeit a vádlottól végrehajtás útján felhajthassa; végül a Bj. 108.§-ához képest az ítélet jogerőre emelkedése után a székelyudvarhelyi m. kir. állami főreáliskola igazgatójával és a m. kir. vallás és közoktatásügyi ministerrel közölni rendeli."

E szerint az ügy a büntető bíróságnál elintézést nyert, — illetve, folyamatban van, mindazáltal a bírósági ítélet dacára, nem tekinthetjük befejezettnek mindaddig, amíg arról Nagyméltóságod is tudomást nem szerez és a saját hatáskörében megtorló intézkedést nem tesz.

Tekintettel tehát arra, hogy Szabó Dezső tanár e sértésével a kollegium elöljáróságát abba a kellemetlen helyzetbe sodorta, hogy kénytelen volt a sérelemért

orvoslást a bíróságnál keresni, alázatos tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, méltóztassék e panaszunk alapján az ügyet vizsgálat tárgyává tenni és előljáróságunknak, mint iskolai hatóságnak, a Szabó Dezső főreáliskolai tanár által elkövetett sértésért méltó elégtételt szolgáltatni.

Nagyméltóságodnak kiváló tisztelettel
Székelyudvarhely, 1913. évi június hó 24-én.

A ref. kollegium elöljárósága nevében:
alázatos szolgái:

Csanády Zalán
gondnok-elnök
[Körpecsét]

Szabó András
jegyző helyettes

Másolat

A collegium elöljáróságának tudomására jutott, hogy a múlt hónap 21-én este 7 és 8 óra között a Flórián-féle Kossuth utcai ház egyik utcára néző magánlakásban a korzó közönsége közmegbotránkozására oly zajos s középiskolai tanulók jelenlétében mulatság volt, hogy az utcának ellenkező oldalán csődület támadt, a melynek közepette a társaság „mint szép hives patakra" című zsoltárt is borközi állapotban énekelte.

Tekintve, hogy ezen társaságban a collegium rajztanára, tornatanítója és egyik internátus felügyelője szintén részt vett, figyelemmel arra, hogy ezen zajos mulatságnak Dr. Kenessey Béla erdélyrészi református püspök Ő méltósága fültanúja volt,

az előljáróság — jóllehet nem tételezi fel a társaságról, hogy megbotránkoztatás vigalma, éneklése céltudatos lett volna,

mégis annélkül, hogy feljogosítva érezné magát arra, hogy egy magánlakásban lefolyt mulatság felett kritikát mondhasson,

minthogy a közönség könnyen a szándékosságra következtethetne éppen Őméltósága jelenlétére való figyelemmel — kötelességének tartja a nevezett tanárokat figyelmeztetni arra, hogy jövőre hasonló mulatságokban résztvenni tartózkodjanak, mert hasonló esetek sem a collegium tekintélyével, sem a tanárok különben elvárt komolyságával össze nem egyeztethetők.

Ezen határozat az illető tanárokkal közlendő.
[OL — K 592 — 1920—4 — 105 714 (114 118)]

A főispán fejléces levele a botrány korábbi részletein kívül (Dezső napján nemcsak a zsoltárt hanem a *Marseillaise*-t is dalolták a Kossuth utca sarkán lévő legénylakásban) tartalmazza a vidékre száműzött, de a Nyugatban meg a Huszadik Században ekkortájt rendszeresen publikáló, a nyarakat Párizsban töltő, Udvarhelyen „társadalmi szerepet" vívő harmincnégy esztendős tanár „jellemzését" is:

16.

Udvarhelyvármegye főispánjától.
Szám 45 res./1913.

Tárgy: A székelyudvarhelyi reformatus collegium elöljáróságának panasza Szabó Dezső székelyudvarhelyi áll. főreáliskolai tanár ellen.

Nagyméltóságú
m. kir. Vallás- és közoktatásügyi Minister Úr!

Bátor vagyok a székelyudvarhelyi ref. collegium elöljáróságának Nagyméltóságodhoz való juttatás céljából hozzám benyújtott panaszát idemellékelve azon határozott véleményem kifejezése mellett terjeszteni fel, hogy Szabó Dezső tanár úrnak a ref. püspök úr itt léte alkalmávali viselkedése, és a ref. collegium előljárósága ellen intézett durva támadása által méltán felzúdult és megbotránkozott helyi közvélemény, csakis nevezett áthelyezése által lesz kellően megnyugtatható.

A coll. előljáróság panaszában Szabó Dezső főreáliskolai tanárnak, városkánknak — egyben a sétahelyül szolgáló — főutczájában levő első emeleti lakásán

nyitott ablakok mellett rendezett tivornyája fel lévén említve, csupán azon megjegyzésre szorítkozom, hogy e zajos mulatságon, melyen Szabó tanár úrnál több tanítványa is részt vett, értesülésem szerint a ref. egyházi énekeket a marseillessel felváltva dalolták, és így úgy a közönség mint a ref. püspök úr Ő méltósága méltán tulajdonított ennek némi tüntetésszerűséget, mert kis városkánkban közismert dolog volt, hogy az udvarhelyi ref. egyházmegye egyházközségei püspöki megvizsgálása czéljából több napon át itten tartózkodó s mindég hazafias eszméket hirdető püspök úr abban az utczában szokta megtenni esténi sétáját.

De a panaszban felsorolt két súlyos esettől eltekintve is, magasabb állampolitikai szempontból is, igen szükségesnek tartom Szabó Dezső tanár úrnak 3 középiskolával bíró városkánkból való áthelyezését.

Ösmeretes előttünk nevezett tanár úrnak a budapesti 1910 évi nov. 7—8-iki évi forradalmi szellemű II. országos középiskolai tanári congressuson való vezérszereplése; a congressust megelőzőleg az udvarhelyi főreáliskola tanári kara által kiadott, de Szabó Dezső által szerkesztett körlevél iránya s annak az a kijelentése, hogy „éhes gyomorral nem lehet a hymnust énekelni", sem aratott babért a hazafias irányú közvélemény előtt, s annak idején közmegbotránkozást okozott nevezett tanár úrnak Tisza István Ő Excellentiája ellen intézett vehemens hírlapi támadása, azért mert Ő nagyméltósága a „Magyar Figyelő"-ben az udvarhelyi főreáliskolai tanári kar jelzett körlevele hazafiatlan szellemét kifogásolta.

A körlevél folytán Szabó tanár úr ellen megindított fegyelmi ügy elsimult ugyan, az a szellem és irányzat azonban megmaradt Szabó Dezső tanár úrnál; s a hitetlenség, a téves modernizmus káros eszméi s más nemzet bomlasztó elvek csak úgy sugároznak ki belőle.

Nevezett tanár úr itten társadalmi szerepet is visz. Felolvasásokat rendez, tárcza czikkeket ír egyik helyi napi lapba. Merész fellépésű, előkelő megjelenésű. Naponkint ott látható az egyetlen kávéház tükör ablaka mögött, a mint előkelő pózban „szót visz" vagy hírlapi czikket ír, s fejedelmi kézmozdulatokkal bókot int a künt sétáló serdülő leánykáknak.

Egy ily megjelenésű s mindig szereplő alaknak, egy ilyen távol vidéki kis városkában feltétlen hatása van a város fiatalságára. Lassanként példányképpé válik, s nagyon sajnosan tapasztalom — s így tapasztalja a más két középiskola előljárósága is, tanári kara is — hogy magasabb osztályú tanulók lelke —, kikre Szabó tanár úr feltétlen suggessiv hatást gyakorol — nagyon megvan maszlagolva, s vallásosság és hazafiság helyett, hitetlenséget és nemzet bomlasztó téveszméket visz magával a középiskoláinkból kikerülő ifjúság.

Három középiskolánkban évente 45—50 ifjú tesz érettségi vizsgát, és a mi társadalmunk nem oly szervezett, hogy egy ilyen invásióval sikeresen megküzdhessen.

Nagy és fontos érdek rendeli tehát hogy Szabó tanár úr Székelyudvarhelyről áthelyeztessék.

Egy más kis városban, melyben csak egy középiskola van, és nem megyei Központ, nem okozna szereplésével oly nagy kárt, egy nagyobb városban pedig, hol sok minden más van, mi a serdülő ifjúság lelkére hatással bír, talán teljesen hatástalan is maradna egyénisége.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.
Székelyudvarhely, 1913 július 5én

Zár 2 drb.

Ugron János
főispán

[OL — k 5 9 2 — 4 — 105 714 (114 118)]

A székelyudvarhelyi római katolikus főgimnázium, a református kollégium és az állami főreáliskola tanári karai — tudomásom szerint — nyilvánosan és testületileg nem foglaltak állást a „merész fellépésű, előkelő megjelenésű" Szabó Dezső nézetei mellett vagy ellen, de az 1910-es, II. Országos Középiskolai Tanári Kongresszus előestéjén kibocsátott nevezetes udvarhelyi körlevél (melyet a főreáliskola tanárai magukénak ismertek el), valamint Szabó Dezsőnek Tisza Istvánnal folytatott hírlapi vitája bizonyosan állásfoglalásra késztették őket a testületi érdekeikért kardot rántó kollégájuk mellett. Akiből — a főispán szerint — „a hitetlenség, a téves modernizmus káros eszméi s más nemzet bomlasztó elvek csak úgy sugároznak", s félő, hogy a város fiatalsága előtt „lassanként példányképpé válik."

A főispán kívánsága — „nagy és fontos érdek rendeli tehát, hogy Szabó tanár úr Székelyudvarhelyről áthelyeztessék" — rendkívül hamar teljesült: három nappal később, 1913. július 8-án kelt a Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium V. osztályának hivatalból hét címzetthez eljuttatott rendelkezése: X. dossziéban.

17.

A 114.118—913 sz. ügyiraton foglaltak alapján tisztelettel bemutattatik.

I.

Szabó Dezső székelyudvarhelyi áll. reáliskolai r. tanárnak.

Önt

II.

A székesfehérvári

III.

A kolozsvári

II. III.

tankerületi kir. főigazgatónak.
Szabó Dezső székely udvarhelyi áll. reáliskolai r. tanárt

I. II. III.

hivatalból a sümegi áll. reáliskolához áthelyeztem.
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (116 999)]

A XI. minisztériumi iratgyűjtőnek „Tárgya: a székelyudvarhelyi járásbíróság felterjeszti Szabó Dezső r. tanár ellen hozott ítéletét."

18—19.

A székelyudvarhelyi kir. járásbíróságtól.
Szám: 1913.B.481/4.

A székelyudvarhelyi ref. collegium elöljáróságának — Szabó Dezső székelyudvarhelyi állami főreáliskolai rendes tanár ellen becsületsértés vétsége miatt tett bűnvádi feljelentése tárgyában hozott jogerős I. II.-od bírói ítéletek másolatait a kir. járásbíróság a Bp. 108.§. értelmében felterjeszti.
Székelyudvarhely, 1913 évi július hó 30-án.

Gaál Ferenc
kir. járásbíró

[Körpecsét:] Királyi Járásbíróság Székelyudvarhelyen
M. kir. vallás és Közoktatásügyi miniszter Urnak

Budapest

[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (132 168)]
Szám: 1913, B.481/2.

ŐFELSÉGE A KIRÁLY NEVÉBEN!

A székelyudvarhelyi kir. járásbíróság mint büntető bíróság — Gaál Ferencz kir. járásbíró, Gergely Ferencz kir. járásbírósági jegyző, mint jegyzőkönyvvezető, Dr. Révffy Zoltán kir. ügyész mint közvádló, Dr. Szőllősi Ödön ügyvéd mint főmagánvádló képviselője részvételével Székelyudvarhelyen 1913 évi június hó 21. napján nyilvánosan megtartott tárgyalás alapján a főmagánvádló és kir. ügyész indítványa szerint becsületsértés vétségével vádolt Szabó Dezső bűnügyében a vád és védelem meghallgatása után az alól kitett napon a következőleg

ÍTÉLET:

A kir. járásbíróság Szabó Dezső vádlottat, aki 32 éves, református vallású, kolozsvári születésű, székelyudvarhelyi lakos, nőtlen, állami főreáliskolai rendes tanár, vagyontalan, katona nem volt, bűnösnek mondja ki a Btk.261.§-ába ütköző becsületsértés vétségében, amit azáltal követett el, hogy 1913 évi július hó 15-én Csanády Zalán kir. ítélőtáblai bíróhoz, mint a székelyudvarhelyi ref. collegium gondnokához intézett levelében a nevezett collegium előljáróságát meggyalázó kifejezésekkel illette; ezért őt a Btk. idézett §-a alapján az 1892 évi XXVII.tcz. 3.§-ában meghatározott célokra fordítandó, 15 nap alatt különbeni végrehajtás terhével ezen kir. járásbíróságnál fizetendő és behajthatatlanság esetén a Btk.53.§-a értelmében öt (:5:) napi fogházra átváltoztatandó száz (100) korona pénzbüntetésre ítéli és a Bp. 479.480.§-ához képest elmarasztalja a netán felmerülendő bűnügyi költségeknek a m. kir. államkincstár részére az 1890 évi XLIII.tcz. 9.§-ában előírt eljárás szerint leendő megtérítésében, valamint a Btk.277.§-a értelmében kötelezi, hogy az ítéletet jogerőre emelkedése után egész terjedelmében indokaival együtt a Székelyudvarhelyen megjelenő „Udvarhelyi Híradó" legközelebbi számában saját költségén eszközöltesse és annak igazolt költségeit a vádlottól végrehajtás utján felhajthassa; végül a Bp.108.§-ához képest az ítéletet jogerőre emelkedése után a székelyudvarhelyi m. kir. állami főreáliskola igazgatójával és a m.kir.vallás és közoktatásügyi miniszterrel közölni rendeli.

INDOKOK:

A székelyudvarhelyi ref. collegium előljárósága f. évi június hó 10-én figyelmeztető határozatot hozott három tanára ellen azon tényük miatt, mert f. évi május 21-én este 7—8 óra között részt vettek a Kossuth utczán levő Flórián féle ház egyik utczára néző magánlakásában az utczai közönség megbotránkozása mellett tartott magánmulatságon, ahol a jelen volt társaság nyitott ablakok mellett a „Mint a szép hives patakra..." kezdetű zsoltárt énekelte, — és figyelemmel arra, hogy ezen zajos mulatságnak az akkor itt időző Dr. Kenessey Béla erdélyrészi ref. püspök is fültanúja volt, és minthogy a közönség épp a püspök ittlétével kapcsolatban könnyen szándékosságra következtethetne: az illető tanárokat figyelmeztette arra, hogy jövőre a hasonló mulatságokban való részvételtől tartózkodjanak, jóllehet a társaságról nem tételezi fel, hogy megbotránkoztató vigalma és éneklése czélzatos lett volna, valamint azt is kiemelte, miképp egyébként nem érzi magát feljogosítva arra, hogy egy magánlakásban lefolyt mulatság felett kritikát mondhasson.

Vádlott, kinek lakásán a határozatban említett mulatság és éneklés lefolyt: pár nap mulva hallomás utján értesült az előljáróság határozatáról; majd f. évi junius 15-én a ./. alatti levelet intézte Csanády Zalán kir. ítélőtáblai bíróhoz, mint a collegium gondnokához és ezen levelében az előljáróság intézkedését egyrészről artatlan bornirtságnak nevezi, majd arra kéri a czimzettet, hogy annak vagy azoknak, akik az intelmet concipiálták, szíveskedjék tudtokra adni, hogy vagy nagyon ostobák, vagy tisztességtelenül rosszakaratúak."

Ezen kitételek alapján a közvádló, aki a vád képviseletét a Bp. 41.§-ának harmadik bekezdése alapján átvállalta, vádat emelt vádlott ellen a Btk.261.§-ába ütköző becsületsértés vétsége miatt.

Vádlott azzal védekezett, hogy ő a határozatról oly formában szerzett értesülést, hogy a collegium előljárósága arra figyelmeztette a nála volt tanárokat, hogy jövőben „ily" társaságtól: tehát az ő társaságától tartózkodjanak, mert ha tudta volna, hogy a határozat az ő személyével nincs kapcsolatba hozva, a panasz tárgyává tett levelet nem is irta volna meg. Miután pedig utóbb meggyőződött arról, hogy helytelen feltevésből indult ki, a tárgyalás során kötelességének tartotta, hogy bocsánatkérő nyilatkozatot tegyen. Végül azért is kérte felmentését, mert ő a panasz tárgyává tett levelet kellő megfontolás nélkül kimerült idegzettel irta, amennyiben június 13-án és 14-én aktiv részt vett a főreáliskolai érettségi vizsgálaton és 15-én délelőtt is egy átvirrasztott éjszaka után szellemileg ki volt merülve és ezen lelkiállapotában az előzmények hatása alatt ragadtatta magát a panasz tárgyává tett kifejezések használatára.

A kir. járásbíróság ezen védekezés ellenére vádlottat bünösnek mondotta ki a vád tárgyává tett becsületsértés vétségében, mert a vádlott részéről felhozott okok beszámitást kizáró okokat nem képeznek, a levélben foglalt kitételek pedig a fömagánvádlóra súlyos meggyalázást foglalnak magukban, miknek sértő jellegét nem befolyásolja és nem szünteti meg az a körülmény, hogy vádlott olyan előzményekből indult ki a sértés elkövetésénél, melyeknek alaptalanságáról utóbb maga is meggyőződött.

A büntetés kiszabásánál enyhitő körülményt képezett, hogy vádlott a tárgyaláson bocsánatkérő nyilatkozatot tett, és hogy meg nem czáfolt védekezése szerint a sértő levél irásakor ideges kimerültségből izgatott lelkiállapotban volt; ezzel szemben nyomatékosan kellett súlyositóul mérlegelni büntetett előéletét, továbbá azt, hogy bár maga is a közmüvelődés szolgálatában áll és mint tanár magasabb műveltséggel rendelkezik, egy kulturális intézmény vezetőségét támadta meg és sértette meg súlyos módon. Épp ezért a kir. járásbíróság a rendelkező részben kitett 100 K. pénzbüntetést találta a bűnösséggel arányosnak.

Székelyudvarhely, 1913 évi június hó 21-én. Gaál Ferencz s.k. kir. járásbiró.

A másolat hiteléül.

Szabó János

kezelő

[Körpecsét:] Királyi Járásbiróság Székelyudvarhelyen
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (132 168)]

Persze Szabó Dezső, akivel szemben „nyomatékosan kellett sulyositóul mérlegelni büntetett előéletét", hiába fellebbezett a „bűnügyében" 1913. június 21-én hozott járásbirósági itélet ellen a székelyudvarhelyi kir. törvényszékhez.

20.

1913 B. 489/4.
Szám: 1922/1913 Bftő.

ŐFELSÉGE A KIRÁLY NEVÉBEN.

A székelyudvarhelyi kir. törvényszék, mint felebbviteli büntető biróság a székelyudvarhelyi kir. járásbiróság által Szabó Dezső ellen becsületsértés vétsége miatt folyamatba tett és 1913. B.481/2 számú itélettel befejezett bűnügyben a vádlott által bejelentett felebbezés folytán a mai napon tartott nyilvános ülésében a következő

ITÉLETET

hozta:

A kir. törvényszék az elsőfokú biróság itéletének nem felebbezett részeit nem érinti, a büntetés mértékére vonatkozó felebbezett részét, indokai alapján helybenhagyja.

A kir. törvényszék, mint felebbviteli büntető biróság, Székelyudvarhely 1913 évi július hó 10-én.

Dr. Haan Béla s.k. kir. törvényszéki elnök, Dr. Göllner Béla s.k. kir. törvényszéki biró előadó.

A kiadmány hiteléül.

P. H. Szabó Gábor s.k.
kezelő.

A másolat hiteléül.

Szabó János
kezelő
[Körpecsét:] Királyi Járásbíróság Székelyudvarhelyen
[OL — K 592 — 1920 — 4 — 105 714 (132 168)]

A XI. dosszié hátulsó lapjára valamelyik minisztériumi ügyintéző egy hónappal később a következőket írta: „Minthogy Szabó Dezső időközben épen ez ügyből kifolyólag a főispán és ref. egyház kívánságára áthelyeztetett, intézkedés szüksége nem forog fenn. *Ad acta* 1913. VIII. 10."

Ezzel az „Ad actá"-val zárul le az 1906. novemberében még „igen jeles fiatalember"-ként jellemzett Szabó Dezső tanárkodása 1913. augusztusában Székelyudvarhelyen.

Közli: KATONA ÁDÁM

SAJTÓBIBLIOGRÁFIAI KALAUZ

Közhely, hogy a napról napra szinte követhetetlen gyorsasággal gyarapodó sajtótermékeket tengerhez hasonlítják, amelyben oly mértékig elmerülnek az egykor naprakész információk, hogy egy idő után csak bibliográfiai segédlettel lehet őket felszínre hozni.

Lassan hasonló helyzet áll elő a sajtótörténeti leírások tekintetében is. Számuk, ha nem is napról napra, de évről évre nő, eredményeik csak a legszűkebb szakmán belül válnak ismeretessé.

Az alábbi összeállítás e leírások közül csak azokkal kíván foglalkozni, amelyek egy-egy korszak sajtótermékeinek a felsorolását adják, mintegy szintetizálva koruk periodikavilágát.

Kalauzunk időrendben halad: minden eddig megjelent munkát tárgyának időhatárai alapján állít sorrendbe, kezdve a Mercurius Hungaricus korszakával és végezve napjaink évenkénti összefoglalóival.

1705—1805

Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. 1705—1805. Bp., 1941. 66 p.

Egyetlen betűrendben sorolja fel a Magyarországon kiadott újságokon kívül a Bécsben megjelent magyar nyelvű hírlapokat is. A címleírások mellett lelőhely-utalást is ad. Ahol ez elmarad, ott értelemszerűen az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSzK) állománya értendő. További lelőhelyei: MTA Könyvtára, Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Ráday Könyvtár, Pannonhalmi Szentbenedekrendi Központi Főkönyvtár, azonkívül állományi utalások a pozsonyi városi könyvtárra és a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum anyagára. A betűrendes címleírást földrajzi és időrendi táblázat egészíti ki.

1705—1849

Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Az adatokat gyűjtötte és összeállította V. Busa Margit. Bp., 1986. 1—2. kötet.

A bibliográfia „kincset érő" része az egyes címleírások után következő lelőhelyjegyzék. 35 budapesti, 36 vidéki és 21 külföldi könyvtár állományát lapozta át a szerző számról számra, és lajstromozta az ott található periodikákat. Második kötetében az egyes periodikákhoz kapcsolódó ún. mellékletek (térképek, műmellékletek, metszetek, rajzok, felhívások stb.) szintén lelőhelyes jegyzékét állította össze. A több mint ezer lapra terjedő sajtóbibliográfiát — sajnos tárgymutató nélkül — időrendi, földrajzi, nyelvi, kiadói, szerkesztői és nyomdamutatók egészítik ki.

1705—1867

Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705—1867. Bp., 1916. 98 p.

1705—1849: 5—46. p., *1850—1867:* 46—75. p. A címeket nem egyetlen betűrendben, hanem évenkénti lajstromokban tekinti át. A betűrend csak az egyes évek leírásán belül érvényesül — méghozzá sajátos módon. Egyrészt a a lapok a maguk teljes címével csak az indulás évében szerepelnek (a továbbiakban már csak rövidített címmel kerülnek megemlítésre). Másrészt a betűrendhez csak a főlapok igazodnak, melléklapjaik — függetlenül címük kezdőbetűjétől — automatikusan a főlapok mellé soroltatnak. Ha tehát rövidített címmel találkozunk, ez arra figyelmeztet, hogy a lap korábban indult. Ehhez hasonlóan: ha valamelyik cím a betűrendtől eltérő besorolásban találtatik, ez már önmagában is jelzi, hogy valamely főcím melléklapjáról van szó. Az időrendet a periodikák magyar, német, szlovák, szerb, olasz, horvát, román, ruszin és latin nyelvű betűrendes jegyzéke egészíti ki. A melléklapok itt már az egységes betűrendben találhatók meg.
A csillaggal jelölt címek az összeállítás évében még nem voltak meg a feldolgozott könyvtári állományban. Ez a jegyzék a hírlaptár régi, kézzel írt, betűrendes szolgálati katalógusát egészíti ki.

1780—1880

Szalády Antal: A magyar hírlap-irodalom statisztikája 1780—1880-ig. Bp., 1884.

Címétől eltérően csak az 1879. dec. 31-ig Magyarországon és kizárólag csak a magyar nyelven megjelent sajtótermékeket közli — betűrendben. Az egyes lapoknál megjelöli évi előfizetési árukat is.
„Keletkezett" és „megszűnt" vonatkozó adataiban sok a pontatlanság. Évfolyam- és számmegjelölést nem használ. A szakkritika éles bírálatban részesítette.

1825—1867

Magyar Történeti Bibliográfia. 1825—1867. 3. kötet. Bp., 1950. 345—369. p.

A korszak sajtóját tartalmi csoportosításban tárja fel: politikai, hivatalos, gazdasági, ipari, kereskedelmi, jogi, társadalomtudományi, katonai, szépirodalmi stb. lapok. E fejezeteken belül betűrendben következnek a periodikák címei. Lelőhelyei: OSzK, Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Fővárosi Pedagógiai Könyvtár. A lapok címe előtt található ötjegyű számok a három kötetes bibliográfia tételszámai, ezeket nem kell figyelembe venni.

1848—1849

Busa Margit: Az 1848—49. évek sajtóbibliográfiája. = Kemény G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. Bp., 1957. 113—171. p.

Tartalmazza a Magyarországon megjelent magyar, német, szlovák, román, szerb és horvát nyelvű hírlapok és folyóiratok részletező (alcímet, szerkesztőket stb. is feltüntető) címleírását — betűrendben. Lelőhely-megjelölést is ad, az OSzK állományán kívül felhasználva a Debreceni Református Kollégium és az Egyetemi Könyvtár anyagát. A címleírásokat földrajzi, tárgy- és névmutató egészíti ki.

1868—1894

id. Szinnyei József: A magyar hírlapirodalom ... ban. = Vasárnapi Újság 1869. 16. évf. — 1894. 41. évf.

A „magyar bibliográfia atyja" a kor legismertebb lapjában évenkénti összesítésben tekintette át a Magyarország területén a közlés évében megjelenő magyar, német, szláv és román nyelvű sajtótermékeket. Egy-egy éven belül fővárosi és vidéki megosztásban s e felosztáson belül tartalmi csoportosításban sorakoztatja fel a periodikákat: politikai napilapok, politikai hetilapok,

szaklapok, folyóiratok, szépirodalmi s divatlapok stb., keletkezésük (indulásuk) ideje szerinti rendben. Minden éves jegyzéket: „—ban megszűnt lapok és folyóiratok", valamint: „—ban keletkezett lapok és folyóiratok" felsorolása, majd egy tartalmi statisztika zár.

1895—1913

id. Szinnyei József, Kereszty István stb.: Magyar (hazai) hírlapirodalom — évben. = Magyar Könyvszemle 1895—1913. évfolyamainak melléklete.

1895—1899 között a bibliográfia összeállítói a Vasárnapi Ujságban megkezdett rendszerben folytatják a magyarországi sajtó regisztrálását: évenkénti összesítésekben, éveken belül fővárosi és vidéki megosztásban, azon belül tartalmi csoportosításban: politikai napilapok, hetilapok, szaklapok, folyóiratok stb., a periodikák keletkezésének (indulásának) rendjében.
1900—1906 között a fenti csoportosításban, de már betűrendben tárják fel a címanyagot.
1907—1913 között tekintettel a megnövekedett címanyagra már csak a változásokat közlik, azokat az adatokat, amelyek a legutolsó, azaz az *1906*, majd az *1910.* évi *teljes* címanyaghoz képest jelentenek eltérést.
Ez két tényező figyelését jelenti: az új hírlapok, hetilapok, folyóiratok indulását, illetve egyes korábbi címek megszűnését, szünetelését vagy megváltozását.

1911—1920

Kemény György: Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Bp., 1942.

A legjobban szerkesztett és legteljesebb apparátussal ellátott sajtóbibliográfiák egyike. Gyűjtőköre nemcsak Magyarország területére, hanem az első világháború hadműveleteit követően az idegenben kiadott katonai jellegű hírlapokra és folyóiratokra is kiterjed.
Címleírásai betűrendben, a lapok valamennyi lényeges adatát (alcím, megjelenési hely, szerkesztők, évfolyam stb.) feltüntetve tekintik át egy évtized sajtótermését. A tájékozódást különböző mutatók könnyítik meg (földrajzi, szakcsoportos), végül pedig a szerkesztők, illetve a közreműködők névmutatója.

1919

Práger Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának bibliográfiája. 1919. márc. 21. — 1919. aug. Kiad. MSZMP KB Párttörténeti Intézete. Bp., 1960. 35 p.

Betűrendes címleírás, amelyet szakrendi és földrajzi mutató egészít ki.

1927

Wünscher Frigyes: Csonkamagyarország sajtója. I. rész: Budapest. II. rész: Vidéki lapok. Bp., 1927. 111, 76 p.

Az MTI egykori ügyviteli igazgatója által kezdeményezett „gyakorlatias", de sok tekintetben a szakszerűséget nélkülöző vállalkozás.
Adatait a szerkesztőségekhez és kiadókhoz eljuttatott „kérdőlapok" alapján állította össze. A válaszok sajnos sokszor pontatlanok, mert a kérdőívek sem egyértelműen kérdeznek.
Gyakran találkozunk pl. szabadon fogalmazott s a valóságban nem létező alcímekkel. Mindvégig jelzi a szerkesztőségek és kiadóhivatalok címét és telefonját.
A fővárosi sajtótermékek bibliográfiáját betűrendben közli, szakcsoportos összeállítással kiegészítve. A vidék sajtótermékeit a megjelenési helyek betűrendjében sorakoztatja fel.
A lapcímek betűrendjét — a könyvtári gyakorlattól eltérően — az „A", „Az" névelők figyelembevételével állapítja meg.

1928/1929

Wünscher Frigyes: Csonkamagyarország sajtója. 2. *kiad.*, Bp., 1928. 224 p.

Az 1928. év végén és az 1929. év elején megjelent sajtótermékeket regisztrálja, több helyütt kiegészítve és javítva az első kiadás adatait. A kötet első része a Budapesten megjelenő, második része a vidéki lapok felsorolását adja. Az előző évi összeállítástól eltérően a vidéki lapoknak a megjelenési hely szerinti betűrendjét kiegészíti a vidéki lapok összesített betűrendes címlistájával.
A csillaggal jelzett címek jelölik, hogy a kérdőívekre hiányos válaszok és adatok érkeztek.

1929/1930

Wünscher Frigyes: Csonkamagyarország sajtója. 3. *kiad.* Bp., 1930. 240 p.

Az 1929. év végéről, az 1930. elejéről regisztrálja a sajtótermékeket. Több címnél — a szükséges felvilágosítás hiányában — itt is még csonkák az adatok. Közlési rendje azonos a második kiadáséval.

1930/1931

Wünscher Frigyes: Sajtóalmanach. 1931. Csonkamagyarország sajtója. 4. *kiad.* Bp., *1930/1931*

1930 végéről és 1931 elejéről regisztrál. Az eddig megjelent kötetek feldolgozási módszerétől eltérően a szerkesztői és kiadói adatok mellé a lapok belső munkatársai, rovatvezetői és közreműködői nevét is felvette. A szerkesztő szerint ez a körülmény indokolja a kiadvány címének „almanach"-ra való változtatását. Felsorolásai ezúttal sem teljesek, továbbra is a lapok önkéntes adatszolgáltatásának a függvényei. Beosztási rendje azonos az 1—3. kiadáséval.

1935—1939, 1941

A magyar sajtó évkönyve. Szerk. Sziklay János, Szász Menyhért. Bp., 1935—1939, 1941.

A *Budapesten* megjelenő lapokat szakcsoportosításban, azon belül betűrendben regisztrálja: politikai napilapok, hetilapok, hétfői lapok, várospolitikai lapok, ifjúsági lapok stb.
A *vidék* lapjait megjelenési helyük szerint, csak a Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya anyagára támaszkodva sorakoztatja fel.
A *külföldi* magyar nyelvű (magyar vonatkozású) sajtótermékeket országonként, azon belül betűrendben sorolja fel. Ezenkívül közli a lapok előfizetési árát, továbbá a szerkesztőségek és kiadóhivatalok címét. A bibliográfiát a lapok címének összesített betűrendes mutatója egészíti ki. A könyvtári gyakorlattól eltérően — ugyanúgy, mint a Wünscher-féle összeállítások — a betűrendben az „A", „Az" névelőket is figyelembe veszi.

1936

Mokcsay Júlia: Hírlapok és folyóiratok. = Magyar Könyvészet 1936. Bp., 1939. 413—514. p.

A Magyarország területén 1936-ban megjelent periodikák betűrendes, teljes bibliográfiája, valamennyi sajtótermék részletező címleírásával.

1937

Mokcsay Júlia: Változások a hírlapok és folyóiratok kiadásában. = Magyar Könyvészet 1937. Bp., 1940. 553—609. p.

Míg az 1936. évi hírlap- és folyóirat-bibliográfia minden Magyarországon megjelent lapot jelez, addig az *1937—1941*-ben megjelent folytatások már csak az adott évben történt változásokat: az indulások, megszűnések, újraindulások, címváltozások, továbbá a nyomdák által a korábbi években be nem szolgáltatott évfolyamok adatait regisztrálják.

1938

Mokcsay Júlia: Változások a hírlapok és folyóiratok kiadásában. = Magyar Könyvészet 1938. Bp., 1941. 573—639. p.

Lásd az 1937. évnél közölteket. 1938-ban az összes lapengedélyeket a sajtóosztály felülvizsgálta, s több lap engedélyét megvonta. Ennek következménye, hogy 1938-ban kétszer annyi lap szűnt meg, mint az előző évben.

1939

Mokcsay Júlia: Változások a hírlapok és folyóiratok kiadásában. = Magyar Könyvészet 1939. Bp., 1941. 567—630. p.

Lásd az 1937. évnél közölteket. A hírlapokra és folyóiratokra is kihatott, hogy 1939-ben a papiros felhasználását korlátozó rendelet jelent meg. Ennek következtében a lapok kisebb terjedelemben jelenhettek meg, és a melléklapok többsége — elsősorban a képes melléklapok — 1939 szeptemberében megszűntek.

1940

Medrey Zoltán — Mokcsay Júlia: Változások a hírlapok és folyóiratok kiadásában. = Magyar Könyvészet 1940. Bp., 1942. 641—672. p.

Lásd az 1937. évnél közölteket.

1941

Medrey Zoltán: Változások a hírlapok és folyóiratok kiadásában. = Magyar Könyvészet 1941. Bp., 1944. 831—858. p.

Lásd az 1937. évnél közölteket.

1940—1943

Az Országos Magyar Sajtókamara Évkönyve. Bp., 1940—1943. 4 kötet.

1940-ben a *143—224.* lapon betűrendes címleírásban közli a Magyarországon megjelent sajtótermékek bibliográfiáját. A betűrendes felsorolást a lapok jelleg-, szakcsoport- és földrajzi mutatója egészíti ki. Címleírása kiterjed a szerkesztőségek és kiadóhivatalok címére is. Külön jelzi a lapok megjelenésének időpontját: csütörtök reggel, naponta délután stb. Betűrendjében a magánhangzók ékezetes (a, á, e, é) alakját megkülönbözteti.
1941-ben a *171—270.* lapon hasonló a szerkezete, mint az előző évben. „Jelleg szerinti" mutatójában közli a szerkesztőségek belső munkatársainak a névsorát.
1942-ben a *199—336.*, *1943*-ban a *223—346.* lapon az előző évekével hasonló összeállításban.

1945—1954

Dezsényi Béla — Falvy Zoltán — Fejér Judit: A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954. Bp., 1956. 159 p.

Egyike a legjobban szerkesztett magyar sajtóbibliográfiáknak. Betűrendben közli a sajtótermékek teljes címleírását, csillaggal jelölve az 1954 után is élő periodikákat.
Címleírásaiban a munka összeállításának időpontjában érvényes nemzetközi megállapodások sorrendjében közli a lapok adatait. Az OSzK gyűjteményéből indul ki, ha itt az állomány hiányos, akkor feltünteti azt a gyűjteményt, ahol a hiányzó cím vagy állomány megtalálható.
Periodikáknak csak az évente legalább kétszer megjelenő címeket tekinti. E felfogás következtében részletező címleírásaiból hiányoznak azok a sajtótermékek is, amelyek csak egyetlen számban jelentek meg. (Ezek felsorolása — bibliográfiai adatok nélkül — a függelékben található.) A munkát e listán kívül a következő mutatók egészítik ki: idegen nyelvű lapok jegyzéke, szak-, név- és földrajzi mutató. A szakmutató, válogatott címanyaggal, elsőként rendezi anyagát az ETO rendszere szerint.

1976

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája. 1976. 1. rész. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1977. 318 p.

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája. 1976. 2. rész. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1978. 343 p.

A Magyarország területén megjelent időszaki kiadványok éves termését regisztrálja — az OSzK-ba beérkezett kötelespéldányok alapján. Időszaki kiadványnak tekint minden olyan nyomtatott vagy sokszorosított, előre meg nem határozott időtartamra tervezett kiadványt, amely sorszámozottan vagy kronologikus rendben jelent meg. Így kerülnek a bibliográfia gyűjtőkörébe a korábbiaktól eltérően az évkönyvek, iskolai értesítők, naptárak stb. A szerkesztés a kötelespéldányként beérkező kiadványokat rangsorolja, a másodrendűnek minősítettek, pl. az üzemi lapok, iskolai híradók, beszámolók, jelentések stb., csak az ún. rövidített bibliográfiai leírásban szerepelnek. A teljes értékűnek minősített kiadvány leírásának adatcsoportjai viszont részben többet, részben kevesebbet nyújtanak, mint a hagyományos címfelvételek. A korábbinál jóval részletesebben rögzítik a főcímre, alcímre, a szellemi (testületi) közreadókra vonatkozó adatokat, továbbá az ISSN számot és az árat. Nem közlik viszont a címek évfolyamainak teljes állományleírását. E bibliográfia csupán az adott év egyetlen, az esetek többségében első számát analizálja. Az egyes adatcsoportok az ISBD/S, majd az MSZ 3424 szabványt követik, amely a feldolgozás számítógépes technikáját tételezi fel. A műhöz egyetlen mutató készült, amely a testületi közreadók szerint igazít el.
A bibliográfia *1. része* a teljes, *2. része* a rövidített címleírásokat tartalmazza betűrendben.
A *2. rész*ben a *3—29.* lapon az 1. rész pótlása található.

1977

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1977. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1979. 278 p.

Változatlan gyűjtőkörrel, koncepcióval és ugyanazt a címleírási szabványt követve folytatja az előző évben megkezdett munkát. Csak az újonnan, tehát 1977-ben indult kiadványokról közöl teljes címleírást. A folyamatosan megjelenő periodikák tételeit rövidített leírásban adja, beleértve ebbe az esetleges változásokat is. A csak egyszerűsített leírással szereplő címanyag ettől az évtől kezdve nincs külön kötetben. A közös betűrendben a leírások jobb szélén található X jel hívja fel a figyelmet az egyszerűsített felvételre. A címleírások végén utalás található arra a tételszámra, amelyen a kérdéses kiadvány az *1976-os* alapleírásban szerepel.
1977-et követően gyakorlatilag minden év sajtótermése a fenti elvek szerint került leírásra; egy-egy keresett címet a használó mindig az indulás évéhez, illetve az 1976-os évhez visszalapozva tud teljes egészében áttekinteni.

1978

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1978. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1980. 288 p.

1979

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1979. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1981. 300 p.

1980

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1980. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1981. 283 p.

1976—1980

Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája. *Index* 1976—1980. 1. kötet *címmutató*. Bp., 1984. 265 p.
Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája. *Index* 1976—1980. 2. kötet, *testületi mutató*.

1981

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája. 1981. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1983. 291 p.

1982

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája. 1982. Bp., 1984. 289 p.

1983

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája. 1983. Szerk. Nagy Zsoltné. Bp., 1985. 276 p.

(Cseh-) Szlovákia

Bibliografia inorečových novin a časopisov na slovensku do roku 1918. Összeáll. Michal Potemra. Kiad. Matica Slovenská. Martin [Turócszentmárton], 1963. 818 p.

A szlovák nyelvű összefoglaló egységes betűrendben közli a mai Szlovákia területén 1705-től 1918-ig megjelent periodikákat, függetlenül attól, hogy azok milyen nyelven jelentek meg. Ily módon a betűrendben keveredtek a többségükben magyar nyelvű lapok a német, a szlovák és a latin címekkel. Címleírásainak különlegessége, hogy az általánosan használt (alcím, megjelenési hely, szerkesztők stb.) adatokon kívül az állomány évenkénti kardex-szerű listáját is csatolja. A leírást lelőhely-megjelölés zárja, összeállítása huszonhét közgyűjtemény állományát tükrözi. A név- és földrajzi mutatón kívül egy tetszetősen kombinált idő- és szakrendi mutatót is ad. A kötetet igényes, tanulmány értékű előszó vezeti be, és négy — köztük magyar — nyelvű rezümé zárja.

Bibliografia slovenských a inorečových novin a časopisov z rokov 1919—1938. Összeáll. Maria Kipsová. Kiad. Matica Slovenská. Martin [Turócszentmárton], 1968. 1074 p.

A mai Szlovákia területén 1919—1938 között megjelent időszaki kiadványok leírását adja. (A szlovák nyelvű sajtó esetében a Cseh- és Morvaországban megjelenteket is gyűjtőkörébe vonja.) Kihagyja azonban az egykori Csehszlovákia területéhez tartozó, de 1945-től a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja sajtóját. Külön betűrendben sorakoztatja fel a szlovák és a „más nyelvű", azaz magyar és német címeket. Leírásuk formája megegyezik az előző kötetével, azzal a különbséggel, hogy az összeállítók e helyütt már csak tíz közgyűjtemény állományának a regisztrálására szorítkoznak. A munka érdekessége, hogy — külön fejezetben — felsorolja a csak irodalomból ismert címeket is. Az előző kötethez képest tovább finomítja mutatóit: a név- és földrajzi mutatókat kiegészíti a kiadók és nyomdák lajstromával. Szakrendi mutatója tizennégy kategóriából álló rendszerben foglalja össze, nyelvi és időrendi szempontokat is figyelembe véve, a kötet anyagát. A bibliográfiát terjedelmes tanulmány vezeti be, és négy nyelvű rezümék zárják.

Bibliografia periodik na Slovensku v rokoch 1939—1944. Összeáll. Michal Fedor. Kiad. Matica Slovenská. Martin [Turócszentmárton], 1969. 550 p.

Folytatja a Szlovákia területén megjelent időszaki sajtó címleírásait, 1939-től 1944-ig (ezúttal is kihagyva az egykori Csehszlovákia területéhez tartozó, de 1945-től a Szovjetunió keretébe kerülő Kárpátalja anyagát).
A szlovák, a magyar és német nyelvű címek ezúttal egységes betűrendbe kerülnek. Leírásuk megegyezik az előző kötetével, ám a szerkesztő most tizenkét közgyűjtemény anyagát tekinti át. Mutatói valamelyest szegényebbek a korábbi kötetéénél: a névmutatót tárgy- és földrajzi mutató, majd egy időrenddel kombinált szakrendi mutató követi. A bibliográfiát ezúttal is terjedelmes bevezető és négy nyelvű rezümék kísérik.

Jugoszlávia

Građa za bibliografiju Jugoslavenske periodika. Red. Mate Ujevic. Zagreb, 1955. 440 p. (Anali Leksikografskog zavoda FNRJ Tom. 2.)

A Jugoszlávia területén bármely nyelven — így magyarul is — megjelent sajtótermékek betűrendes áttekintése, amely a kiadvány főcímét, megjelenési helyét és indulásának évét rögzíti. 762 tételes lelőhely-jegyzéke még a gimnáziumi, intézeti, múzeumi, egyetemi stb. könyvtárakat is számításba veszi, raktári jelzeteik feltüntetésével. Külön jegyzékben csatolja a partizánmozgalom frontsajtóját, megkülönböztetve a ténylegesen létező állományt azoktól a címektől, amelyek csak hírből ismertek.

Románia

Monoki István: A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919—1940. Bp., 1941. 267 p.

A bibliográfia anyaga a kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományának felvételén alapul, ezért lelőhelyet nem tüntet fel. A pontos, részletező címleírás a szokásostól eltérő adatokat is tartalmaz, pl. „megjelenik minden szerdán és vasárnap". Azoknál a periodikáknál, amelyeket nem vett kézbe, Monoki István pontosan jelölte a címleírás forrását: „Nem láttam. Academia Romana naplóiból", vagy „Adatokat Kocsy Jenő küldte meg."
A betűrendes bibliográfiát szakrendi, földrajzi és névmutató zárja. A szakrendi és földrajzi mutatóban az azonos című és azonos helyen megjelent periodikák esetében a szerkesztő neve a megkülönböztető elem. A többnyelvűséget minden esetben jelzi: „román-magyar-német nyelven".

LAKATOS ÉVA

CSÍKSZENTTAMÁS HELYNEVEI

Csíkszenttamás *(Szënttamás, -on, -ról, -ra;* rom. *Tomeşti)* Felcsík egyik települése. Csíkszentdomokostól délre az Olt mentén fekszik, területe 5406 ha.

A csíki falvakra oly jellemző tízesekkel itt is találkozunk. Ezek közül *Alszëg, Fëlszëg* és *Középtíz* ma már összeforrott, de több kisebb szerre tagolódnak szét. A legkisebb, *Küs-mező ~ Kisek tíze* különálló falurészként illeszkedik be a belterület szerkezeti tagolódásába.

A névanyagot, melynek gyűjtését 1987—88-ban végeztem, kül- és belterület szerint csoportosítottam, ezen belül a külterületet betűrendben teszem közzé. A külterület helyneveihez térképvázlatot is csatoltam, amely azonban nem tartalmazza a falutól távol eső, tőle elszakadt havasi legelőket és kaszálókat.

Belterület: I. *Alszëg* (fr, a falu déli, Jenőfalvával szomszédos része): 1. *Bogáti-szër* (fr, a Bogáti nemes családok lakták, ma ismeretlen családnév a faluban). 2. *Bogáti-ház ~ Udvari házak* (ép). 3. *Bogáti ucca* (itt laktak a Bogáti nemesek). 4. *Kicsi falu* (fr). 5. *Ádám János kúttya* (kút a Kicsi faluban, mellette a névadó lakik). 6. *Katonák uccája* (a Katona nevű lakóiról). 7. *Lófogó uccák ~ Zsák uccák* (több kicsi utácska). 8. *Vízmérő* (ép, az Olt mélységét mérik itt). 9. *Márk-szër* (fr). 10. *Mutató ucca* (Szenttamás és Jenőfalva határát jelzi). 11. *Nemes-szër: Tussó-szër* (fr, az Alszeg nyugati fele). 12. *Szoposok kúttya* (kút a Nemes-szeren). 13. *Állomás ucca ~ Vasút ucca* (a hajdan volt állomás fele vezető utca). *Alsó-átjáró ~ Hangzi-átjáró* (itt volt a falu vasútállomása, amelynek egy Hangzi nevű állomásfőnöke is volt). 15. *Hőviz ~ Héviz* (p, u, a határból eredő patak ezen az utcán jön be a faluba). 16. *Kicsi ucca.* 17. *Kőhíd* (az Olton átvezető híd). 18. *Régi állomás* (a ma már nem létező vasútállomás). 19. *Szëntlélëk ucca: Kápolna ucca* (a határban álló kápolna felé vezet). II. *Középtízes* (fr): 20. *Ambrusok szëre ~ Ambrus-szër* (fr). 21. *Ambrusok kúttya* (az Ambrusok szerén lévő kút). 22. *Imëcsëk szëre* (fr, Imecs nevű családok lakják). 23. *Imëcsëk kúttya* (az Imecsek szerén lévő kút). 24. *Olászër* (fr, régen görög-katolikusok lakták). 25. *Sándorok szëre* (az itt lakó Sándor családokról). 26. *Sánorok higgya* (az Olton átvezető híd). 27. *Temető alja* (utca a temető alatt). 28. *Rét ucca* (a Rét felé vezet). 29. *Tëmplom-szër* (fr). 30. *Carina: Ujváros* (a Carina nevű határrészen épült új utca). 31. *Hőviz ~ Héviz* (p, u). 32.

Jartó István uccája (lakójáról). 33. *Pap higgya* (a paplak felé, az Olton átvezető híd). 34. *Pap-kert.* 35. *Porond* (a templom szomszédságában fekvő üres térség). 36. *Tëmplom* (ép). 37. *Tëmplom ucca.* 38. *Vízreměnő ~ Vízrejáró* (az Oltra vezető kis zsákutca). III. *Fësszëg: Újfalu:* 39. *Albërt Vilmos uccája: Cirók Rózsika uccája: Cirók ucca* (mind mai lakójának, mind a hajdan élt Cirok melléknevű Böjte Rózsikának is őrzi nevét). 40. *Alsó-bót: Kicsi-bót: Ruha-bót* (ép). 41. *Alsó-megálló: Bogyó-megálló* (buszmegálló). 42. *Aprozár ucca* (a zöldségesbolt utcája). 43. *Bocskor-birtok* (beépített terület, ahol a Bodega, a Bolt és az Óvoda épületei állnak). 44. *Bodëga* (ép). 45. *Bodëga ucca* (régen ebben az utcában volt a kocsma). 46. *Bót* (ép). 47. *Cukrázda* (ép). 48. *Csókok kúttya: Diák kúttya* (kút a Csók utcában). 44. *Dëmëtër János uccája* (hajdani lakójáról). 50. *Diák ucca: Csókok uccája: Ösvén-átolkelő ~ Ösvény-átjáró* (a hagyomány szerint a mai falu hajdani vizes, mocsaras területén a szomszéd falvak lakosai a Csonkatorony templomába ezen a helyen egy „hídláson", pallón keltek át; a régi átjáróhely ma már a lakosai nevét őrző utcává nőtte ki magát). 51. *Ëcetësëk kúttya.* 52. *Frizér* (ép, borbélyműhely). 53. *Gazdaság* (ép, a téesz székháza). 54. *György Istán uccája: Kósa Pëtër uccája* (az utca régi lakója Kósa Péter, mai lakója pedig György Istán). 55. *Hővízi híd.* 56. *Iskola* (ép). 57. *Istállók* (ép). 58. *Jámándi ucca* (a régi tanító nevéből). 59. *Kertvég ucca* (a középtízesi kertek végénél húzódó utca). 60. *Közepső átjáró: Válëncki átjáró: Bogyó átjáró* (a középtízes vasúti átjárója, mellette Valencki melléknevű Albertek és Bogyó Jenő lakik). 61. *Kultúr* (ép, művelődési ház). 62. *Náci Sándor uccája* (egykori lakójáról). 63. *Óvoda* (ép). 64. *Szelesëk kúttya* (a Szeles ragadványnevű Albertekről). 65. *Égëtt szër: Pálok uccája: Pál András uccája: Ágoston ucca: Csarnok ucca* (két lakójának is őrzi a nevét, 1929-ben leégett, itt van a tejcsarnok is). 66. *Csarnok* (ép). 67. *Pálok kúttya* (a Pálok utcájának kútja). 68. *Víz mellett: Ot mëntye* (az Olt mellett levő házak). 69. *Bábasza higgya* (a Bábasza patakán átvezető híd). 70. *Fësső átjáró: Kozocsai átjáró* (vasúti átjáró). 71. *Fësső megálló* (buszmegálló). 72. *Gátrajáró ~ Gátrajáró ucca* (az egykori malmok gátjaihoz vezet). 72. *Kozocsai őrház* (ép, az őr nevéből). 74. *Küsök higgya* (a Kis nevű családokhoz az Olton átvezető híd). 75. *Küs Péter uccája: Böjtëk uccája* (lakóiról). 76. *Lipók kúttya* (Feltízben a Lipok ragadványnevű családok kútja). 77. *Miska ucca: Konyapót ucca* (lakóik ragadványnevéből). IV. *Küs mező ~ Kisek tízese* (a Küs-mező határrészben létesült új falurész, Kis nevű családok lakják). 78. *Alsó-Küs-mező* (fr). 79. *Fëlhágó ucca* (a Felhágó nevű határrészhez vezet). 80. *Fësső-Küs-mező* (fr). 81. *Országút* (az E—12-es nemzetközi műút).

Külterület: 82. *Ádám Imre* (k, bérlőjéről). 83. *Agyagásdó* (sz). 84. *Albërt István* (k, a bérlőjéről). 85. *Alsó-Küs-vőgy* (k). 86. *Alsó-Tálos* (le). 87. *Alsó-Tálos vőgye* (e). 88. *Alsó-Vasút* (sz az Alsó-Átjáró körül). 89. *Aranyász* (k). 90. *Aranyász kúttya* (forrás). 91. *Aranyász pataka.* 92. *Bábasza* (p, k). 94. *Bábasza homloka* (k). 95. *Bábasza mejjéke* (k). 96. *Bábasza-ódal* (k). 96/a. *Bájános* (le). 97. *Baksáné* (k). 98. *Bara Ágoston* (k, a bérlőjéről). 99. *Bara András* (k, bérlőjéről). 100. *Bara Domokos* (k). 101. *Bara Márton* (k). 102. *Baráké* (k, Bara Lajos és Bara Ágoston kaszálja). 103. *Barát* (e, le). 104. *Baróti Dénës* (k). 105. *Biró Ferenc* (k). 106. *Bogács István* (k). 107. *Bogács Péteré* (k). 108. *Borkút* (borvízforrás). 108/a. *Buruk-vőgy* (k). 109. *Borvíz* (borvízforrás). 110. *Borzbükk* (k). 111. *Borzbükk pataka.* 112. *Borzbükk száda* (k). 113. *Böjte József* (k, a terület bérlőjéről). 114. *Büdös-víz* (forrás). 115. *Bükk-tető* (k). 116. *Carina* (sz). 117. *Cintos ~ Cintus* (k). 118. *Császár-ódala* (le). 119. *Csigás-sorok* (k). 120. *Csëre* (le). 121. *Csëre ajja* (sz). 122. *Csëre-hát* (sz). 123. *Csëre-homlok* (le, sz). 124. *Csëre-tető* (l). 125. *Csër-ódal* (k). 126. *Csihányos* (e). 127. *Csihányos-sorok* (e, le). 128. *Csompó* (k). 129. *Csonka* (sz). 130. *Csonka-hát* (sz). 131. *Csonka-torony: Csonka-tëmplom* (a szájhagyomány szerint a falu eredeti településhelye a templomrom környéke; innen húzódott be a lakosság az Olt szabályozásával kiszáradt völgybe, a mai faluba). 132. *Csűrök háta* (sz). 133. *Déllő* (sz). 134. *Déllő fája* (a Nyír útjában álló hajdani fa, pár éve a vihar kidöntötte. 136. *Dohányos-vőgy* (k). 137. *Dögkút* (ezen a néven kettő van, egy régi és egy új). 138. *Égëtt-vész* (k). 139. *Egrës-kút* (k, sz). 140. *Egrész-bükk ~ Egrës-bükk* (sz). 141. *Egrész-bükk ajja* (sz). 142. *Ekere* (e, k). 143. *Ekere farka* (sz). 144. *Ekere loka* (k). 145. *Ekere pataka: Ekere vize* (p). 146. *Ekere reze* (e). 147. *Első-Szádakút* (k). 148. *Erős-lűtő* (k, meredek oldal). 149. *Észkotár ~ Észkotáj* (k). 150. *Ësztëréc* (sz). 151. *Ësztëréci út.* 152. *Ësztëréc teteje* (sz). 153. *Falu-fődek* (sz). 154. *Fëlhágó* (sz). 155. *Fëlhágó út* (a Felhágó felé vezet). 156. *Fësső-Vasút: Bara Lajinál* (sz, új név.

mellyel a Felső-Átjáró körüli szántót nevezik meg). 157. *Fëlvég* (l). 158. *Feneketlen-tó* (k, tófenék, arról kapta a nevét a szájhagyomány szerint, hogy egy harangozónénak harangoznia kellett volna, de ő a harangütőt leakasztotta, s mikor mentek a harangütőért, azt mondta, hogyha elvette, akkor süllyedjen el; elsüllyedt, s helyébe lett a tó). 159. *Fénye pallagja* (k). 160. *Fertő* (k). 161. *Fertő dombja* (k). 162. *Fertő kapuja* (k, a falu kertje volt itt). 163. *Fertő teteje* (k). 164. *Fësső-Küsvögy* (k). 165. *Fësső-Tálos* (l). 166. *Fësső-Tálos vögye* (e). 167. *Förödő-kút* (forrás, sz). 168. *Fülüne vögye* (k, sz). 169. *Gac* (k, l). 170. *Gac ódala* (l). 171. *Gac reze* (l). 172. *Gac-reze feje* (e). 173. *Garados* (k, sz). 174. *Garados nyaka* (sz). 175. *Garados-ódal* (k). 176. *Garados úttya*. 177. *Gárgyás-kút* (forrás, k). 178. *Göce* (k). 179. *Göce csorgaja ~ Göce-csorgó* (forrás). 180. *Göce dombja* (k). 181. *Göce pataka*. 182. *Grécës* (e). 183. *Guzrnán Ferenc kertye* (k). 184. *Gyilkó* (k, l). 185. *Gyilkó sorka* (k). 186. *Gyilkó üvere* (p). 187. *Gyilkó úttya*. 188. *György Sándor* (k, bérlőjéről). 189. *Gyuri kertye* (sz, a terület Böjte Gyurié volt, malom is állt rajta). 190. *Gyümölcsënës* (l). 191. *Gyümölcsös* (egyben k). 192. *Háccsó-Szádakút* (k). 193. *Hágó* (sz). 194. *Hálóhely* (l). 195. *Hëgyës* (k). 196. *Hevedër* (k). 197. *Hevedër homloka* (k). 198. *Hevedër teteje* (k). 199. *Hivák* (e, k). 200. *Hivák háta* (k). 201. *Hivák pataka*. 202. *Hosszú-havas* (l). 203. *Hőviz ~ Héviz* (a Feneketlen tóból eredő melegvizű csermely). 204. *Hű-vögy* (k). 205. *Illanc* (k, l). 206. *Illanci út: Forësztër út* (Illanc felé vezető erdei út). 207. *Illanc kertye* (k). 208. *Ince: Ince vögye* (k). 209. *Jáhoros* 210. *Jáhoros észkája* (e). 211. *Jávárdi-patak feje*. (l). 212. *Jegyző kertye* (sz). 213. *Jópatak üvere* (időszakos vízfolyás). 214. *Kancsik sorka* (l). 215. *Kápolna: Szënt Anna kápolna* (ép). 216. 217. *Kápolna-domb: Kápolna-düllő: Kápolna-hágó* (sz). 218. *Karácsony-sorok* (k). 219. *Karda Dániel* (k, a bérlőjéről). 220. *Hágó* (k). 221. *Kárhágó homloka* (k). 222. *Kárhágó teteje* (k). 223. *Këkága* (l). 224. *Këkága feje* (l). 225. *Këkága pataka* (p). 226. *Kendërës-kert* (sz). 227. *Kerek-bükk* (k, l). 228. *Kerek-bükk éle* (l). 229. *Kerek-bükk észka* (l). 230. *Kerek-bükk feje* (k). 231. *Kerek-bükk pataka*. 232. *Kerek-bükk teteje* (k). 233. *Kerek-bükk úttya*. 234. *Kerek-bükk-verőféj* (k). 235. *Kerekes* (sz). 236. *Kerekesi út*. 237. *Keskeny-bükk* (k). 238. *Kétút köze* (sz). 239. *Kicsi-Gac* (l, k). 240. *Kicsi-Gac homloka* (l). 241. *Kicsi-Kőd pataka*. 242. *Kicsi-Kőpest* (k). 243. *Kicsi-Küs-Hivák* (l). 244. *Kicsi-patak*. 245. *Kicsi-Tisza* (k). 246. *Kicsi-Tisza úttya*. 247. *Kiristó* (l). 248. *Kis-mező ~ Küsmező* (sz). 249. *Kollát ~ Korlát* (k). 250. *Kollát száda* (k). 251. *Komló* (k). 252. *Kondorné* (e, l). 253. *Kőd* (k). 254. *Kőpest* (k, lásd Nagy- és Kicsi-). 255. *Körtefája* (sz). 256. *Köves-patak*. 257. *Köves-patak feje* (e). 258. *Közep-Rez* (sz). 259. *Közep-Terkő* (e, k, l). 260. *Közep út*. 261. *Közep-Vasút: Harmincëggyës* (sz, új név). 262. *Kurta-kert* (sz). 263. *Kurta loka* (k). 264. *Kurta-loka pataka*. 265. *Kútfő* (forrás, sz). 266. *Küpüs-kút* (k). 267. *Küs-bükk: Benedek-kert* (k). 268. *Küs-Hivák* (l). 269. *Küs-Hivák feje* (le). 270. *Küs-vögy* (k). 271. *Küs-vögy észka* (k). 272. *Küs-vögy verőféje* (sz). 273. *Ladó-kert* (sz). 274. *Lapos-mező* (l). 275. *Lesőd pataka* (az egyesült Ekere és Dián pataka). 276. *Lik* (e). 277. *Lik árka* (e). 278. *Lik pusztája* (e). 279. *Lok-út* (k). 280. *Lövész-domb* (sz). 281. *Lúcsos* (sz). 282. *Lúcsos ajja* (sz). 283. *Magas erdeje* (hajdani magas fáiról). 284. *Magosbükk sorka* (e). 285. *Magos-hëgy dombja* (sz). 286. *Mákszëm Vilmos* (k, a bérlőjéről). 287. *Malom-ódal* (k). 288. *Malom-ódal pataka*. 289. *Márkpád: Márk Pál* (k, sz, egy Márk Pál nevű katonatiszt kapta vitézségéért). 290. *Maros-bükk* (k). 291. *Maros mejjéke* (k). 292. *Márványbánya* (hajdani márványkitermelés). 293. *Méj-patak* (p, k). 294. *Mosia* (l). 295. *Nadrág sorka* (k). 295/a. *Nadrág üvere* (k, p). 296. *Nagy-Bábasza loka* (k). 297. *Nagy-bükk* (e, l). 298. *Nagybükk sorka: Hëgyës-bükk sorka* (l). 299. *Nagy-Gac* (k, l). 300. *Nagy-Gac homloka* (l). 301. *Nagy-hëgy* (k). 302. *Nagy-Hivák* (l). 303. *Nagy-Hivák feje* (l). 304. *Nagy-Kőd pataka: Vacsárcsi-patak: Határ-patak: Határ-patak*. 305. *Nagy-Kőpest*. (k). 306. *Nagy-Küs-Hivák* (l). 307. *Nagymart* (k). 308. *Nagy-Tisza* (k). 309. *Nagy-Tisza úttya*. 310. *Nagy-vögy* (k). 311. *Nagy-vögy feje* (k). 312. *Nagy-vögy száda* (k). 313. *Nagyvögy úttya*. 314. *Nyilás* (k, sz). 315. *Nyilás-homlok* (sz). 316. *Nyilás-ódal* (k). 317. *Nyilás-tető* (sz). 318. *Nyir* (sz). 319. *Nyir ajja* (sz). 320. *Nyir-ajja út*. 321. *Nyir-vég* (sz). 322. *Ódalút* (ú). 323. *Ólá Dénes kaszálója* (k). 324. *Ót: Ót vize*. 325. *Ótán* (k, hajdan oltvány). 326. *Ótán higgya*. 327. *Ótán pataka*. 328. *Ótán úttya*. 329. *Öcsém: Karmatura* (e, l). 330. *Öcsém homloka* (l). 331. *Ösvenyátolkelő* (sz). 332. *Palkó-kert* (sz). 332/a. *Pap kúttya* (forrás). 333. *Patak-út* (p). 334. *Pisztrangos patak* (p). 335. *Pója* (k). 336. *Pója ódala* (k). 337. *Pója-tető* (k). 338. *Pója út*. 339. *Ponk-csëre* (sz). 340. *Ponk-csëre ajja* (sz). 341. *Ponk-csëre homloka* (sz). 342. *Rét* (sz). 343. *Rét*

széjje (sz). 344. *Rez* (k). 345. *Rez bükke* (k). 346. *Rez égése* (l). 347. *Rez-égése pataka* (l, p). 348. *Rez-égés feje* (l). 349. *Rez-ódal* (l). 350. *Rez úttya*. 351. *Rió* (e). 352. *Rontó* (k). 353. *Sáros-patak* (sz, p). 354. *Sáros-patak dombja* (sz). 355. *Sátorman* (sz). 356. *Sátormán teteje* (sz). 357. *Sátormán úttya*. 358. *Sejmék: Kocsis-sejmék: Kocsis sejméke* (k). 359. *Sikos ára!* (k). 360. *Sötét-lok* (k). 361. *Sötét-patak* (p). 362. *Szádakút* (k, lásd Első~ és Háccsó~, Kicsi-Köd pataka választja el őket). 363. *Szájván* (juhakol). 364. *Száraz-békáspatak* (p, l). 365. *Száraz-domb* (k). 366. *Szëcsëte-kert* (k). 367. *Székëlëkë* (k). 368. *Szénamező* (sz). 369. *Szénégető* (sz). 370. *Szénégető ajja* (sz).. 371. *Szénégető-ódal* (sz). 372. *Szoros-patak* (e, l). 373. *Szotyor* (sz). 374. *Tálos ~ Tálas* (e, l). 375. *Tálos Kúttya* (l). 376. *Tálos pataka*. 377. *Tamás Péter* (k). 378. *Taploca* (k). 379. *Taploca-mező* (sz). 380. *Tarvész* (e, k, l). 381. *Téglavető-gödör* (sz). 382. *Temető* (a falu temetkezési helye). 383. *Temető-hát ~ Temető háttya* (sz). 384. *Tëmplom vőgye* (sz). 385/a. *Terkő* (e, l, k). 385. *Tibék* (e, l). 386. *Tisza* (e, k). 387. *Török kërësztfája* (állítójáról). 388. *Tófenék* (a Feneketlen-tó közepe, mocsaras része). 389. *Tömlec* (k). 390. *Török János* (k, a bérlőjéről). 391. *Tyúkos-patak* (p). 392. *Tyúkos sorka* (e). 393. *Udvari-vőgy* (k). 394. *Újahavas* (e, k, l). 395. *Vállu* (itató vályú). 396. *Vágás-vőgy* (sz). 397. *Vágás-vőgyi út*. 398. *Vár-patak* (p, e, k), a hagyomány szerint itt régen vár volt). 399. *Vár-pataki csorgó* (forrás). 400. *Vasút* (falut átszelő vasútvonal) 400/a. *Vërëssek sorka* (e, k). 401. *Zsidó-dómb* (k).

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

SZÉKELYKOCSÁRD HELYNEVEI

Székelykocsárd (Lunca Mureşului, régebbi nevén *Cucerdea)* a Maroshoz közel, attól egy kissé északabbra fekszik. A falut három részre osztja a Marosnak északról dél fele lefolyó két mellékpataka, a Jó-patak és a Rossz-patak. A település határa lankás-dombos, mezőgazdaságra és szőlőművelésre igen alkalmas vidék. Erdeje nincsen.

Szomszédai északon *Harasztos* (Călăraşi), keleten *Aranyosgerend* (Luncani) és *Vajdaszeg* (Gura Arieşului), nyugaton *Székelyföldvár* (Războieni-Cetate). Délen a határát a Maros alkotja és a Maroson túl három falu csatlakozik határához: *Marosnagylak* (Noşlac), *Káptalan* (Căptălan) és *Maroskoppánd* (Copand).

Fennyen-forrás területén, a *Kőkút* és *Cserevár* körül, a falutól északkeletre, a Jó-patak fejében valamikor római település létezett. A középkorban Székelykocsárd Aranyosszékhez tartozott. Elsőként II. András egy 1291-ben keltezett okiratban említi, amikor is névszerint felsorolja Aranyosszék falvait. Itt *Kochard* formában jelenik meg a falu neve (Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. Bp., 1990. I., 175—176). A SzO, I., 27 és DIR, C, II., 370 ugyanebből az okiratból Kuchard olvasatot közöl. 1332-ben egyházas hely, említik papját is: *Nicolaus sac. de Kuchard* (DIR, C, III., 123). Ez a település Aranyosszéknek jelentős helysége volt, gyakran tartották itt a szék közgyűléseit. 1707-ben a falu körül Pekry Lőrinc kuruc seregének hajdúi és Tige császári ezredes labanc csapatai véres ütközetet vívtak, amikoris a település teljesen leégett. Orbán Balázs szerint a falu lakói kétszer is megváltoztatták a település helyét. Állítólag Székelykocsárd második települési helye a Rossz-patak völgyében volt, a temploma pedig a dombtetőn állott, körülötte temető volt; ezt a helyet ma is *Ótemető*nek nevezik.

Rossz-patak a nevét onnan nyerte, hogy felette feküdtek az Orbán család halastavai, amelyek kiáradva a Rossz-patakon folytak le, és többször is elárasztották a falut.

Orbán Balázs még megemlíti *Ecsed vára* nevű helyet, amely a Maroshoz közeli ingoványos helyen terült el, és oda menekült a község lakossága a török betörések idején. Ma ez a hely nem ismeretes (OB, V., 70—73).

Aranyosszék felbomlása után a falu a kialakult Torda-Aranyos megyének lett egyik községe. Jelenleg Fehér megyéhez (jud. Alba) tartozik.

A község népesedési helyzetét 1786-ból ismerjük, amikor is 795 lélek lakott a helységben, 1870-es években már ismeretes a falu nemzetiségi megoszlása is, akkor a faluban 1255 fő lakott, akik közül 824 magyar, 417 román, 11 zsidó és 3 szász volt (OB, V., 26). 1930-ban 1778 fő a falu összlélekszáma, amikor is 1068 magyar, 528 román, 186 cigány és egy szász élt a faluban. Jelenleg kb. 2000 lakosa van e helységnek, és valamivel kevesebb mint fele a lakosságnak magyar anyanyelvű.

A falu neve a *Kocsárd* Árpád-kori személynévből származik (lásd Árpádkori Új Okmánytár, XII., 184: 1276: *Kochard, Kochord* szn.; vö. Kniezsa, MR, I., 218, 216 és Kiss, FNESz[4], II., 543).

A helység nevének fontosabb történeti változatai a következők: 1332: *Kuchard*, 1459: *Kochard*, 1463: villa *Kocsard*, 1587/89: *Koczyard;* 1761-ben a település neve már a mai, jelzős formájában jelenik meg *Székely-Kocsárd* néven. A falu nevének román változata 1750-től ismeretes: *Kucserdye*, majd 1850-ben: *Kocsarda Szekujaszke*, 1900: *Cucerdea* (Suciu, I., 376). A falu mai hivatalos román neve *Lunca Mureşului.*

Székelykocsárd lakóinak alapfoglalkozása a földművelés, állattenyésztés és szőlőtermesztés volt. Napjainkban a lakosság javarésze munkás a közeli városok gyáraiban vagy a szolgáltatásokban dolgozik, egy kis része iparos. Az idősebbek és a nők többsége a mezőgazdaságban foglalatoskodik.

A falu jelenkori helynévanyagát 1990 nyarán Hints Miklós gyűjtötte össze. Adatközlők voltak Kónya László lelkész, Csegezi Kálmán 65 éves brigádvezető, Nagy Zsigmond 'Gyuláé' 85 éves és Cseh István 91 éves földművesek.

A történeti helynévanyag egy részét néhai Szabó T. Attila bocsátotta rendelkezésünkre, más részét (az 1893-as évszámmal jelzett anyagot) Jankó János, *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar népe* (Bp., 1893) könyvéből vettük át, kiegészítve Orbán Balázs munkájából átvett néhány helynévvel. A Szabó T. Attila gyűjteményéből átengedett történeti anyag a következő okiratcsomókból származik: 1678: Dob. lev. I/26 Koczard; 1703/1815: EM Szalánczi lev. Kotsárd; 1761: EM Lázár lvt. Fasc. 1, Nr. 11 Sz. Kotsárd; 1813, 1848, 1852, 1855, 1858, 1872: Nagyenyedi esp. lvt.

Az eddig használt rövidítésektől eltérnek a következők: Fö.f = Földvári-forduló; Ge.f = Gerendi-forduló; K.f = Keleti-forduló; Kö.f = Közbelső-forduló; Ny.f = Nyugati-forduló.

1. *Agyagverem* (sz), 1678: Az Agyagveremnél egy haz hely. 2. *Akácos* (sz; egykor erdő volt a Kútháznál). 3. *Akácos* (sz; egykor erdő volt a Háromágnál). + *Akasztófaláb*, 1872: Akasztófaláb. 4. *Alsó-berek* (sz), 1893: Alsó berek. 5. *Alsó-háromtó* (sz; egykor ezen a helyen három tó volt). 6. *Alszeg* (fr), 1878: Alszeg. 7. *Alszeg ucca*, 1787: az Alszeg nevezetű Utzában. 7. *Áta'járó* (sz), 1678: Az altaljárob(an) (Fö.f). + *Belső-fogadó*, 1848, 1852, 1854, 1855: Belső fogadó (Ny.f). + *Berekbeli-fogadó*, 1848: A Berekbeni Fogado (Ny.f), 1852: Berki fogado, 1855: berekbeni fogado. 9. *Berek* (sz), 1813, 1848, 1855, 1872: Berek. + *Berki-dobogó*, 1872: Berek Dobogo (sz). 10. *Butura* (sz), 1848: A' Baturánál (sz, Kö.f), 1893: Butura. 11. *Butura-hid* (híd). 12. *Butura kúttya* (kút). 13. *Cigányhegy ája* (u, a Kis utcából ágazik ki). 14. *Cserés ~ Cserjés* (sz), 1678: Az Cseresben egy Ret, 1893: Cserés. 15. *Cserevár* (sz), 1893: Cserevár. 16. *Délő* (a marhák delelője, pihenője a legelőn, két kúttal), 1813: Peris Porond (vagy az ugy nevezett) Délló. + *Dézmás*, 1893: Dézmás. 18. *Dinnyés* (sz, ép; egykor kertek is voltak itt), 1858: a Kis réten a Dinnyésben (sz). 19. *Dinnyés ucca* (u az Alszegen). + *Dinnyés-nyilak*, 1848: Dinnyés Nyilak (sz). 20. *Disznyószer* (sző volt, de beépült), 1678: Az disznó szeren, (sz. Ge.f). 1893: Disznószer tető. 21. *Disznyószer ucca* (u). 22. *Dobogó* (sz, 1848, 1872: Dobogó, 1848: a Dobogon (kút). 22a. *Egyeshágó* (sz), 1852: az egyes hágó oldalban (sz, Fö.f). 23. *Etyhazirét ~ Simi-lapos* (k volt, most sz), 1678: Egyhaz Reti. + *Egyház tava*, 1852: Egyház tava. + *Egyháztava farka*, 1678: Az Egihaz Tava farkab(an) (Ge.f). + *Egyháztava oldala*, 1678: Az egy haz tava oldala(n) (Ge.f). 24. *Felekezeti-iskola* (egykor a református egyháznak két iskolája volt). + *Feljáró*, 1678: Az fel jaroban (Fö.f), 1872: Feljárok (sz). 25. *Fĕsŏ-háromtó* (sz), 1848: Felső hárám tónál (Kö.f), 1858: a Felső Három tóba (sz, Ge.f). + *Felső-végláb*, 1858: Felső vég lábban (Fö.f). 26. *Felszeg* (fr). 27. *Felszegi András tanyája* (elpusztult). 28. *Fenyőforó ~ Fennyenforró* (sz, rét, istálló, ép, kút), 1871: Fennyenforró. + *Forduló-közt*, 1813: A' fordulók közt (k). 29. *Földvári ucca ~ Fődvári ucca ~ Állomás ucca* (u, az állomásra visz). + *Földvári-forduló*, 1678: Földvár felé valo fordulo, 1848: Földvár felölli fordulon, 1852: Földvár felölli fordulóban. 30. *Funduj* (sz), 1893: Funduj. 31. *Gémes* (sz, rét), 1848: A' kis Gimes v. Gimesbe (k), Fö.f), 1872, 1893: Gémes (k). + *Gerendfelőli-*

forduló, 1678: az Gerend fele valo szanto foldek, 1852: Gerend felőlli fordulóban, 1858: Gerend felőli forduloba. 32. *Gerendi út*. 33. *Gerendi útra járó* (sz), 1678: Az Gerendi Utra jarob(an) (Ge.f). 34. *Gombáspad* (sz), 1687: Az Gombas Padon (sz, Fö.f). + *Gyarmati-malom*, 1848: Gyarmati Malom (Ny.f). + *Halom*, 1848: a Halamnál (sz, K.f), 1858: a Halamnál (sz, Ge.f), 1872: Halom (sz). 35. *Harangozó főggye* (sz), 1848: Harangozni Telek (k, Ny.f). 36. *Harangozótó* (tó, régen itt áztatták a kendert), 1864: Harangozó tó, 1893: Harangostó (a hagyomány szerint a fejedelmek alatti villongásos időkben a reformátusok a nagyharangot oda rejtették). + *Háromtók*, 1872: Háromtók, 1893: Háromtó. 37. *Háromág* (sz), 1872; Háromág (sz, k), 1893: Háromág (sz). 38. *Háromág higgya* (híd). + *Háromtó-bércén*, 1848: a háram to bértzin (sz, Kö.f) 1852: háromtó bérczén (sz, Ge.f). 39. *Határpatak* (p), 1678: Az hatar Patakba(n) (sz, Ge.f), 1848: a' határpatakba (sz, K.f). 1852: határ patakban (sz, Ge.f), 1893: Határ patak. + *Havas*, 1864: Havas (amikor a helység ezen helyen volt, a nevezett határnak ezen részében havasiak laktak — Pesty Fr.). + *Hegy-alatt*, 1678: Az hegy alatt ket Rett... Egi felöl az Egy haz Reti. 40. *Hosszú*, 1678: Az hoszu(ban) (sz, Ge.f), 1893: Hosszu. 41. *Hosszú-feljáró* (sz). 42. *Hótmaras* (a Maros holt ága). 43. *Iskola* (ép). 44. *Iskola-kert* (egykor kert volt, most egy cigány család lakik ottan). 45. *Jó-patak* (p; a falu központjában válik ketté), 1871: Jópatak. 46. *Júakol* (akol és kút). 47. *Kántori-főd* (sz, egykor a kántor használta). + *Káposztás-nyíl*, 1848: Kaposzta Nyilak (sz, Ny.f)... az utan felyül a hegy alatt (... káposztás és Dinnyes Nyil). + *Keleti-forduló*, 1848: A' Keleti Fordulon. 48. *Kenderes-sánc* (sánc a legelőn, benne áztatták a kendert). + *Kenderesek*, 1848: Kenderes Nyilak (sz, Ny.f), A'Kenderesbe (k), 1858: Kenderesbe (sz, Ge.f), 1872: Kenderesek (sz). + *Kercsedi út mellett*, 1678: Az kercsedi ut mellet (Fö.f). + *Kerek domb*, 1872: Kerek domb (sz). 49. *Képódal* (sz). + *Kétszőlő-közt*, 1893: Két szőlőközt. 50. *Kétút-köszt*, (sz), 1678: Az ket Ut kózót (Fö.f). 51. *Kis-feljáró* ~ *Kurta-feljáró*, (sz), 1848: a kis Feljáróba (sz, Fö.f), 1858: a Kisfeljáróban (sz, Fö.f). + *Kis-gémes*, 1848: A' kis Gimes v. Gimesbe (k, Fö.f), 1848: a' kis Gemesbe (k, Ny.f), 1858: a Kis Gémesbe (k, Fö.f). 52. *Kislegelő ucca* (u az Alszegen). + *Kisrét*, 1848: Kis Rét (k, Ny.f), 1852: kis réten (kaposztás)... a kis réten vagy Gémesbe (k), 1858: a Kis réten a Dinnyésben (sz, Fö.f). 53. *Kis ucca* (u). + *Kocsárdi-szénafű*, 1703/1815: A Kotsárdi széna fűben a' Patak mellett (k). 54. *Kónyák* ~ *Kónya* (sz), 1678: Az Konya előt egy Rett. + *Kőbánya*, 1893: Kőbánya. 55. Kőkút (kút, a vizét bevezették a faluba), 1848: A' Kö kutnál a' szöllö' 'fön (sz, K.f), + *Kőkút hegye*, 1893: Kőkút hegye. 56. Kölös (sz, k), 1678: Az kőles főldőn... az kutnal egy Czegelÿ fóld (sz, Ge.f), 1848: A' köles földbe (sz, Fö.f), Köles föld (sz, Ny.f), 1852: Köles földen (borsó vagy babf., Fö.f), 1858: Köles földen (sz, Fö.f), 1872: Kőles (sz), 1893: Köles. + *Közbelső-forduló*, 1848: A' Kozbelsö Fordulon. + *Középdomb*, 1858: a Kőzép dombon (sz, Fö.f). + *Középhegy*, 1678: Az kőzep hegyen (sz, Ge.f), 1848: Közep hegyen (sz, Fö.f). 57. *Középláb* (sz), 1893: Középláb. 58. *Közép-feljáró* (sz). + *Közép-porond*, 1678: Az kőzep porondon alol (berek) ... Az kőzep Porond (orra(n) (berek). + *Középső-tó*, 1864: Középső tó (a legelő közepén képződött). + *Közös-berek*, 1678: Az kőzős Berken alol vagyon egy Berek. 59. *Kútház* (a vasút építette a mozdonyok vízzel való ellátására). 60. *Legelő* (1), 61. *Legelő utca* (u). 62. *Livádia* (fr. századunkban létesült). 63. *Lóvasok* (sz a Veres mellett, nevét állítólag a lovas katonáktól kapta). 64. *Magyar temető*. 65. *Maras* (folyó). + *Marasan taxás-malom*, 1854: Maros(on volt taxás malom). + *Marasan inneni berek*, 1848: a' Marasan innen Berek (Ny.f). 66. *Meleg-ódal* (sző), 1848: A' Meleg oldalon (sző), 1848: a Meleg oldalon (k, Ny.f), 1858: a Meleg oldalba (sző, Fö.f). + *Maros-közt*, 1848: A Maros közt. 67. *Méjvőgy* ~ *Méjvölgy* (sz, rét), 1848: Mely Völgy (k, Ny.f), 1852: Méll völgyi rét, 1854: Mély vőlgy, 1893: Mélyvölgy. + *Mélyvölgy torka*, 1893: Méllvölgy torka. +*Mohai-rét*, 1703/1715: A Falun alol lévő Mohay rész rét (k). + *Muram*, 1678: Az muromba (Fö.f). 68. *Murám-patak* (p), 1848: a Murán patakja fordulasanal Földvár felöl (sz, Ny.f), 1848: A' Murámi Pataknál (sz). 69. *Muramra járó* (sz), 1678: Az muromra jarob(an) (Fö.f), 1893: Muramra járó. 70. *Muram kúttya* (kút). 71. *Muram-ódala* (sz, rét). + *Muram-szőlő-alatt*, 1872: Murom szőllő alatt (sz). + *Nagy-berek*, 1761: a kotsárdi... Nagy Berek also veginel, 1848: Nagy Berek (Ny.f). 72. *Nagy Gyula uccája* (u). 73. *Nagylaki út*. + *Nagyrét*, 1848: Nagy rét (k, Ny.f), 1852: Nag(y) rét, 1854: Nagy rét. 74. *Nagy ucca* (u). + *Nagyvölgyrejáró*, 1678: Az Nagy völgyre jarob(an) (Fö.f). 75. *Nyilak* ~ *Livágyia* (sz, rét volt, ma már beépült). + *Nyugati-forduló*, 1848: Nyugati fordulon... A' N(ap) Nyugothi fordulon. 76. *Ódal* (1), 1893: Oldal. + *Óhegy*, 1848: Az o hegybe

(k, Ny.f), 1858: Ó Hegybe (sző, Fö.f). + *Oláhszer*, 1678: az ola szeren Egi kűs haz hely. 77. *Országút*, 1678: Az orszagh Uttyara jaroba(n). + *Országút-mellett*, 1893: Országút mellett. 78. *Országútra-járó* (sz), 1678: Az orszagh Uttyara jaroba(n). 79. *Otemető* (elhagyott temető), 1848: Ó és Uj Temetö (Ny.f). + *Öreg-szőlő*, 1848: Az ö(reg) szöllöbe (szö, K.f). 80. *Őrház* (ép). 81. *Papi-föd* (sz. egykor a református papé volt). + *Paprét*, 1893: Paprét. + *Patak*, 1703/1815: A Kotsárdi széna fűben a' Patak mellett (k). + *Peres-berek*, 1893: Peresberek. + *Peris-porond*, 1813: Peris Porond (vagy az ugy nevezett) Déllő. 82. *Pusztatemplom*, 1678: Az Puszta Templomnal. 83. *Püspek ája* (sz). + *Püspök oldal*, 1893: Püspök oldal. 84. *Püspek úttya*, 1678: Az Püspök uttya mellet (Fö.f), 1848: a' Püspök utja mellett (Ny.f). + *Püspök útja alatt*, 1848: a' Püspök utja alatt (sz, Ny.f), 1852: püspök útyja alatt (sz, Fö.f). + *Püspök útja mellett*, 1678: Az Püspők uttya mellet (sz, Fö.f). + *Radó Pál porondja*, 1678: Az Rado Pal Porongyanal Czegezi Janonénak egy Berke. 85. *Református templam* (ép). 86. *Rétek* (sz, egykor rét volt), 1848: Réten (sz), A' Réten (k, Fö.f), 1852: a réten (k, Fö.f), 1858: a Réten (k, Fö.f), 1872: Rét. + *Rétre-járó*, 1678: Az Retre iaroban (sz, Ge.f). 87. *Rókajuk* (sz, rét), 1848: A' roka lyukba (k, Ny.f), 1893: Rókalyuk. 88. *Római út* (elpusztult római út helye). 89. *Románpapi-föd* (sz, egykor a román papé volt). 90. *Román templam* (újabb ép). 90*. *Román templam ~ Régi román templam ~ Fatemplam* (régi román fatemplom). 91. *Román ucca ~ Mánoilá uccája* (a vasúttal párhuzamos u). 92. *Rossz-patak* (p), 1871: Roszpatak, 1893: Rossz patak. 93. *Szilágyi-kastéj* (romos ép), a kastély helyén a XVII században Gálfi családnak volt itt kuriája, majd azt 1713-ban építette újjá a Szilágyi család: Szilágyi András 1717-ben Aranyosszék főbírája volt. 94. *Sziget*. + *Szombatfalvi-rét*, 1703/1815: A' Szombatfalvi rétnek Kotsárd felöl valo része (k). 95. *Szőlő* (kipusztult szőlő, most gyümölcsös) 96. *Szőlő ája* (u), 1872: szőlő alja (sz). 97. *Szőlőgödör-mellett* (1), + *Szőlőre-járó*, 1678: Az szólóre jarob(an) (sz, Fö.f). 98. *Szőlő-tető* (sz). + *Szőlőfő* (sző volt, most sz), 1848: a' szöllöfön (sz, K.f), 1858: a szőlőfőn (sz, Ge.f), 1872: Szőllő fők (sz), 1893: Szölöfö. 99. *Tekenyős* (sz), 1678: Az Tekenősb(en) (sz, Fö.f), 1848: A' Tekenyösbe (sz, Fö.f), 1858: a Tekenősbe (sz. Fö.f), 1872: Tekenösök (sz). 100. *Tekenyős kúttya* (kút). 101. *Temető* (felső része magyar, alsó része román), 1848: Temetö (k, Ny.f), 1854: Temetö. 102. *Templam-tető* (sz a román templom mellett). 103. *Tér ~ Livágya ucca* (u), 104. *Tér* (sz, rét), 1872: Tér (sz), 1893: Tér. + *Tizedszőlő alja*, 1872: Tized: szőlő alja (k). 105. *Tófarka* (1), 1848: A' To Farkánál (sz, Kö.f), 1852: tó farkánál (sz, Ge.f), + *Tóköz*, 1678: A Tókőzben egy Berek, Vici(nusa) Egi felről... Szabó Mihály Berke. 106. *Tórajáró* (sz). 107. *Torda-felé menő út*, 1678: Az Torda felé menő Ut mellet (sz, Ge.f). 108. *Török ucca*. 109. *Tövis-berek* (sz), 1893: Tövisberek. 110. *Túlsó-patak* (p) (sz). 111. *Túros* (sz), 1893: Túros. + Tőkés-berek, 1678: Tőkes Berekben... Egi Berek. + *Út-mellett*, 1678: Az Ut mellet az kőzep labba(n). + *Új-temető*, 1848: Ó és Uj Temetö (k, Ny.f). + *Úton-felyül*, 1848: Az uton felyül a hegy alatt (...káposztást és Dinnyes Nyil). 112. *Vajdaszegi-határ*, (u). 113. *Vájkostó* (egykor száraztó alja volt, a téglavetők itt 'vájkoltak', ma már beépült), 1893: Vályogostó, 114. *Vasút*. 115. *Végláb* (sz, l), 1678: Az Vegh Labba(n) (sz, Ge.f), 1893: Végláb. 116 *Vénhegy* (egykor sző volt, ma beépült), 1893: Vénhegy. 117. *Veres* (sz, a hagyomány szerint egykor itt táboroztak a 'veres' csapatok), 1678: Az Veresb(en) (sz, Ge.f), 1858: Veres határrészben (sz). 118. *Vetési kúttya* (tanya és kút a Képoldalon). 119. *Virág ucca ~ Gagyaszár ucca* (u). 120. *Vizimalmak* (egykor Trombitásnak, Felszeginek, Májernek és Kocsisnak volt vízimalma a falubán, a Túlsó-patakon Pop Iosif-nak és Maier Romolus-nak). 121. *Vizköz* (sz), 1893: Vizköz. 122. *Vőgy széle* (sz). 123. *Zugó* (sz), 1893: Zugó patak.

HINTS MIKLÓS — JANITSEK JENŐ

MAROSSÁRPATAK HELYNEVEI

Marossárpatak (Glodeni) a Maros felső folyása mentén, a Maros jobbpartján Marosvásárhely és Szászrégen között terül el. Igen régi település (1268: riv. *Sarpotok;* 1319: poss. *Sarpataka*). A település a falun átfolyó Sárpatakról kapta a

nevét. A történeti adatok Szabó T. Attila kéziratos Hhelynévtörténeti Adattárából valók, a jelenkori helyneveket 1986—1987-ben gyűjtöttem.

Belterület: 1. *Adorjáni-ház* (ép, a Román utca kezdeténél). 2. *Ásó ucca.* 3. *Ászeg* (fr). 4. *Barnyu-kert* (a borjak legeltetéséhez bekerített füves terület). 5. *Boznya* (fr, a Román temető megett, a cigányság eredetibb telephelye; a név Boszniа földrajzi név alakváltozata). 6. *Buksa-hegy* (utca, a Buksa szn.). 7. *Cukrázda* (ép). 8. *Diszpenzár* (ép, orvosi rendelő). 9. *Fëső ucca.* 10. *Fëszeg* (fr). 11. *Főút* (a falu központját szeli át). 12. *Frigmán-ház* (ép, a Friedman család nevezetes háza). 13. *Galamboggya* (a Sárpatak patakába ömlő patak). 14. *Góstán-ház* (ép, a Goldstein szn-ből). 15. *Hajó ucca* (a Maros hídja felé halad, régen *hajó* komp' vezetett át a folyón). 16. *Hintya-ház* (ép, a Hintea szn-ből). 17. *Intéző-ház* (ép, a hajdani uradalmi intézőé). 18. *Iskola* (ép). 19. *Kastí* (ép, a Telekiek építette, a volt Alsóudvari-kastély a falu központjában). 20. *Kecskés ucca* (a Kecskés nevű határrész felé vezet). 21. *Kollektív* (épületcsoport a Hidas-kert területén). 22. *Kozma-köz* (utca, a Kozma szn-ből). 23. *Kripta: Újtemető* (a Teleki család sírboltja és a körülötte lévő új temető, a lebontott templom és a lebontott Felső-udvari kastély helye). 24. *Kultúrathan* (ép). 25. *Malam* (ép, a Patak-híd mellett). 26. *Milícia* (ép). 27. *Maras ucca* (a Maros holtága felé vezet). 28. *Kössigháza* (ép). 29. *Papilak* (ref. parókia). 30. *Patak-híd* (Sárpatak patakán vezet át). 31. *Román ucca.* 32. *Román temető* (a Buksa-hegy oldalában). 33. *Román templam* (műemlék fatemplom). 34. *Sárpatak pataka* (északnyugati irányból folyó, a falut átszelő és a Berek alatt a Marosba ömlő patak). 35. *Simi-ház* (ép, a Simon névnek Simi becealakjából). 36. *Szentiványi ucca* (Szentivány felé vezet). 37. *Szerbia* (fr, cigánytelep a Galambodja mentén a régi temetőn túl). 38. *Szövötközöt!* (ép). 39. *Szövötközöt higgya* (a Sárpatak patakán vezet át). 40. *Sztálin tér* (a Kultúotthon és Temető utca közötti térség). 41. *Szüget ucca* (a Szüget nevű határrész felé vezet). 42. *Temető: Régi temető* (a falu régi temetkezési helye). 43. *Temető ucca.* 44. *Templam* (ép, ref. templom). 45. *Truca-köz: Csancsi* (utca, a Truca szn-ből, ill. a Csancsi rn-ből). 46. *Udvari-kút* (a mostan beépített terület régen az „udvaré" volt).

Külterület: 47. *Agyagas* (p, vize áradáskor agyagos homokkal árasztja el a közeli kerteket); 1736: Agyagos Patakjánál vic. fellyül az Erdő. 48. *Agyagas higgya* (az Agyagoson át vezet). 48/a. *Akasztófa* (domboldal); 1754: Az Akasztófánál v. ab una... a Csere (sz); 1754: Az Akasztó padnál (sz). 49. *Ásó-hágó* (e, u). 49/a. *Ásó-kamanci* (sz,); 1754: also Kommanci/ban (k). 49/b. Asó-Szüget (k, a Szüget déli része). 50. *Ásó-tó* (tó, a Sárpatak pataka felduzzasztásából keletkezett Halastót két részre osztották; a név az alsó tavat jelöli). 51. *Alsó-udvari-tag* (sz, a Teleki család Vajdaszentivány felé fekvő hajdani földbirtoka, az Alsó-udvari-kastély tartozéka). 52. *Ászeg* (l. Alsó-Szüget). 53. *Apó-tag* (sz, a tagosításkor az Apó /rn./ családnak juttatott rész a Tagban). 1754: Az Árok hátánál (sz), Az Árok háta megett (kihalt helynév). 54 *Asszág* (k, l, sz, a Maros jobb partján lévő aszályos rét); 1736: Asszu ág végibe (sz); 1754: Az Asszu ág előtt (k); 1754: Az Asszu Ajban. 55. *Asszág úttya* (az Asszágon át vezet). 1736: Bab Gáttyába vic. ab una a lutz (kihalt hn.). 56. *Bab-nyíl* (sz, a Kecskés része, lóbabot termesztettek itt); 1754: a Bab nyilakban (k). 57. *Bács-ódal* (sz, a Bács csn-ből). 58. *Baki berke* (k, l, a Baki rn-ből). 59. *Baki-kút ~ Baki kúttya* (forrás a Baki berkében). 60. *Balag paranygya* (sz, a Lúc és a Maros által körülzárt kavicsos, homokos terület, úgy került Sárpatak tulajdonába, hogy a Maros egy fás, berkes rétet átvágott, s a tulajdonjog miatt az „udvar" és a falu között perre került sor; a falut egy Balogh nevű ügyvéd képviselte, aki a pert a falunak megnyerte, s akiről a földdarabot is elnevezték). 61. *Balaijak erdője* (e, a Nagymező-erdőtől nyugatra eső erdőrész; a Baló szn-ből). 62. *Balázs-tag* (l, a Tag egy része, a Balázs család volt tulajdona). 63. *Balázs Gyuri-tag* (l, a Jácsi tagtól keletre). 63/a. *Balázs-tó* (k, a Balázs-tag vizenyős része). 64. *Bandi Feri-tag* (l, tulajdonosáról). 65. *Bartacines: Bartacines-ódal* (l, sz, a Felső-udvar itt baltacint termesztett). 66. *Béjáró-láb* (sz, a szántóföldek a Jézus kútjából a patak felé nyúltak). 67. *Bikás-tó* (sz, a Szentiványi és a Szüget utcán túli, hajdan vizenyős, mocsaras terület volt; lecsapolták, s ma szántó); 1754: A Bekás Toban (sz). 68. *Bikás-tó úttya.* 69. *Bëső-malam* (ép, szemben a Tói malommal). 70. *Berbécs-tag* (sz a Tagban; a Berbécs rn-ből). 1754: Berki-nyíl (k, ma ismeretlen hn.). 71. *Birc-tető* (e, a Meleg-oldaltól keletre, magaslat). 72. *Birc út ~ Birci út* (a Bérc-tető felé vezet). 73. *Berek: Hidas-kert* (sz, a téesz épületeitől a Marosig

terjedő terület; a második név a Maros hídra utal). 74. *Bincsó-tag* (sz a tagban, a Bincsó rn-ből). 75. *Biró-rit* (k, a Békás-tón túli, a mindenkori biró használatában lévő terület); 1736: Az Biró rétin alol (sz); A Biró Réte (k); 1754: A Biró Rete Széliben (sz); A Biró Retin. 76. *Biró-rit úttya*. 77. *Bangart: Bangar-tető* (e, a Zsidótagtól nyugatra Enyed felé eső hegytető). 1754: A Bog gátjában (ma ismeretlen). 1754: Borz lyuknál (ma ismeretlen). 78. *Büte-tag* (sz, a Böjte csn-nek Büte alakjából). 79. *Buksa-tag* (l, sz). 79/a. *Buksa-kút* (forrás a Buksa-tagban). 80. *Cigány-föd* (sz); 1754: A Cigány földnél; A Czigány földre járóban. 81. *Cigány-kert: Cigány-ódal* (sz, a Román utcától balra, nagyrészén cigányházak voltak; 1754: A Czigány Szerben (k); A Czigány-földre járóban. 82. *Cinegető* (e, hajdani szénégető hely környéke). 83. *Cinegető-patak* ~ *Cinigető-patak* (az előbbi erdőn átfolyó patak). 83/a. *Csancsi-tag* (sz, a Nagy család ragadványnevéből). 84. *Csávási-tag* (l). 85. *Csere* (sz, hajdani csereerdő; a népetimológia szerint nem erdő volt, hanem olyan földdarab, amely a két „udvar" között állandó csere tárgyát képezte); 1754: A Cserénél (sz); A Csere mellett (sz); A Cserén kivűl (sz); A Cserén felyűl (sz); A Csere végibenn; A Cserére járóban (sz); A Csere között (sz); A Csere kőzin; 1736: A Csere alatt (sz). 86. *Csere-kapu* (sz a falu alsó részén; Várhegy felé vezető út elején két nagy tölgyfa állott, ezek egymásra hajolva kapu formát alkottak, s a körülötte levő szántóknak is ez lett a neve); 1736: Az Csere kapunál; 1754: A Csere kapunál (sz). 87. *Csere úttya* (a Cserén átvezető út). 88. *Cseresnyis* (sz, a Lúc és a Maros között; hajdan cseresznyefákkal volt beültetve); 1736: Az Cseresnyésbe a' két Lutz között (k); 1754: A Cseresnyésben (sz). 89. *Csere-tető* (sz, a Csere legmagasabban fekvő része). 90. *Csergezán-tag* (sz a Tagban, a tagosításkor a Csergezán család kapta). 91. *Csűr-láb* (sz, a földbirtokos hajdani csűrjei lábakon állottak, hogy a rágcsálók ne tehessenek bennük kárt; helyükön ma szántó van); 1754: A Csűr lábban (sz). 92. *Csűr-lábra menő út*. 93. *Csűres-kert* (hajdani uradalmi szérűskert). 94. *Deckagát* (sz, hajdani gát, a Tói malom duzzasztója). 95. *Demeter-tag* (l, a Demeter csnről). 96. *Dénes-tag* (sz, a Dénes csn-ről). 96. *Dikuj-tag* (sz a Tagban, a Dikuj csnről). 97. *Dijós* (sz, hajdan diófákkal teleültetett gyümölcsös). 99. *Dudás-kút* (f és a körülötte lévő sz, a Dudás szn-ből). 100. *Egyház-ódal* (l, hajdani egyházi birtok). 101. *Enyed* (e, a Mocsártól északra terjedő, a pókai határ egy tekintélyes részét is kitevő erdő, hegy); 1754: az Enyed erdeje tilalmas Erdő; Az Enyedre járóban (sz); 1736: Az Enyed borozdájában; 1754: Az Enyed Hegy végiben (szőlő). 102. *Enyed ajja* (l, sz); 1736: Az Enyed alatt az vig lábba (sz); 1754: Az Enyed alatt; Az Enyed alyán (sz). 103: *Enyedi út* (Enyed felé vezető út). 104. *Ernyei berek* (l, k, a Kamanci egy része; a medrét szeszélyesen változtató Maros egy árvíz alkalmával a nagyernyei határnak e részét Sárpatakhoz csatolta). 105. *Farkas-juk* (e, összeköttetésben van a galambodi és a várhegyi erdőkkel; völgy ahova kinyúlik az erdő; a farkasok tanyája). 106. *Fējáró* (sz, a tagosítás előtt a szántóföldek az út hosszában Vajdaszentivány irányába felfelé nyúltak); 1754: A Feljáróban (sz); A Feljárók véginél (sz). 107. *Fēső-hágó* (e, a Hágó felső része). 108. *Fēső-udvari-tag* (összefoglaló név, a dombon épült kastély, a „felsőudvar" tulajdonosának birtokrésze). 109. *Fēső-tó* (a ketté osztott halastó felső része). 110. *Fēszeg* (a Szüget felső része). 111. *Fadar-ódal* (sz az Alsó-Hágó aljában, a Fodor szn-ből). 112. *Fajam-mente* (p, e, a tavaszi hóolvadás vagy a nyári esőzés Enyed egyik teknős helyén patakot képez, ez és a mellette lévő határrész neve). 113. *Galambodáj* (a Galambod pataknak a galambodi erdő sarkától Sárpatakig lenyúló völgye). 114. *Góstán-tag* (l a Tagban, a Goldstein csn-ből). 115. *Hágó* (e, a Nagymező része, meredek hegyoldal). 116. *Hágó úttya* (a Hágóra vezet). 117. *Hajó-rit!* (sz a Maros jobb partján, a *hajó* 'komp' közelében); 1754: A hajó reven (k); A' Hajó Révben (k); 1736: Az rév mellett. 118. *Halastó* (a Sárpatak pataka felduzzasztása révén keletkezett mesterséges tó; lásd Alsó- és Felső-tó). 119. *Havas* (a falu felett, a hajdani felső Teleki kastélyt körülvevő fenyves, ma eróziós árkok fenyőkkel, itt később olvad a hó). 120. *Havasi-kút* (forrás a Havasban). 121. *Hidas-kert* lásd *Berek*. 122. *Hideg-kút* (a Csere melletti hidegvízű mezei kút és a körülötte lévő szántó); 1754: A Hideg-kútra járóban (sz). 123. *Hideg-kút ajja* (sz); 1754: A Hideg kút allyán (sz); A Hideg kút alatt (sz). 124. *Hargas-tó* (sz, régen vizenyős, tavas hely a Lúc jobb oldali partján, melyet az Enyedről lezúduló víz árasztott el; lecsapolták, s ma szántó; neve a terület alakjára utal). 1736: Az horgas Tóban (sz); Az horgas Tónál, melyet a' Lutz kettéhasit (sz); 1749: az Horgas Tóbéli (sz); az Horgas Toban (sz); A Horgasban (sz). 1754: A Horgas patakra járóban (sz, ma ismeretlen). 1754: A Horgas utnál (sz); A horgas

uton alól (sz, ma ismeretlen). 125. *Hasszu* (sz, a Lúc patakára merőlegesen futó hosszú parcellák); 1754: A Hosszuban (sz). 126. *Hótviz-köz* (zöldséges a Maros holtága és a Marostól körülzárt terület). 127. *Hörcsögkút* (mezei kút a Tagban); 1754: A Hörcsög kútnál; A Hőrcsög kútjánál (sz). 128. *Hörcsög-kút-ódal* (l, a kút körüli határrész). 129. *Irtás* (l, sz a Galamboggya bal partján, régen erdő volt). 130. *Irtás kúttya* (forrás az Irtásban). 131. *Jácsi-tag* (l, a Jácsi rn-ből). 1736: Az Jég Veremnél (sz, ma ismeretlen). 132. *Jézuskút* (rendkívül bő és hidegvizű forrás és a körülötte lévő szántó. Több legenda is szól róla. Az egyik szerint Jézus, mikor a földön járt, megszomjazott és botjával lyukat szúrt a földbe, a helyén bővizű forrás fakadt. A másik legenda szerint egy gazdag főúri lány, aki teljesen vak volt, megmosta szemét a forrás vizében. A leány azonnal visszanyerte látását, és a forrás vizében meglátta Szűz Mária képét. A leány a csodás gyógyulás emlékére kápolnát építtetett ide, s ettől kezdve messzeföldről jöttek a betegek a csodatevő forráshoz. Hogy a Jézus-kút valóban búcsújáró hely volt, annak emlékét őrzi a ma is meglévő áldozócsütörtöki kirakóvásár. A környékbeliek ma is azt mondják, hogy „Megyünk a sárpataki áldozóba", noha a község már a XVI. század végén református lett.); 1754: A Jézus kútjánál (sz). 133. *Jézus-kúti tábla* (sz a Jézus-kút körül). 134. *Kádár-tag* (sz, a Kádár csn-ből). 135. *Kali-tag* (l, Kálmánnak a Kali bn-ből). 136. *Kamanci* (sz, a falu déli határrésze a Maros jobb partján); 1736: Comentio nevű helyben (k); 1754: A Kommáncibań (k). 137. *Kamanci úttya*. 138. *Kancalegelő* (sz a Békás-tótól nyugatra; régebb az udvari ménes legelője volt). 1754: A Kápolnanál (sz); a Kapolnan túl (sz); A Kapolna mellett (sz, ma ismeretlen név, a Jézus-kút kápolnájára vonatkozhatott, melynek romjai még e század elején is láthatóak voltak). 139. *Karácsan telke* (sz, a Kamanci része, a Karácsony szn-ből); 1754: A Karatson Telkin (k); A Karatson Telkiben. 1754: A Karacson Telke patakján (k); A Karácson Telke patakán (sz, ma ismeretlen név). 140. *Kasak megett* (sz, az Alsó-udvari tagból keletre, a hajdani górék, kasok megett). 141. *Kecskés* (sz, régebb bokros, kecskelegeltetésre alkalmas hely); 1736: az Ketskésbe (sz), Ketskés nevű hellyben (k); 1736: az Ketskés előtt (sz); 1754: A Ketskés Farkában (k). 142. *Kecskés út* (a fenti határrész útja). 143. *Kelemen-kút* (forrás). 144. *Kerek-erdő* (e, határos a Pókakeresztúri határral). 1754: A Kerek Rétben (sz, ma ismeretlen). 144/a. *Kerek-tövis* (sz); 1754: A Kerek tővisnél (sz). 1754: A Kerek Tővis patakjan (sz), A Kerek Tővis Patakjánál (sz); A Kerek Tővis Patakja mellett (sz, ma ismeretlen). 145. *Keresztúri-tag* (sz, l, a tagosításkor a pókakeresztúri határba átnyúló rész). 1736: Az Kert megett. (sz); 1754: A Kert megett az egyik rug az ország útjára, a másik a Marosra (sz, ma ismeretlen név). 147. *Kétvizköz* (l, a Maros és egyik holtága közötti terület a Berektől északra). 1754: A Kis kútnál (sz, ma ismeretlen). 1754: A kis Ló kertben (k, ma ismeretlen). 1737: A Kis rétiben (sz); 1749: a Kis rétbe (sz); 1754: A Kis Retre járóban (sz, ma ismeretlen). 149. *Kompleksz* (az állami állattenyésztő kombinát és épületei). 155. *Kompleksz útja* (a kombináthoz vezet). 151. *Köblös András gödrö* (szakadék a Tagi út mellett). 152. *Közép-szeg* (sz, a Szüget középső része); 1754: A Kőzép Szegben. 153. *Közfű* (bikalegelő a Lúcrajáró egyik sarkában, közbirtok volt). 154. *Kössig kúttya* (közkút a Legelőn). 155. *Kössigi legelő* (l, hajdani közbirtok). 156: *Kövös: Kövös hágó* (sz a Havas felé vezető út mellett; a víz kőtömböket görgetett le a hegyről); 1754: A köves hágó út mellett (sz), A Köves hágóra járóban (sz), A Köves hágó főnél (sz). 157. *Kövös hágó úttya*. 158. *Kristóf-tag* (e, a tagosításkor a Kristóf családnak juttatott terület). 159. *Kűső-tag* (sz, az Enyed aljával határos, a falutól legmesszebb). 160. *Kűső-malam* (ma zöldséges a malomépület helyén). 161. *Kűs-mart* (l, sz a Csere-kapu és a Kecskés között). 162. *Küs-mart ajja* (sz); 1754: A kis part alatt (k). 163. *Lakó-tag* (sz, a Lakó csn-ből). 164. *Lapas*, (sz, a falu délnyugati oldalán lévő lapos fensík). 165. *Lapas úttya*. 166. *Legelő* (l, nagy kiterjedésű határrész a Alsó-udvari-tag és az Enyed alja között). 167. *Legelő ajja* (sz). 168. *Lián-vár* (Várhegy és Marossárpatak között a Zsebrik nevű határpatak balpartján lévő hegylánc erdővel borított csúcsa. A monda szerint a „tisztátalan" tündérlányok gyülekező-helye. A legutóbbi időkig teljesen épségben látható volt egy 130 m hosszú, a nyugati oldalon 90 m hosszú, a keleti oldalán 26 m széles elipszis alakú területet körülvevő hatalmas sánc, valamint egy felvezető csigaút. Maga a csúcs fekvésénél fogva eléggé védett. Kővári László megemlékszik róla *Erdély építészeti emlékei* című művében); 1754: A Leány Várnál (sz); A Leányvár Seriben (sz). A lány Vár lábban (sz); A Leány vár

alatt. 169. *Lenin-tábla* (sz. a Tagban). 170. *Lúsánc* (az Ugar kertjét átszelő, a Lapos felől haladó sánc és erdős, füves környéke; a legelő lovakat keritette el). 171. *Lúsánc higgya* (sáncon átvezető palló). 1754: A Lukáts Berkiben (ma ismeretlen). 172. *Lúc: Lúc-patak* (a Maros mellékvize, a falu felett ömlik a Marosba); 1754: A Lutz pataknál (sz); A Lutzan tul (k); A Lutznál v. a Lutz ab alt. a Maros vize (k); A Lutz mellett (sz); A Lutzan belől a' Lútz és a' Maros között (k); A Lutz tön (sz); A Lutz revinél (k). 173. *Lúc higgya ~ Lúci híd* (a Lúcon átvezető híd); 1736: Az Lutz pallora mégyen véggel (sz); 1754: A Lutz Pallonál (sz, k); A Lutz Pallon felyűl. 174. *Lúcrajáró* (sz, az úttól a Lúcra merőlegesen futó parcellák); 1754: A Lútzra járóban (sz). 175. *Lúc martya* (l, a Lúc parti része). 176. *Magyarós-ódal* (sz, a Maros árterületéhez tartozó határrész). 177. *Magfüves* (kert, fűmagot termesztettek itt). 178. *Malam ajja* (k, e, a sáromberki Teleki gróf hajdani műmalmát hajtó malomároktól délre eső terület). 199. *Malam-berek* (l, füves vizenyős terület). 180. *Malam-berek úttya*. 181. *Malam dambja* (sz). 182. *Malam-láb* (sz, a Lúc torkolatánál épült hajdani malom közelében). 183. *Malam út*. 184. *Mama-tag* (sz a Tagban) 185. *Marci-ódal* (sz a Mocsár és a Tó völgye között, Simon Marci udvari alkalmazott nevéből). 186. *Márikó-tó* (tó és körülötte sással, náddal benőtt terület, egykor Tataj Márikó tulajdona, egy része ma szántó). 186/a. *Maras* (a falut Sáromberkétől elválasztó folyó). 187. *Maras higgya* (Sáromberkére átvezető Maros-híd). 1754: A Marosra járóban (ma ismeretlen név). 1754: Az Máté berkiben (sz, ma ismeretlen név). 188. *Meleg-ódal* (a Révai és a Farkaslyuk közötti déli fekvésű erdőrész). 189. *Mizes-tag* (sz házakkal, a Mózes családnak Mézes rn-ből). 190. *Macsár* (sz, régebb vizenyős, mocsaras terület, lecsapolták). 191. *Macsári út*. 192. *Mutyi-tag* (l a Tagban, rn-ből). 193. *Nagymező* (e, a Révaival határos). 194. *Nagymező-patak* (p a Nagymező erdőben). 1754: A Nagy Erdő (ma ismeretlen). 195. *Nimetkalap* (sz, a Lapos része). 196. *Nyesett* (e, Pókakeresztúr felé eső fakitermelő hely, innen szerezte be a falu a tűzifaszükségletét). 197. *Nyesett ajja* (sz). 198. *Ódal* (sz, a várhegyi út jobb oldala); 1754: Az Oldalban (sz). 1754: Az Osztó nyílban (ma ismeretlen). 199. *Ördög-juk* (barlangszerű nyílás a Sáromberki erdőnek a Várhegyi út melletti agyagfalában; a hagyomány szerint ördögök tanyája). 200. *Ördög-juk alatt* (sz). *1754:* Az Örlő útnál; 1736: Az őllő utnál a Lutzra megyen véggel (sz); Az őrlő ut Hosszában (sz); Az Örlő úton tul; 1754: Az Örlő útra járóban (sz); Az őrlő út Szeriben (sz); Az Örlő Pataknál (sz); Az örlő út patakjánál (sz). Ma mind ismeretlen nevek. 200/a. *Özek kúttya* (e, a Révai része). 201. *Papi-tag: Pattagja* (sz, egyházi birtok). 1736: A Pap Cseréje között (sz); a Pap tseréje mellett (sz); 1754: A Pap Cseréje (e); A Pap Cserére járóban (sz); A Pap retinél (sz); A Pap Rétin (sz); a Pap rétire járóban (ma ismeretlen nevek). 202. *Paradicsa: Padaricsa: Paradicsa-ódal* (sz, az Oldal része). 203. *Pipirigás* (l, a határ legészakibb része). 204. *Pipirigás ajja* (sz). 205. *Peres-tag* (l, a Tag része). 206. *Pókai-tag* (sz, a pókai határba átnyúló földdarab). 207. *Pókaji út* (Pókára vezet). 1736: Az Porondba (k); 1754: A Porondnál; 1754: A Porondra járóban (ma ismeretlen nevek). 208. *Révai-erdő: Révai* (e, a Cinigető-pataktól nyugatra). 209. *Sáramberki-erdő* (e, az Ördög-lyuk fölötti, a Zsebrik-patakkal határos erdőrész, régen a sáromberki Teleki udvar tulajdona volt). 210. *Sáraspatak* (sz, a Lúc-patak jobbpartján elterülő határrész, az esőzés sáros hordalékot juttat a Lúcba); 1737: Sáros patak (k); 1749: a Sáros Patakban (k); 1754: A Sárospatakban (sz). 1754: A Saten alól (sz); A sáté kőzzin (sz); A Satés Tők között (sz); 1736: A Satéra jároban (sz); 1754: A Satéra jároban (sz, ma ismeretlen nevek). 1754: A Sebess Ároknál a' Lutz mellett (k); A Sebess Árok mellett (ma ismeretlen név). 211. *Sárpatak: Patak: Pókai patak* (Póka felől Marossárpatak falu határán és a községen átfolyó és a Marosba ömlő patak neve Póka közelében *Pókai patak*, majd a marossárpataki határban *Sárpatak*, a falu belterületén *Patak* vagy *Sárpatak pataka*). 212. *Sújmas* (sz, l, a falu legdélebbi, Sáromberke határába is átnyúló határrész). 213. *Szakács Sándor-ódal* (l). 214. *Székely Miklós-tag* (l a Tagban). 215. *Székely-tag* (l, egy másik Székely család része a Tagban). 216. *Szildamb* (e, a Nyesett része). 218. *Szilvás* (félkör alakban erdővel körülvett füves tisztás, hajdan szilvafák voltak rajta). 219. *Szőcs-tag* (l a Tagban). 220. *Szőllő* (szőlőtermő domb a Tó farkától északra a Bongor-tető alatt); 1736: A Szőllő alatt; Az Szőllő főn (sz). 221. *Szőllő-ösvény* (a Székely Miklós-tagtól a Szőlőhöz vezető ösvény és a körülötte lévő szántó); 1754: A Szőllő ősvénynél (sz); A Szőlő ősveny között (sz). 222. *Szüget* (sz, a Maros és a Lúc által határolt terület, régebb a falu legjobb kaszállója; három részét

különítik el: *Alszeg, Középszeg, Felszeg);* 1754: A Nagy Szigetben (k); A nagy Sziget Végiben (k). 223. *Süget úttya.* 224. *Tag* (sz, l, összefoglaló név, a tagosításkor /1868/ feloszlott terület). 225: *Tagi út: Tag úttya* (a falutól a Tagba s a Tagon átvezető út). 226. *Tanya* (a hajdani Alsó-udvari-tag gazdasági épületei és a körülötte lévő sz). 227. *Tófarka* (az Alsó-tó nyugati, elvékonyodó része és sz); 1754: a Tó fark nevezetű Rét. 229. *Trajan úttya: Rigi út* (a Leányvártól nyugatra, tőle nem messze a Hágón átvezető régi, a hajdani római castrum mellett haladó út). 230. *Ugar* (sz). 231. *Vadász út* (a Balaiak erdeje felé vezető, a vadászok kiinduló útja). 232. *Veres-tag* (l a Tagban, a Veress csn-ből). 233. *Zabas* (sz). 234. *Zabas ajja* (l); 1754: Az Zabos Ajaban (sz), A Zabos Aj oldalan (sz); A Zabos aj Patakán, a Zabos Aja patakjánál; Az Abos ály Pataknál (sz); A Zabos Allya Patak mellett (ma a pataknév ismeretlen, bár fellelhető itt időszakos vízfolyás). 235. *Zabas-tető* (l, a Zabos legfelső része). 236. *Zabas úttya.* 237. *Zsebrik: Zsebrik-patak* (a falu déli határát képező, a Marosba ömlő patak). 238. *Zsidó-tag* (l). 239. *Zsuzsi-ódal* (l, rn-ből).

ZSEJKI ERZSÉBET

TANCS HELYNEVEI

Tancs (Tonciu) Maros megyei falu, Szászrégentől nyugati irányba, 15 km-re fekszik. A mezőségi falu neve első ízben egy 1446-ban keltezett okmányban fordul elő *Tanch* alakban (vö. Csánki, V. 611; de lásd még Suciu, Dicț.Ist.Trans. 200). A közepes nagyságú falvak közé sorolható. Lakóinak száma hosszú ideig 700—800 körül ingadozott. Jelenleg az elvándorlás, a városba való költözés következtében lélekszáma egyre apad. Határa, földterülete — mintegy 800 ha — a falu körül egy tömbben fekszik. A településen keresztül folyó *Egres-patak* völgyét nyugat felől a jellegzetes mezőségi dombok, völgyek, míg kelet felől a már meredekebben emelkedő, erdőkkel, legelőkkel, szőlőkkel borított dombok határolják. Meglehetősen változatos felszíne ellenére, a falu helynévanyaga nem túl gazdag. Helyszíni gyűjtésem során, adatközlőimtől mindössze másfélszáz helynevet gyűjtöttem. Ezt az anyagot a Szabó T. Attilától rendelkezésemre bocsátott történeti helynévanyaggal gazdagítottam.

A helyneveket betűrendben sorakoztatom fel. Rövidítések: e = erdő, f = forrás, gy = gyümölcsös, k = kaszáló, l = legelő, p = patak, sz = szántó, sző = szőlő, u = = utca, ú = út. A kihalt helyneveket †-tel jelölöm. Az évszámok a történeti adatok idejét tüntetik fel, amelyek Szabó T. Attilának a kéziratos EHA-ból, illetőleg a Marosvásárheyi Teleki-Bolyai Könyvtárban lévő *Tancs helység tagosítási térképe 1860-ban* című munkából valók.

A. Földnevek: 1. *Agyagjukat* (l). A lakosság vályogtéglának való anyagot termelt innen ki. 2. *† Alájáró* (sz). 1732: Az alájárólban egy felől az Ertsei ut... vicinussi. 1737: Az alájárób(an) az ut mellett (sz). XVIII. sz. közepe: Az alá Járóban az ut mellett (sz). 1805: Az Alájáróban (szó). 1860: Alájáró. 3. *Alsórét* (k). 1737: A Malmon alól mellyet Alsó Rétnek hívnak (k). 4. *Alszeg* (falurész). 1776: Alszeg nevezetű részében a Falunak Északról a Mező szomszédsági. Délről az ország uttya. 5. *Berek* (k). „A kastéj megetti hejet hívták így." 6. *Bika-rét* (l, k). „A községi bikákat tartották itt." 7. *Bondor gyepe* (l). „A határ egy része a kisfülpesi Bondoré vót." 8. *Borzás v. Barzás* (sz). „Ott sok fődi bodza termett." 1737: A Borzófa szerben... 9. *Cárka* (sz). 10. *Csarattyi* (l). „Vót egy terület, ahol vótak házak, laktak benne, aztat nevezték Csarattyinak. A grófnak cselédjei vótak, akik ottan laktak." 11. *Csegej-rét* v. *Cseger-rét* (l, k). „A malmon innent való rész." 12. *Cseléd kertek* (sz). A gróf cselédjei használták. 13. *Cserepatak-rét* (k). 1860: Cserepatak rét. 14. *Cserepatak-tábla* (sz). 15. *Csicsó* (l). A határ délkeleti részén emelkedő domb. 16. *† Csikos tó* (sz). Ma *Csikos-kert*-nek nevezik. XVIII. sz. közepe: A Csikos Tó vicinussi a patak. 17. *Csinód* (sz, l). 18. *Csinód alatt* (sz). 1732: A Szőllő meget fellyül a Tsanod bokra... Ua: A Tantsi Kis erdőre és a Tsanodra megyen véggel. 19. *Csűres-kert* (k, sz). „A gróf istállói vótak rajtak." 20. *Dögkert*

(l). „Kisfülpös felé, a sarokba temették a dögöket." 21. *Egyházé* (sz). Régebb az egyház tulajdonában volt. 22. †*A Falu nyilas földe* (k, sz). 23. †*Falu réttye* (k). 1737: fellyül a Tó gáttya, alól a Falu Réttye (k). 24. *Falutava!* (l, sz). 1670/1752: az Falu Tója két felén a Tora jövőben (sz). 1732: A Falu Toja (sz). 1737: a Falu Toában (sz). Ua: A Falu Tavában a hátulsó Lábban a Szokolyi Határra mégyen véggel (sz). 1860: Falutava. „Gyermekkoromban már kijavitották a nádast, használták kaszálónak, a gróf." 25. *Faluvégek* (k, sz). 1732: A Falu végin a patak mellett (k). XVIII. sz. közepe: Az alsó Falu végin egy Populosa sessio (sz). 26. *Faluvégek* (sz). 1697: a Faluvégen levő puszta sessio (sz). XVIII. sz. közepe: A Felső Falu végén (puszta telek) a falu nyil szerint felosztotta (sz). 27. *Fehér táblája* (sz). „Régebb a gróf intézője volt." 28. *Feljáró* (sz). 1737: A Feljáróban. XVIII. sz. közepe: A feljáróba. 1776: A Fel Járó nevezetü hellyben (sz). „Telek-patakától balra való rész". 29. †*Felső rét* (k). 1732: A Felső rét nevű hely, mely a tóra jő veggel (k). 1805: A Felső réten (k). 30. *Fesső-sánc* (k). „Vót egy folyó, amely belement a Nagypatakba. Azon fejül vót a Fesső-sánc, ahol a Simin-tábla". 31. *Fenyves* (e). 32. *Fesszeg.* A falu felső (északi) része. 33. *Fülpösi tekenős* (sz). A fülpösi határral szomszédos. 34. *Geletuvák* (sz). „Itt tó vót valamikor, a gróf elárkolta, levágta a nádat, majd itatóhelynek használták." 1737: A Gede Tavában (sz). XVIII. sz. közepe: A Gede Tójába (sz). 1860: Geletó (sz). 35. *Gödör-rét* (k). „A Csanattyi felé, a malomtól felefelé." 36. *Gróf rétje* (l, k). 37. *Gyümőcsös* (gy). 1737: A Kertek megett a Gyűmölcsős Kert körül. 38. *Hangás* (sz). 1860: Hangás (sz). 39. *Harangozókert* (k). 40. *Határ széle* (k, sz). A megyei út menti terület. 41. *Hegy* (sz, sző, l, gy). 1737: A Hegytetőn véggel a Puszta szőlőre járó... (sz). 1774: A Kis Hegyben (sző), Nagy Hegyben a Nádason alól (sző). 1776: a Szőllő Hegy nevezetű hellyben (sző). 42. †*Horgas Far* (sz). 1670/1752: az Horgas Faron az Rakottyásban (sz). 43. *Horvát-kert* (k). Egykor a Horváth család tulajdonában. 44. *Horvát-tábla* (sző). „A Horváth nemzetségé vót, ők birtokolták." 45. *Hosszú-telek* (sz). 46. *Iratvány* (sz). XVIII. sz. közepe: A rét mellett két Irotvány (sz). 1805: az Iratványban (sz). 47. *Iszek!* (sz). 1737: A Falunak alsó végén az Eszkasban vagyon a gyűmölcsős és Veteményes kert (sz, gy, kert). Ua: Az Észak tetőn (sz). Ua: Az Ivó Kuton fellyül Eszek alatt (sz). XVIII. sz. közepe: Az Eszken (sz). 48. *Jegyzőség* (sz, k). Egykor itt volt a közjegyzőség. 49. *Kálnoki-kert* (gy). Kálnoki — birtokos család a XVIII. században — a XIX. század első feléig. 50. *Kálnoki-szőlő* (sző). 52. *Köles-föld* (k). Régebb a gróf kölest termesztett rajta. 52. †*Kereszt mesgye* (sző). 1774: a Nádason feljül a Kereszt mesgyén alól (sző). 53. *Kertek alatt* (k). 54. *Kertek megett* (sz). 1670/1752 az Kert megett való oldalon (sz). 1737: a Kertek felett való ross Föld (sz). Ua: A Kertek megett a Gyűmölcsős Kert körül (sz). Ua: a Kert megett a Veremben (sz). 55. *Kertész-kert* (sz, gy). 56. *Két erdő között* (l, sz). 1732: Az erdő közében (sz). 1737: Az Erdő között való felső Föld (sz). Ua: Az Erdő között (sz). XVIII. sz. közepe: Az Erdő között vicinussi az ország uttya és Fülpösi Határszély (sz). 1860: Két erdő között (sz). 57. *Kis-erdő* (e). 1732: A Kis Erdő széllyén (sz). 1737: A Kis Erdő alatt Zab Föld (st). Ua: Kis Erdő (e). 58. †*Kis Szőllő* (sző). 1737: Kis Szőllő (sző). 59. *Középláb* (sz). XVIII. sz. közepe: Közép lábba (sz). 1776: a Közép láb nevezetű hellyben (sz). 1790: Közép Láb nevezetű Hellyben (sz). 1805: A Láb között (sz). 1860: Középláb (sz). 60. *Major* (sz). Régebb a gróf gazdasági épületei voltak rajta. 61. *Malam.* Ma modern malomépület, egykoron ettől nem messze vízimalom állott. 1737: A Falu mellett vagyon edgy nagy Tó, azon két köre épitett Lisztelő Malom. 62. *Malam-rét* (k). 63. *Marci táblája* (sz). 64. *Mazera* (sz). 65. *Meggyes-domb* (sz). 66. *Meggyes-domb megett* (sz). XVII. sz. közepe: A Megyes Domb megett (sz). 67. *Mé-kemence* (sz). 1737: A Meh Kemencében (sz). Ua: A Méh Kementzében (sz). 1860: Méhkemence (sz). 68. *Mogyoró föld* (sz). 69. *Mogyoros* (sz). 70. †*Nádas* (sző). 1774: Nagy Hegyben a Nádason alól (sző). „A szőlő és a Szőllő patakja között nádas, vizes vót a föd, nem termett." 71. *Nagyhegy* (k, l, sz). 72. †*Nagy Szőllő* (sz). 1737: Nagy Szőllő (sző). 1774: Nagy szőlőben a Nádason feljül a Kereszt Mesgyén alól (sző). 73. *Németkalap* (sz). 1860: Németkolop (sz). 74. *Nyárádi rétje* (k). „Nyárádi segédjegyző vót a háború előtt." 75. †*Oláh Domb* (k, sz). 1732: Az Oláh Domb megett (sz). Ua: az Oláh Dombon aloll a patak fellyül az Urak réttye vicinussi (k). Ua: az Oláh Domb nevű hellyben egy kis kaszáló, fellyül a Falu nyilas földe... vicinussi (k). 1737: Az Oláh Dombján (sz). 76. *Ódal* (sz). „Egy dgyál forma, hegy forma." XVIII. (sz). 1860: Oldal (sz). 77. †*Oszló Dombján* (sz). 1670/1752: az Oszló Dombján (sz). 78. *Ördög*

orra (k). 79. *Pálé* (k, sz). 80. *Palkó hegye* (k, l). 81. *Panduri-rét* (k). 82. *Papé* (sz). 83. *Papi-tag* (sz). „Az egyházé vót egy darab belőle, az egyház, a pap és a tanittó használta." 84. *Park.* A volt grófi udvarház előtti virágoskert. 85. † *Porgolát-kapu* (sz). 1737: A Porgolát kapu felőll az Ut hosszában (sz). 86. *Prájka* (sz, k). „Régebb oda szoktak, gyermekkoromban, kimenni a fiatalok, mulatságot rendeztek, táncot." 1860: Praik (sz). 87. *Puszta-kert* (sz). 88. *Puszta-szőlő* (sz). „A Szentandrás felé vivő út melletti részt nevezték Puszta-szőlőnek." 1732: A Falun kivül a puszta Szőllőre jár véggel. 1737: A Hegytetőn véggel a Puszta szőlőre járó. Ua: Puszta Szőllő (sz). 1860: Puszta szőlő (sz). 89. *Rapó* (l, sz). XVIII. sz. közepe: A Ropo Tetein (l). 1753: A Rapon (sz). 1805: A Rapóban (sz). 1860: Ropo (l, sz). 90. *Rakattyás* (sz). 1737: A rokottyásban (sz). Ua: A Rakottyásban (sz). XVIII. sz. közepe: A Rakottyásba (sz). 1776: a Rakottyás nevezetű hellyben (sz). 1805: A Rakottyásban (sz). 1860: Rokottyás (sz). 91. *Rét* (k, sz). A Rétet a patak ketté osztja: *Kicsi fele* és *Nagy fele* nevezetű részekre. 92. *Rét mellett* (sz). 93. *Rózsás* (sz). 94. *Simin-tábla* (k). A Sárdi Simén birtokos család volt a XIX. század fordulóján. 95. *Sorházak alatt* (sz). Egykori a cselédlakások voltak rajta. 96. *Szálas* v. *Nagyerdő* (e). 97. *Szálas megett* (k, sz). 98. *Szálasi puszta* (l). 99. *Szivály-lyukak* (sz). „Szivály-agyagot hoztunk onnan, kemencének, sártéglának." 100. *Szőlő alatt* (sz). 1737: A Szőllő alatt (sz). Ua: A Falun alóll a Szőlő alatt a két útra járóban (sz). 1776: A Szőllő alatt (sz). 1860: Szőlő alja (sz). 101. *Szőlő megett* (sz). 1670/1752: ... abból a szántó földből az Szőlő megett az Kert megett való oldalon (sz). 1737: A Szőllő megett való Föld (sz). Ua: A Szőllő megett való ut hosszában (sz). 1776: A Szőllő megett (sz). 102. † *Szőlő mellett* (sz). XVIII. sz. közepe: A szőllő mellett (sz). 103. † *Szőlő-tető* (sz). 1737: A Szőlő tetőn való Föld (sz). Ua: A Szőlő tetőn (sz). 104. *Tag* (sz). 105. *Tekenyősek* v. *Tekenyősbe* (sz). 1732: A Tekenősben (sz). 1737: A Tekenősben (sz). 1753: a Tekenősben (sz). 1805: A Tekenyősben (sz). 1860: Tekenyés (sz). 106. Telek (sz). „Tanyahelység vót és a falusiak Teleknek nevezték." XVIII. sz. közepe: a Telken (sz). 1753: a Telken (sz). 1776: A Telek nevezetű hellyben (sz). 1805: a Telken (sz). 1860: Telek (sz). 107. † *Telek bércsin* (sz). Jelenleg a *Telek teteje.* XVIII. sz. közepe: A Telek bércsin (sz). 1776: A Telek tető (sz). 108. *Telek-far* (sz). 109. *Telek patakja mellett* (sz). 1737: a Telek patakja mellett (sz). 110. *Telek megett* (sz). 1737: *A Telek kúttya* (f). 133. *Nagy-patak* v. *Egres-patak* (p). 134. *Rapó kúttya* (f). 135. *Szokoli-patak* (p). Szokol faluból eredő patak. 136. *Szőlő kúttya* (f). 137. *Szőlő pataka* (p). 1737: a Szőlő Patakja mellett (sz). 138. *Tanittói-kút* (f). 139. *Tanittói-patak* (p). 140. *Tó* v. *Halastó.* Ma már lecsapolt, mocsaras terület. 1670—1752: az Falu Tova két felén a Tora jővőben (sz). 1732: Vagyon az Udvarház alatt, minden Nád és hinár nélkül való tiszta nagy Tó... 1737: A Tó gáttyán tul vagyon támaszos, lészás Kertek (által) környülvett Halas Toó.

B. Közlekedési alakulatok nevei: 141. *Bángó hídja* (híd). 142. *Diákok ösvénye.* Ragadvány név, esetleg „diákok", „legátusok" használták. XVIII. sz. közepe: A Ropo Tetein Deákok ősvényén alól. 143. *Egres ucca* (u). 144. *Erdő útja* (ú). 1732: az Erdőbe járó út vicinussi (sz). 1805: Az Erdő utyánál (sz). 145. † *Ertsei út* (ú). Ma a megyeközi útra vivő községi út. 1732: egy felől az Ertsei ut... vicinussi (sz). 1753: az Ertsei utnál (sz). 146. *Faragói* út (ú). 1732: A Ton tul a Faragói utnál (sz). 1737: A Tó mellett a Faragói Utra az Alsó végivel egy Láb föld. (sz). 147. *Geletuvák útja* (ú). 148. *Hangások útja.* 149. *Iszek útja* (ú). 150. *Kertészút* (u). 151. *Kicsi ucca* (u). 152. *Koros híd* (híd). 153. *Malom híd* (híd). 154. *Malom ucca* (u). 155. *Nagy ucca* (u). 156. *Pap hídja* (híd). 1737: A Pap hidgyánál (sz). Ua: A Pap hidjánál. 157. *Rapó útja* (ú). 158. *Szegelet ucca* (u). 159. *Szokoli híd* (híd). 160. *Szokoli út* (ú). 1732: a Szokolyi utnál (sz). 1737: a Szokolyi utnál (sz). Ua: a Szokolyi Határra megyen véggel a Szokoli ut. 161. † *A Szőllő megett való út* (ú). 1737: A Szőllő megett való út hosszában (sz). 162. *Szőlő útja* (ú). 163. *Tekenyősök útja* (ú). 164. *Telek útja* (ú). 165. *Temető útja* (ú). 166. *Vadászok útja* (ú).

KÚN LÁSZLÓ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXV. évf. 1991. 1—2. szám

SZEMLE

Régi Magyar Költők Tára

(XVI. századbeli költők művei.) Kilencedik kötet. Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei. Eurialus és Lucretia históriája. Telamon históriája. Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához. 1567—1577. (Szerkesztette Varjas Béla.) Sajtó alá rendezte Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla, Szabó Géza és Varjas Béla. (Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990. 648 l.

Az RMKT. első kötetének első kiadását 1877-ben jelentette meg Szilády Áron, s a sorozat 1930-ban szakadt meg, a Dézsi Lajos szerkesztette nyolcadik kötet közreadása után. 1959-től napvilágot látott az RMKT. XVII. századi sorozatának több kötete (jelen pillanatig tizenhárom), a XVI. századi sorozat folytatására viszont csak most, száztizenhárom évvel az indítás és hatvan évvel a sorozat megszakadása után került sor. A XVI. századi sorozat kilencedik kötetét még Varjas Béla szerkesztette, az ő váratlan halálát követően azonban Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla és Szabó Géza végezte el a köteten az utolsó simításokat. A régi sorozat új kötetében olvasható verses szövegek közül Valkai András háromhárom énekét Varjas Béla *(Bánk bán históriája, Az magyar királyoknac eredetekről, Albuinus és Rosimunda históriája)* és Lévay Edit *(Hariadenus tengeri tolvaj históriája, Károly császár hada Afrikában, János pap-császár birodalma)*, a Bogáti Fazakas Miklós kiegészítette Görcsöni Ambrus-féle *Mátyás király históriáját* Lévay Edit, Stoll Béla és Szabó Géza, Majssai Benedek egy művét *(Az Atya Istenről és az ő szent Fiáról)* és egy töredékét *(Az Ádámnak esetiről, és annak felépítéséről)* Varjas Béla, Gergei Albert *Árgirus históriáját* és ismeretlen szerzőtől a *Telamon históriáját* Stoll Béla, *Eurialus és Lucretia históriáját* Horváth Iván és Stoll Béla, Huszti Péter *Aeneisét* pedig Orlovszky Géza rendezte sajtó alá.

A közlendő szöveget az ismert változatok közül választották ki a kötet gondozói, s a többi változat figyelembevételével javították rajta. A saját következtetésen alapuló javításokra dőlt betűs szedés utal. A szövegkritikai jegyzetek a lap alján, a szöveggondozás filológiai érvei a kötet végén sorakoznak. Az énekek élén a szakirodalomban kialakult vagy a szerkesztők alkotta rövidített címek állnak.

A kiadás nehézségeit a legmeggyőzőbben talán Gergei Albert széphistóriájával példázhatjuk. Tudvalevő hogy az *Árgirus históriájának* valamennyi fennmaradt XVII. (!) századi kézirata csonka, s a hiányzó részek csak XVIII. századi „modernizált" nyomtatványokból pótolhatók. Lehetetlen tehát egy alapszöveget közlés céljából kiválasztani. Ehelyett a szerkesztő rekonstruált szöveget közöl. Ezt viszont nyugodtan teheti mai helyesírással és köznyelvi hangállapotban.

Az *Árgirus históriájának* sajtó alá rendezője a jelen kötetben fellelhető szöveget már a Szépirodalmi Könyvkiadó 1986. évi kis Gergei Albert-kötetében is közreadta. Az akkori közléshez képest legalább két helyen tovább javított, egy helyen viszont alighanem rontott a szövegen.

> Igen hamar király házában béméne,
> Nagy bánatnak magát mindjárást *ereszte*,
> Egy jövendőmondót hamar kerestete,
> Kinek az bús király ezképpen beszéle . . .

Az 1986. évi kiadásban az 54. sor végén még *ereszté* szóalak olvasható. Talán nem szükséges itt részleteznem, miért ez a helyesebb közlésváltozat. Lehetséges, persze, hogy a „változtatásért" a nyomda ördöge a felelős, akárcsak a 960. sor végéről elmaradt idézőjelért.

A XVI. század utolsó harmadának költői szövegei valószínűleg további nyolc kötetben jelentethetők meg. De előbb-utóbb szükségessé válik az első nyolc kötet új kiadása is a mai követelményeknek megfelelően.

MÓZES HUBA

BÜKY LÁSZLÓ, **Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében**

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989. 234 l.

Büky László a magyar stilisztikai szakirodalomban jól ismert szerző (l. pl. tanulmányai közül: *Füst Milán költői nyelvéről* 1974, *A színnevek használata Füst Milán költői nyelvében* 1979, *A mély főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében* 1982, *A versbefejezés grammatikájához* 1985, jó részük előtanulmány legújabb munkájához). Itt ismertetendő könyvének témaválasztása két ok miatt is jó. Először is azért, mert Füst Milánnak a költészete és főleg stílusa elhanyagolt kutatási tárgy, bár — mint tudjuk — Füst Milán az irodalom titkait értő nagy művész volt, aki jelentős témabeli és stiláris újításai, valamint sajátos versépítkezése révén nagy hatással volt az utána következő nemzedékekre. Másodszor pedig azért, mert a vizsgált jelenség, a kép az egyik legfontosabb stíluseszköz, aminek megközelítésében — és ezt már előre jelezhetjük — a szerző részéről sok az újító kezdeményezés. Ismertetésemben főleg ezekkel a figyelemreméltó megoldásokkal foglalkozom.

A vizsgálat tárgya Füst Milán egyéni képvilága. Célja a képet alkotó nyelvi eszközöknek egy költő teljes életművében való áttekintése. Ezek a nyelvi elemek a szerző kétségkívül helyes véleménye szerint a képben való gondolkodás 'lenyomatai', és ugyancsak helyes megállapítása az is, hogy „a költő a nyelvben meglevő ilyen lehetőségeket egyéni módon aknázhatja ki ... mert mindig egy teljes belső (szubjektív) világ részleteit jeleníti meg" (12—13). Ebből a szerző arra következtet, hogy ennek a belső világnak a költeményekben tükröződő képe tematikájában egységes, ami miatt — és ez fontos tézise — a képalkotásban rendszerszerűséggel kell számolnunk. És itt ragadható meg a vizsgálat tárgyával összefüggő, az abból adódó módszer lényege, az ti., hogy a belső költői világ bizonyos szavak segítségével igazítja magához a képalkotást, tehát a szavak használati helyzeteiben is rendszerszerűségnek kell lennie. Eszerint a költő belső világának a részleteit megjelenítő képek tanulmányozása a képalkotó szavak vizsgálatával valósítható meg. Így a tulajdonképpeni vizsgálat tárgya Füst Milán tíz kulcsszava *(szív, lélek, mély, köd, sötét* fn., *örvény, tölcsér, zöld, sötét* mn., *fut)*, pontosabban e tíz szó szövegekhez kötött jelentésének az értelmezése, képek részeiként való taglalása több száz előfordulás alapján.

És — mint már említettem — az így felfogott kutatási tárgy egyben a vizsgálat módszerét is jelzi. Ehhez a szerző külön képelméletet nem vesz alapul hanem — ahogy állítja — dolgozata a kép „fogalmát s a velük kapcsolatos nyelvi-stilisztikai vonatkozásokat is általában a magyar stilisztikai és nyelvészeti irodalom hagyománya alapján használja" (7). Magáról a módszerről azonban ennél jóval többet mond. Először is tisztázza a módszer jellegét, pontosabban azt, ami abból fakad, hogy — mint fentebb már szóba került — „mi szabályozza a költő képalkotásában felhasznált szavaknak a képbe építését" (8). Ehhez a kiindulópont szerintünk is jól megokoltan a költő egyénisége (egyéni stílusa): a nyelvben meglevő lehetőségek egyéni módon való kiaknázása, valamely nyelvi eszköz 'kitüntetett' módon való használata. Mindezt Füst Milánra vonatkoztatva a szerző így fogalmazza meg: „feltárandók azok a sajátságok, amelyek a költő képalkotásában részt vevő szóállománynak a szövegbe építése során jönnek létre, s mint olyanok, a Füst Milán-i stílusnak egyik fajta meghatározói" (19).

Így függ össze a kutatás tárgya és módszere. És külön érdeme a szerzőnek, hogy figyelemmel van erre a (magyar stilisztikai szakirodalomban sajnálatosan elhanyagolt) általános tudományelméleti kérdésre, sőt foglalkozik vele, hisz ennek az összefüggésnek a produktivitását természettudományi analógiákkal is megvilágítja, és így állapítja meg, hogy a stilisztikának is olyan vizsgálati módszert kell találnia, amely megfelel „a vizsgálati anyag természetének" (20—21). Alkalmasnak

a funkcionális stilisztika 'eljárásrendszerét' tartja, aminek össze kell kapcsolódnia a szövegvizsgálat új és sajátos szempontjaival, minthogy a képalkotó szavak jelentésének értelmezése csakis használati helyzetben, a szöveg tényleges kontextusában lehetséges, — ahogy a szerző mondja — „egy elmélyült, figyelmes olvasás (close reading) alapján" (26). Különben az értelmezések ellenőrzésének a forrása *A magyar nyelv értelmező szótára*. És talán — ami ennél is fontosabb — az ezzel való egybevetés alapján állapítja meg a szerző, hogy melyek az egyéni alakítású képek.

Könyvének tárgyaló, kifejtő részéhez a képalkotó szavak vizsgálata tartozik. Erre a vizsgálatra tíz szót választott ki: szív, lélek, mély, köd, sötét fn., örvény, tölcsér, zöld, sötét mn., fut. Mindegyikük kulcsszónak is tekinthető abban az értelemben is, hogy — mint a szerző határozottan meg is fogalmazza — „a használatukban mutatkozó sajátságok más, a Füst Milán-i költői nyelv képalkotásában és -rendszerében fölhasznált szavakra is jellemzők" (26), tehát e tíz kiválasztott szó vizsgálatából a többire is következtetni lehet, többek között arra is, hogy a képalkotó szavak egy részének nagyobb, más részének kisebb összefüggéshálózata van. Mindegyik szó esetében a képalkotásbeli használatot jelentések szerint különíti el, és — amit sok ilyen kérdéssel foglalkozó szerző elhanyagol — figyelemmel van egy stilisztikai szempontból sokatmondó kettősségre: a kérdéses szó használata köznyelvi képben, illetőleg megújított képben vagy pedig teljesen új, eredeti képben. És ugyanakkor bemutatja a vizsgált szavak összetételekben, származékokban való előfordulásait is (pl. a *fut* mellett *átfut, befut, elfut, körülfut, lefut, megfut, futás, futni, futó, futva, futkos, futkosás, lót-fut, futkároz*).

Könyvének címében szerepel Karinthy Frigyes neve is. Karinthy idetartozó szóanyaga azonban nem önálló vizsgálati tárgy, hanem 'kontrollegység', azaz a szerző érvelése szerint az értelmezésekből „levonható következtetések egészét — a hipotézis esetleges belső ellentmondásainak föltárására és kiküszöbölésére — szükségesnek látszik egy párhuzamos vizsgálattal egybevetni, amely ugyanezzel az eljárásrendszerrel egy másik költői nyelvet tanulmányoz" (24). Ennek érdekében idevonja Karinthy verseinek minden olyan szavát, amelyet Füst Milánnál elemez.

Büky könyvének legnagyobb érdeme módszerében rejlik: a lexikográfia, a jelentésértelmezés módszereire támaszkodó képvizsgálat és ezen át a stílus egyéni sajátosságainak, az egyéni képvilágnak a funkcionális leírása. Ebben kétségkívül sok az elismerésre késztető nóvum. Kevésbé mondható el ez a célkitűzésben szereplő 'rendszerszerűségről', ami ugyancsak érdeklődést keltő újdonságot jelez, de ez valahogy elsikkadt, és nagyon nehézkes a bibliográfiai forrásjelzés. Igaz, ez tulajdonképpen nem a szerző hibája, hisz ez a jelzési technika még mindig eléggé általános a magyar stilisztikai szakirodalomban, de azért választhatott volna egy másik, egy jobb eljárást.

Mindamellett Büky könyve gondos, tüzetes munka eredménye, és elismeréssel szólhatunk alapos, minden lehetséges összefüggésre kiterjedő dokumentáltságáról. Például a *szív* szót tárgyaló részben megtudjuk még azt is, hogy „a *szív* szóképekben, kivált a megszemélyesítésekben való használatát Kulcsár Endre [1896-ban] még tévedezésnek tartotta" (90). De az is növeli könyvének értékét, amit fentebb csak puszta tényként említettem, hogy hangsúlyozza a ma divatossá lett, az érdeklődés középpontjába került szövegnyelvészet jelentőségét, és él is az ebből fakadó módszerbeli lehetőségekkel, a szöveghez, a kontextushoz kötődő vizsgálati elvvel. Végül nem feledkezhetünk meg arról a nagy nyereségről sem, hogy könyve révén ma többet tudunk egy számunkra jelentős, stílusában is érdekes költőről, Füst Milánról.

SZABÓ ZOLTÁN

Szemiotika: szövegtan. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése
Szerkesztette Petőfi S. János és Békési Imre. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis Series Linguistica, Literaria et Aestetica. Szeged, 1990.

Ma már a szövegnyelvészek nagy többsége egyetért abban, hogy a szemiotika biztosítja a szöveg tanulmányozásának legátfogóbb keretét. Nem véletlen tehát, hogy a nemzetközi szövegnyelvészeti szakirodalomban egyre több ilyen témájú

műre bukkanunk. Hasonló meggondolásból vállalkozott Petőfi S. János és Békési Imre is legújabban megjelent közös tanulmánykötetük, a *Szemiotikai Szövegtan* megszerkesztésére és közreadására. A kötet a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén 1988. szeptember 16-án megrendezett szövegnyelvészeti tanácskozás előadásait, valamint az azokat követő viták anyagát tartalmazza.

A kötet első nagy fejezete tehát a tanácskozáson elhangzott öt előadást foglalja magába. A fejezetet Petőfi S. János tanulmánya nyitja. A szerző a szemiotikai szövegtan néhány alapkérdését tisztázza. Célja annak bemutatása, hogy a nyelvi közlés kutatásához olyan elméleti keretre van szükség, amely több szempontból is tágabb, mint a nyelvészet kerete. Szerinte valóban adekvát elméletnek a „multimediális kommunikáció egy szemiotikai elmélete" tekinthető, amely összekötő kapocs lehet a szűken értelmezett nyelvészet és a multimediális kommunikáció elmélete között, ha épít a nyelvészet eddigi eredményeire, de ugyanakkor beépíti kutatási tárgyai közé a közlés nem nyelvi tényezőit.

Tanulmánya első részében az írott-nyomtatott szövegek szerkezetének szintjeit és rétegeit vázolja, a második részében néhány példán mutatja be szövegek fizikai megjelenési formájának kommunikatív funkcióját, a harmadikban pedig anaforikus elemek szövegalkotó szerepének elemzése kapcsán a világra vonatkozó ismeretek interpretatív jelentőségére mutat rá.

Békési Imre tanulmányában az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai hátterét villantja fel. Abból a hipotézisből indul ki, hogy az ellentétesség és a kauzalitás mint két viszony viszonya alkot szerkezetet egymással. A továbbiakban a kauzalitás és az ellentét fogalmát tisztázza. A kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként ragadja meg. Ez a különbség szerinte csak felszíni. A természetes kommunikációban ugyanis az egyik tag, mint a partnerek számára evidens előzmény, nem kap nyelvi kifejezést. Tehát egy szillogizmusnak elég csak két tételét megfogalmazni, sőt bizonyos közléshelyzetben egy tétel is elegendő lehet. Az elvárástörlő ellentét egyik fő típusa akkor keletkezik, ha egy szillogizmus felső tétele két komponensre tagolódik, s közülük a másodikat az alsó tételben tagadjuk. Például: M—P *A beláthatatlan kanyar síkos állapotban különösen veszélyes.* S—M *Ez a kanyar beláthatatlan, de nem síkos.* Békési az elvárástörlés és a kauzalitás között szerkezetalkotó összefüggést lát, ugyanis a fenti példában szerinte abbahagytuk a gondolatmenetet. Folytatása kézenfekvő, hiszen indukálja a következtetés levonását: S—P *Tehát nem veszélyes.* Eltekintve az ítéletek fogalmi széttagoltságától, a szerző a szöveg tagmondathatárait véve figyelembe a következő egyszerű sémát adja: (A) és (B ezért C). A továbbiakban pedig vázolja a kauzalitás és ellentétesség lehetséges konstrukciótípusait: Ezek a következők: (A de (nem B ezért nem C)), (A de (nem C ugyanis nem B)), (B de (nem A ezért nem C)), B de (nem C ugyanis nem A)).

Nagy János a megnyilatkozás nyelvi értékeiről ír. Szerinte a nyelvészeti megközelítésű elemzések a modern kutatásokban keresik a kapcsolatot az interdiszciplinaritás szintézistörekvései és a szintaxis analitikus jellegű irányzatai között. Tanulmányában azt a kérdést vizsgálja, hogy a szemiotikai interpretációs modell miként alkalmazható adott élőnyelvi példára. Petőfi S. János szemiotikai modelljéből az inferenciális dictum egyik típusát elemzi, amelyet ő a szillogizmuson alapuló inferenciának nevez.

Csúri Károly tanulmányában azt mutatja be, hogyan rekonstruálható egy irodalmi műhöz interpretációként rendelhető szövegvilág. Az első lépés szerinte mindenképpen az, hogy magának a formalizálásnak, modellálásnak, illetőleg a tudományos magyarázatnak a tárgyterületét, tehát az irodalmiság hipotetikus fogalmi körét kijelölje. A hangsúlyt a jelzett irodalmi közelítésmód bemutatására és elemzési példán való szemléltetésére helyezi. Célszerűnek tartja elméletileg különbséget tenni az esztétikai funkcióval rendelkező és az esztétikai funkcióval nem rendelkező szemiotikai folyamatok befogadói stratégiái között. Szerinte ugyanis egy műalkotás esztétikai kódja teljességében sohasem lehet előre adott, minden esetben a befogadó rekonstruálja, illetőleg konstruálja meg a kódot vagy annak meghatározó részét képező szabályhipotéziseket. Vagyis egy irodalminak, tekintett szövegben sohasem lehet előre biztonsággal tudni, hogy milyen elemek és struktúrák válnak majd jelentőssé vagy éppen döntővé a mű felépítésében. Mindezt Örkény István Itália című egypercesének elemzésével igazolja.

Vass László A szövegkohéziónál nagyobb hatósugarú kohéziótípusnak, a szupertextuális kohéziónak és megnyilvánulási formájának, a szupertextuális fókusznak a mibenlétét tisztázza. A szerző szerint a műalkotásoknak jelentésfolytonosságként való felfogása egyenesen vonja maga után azt a feltevést, „hogy a fókuszkohézióhoz hasonló erők, erővonalak a szövegnél nagyobb szegmentumok mentén is működnek, s hogy ezek az erők függvényükben tartanak nemcsak szövegelemeket, hanem szövegelemeket összetartó és szervező erőket is." (47.) Ennek a kohéziótípusnak a bemutatását, valamint tematikai-stilisztikai lehetőségének a feltárását hét Nagy László-vers elemzése alapján kísérli meg. Valóban, úgy tűnik, hogy a szupertextussal tartalmilag és stilisztikailag is gazdagabban és árnyaltabban jellemezhető az illető alkotási korszak.

A kötet második része az előadásokat követő diszkusszió anyagát tartalmazza. Témája a szövegtan, interpretáció és interdiszciplinaritás. Résztvevői Békési Imre, Csúri Károly, Nagy János és Petőfi S. János. Ez a vita részben az előadásokban felvetett kérdések elmélyítését, részben pedig újabbak tisztázását szolgálja.

Nagyon hasznosnak tartom a kötet harmadik részében elhelyezett, a szövegtani műszavakat magyarázó terminológiai szótárt, amelyet Vass László állított össze. A mintegy 190 szóból álló szójegyzék az utóbbi két évtizedben kifejlődött szövegtani kutatások legfrissebb eredményeibe kíván betekintést nyújtani. A lexikográfiai feldolgozás címszavainak zöme a szemiotikai szövegtan, illetőleg a szemiotikai szövegtani kutatásokban érdekelt főbb tudományágak alapvető műszavait tartalmazza.

A kötetet ajánlott bibliográfia zárja. Három részre tagolódik: A nemzetközi szövegnyelvészeti szakirodalom és a szövegnyelvészeti periodikák Petőfi S. János összefoglalásában, a magyar nyelvű szövegtani irodalom bibliográfiája Horváthné Szélpál Mária összeállításában, valamint Petőfi S. János szövegnyelvészeti munkásságát összefoglaló írása.

Igen fontos kötettel bővült tehát a magyar nyelvű szövegtani szakirodalom. A szerzők nemcsak újabb elméleti kérdésekkel gyarapítják ismereteinket, hanem ezeknek a korszerű elméleteknek a konkrét szövegelemzésekben való hasznosítására is nagy gondot fordítanak.

KABÁN ANNAMÁRIA

PETŐFI S. JÁNOS, **Szöveg, szövegtan, műelemzés**
(Textológiai tanulmányok)

Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1990. 220 l.

Valóban paradoxálisnak érezzük, hogy bár mindaz, amit a fiatalabb magyar kutató nemzedék a szövegről tud, az jórészt Petőfi S. Jánostól származik — sőt, a kolozsvári stilisztikai iskola révén több hazai román kutató is általa nyert beavatást a szövegnyelvészetbe — az olvasó csak most veheti kézhez a szerző első magyar nyelvű kötetét. Ennek megértéséhez föltétlenül szükséges a szerző pályaképének ismerete, amely szakmai és emberi szempontból egyaránt tanulságos. Szakmai szempontból azt példázza, hogy az interdiszciplináris megközelítés csak akkor lehet igazán eredményes, ha a kutató az érintkező tudományterületek mindeniken egyforma kompetenciával és otthonossággal mozog. Emberileg talán legfőbb tanulsága az, hogy az igazi tudós alkat még a kényszerű pályamódosításokat is a kutatás hasznára tudja fordítani, ha a kísérletező ember kíváncsisága és szenvedélye hatja át, s érdeklődésének fő medrétől nem hagyja magát eltéríteni. Ilyen értelemben E. Benkes Zsuzsának és Horváth Tamásnak Petőfi S. Jánossal készített interjúszövege szerves részét képezi e reprezentatív kötetnek csakúgy, mint Bókay Antal gondolatgazdag utószava.

Petőfi S. János textológiai tanulmányairól szólva érdemes egy pillantást vetnünk a szövegnyelvészeti kutatás közvetlen előzményeire, különös tekintettel a nyelvészet és az irodalmi szövegek vizsgálatának viszonyára. Sajátos módon a modern irodalomkutatásnak talán a legdinamikusabb vonulata, főbb állomásait tekintve, mindvégig nyelvészeti indíttatású. E fejlődési ívnek a három legfontosabb állomása: a francia strukturalizmus, a Chomsky nevéhez fűződő generatív grammatika és a

német szövegnyelvészeti iskola. Az első periódus a strukturalizmus időszaka, amely a nyelvészet, illetőleg az antropológia területén kidolgozott kutatási elvek irodalomtudományi alkalmazását jelentette, s elsősorban a narratívika területén, az elbeszélő szövegek kutatásában hozott jelentős eredményeket. A következő időszakban tovább fokozódott a nyelvészet szerepe, a generatív grammatika tényleges vagy analógikusan alkalmazott modellje vált mérvadóvá. A generatív szemantika, majd a filozófiai logikák központi szerepe, illetve az ezzel párhuzamos szintaktika — szemantika — pragmatika sorú hangsúlyeltolódás nagy mértékben kiszélesítette az elmélet műveleti körét és vonatkozási tartományát. A cél mind a strukturalista, mind a generatív indíttatású szövegkutatásban azonos volt, éspedig a szövegorganizáció törvényszerűségeinek a feltárása és leírása. Ezeket az eredményeket teljesíti ki a harmadik fázis, amelynek fő jellemzője a szövegnyelvészet alkalmazása az irodalomkutatásban. Ezzel eltűnt a szintkülönbség, amely addig a mondattal foglalkozó nyelvészet és a szöveget vizsgáló irodalomtudomány között fennállt. Ezt a kutatási modellt a Theun van Dijk, Schmidt, Rieser és Petőfi S. János munkái képviselik legpregnánsabban.

A hatvanas években a budapesti Számítástechnikai Központ munkatársaként Petőfi S. János egyike volt azoknak, akik elsőként kezdtek szövegnyelvészeti kérdésekkel foglalkozni a nyelvi műalkotások szövegorganizációjának kérdéskörében. Szövegtani témával doktorált Svédországban, 1971-ben már az első német szövegnyelvészeti kutatócsoportban találjuk Konstanzban, majd az újonnan alakuló bielefeldi egyetem nyelvészeti és irodalomtudományi fakultásán, amely — jórészt neki is köszönhetően — a szövegnyelvészeti kutatás egyik legjelentősebb európai központjává vált. Jelenleg a verbális humán kommunikáció filozófiáját tanítja az egyik olasz egyetemen.

Ez, az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megjelent magyar nyelvű kötete négy tanulmányt tartalmaz a szemiotikai szövegtan köréből. Célja, hogy a tanulmányokban képviselt szemléletmód meghonosítását segítse elő a nyelv- és irodalomszakos tanárok iskolai gyakorlatában. Ennek megfelelően a könyvnek két vonulata van: egy elméleti kifejtő és egy elemző. Az első, elméleti jellegű tanulmány címe: *A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg.* Ebben kerül sor a szerző teoretikus koncepciójának kifejtésére. Petőfi S. János egyértelműen definiált fogalmakkal dolgozik, s a félreértéseket elkerülendő többnyire latin műszavakat használ. Előbb a szöveg fogalmát határozza meg a textualitás kritériumainak a körvonalazásával. Majd rátér a szövegkonstrukció elemeinek tárgyalására a jeleszköz (vehiculum) ennek formális, majd értelem-szemantikai organizációja (formatio és sensus), illetőleg a jeltárgy (relatum) lépcsőzetében. Különösen tanulságos a szövegorganizáció két fő megjelenési formájának, a textúrának és a kompozíciónak a differenciálása. Az előbbin a szöveg horizontális aspektusát érti, amelyet a különféle kompozicionális szinteken visszatérő elemek együttese hoz létre. Ezzel szemben a kompozíció a szöveg vertikális vonatkozása, s úgy jön létre, hogy a szöveg alkotóelemei mind magasabb és magasabb fokú hierarchikus egységekké szerveződnek mindaddig, míg létre nem jön maga a szöveg, mint a legmagasabb hierarchikus egység. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel a texturális és kompozicionális kohézió hordozóinak fölvázolása. A szerző foglalkozik a szövegfeldolgozás és a szövegkutatás problematikájával, kitér ez utóbbinak a módszertani vonatkozásaira is, különösen hangsúlyozva a diszciplína integratív jellegét.

A második tanulmány a költői szövegek explikatív interpretációjának alapkérdéseit taglalja. A költészet funkciójából és a szöveg poéticitásának kritériumaiból kiindulva a szemiotikai textológia koncepciójára összpontosít, különös tekintettel három központi fogalomra: a kommunikáció-szituációra, a jelkomplexusra és az interaktív interpretáció lehetséges alkotóelemeire és típusaira. Ezután kerül sor az explikatív interpretáció elemeinek és relációinak tárgyalására, s ezen belül a dominánsan analitikus, illetőleg dominánsan szintetikus szövegértelmezés lényegének megvilágítására. Az elméleti tanulmányok értékét és hasznosíthatóságát növeli a hozzájuk kapcsolódó gazdag tematikus bibliográfiai tájékoztató is.

A kötet elemző vonulatát alkotó tanulmányok között az első a *Vers, kommunikációszituáció interpretáció* címet viseli. Nagy László *Seb a cédruson* című versének elemzésére alapozva a szövegelemzés lényegének két központi tényezőjét ragadja meg: az összefüggőséget és a teljességet. Az összefüggőségnek négy típusát különíti el: konnexitás (a formális elemek összefüggősége), kohézió (a szeman-

tikai elemek összefüggősége), konstringencia (a szöveggel kapcsolatba hozható ismeretelemek összefüggősége) és koherencia (a szemantikai architektónika és a modell közti összefüggőségi megfelelés).

A zárótanulmány a kombinatorikus költői nyelvi játékokkal foglalkozik: Weöres Sándor három versének tükrében vizsgálja a kreatív transzformálás néhány aspektusát. Mindhárom vers (*Kockajáték, Variáció, Négy korál II*) minimális lexikai elemből épül föl világos kombinatorikus kompozíciós elvek alapján. A szerző három transzformációs lehetőséget villant fel: a vers formális felépítésének átalakítása, a vers lexikai anyagának átalakítása és mindkét szintet érintő transzformáció. Külön kitér a kreatív transzformálás didaktikai felhasználására is. Véleménye szerint az anyanyelvi oktatásban különös hangsúlyt kell kapnia a szövegorganizáció vizsgálatának. A kötet tanulmányai meggyőzően bizonyítják hogy a szemiotikai szövegtan az iskolában is adekvát keretet biztosíthat a multimédiális, de alapvetően verbális kommunikáció valamennyi típusának tanulmányozásához.

P. DOMBI ERZSÉBET

EMANUEL VASILIU, **Introducere în ţeoria textului**

Editura Ştiinţifică. Bucureşti, 1990. 163 l.

1. Jóllehet már kb. húsz éve beszélünk szöveggrammatikáról, szövegnyelvészetről, mind a mai napig nem alakult ki egységes álláspont arra nézve, hogy mi legyen e grammatikának, nyelvészetnek a státusa. Az egyik szélsőséges álláspont szerint e diszciplínának magában kell foglalnia az egész nyelvészetet, mert a szövegnél kisebb nyelvi entitások nem léteznek önállóan, csak mint a szöveg részei fordulnak elő. Az ezzel szöges ellentétben álló nézetet vallók azt hangoztatják, hogy a szövegnyelvészet fölösleges fogalmi apparátust alakít ki, ugyanis a szöveg sajátos problematikája vagy nem létezik, vagy vizsgálható a mondatot tanulmányozó grammatika és szemantika keretében. A szerző a jelzett helyzetnek okát abban látja, hogy a vizsgálódáshoz szükséges alapvető fogalmak nincsenek megnyugtató módon tisztázva. Könyvében e hiányt igyekszik pótolni.

A szemiotikának Morristól származó hármas felosztásából (*szintaxis — szemantika — pragmatika*) kiindulva arra a kérdésre válaszol könyvének egyes részeiben (fejezeteiben, szakaszaiban), hogy a jól formált szöveg meghatározható-e a szintaxis, szemantika, illetőleg pragmatika fogalmi rendszerében, vagy nem. A három műszót megszokott jelentésében használja: a szintaxis azokra a kapcsolatokra vonatkozik, amelyek jelek között jönnek létre, a szemantika a jel és a diskurzus objektuma; a pragmatika a jel és a beszélők közötti kapcsolatra utal. A *szintaxis* helyett a grammatika műszóval él.

2. A könyv szerkezetileg a következőképpen tagolódik: az előszót (Cuvînt înainte 7—9) és a bevezető részt (Introducere 9—13) I. A szöveg mint szintaktikai entitás (Textul ca entitate sintactică 14—38), II. A szöveg mint szemantikai entitás (Textul ca entitate semantică 39—104), továbbá III. A szöveg mint pragmatikai entitás (Textul ca entitate pragmatică 108—47) című részek követik. A kötet végén a befejezés (Încheiere 148—58) és az idézett munkák jegyzéke (Lucrări citate 160—3) olvasható.

3. A szöveg szintaktikai vonatkozásait tárgyaló részben a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a szövegfogalom nem határozható meg a szintaktika fogalmi rendszerében, nem lehet olyan szintaxist konstruálni, amelynek alapján (szigorúan formálisan) különbséget tudunk tenni a szöveg és nem-szöveg között. Így a szövegszerűség (Deme szóhasználatában: „szövegség") szintaktikailag nem definiálható olyanféleképpen, ahogyan a jólformált egyszerű és összetett mondat (Deme szóhasználatában: „mondategész") meghatározható. A szövegnek nincs a mondatéval azonos szerkezeti váza.

Mindez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egy adott szöveget szintaktikai ismérvek alapján leírjunk, és kimutassunk benne csak rá jellemző szintaktikai sajátosságokat, illetőleg olyanokat, amelyek közösek egy egész szövegosztály

német szövegnyelvészeti iskola. Az első periódus a strukturalizmus időszaka, amely a nyelvészet, illetőleg az antropológia területén kidolgozott kutatási elvek irodalomtudományi alkalmazását jelentette, s elsősorban a narrativika területén, az elbeszélő szövegek kutatásában hozott jelentős eredményeket. A következő időszakban tovább fokozódott a nyelvészet szerepe, a generatív grammatika ténylegesen vagy analógikusan alkalmazott modellje vált mérvadóvá. A generatív szemantika, majd a filozófiai logikák központi szerepe, illetve az ezzel párhuzamos szintaktika — szemantika — pragmatika sorú hangsúlyeltolódás nagy mértékben kiszélesítette az elmélet műveleti körét és vonatkozási tartományát. A cél mind a strukturalista, mind a generatív indíttatású szövegkutatásban azonos volt, éspedig a szövegorganizáció törvényszerűségeinek a feltárása és leírása. Ezeket az eredményeket teljesíti ki a harmadik fázis, amelynek fő jellemzője a szövegnyelvészet alkalmazása az irodalomkutatásban. Ezzel eltűnt a szintkülönbség, amely addig a mondattal foglalkozó nyelvészet és a szöveget vizsgáló irodalomtudomány között fennállt. Ezt a kutatási modellt a Theun van Dijk, Schmidt, Rieser és Petőfi S. János munkái képviselik legpregnánsabban.

A hatvanas években a budapesti Számítástechnikai Központ munkatársaként Petőfi S. János egyike volt azoknak, akik elsőként kezdtek szövegnyelvészeti kérdésekkel foglalkozni a nyelvi műalkotások szövegorganizációjának kérdéskörében. Szövegtani témával doktorált Svédországban, 1971-ben már az első német szövegnyelvészeti kutatócsoportban találjuk Konstanzban, majd az újonnan alakuló bielefeldi egyetem nyelvészeti és irodalomtudományi fakultásán, amely — jórészt neki is köszönhetően — a szövegnyelvészeti kutatás egyik legjelentősebb európai központjává vált. Jelenleg a verbális humán kommunikáció filozófiáját tanítja az egyik olasz egyetemen.

Ez, az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megjelent magyar nyelvű kötete négy tanulmányt tartalmaz a szemiotikai szövegtan köréből. Célja, hogy a tanulmányokban képviselt szemléletmód meghonosítását segítse elő a nyelv- és irodalomszakos tanárok iskolai gyakorlatában. Ennek megfelelően a könyvnek két vonulata van: egy elméleti kifejtő és egy elemző. Az első, elméleti jellegű tanulmány címe: *A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg.* Ebben kerül sor a szerző teoretikus koncepciójának kifejtésére. Petőfi S. János egyértelműen definiált fogalmakkal dolgozik, s a félreértéseket elkerülendő többnyire latin műszavakat használ. Előbb a szöveg fogalmát határozza meg a textualitás kritériumainak a körvonalazásával. Majd rátér a szövegkonstrukció elemeinek tárgyalására a jeleszköz (vehiculum) ennek formális, majd értelem-szemantikai organizációja (formatio és sensus), illetőleg a jeltárgy (relatum) lépcsőzetében. Különösen tanulságos a szövegorganizáció két fő megjelenési formájának, a textúrának és a kompozíciónak a differenciálása. Az előbbin a szöveg horizontális aspektusát érti, amelyet a különféle kompozicionális szinteken visszatérő elemek együttese hoz létre. Ezzel szemben a kompozíció a szöveg vertikális vonatkozása, s úgy jön létre, hogy a szöveg alkotóelemei mind magasabb és magasabb fokú hierarchikus egységekké szerveződnek mindaddig, míg létre nem jön maga a szöveg, mint a legmagasabb hierarchikus egység. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel a texturális és kompozicionális kohézió hordozóinak fölvázolása. A szerző foglalkozik a szövegfeldolgozás és a szövegkutatás problematikájával, kitér ez utóbbinak a módszertani vonatkozásaira is, különösen hangsúlyozva a diszciplína integratív jellegét.

A második tanulmány a költői szövegek explikatív interpretációjának alapkérdéseit taglalja. A költészet funkciójából és a szöveg poéticitásának kritériumaiból kiindulva a szemiotikai textológia koncepciójára összpontosít, különös tekintettel három központi fogalomra: a kommunikáció-szituációra, a jelkomplexusra és az interaktív interpretáció lehetséges alkotóelemeire és típusaira. Ezután kerül sor az explikatív interpretáció elemeinek és relációinak tárgyalására, s ezen belül a dominánsan analitikus, illetőleg dominánsan szintetikus szövegértelmezés lényegének megvilágítására. Az elméleti tanulmányok értékét és hasznosíthatóságát növeli a hozzájuk kapcsolódó gazdag tematikus bibliográfiai tájékoztató is.

A kötet elemző vonulatát alkotó tanulmányok között az első a *Vers, kommunikációszituáció interpretáció* címet viseli. Nagy László *Seb a cédruson* című versének elemzésére alapozva a szövegelemzés lényegének két központi tényezőjét ragadja meg: az összefüggőséget és a teljességet. Az összefüggőségnek négy típusát különíti el: konnexitás (a formális elemek összefüggősége), kohézió (a szeman-

tikai elemek összefüggősége), konstringencia (a szöveggel kapcsolatba hozható ismeretelemek összefüggősége) és koherencia (a szemantikai architektónika és a modell közti összefüggőségi megfelelés).

A zárótanulmány a kombinatorikus költői nyelvi játékokkal foglalkozik: Weöres Sándor három versének tükrében vizsgálja a kreatív transzformálás néhány aspektusát. Mindhárom vers *(Kockajáték, Variáció, Négy korál II)* minimális lexikai elemből épül föl világos kombinatorikus kompozíciós elvek alapján. A szerző három transzformációs lehetőséget villant fel: a vers formális felépítésének átalakítása, a vers lexikai anyagának átalakítása és mindkét szintet érintő transzformáció. Külön kitér a kreatív transzformálás didaktikai felhasználására is. Véleménye szerint az anyanyelvi oktatásban különös hangsúlyt kell kapnia a szövegorganizáció vizsgálatának. A kötet tanulmányai meggyőzően bizonyítják hogy a szemiotikai szövegtan az iskolában is adekvát keretet biztosíthat a multimédiális, de alapvetően verbális kommunikáció valamennyi típusának tanulmányozásához.

P. DOMBI ERZSÉBET

EMANUEL VASILIU, **Introducere în ţeoria textului**

Editura Ştiinţifică. Bucureşti, 1990. 163 l.

1. Jóllehet már kb. húsz éve beszélünk szöveggrammatikáról, szövegnyelvészetről, mind a mai napig nem alakult ki egységes álláspont arra nézve, hogy mi legyen e grammatikának, nyelvészetnek a státusa. Az egyik szélsőséges álláspont szerint e diszciplínának magában kell foglalnia az egész nyelvészetet, mert a szövegnél kisebb nyelvi entitások nem léteznek önállóan, csak mint a szöveg részei fordulnak elő. Az ezzel szöges ellentétben álló nézetet vallók azt hangoztatják, hogy a szövegnyelvészet fölösleges fogalmi apparátust alakít ki, ugyanis a szöveg sajátos problematikája vagy nem létezik, vagy vizsgálható a mondatot tanulmányozó grammatika és szemantika keretében. A szerző a jelzett helyzetnek okát abban látja, hogy a vizsgálódáshoz szükséges alapvető fogalmak nincsenek megnyugtató módon tisztázva. Könyvében e hiányt igyekszik pótolni.

A szemiotikának Morristól származó hármas felosztásából *(szintaxis — szemantika — pragmatika)* kiindulva arra a kérdésre válaszol könyvének egyes részeiben (fejezeteiben, szakaszaiban), hogy a jól formált szöveg meghatározható-e a szintaxis, szemantika, illetőleg pragmatika fogalmi rendszerében, vagy nem. A három műszót megszokott jelentésében használja: a szintaxis azokra a kapcsolatokra vonatkozik, amelyek jelek között jönnek létre, a szemantika a jel és a diskurzus objektuma; a pragmatika a jel és a beszélők közötti kapcsolatra utal. A *szintaxis* helyett a grammatika műszóval él.

2. A könyv szerkezetileg a következőképpen tagolódik: az előszót (Cuvînt înainte 7—9) és a bevezető részt (Introducere 9—13) I. A szöveg mint szintaktikai entitás (Textul ca entitate sintactică 14—38), II. A szöveg mint szemantikai entitás (Textul ca entitate semantică 39—104), továbbá III. A szöveg mint pragmatikai entitás (Textul ca entitate pragmatică 108—47) című részek követik. A kötet végén a befejezés (Încheiere 148—58) és az idézett munkák jegyzéke (Lucrări citate 160—3) olvasható.

3. A szöveg szintaktikai vonatkozásait tárgyaló részben a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a szövegfogalom nem határozható meg a szintaktika fogalmi rendszerében, nem lehet olyan szintaxist konstruálni, amelynek alapján (szigorúan formálisan) különbséget tudunk tenni a szöveg és nem-szöveg között. Így a szövegszerűség (Deme szóhasználatában: „szövegség") szintaktikailag nem definiálható olyanféleképpen, ahogyan a jólformált egyszerű és összetett mondat (Deme szóhasználatában: „mondategész") meghatározható. A szövegnek nincs a mondatéval azonos szerkezeti váza.

Mindez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egy adott szöveget szintaktikai ismérvek alapján leírjunk, és kimutassunk benne csak rá jellemző szintaktikai sajátosságokat, illetőleg olyanokat, amelyek közösek egy egész szövegosztály

szövegeiben. Ilyenkor azonban nem a szövegszerűség szintaktikai szintjének meghatározásáról van szó, hanem egy nem szintaktikai alapon elkülönített nyelvi szegmentum szintaktikai szempontú leírásáról.

4. A szöveg szemantikai vonatkozásait taglaló részben Vasiliu ugyanilyen negatív következtetésre jut. Szerinte nincs semmilyen szemantikai különbség mondat és szöveg között, a szövegek jelentését összefűző koherencia nem a szemantika, hanem a pragmatika körébe tartozik. A szövegszerűség szemantikai alapon nem defineálható.

5. A könyvnek eddig bemutatott részeit a szerző a kritikai szintézis igényével írta meg, a harmadik részt „konstruktív"-nak tekint. Itt a szakirodalomban szerinte eddig nem megnyugtató módon tárgyalt problémákra keres elfogadható megoldásokat.

Emeljünk ki innen néhány gondolatot, megállapítást!

A nyelv pragmatikai szintje a nyelv és beszélők között fennálló viszonyok együttesét jelenti; a pragmatikának mint tudományos diszciplínának az a feladata, hogy e viszonyokat tanulmányozza. A pragmatika területén azonban még nem alakult ki a szabályoknak egy olyan általános elmélete, amely pontosan leszögezné, hogy mit értsünk a jelek és jelhasználók közötti viszonyokon. A nyelv pragmatikai vonatkozásait illetően csak részelméletekről beszélhetünk. Ilyenek például: a beszédaktusok elmélete, a társalgás elmélete, a funkcionális stilisztika, a nyelvészeti stilisztika, esztétika.

A szövegpragmatikában fontos szerepe van az expektáció (elvárás) fogalmának. Vasiliu értelmezésében az expektáció egyszerűen az a tény, hogy a beszélők várják, egy bizonyos elkezdett mondatsor egy bizonyos módon folytatódjék, ne másképpen. Pl. a *Ion doarme* mondat után ilyen folytatást várunk: *Este ora 10. Este noapte. El este foarte obosit. Gheorghe se plimbă. Maria n-a venit acasă* stb. Nem pedig ilyet: *Apa se fierbe la 100° C. De la Bucureşti la Constanţa sînt mai mult de 200 km. Maria este blondă* stb. Az első mondatsor koherensnek, szövegnek tekinthető, mivel hozzáigazodik az elvárásokhoz, a második nem minősíthető koherensnek, mert ellentmond az elvárásnak.

Vasiliu pragmatikai szempontú szövegértelmezése összecseng Petőfi S. János szövegmeghatározásával, amely ugyancsak pragmatikai fogantatású.

Az a formalizált apparátus is, amelyet Vasiliu létrehozott, és könyvében bemutat, meggyőzően támasztja alá a szerző felfogását: a szövegszerűség pragmatikai alapon határozható meg.

6. Vasiliu könyvének szövege eredetileg egyetemi előadásként hangzott el a bukaresti egyetem Filológiai karán. Talán ezzel is összefügg a munka didaktikus jellege. A szerző számos visszakapcsolás, ismétlés, összefoglaló részlet beiktatásával igyekszik megkönnyíteni a tárgyalt kérdésekben való eligazodást. Ennek érdekében talán nem ártott volna függelékként a kötetben előforduló műszavak értelmező szójegyzékét, valamint a jelek és szimbólumok magyarázatát is közölni.

A bemutatott mű közreadásával újabb fontos munkával gyarapodott a román szövegtan, pontosabban szövegelmélet szakirodalma.

ZSEMLYEI JÁNOS

Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae — A Magyarországi Középkori Latinság Szótára

Vol. 1. Fasc. 1. I. kötet 1. füzet a, ab, abs — aeternaliter. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987. 102 l. in folio.

Régi munkatárs létemre szabad legyen a NyIrK. mértéktartóan tárgyilagos hangvételétől eltérően szokatlanul személyes hangvételű észrevétellel kezdenem szemlecikkemet: az írott szó becsületébe és közösségeket összetartó erejébe vetett hitünk megingásának időszakában különösen jó érzés egy olyan kiadványt kézbe vennünk, amely már puszta létrejöttével rácáfol a fizikai erőszak és szellemi elvakultság minden nemes kezdeményezést meghiúsító erejére. Nos, a MTA Ókortu-

dományi Kutatócsoportjának keretében Boronkai Iván irányításával egy nyolctagú munkaközösség által megszerkesztett füzet a puritánul egyszerű, de nyomdatechnikailag rendkívül igényesen kivitelezett köntösében éppen egy ilyen „szívet melengető" kiadvány. A borító hátoldalára nyomtatott fülszöveg szűkszavúan csak annyit árul el a jellegéből, miszerint a szótár Magyarország 1000—1525 közötti latin nyelvű forrásanyagát dolgozza fel. Szócikkei kétnyelvű — latin és magyar — értelmező részből és forrásidézeteket fölsorakoztató dokumentáló részből állanak. A kézikönyvsorozat füzetenként jelenik meg: 4—5 füzet alkot egy kötetet, s a teljes mű nyolc kötetből áll majd.

A félévszázados anyaggyűjtés, valamint a milliós nagyságrendű szócikkek rendezésének és rendszerezésének elvi szempontjaiba a szerkesztőbizottság elnökének (ez a testület, melynek a magyar nyelv- és irodalomtudomány szinte valamennyi szakmailag illetékes képviselője — Benkő Loránd, Borzsák István, Csapodi Csaba, Fügedi Erik, Klaniczay Tibor, Mályusz Elemér, hogy csak néhány kiemelkedő egyéniséget említsünk — a tagja, nem azonos a szócikkeket véglegesítő munkacsoporttal, csupán két erre felkért tagja, nevezetesen Borzsák István és Fügedi Elek a kész füzet lektorizálását végezték el), Harmatta Jánosnak *Bevezetőjéből* és a kiadást előkészítő Boronkai Iván *Előszavából* kapunk bepillantást.

A szótár munkálatainak megindulása két jogos igény szerencsés összefonódásához kapcsolódik: az Union Académique Internationale — amelynek 1927-ben lett a tagja — 1932-ben felkérte a MTÁ-t hogy kapcsolódjék be a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* létrehozásába, ugyanis az évszázadok óta használatos legendás hírű Du Cange *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* (1678) korunkra már annyira elavult, hogy széles körű nemzetközi összefogással szükségessé vált az anyag újszerű és főként átfogóbb nyelvi alapokon nyugvó feldolgozása. Harmatta János az UAI szótárprogramjának megállapításából („Le dictionaire est l'instrument le plus pur de l'interpretation des cultures") kiindulva igyekszik ezt az elvárást megindokolni, míg a hasonló profilú *Mittellateinisches Wörterbuch*-ot 1959 márciusában előszavazó Paul Lehmann azzal a meggyőződéssel zárja sorait, hogy egy ilyen típusú szótár nemcsak annak a nemzetnek, népnek művelődés- és tudománytörténete számára válik nélkülözhetetlen munkaeszközzé, amelynek középkori forrásait feldolgozza, hanem mindenütt, ahol a latin nyelv számottevő kultúrahordozó szerepet töltött volt be. Döntő érvként a német szakemberek a polihisztor Nagy Szent Albert tevékenységére hivatkoznak, és ebből a tényből kiindulva az ő halálának évét (1280) tekintik a német nyelvterületen virágzott középkori latinság korszakhatárának.

De térjünk vissza a mi szótárunk viszontagságos sorsához. A kezdeti szakaszban, amikor a nemzetközi együttműködéssel indult munkába a magyar tudósokat is bevonják, az XII. század elejéig történő adatgyűjtés tervét főként a történészek karolják fel, ugyanis kedvező alkalomnak vélik arra is, hogy a hézagossága ellenére is nélkülözhetetlen Bartal Antal-féle *Glossariumot* jobb munkaeszközzel cseréljék fel. Amint azonban az UIA utasításai alapján és a sajátos magyar szempontok figyelembe vételével kidolgozott irányelvek alapján megindult gyűjtő munka, az adatgyűjtés egyre inkább a filológusokból álló munkaközösségre hárult, s időközben az is kiderült, hogy a gyűjtők 1526-os korszakhatáron belül sem vehetik az oklevelek és a nyomtatott források mellett a javarészt hozzáférhetetlenül szétszóródott kéziratos anyagot figyelembe. A termés így meglepően gazdag, hisz 1935 és 1944 között az a néhány ember 176 000 cédulát gyűjtött.

A világháború — a német szótár munkálataihoz hasonlóan, ahol az irányító dr. Prinz hadifogságból való hazakerülése után foghattak újra neki — a magyar szótárkészítőket is tétlenségre kárhoztatja. A cédulaanyag az MTA pincéjében ugyan viszonylag csekély veszteséggel vészelte át az ostromot, de sok-sok nehézség származott abból is, hogy az UIA módosította a maga irányelveit. Ennek ellenére hamarosan sikerült újra bekapcsolódni a nemzetközi közreműködésbe, s ifj. Horváth János az L—M—N betűk magyar vonatkozású anyagát francia—magyar értelmezéssel összeállítja s így ezt az 1962-ben megjelent MEABILIS — MILES és az 1965-ben kiadott MOX — NAZAZA kötetek már figyelembe tudják venni, sőt a magyar munkatársak az O és P betűk anyagát is az UIA rendelkezésére bocsátják.

Közben megkezdődik a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának (MKLSZ) az előkészítése is. Az akadémiai bizottságok vitáin és sorozatos munkaülések keretében végre tisztázódtak a legfőbb szempontok, mégpedig: a) az 1526-os korszak-

határt indokolatlan túllépni; b) minél gazdagabb forrásanyagot öleljenek fel, 3) a földrajzi és személyneveket, az azokból képzett melléknéveket, továbbá a népneveket az „Onomasticon" című pótkötet foglalja majd magába.

Kétségtelen azonban, hogy a szótár munkálatai akkor léptek döntő szakaszba, amikor az MTA 1977-ben végül Boronkai Iványt bízta meg a kiadás előkészítésével. Mindezt hosszas vajúdás előzte meg, de megérte a fáradságot, mert Harmatta János szemléletes meghatározásával élve, a MKLSZ-ba foglalt szókészleti elemek ... mikrokozmoszok, amelyekben a középkori magyar társadalom története és kultúrája a maga folytonosságában és változásaiban mint makrokozmosz tükröződik. S e szókészleti elemek felfogása a nyers megértéstől az értelmezés teljes mélységéig egyaránt gazdagítja mai társadalmunk közösségi-történeti tudatát és művelődését. S hogy ebben a végkövetkeztetésben korántsincs túlzás, azt Paul Lehmann már idézett előszava (Vorwort) is alátámasztja, midőn a *Mittellateinisches Wörterbuch* rendeltetését abban látja, hogy a középkor szellemi életébe nyújtson betekintést legalább a németlakta területek vonatkozásában (a teljességet ugyanis csak a nemzetközi együttműködéssel készülő *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* biztosíthatja valamelyest) a középkor uralkodó nyelvének minél elmélyültebb megismerése révén (vö. *i.m.* IV.).

A KMLSZ. vonatkozásában e célkitűzés gyakorlati megvalósítását Boronkai Iván *Bevezetése* vázolja fel a témához illő szabatossággal. Az érdeklődő számára ez éppen olyan lebilincselő olvasmányélmény, akár Harmatta János *Előszava*, tudniillik munkatársaival két embernyomnyi idő alatt felgyűlt többszázezer cédulából kellett a feldolgozandó anyagot kirostálniuk, míg eljutottak odáig, hogy a legrégibb forrásból: egy 1002-es keltezésű királyi adománylevélből kicédulázott szóanyagtól összeálljanak 1526-ig bezárólag a használható és szükséges adatok. Sok volt a hézagos, még több a pontatlan cédulázás, s ezek óhatatlanul ki kellett hulljanak a rostán. Noha „az ekképpen csökkentett anyag a valóságosnál szegényebbnek mutatja majd a középkori Magyarországon használt latin nyelvet" — állapítják meg a szerkesztők —, ámde a megmaradt adatok „nagyobb fokú megbízhatósága, pontossága" a kárpótlás e szigorért. Többletinformációt biztosító szerencsés ötlet volt az is hogy a szócikk végén szögletes zárójelben feltüntetik, hány adatból válogatták össze a ténylegesen feldolgozottakat. A nyolc hasábra terjedő *a, ab* szócikk esetében ez a szám hozzávetőleg 1380; az *adhuc* határozószónál 211, míg az *acumen, inis* főnév szószerinti és átvitt értelmezésénél 23.

Tüzetesen átgondolták a szócikkek felépítésében érvényesülő elvi szempontokat is. Mindenekelőtt a jelentést vették figyelembe, de nem tévesztették szem elől a szó használati körét, valamint a nyelvtani vonzatokból adódó jelentésárnyalatokat sem.

Minden szócikk két részből áll: közvetlenül az antikvával szedett szó után kurzívval adják a latin szinonimáját, illetőleg jelentésének körülírását, valamint a magyar jelentést (pl. *abnegator,-is* m. *is qui abnegat v. aliquid non existere dicit — tagadó aki tagadja vminek a létét),* majd ezt követőleg új bekezdésben a megfelelő példamondatokat, amelyeket időrendben és műfajokként rendeznek el (oklevél, irodalmi forrás, egyházi), mégpedig úgy, hogy fel legyen tüntetve az illető szó legkorábbi és legkésőbbi előfordulása. Indokolt esetben a jelentésváltozatokat (nyelvtani vonzás, különböző szakterületek szóhasználata stb.) alfejezetekbe különítik el, ami hathatósan megkönnyíti a szótár használatát.

A szótári alak a klasszikus latinhoz igazodik, de zárójelben közli az esetleges alakváltozatokat is. Középkori eredetű szavak esetében a latin nyelv szellemével összhangban lévő klasszicizáló formát használnak. A más nyelvekből származó kölcsönszavak esetében feltüntetik az eredeti szóalakot is. A szókincs értelmezésében eseteként külső erők, erre a célra felkért szakemberek is részt vettek. Egyébiránt a teljesen rendezett cédulaanyag folyamatosan rendelkezésére áll más irányú kutatásokat végzők számára is.

Az irányelvek figyelme kiterjed a szavak eredeti írásmódjának megőrzésére, az egyes betűk használatának szabályozására, a forrásokban előforduló hibás írásalakok hallgatólagos javításának módozatára, valamint az adatok keltezésének mikéntjére is. Az egészre biztos problémalátás és a következetesség nyomják reá a bélyegüket. Tekintélyt parancsolóan gazdag a felsorolt forrásanyag: az *Index operum* kereken háromszáz hét tételt tartalmaz. Az idevonatkozó erdélyi szókincs maradéktalan kiaknázása szempontjából viszont nagy kár, hogy a Román Akadémia *Docu-*

mente ... kiadványa *C. Transilvania* sorozatának eddigelé megjelent kötetei nem szerepelnek a jegyzékben, holott kiváló középkori paleográfusaink a sajtó alá rendezés során számos pontatlan olvasatot javítottak ki.

Összegezve az elmondottakat, elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy a MKLSZ. olyan színvonalas munkának igérkezik, amely minden bizonnyal öregbíteni fogja a magyar szótárirodalom nemzetközi hírnevét: Jelentésárnyalatok tekintetében messze többet nyújt, mint a *Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum* 1959-ben indult vállalkozás, amelynek első *A — Actor* füzete XXVI+140 hasábon jelent meg, s a magyarral szemben egyedüli számottevő előnye, hogy a kéthasábos oldalak a klasszikusnak számító *Thesaurus Linguae Latinae* (Teubner) kiadvány mintájára az ívrétnyi lapok közepén a sorok meg vannak számozva, ami lényegesen megkönnyítheti a szótár használatát.

Nem vallanak szégyent a magyar szerkesztők a *Thesaurus*-t — amely csak kivételes esetekben vesz már figyelembe Kr. u. VII. századi szóanyagot — folytató német tudósokkal szemben sem, jóllehet az utóbbiak mind az adatgyűjtésben, mind pedig a szemantikai feldolgozásban fokozottabban támaszkodhatnak a *Thesaurus* tapasztalataira, mércsak azért is, mivel a német nyelvterület latinitása ötszáz évvel korábbra nyúlik vissza. Nyilvánvaló tehát, hogy változatosabb forrásanyagra alapozhatnak, viszont a magyaréhoz hasonló rendszerű szócikkek felépítésénél a különböző differenciálásra szánt nyomdatechnikai megoldások helyenként a visszájára fordulnak, azaz inkább az áttekinthetőség rovására mennek.

KOLLÓ KÁROLY
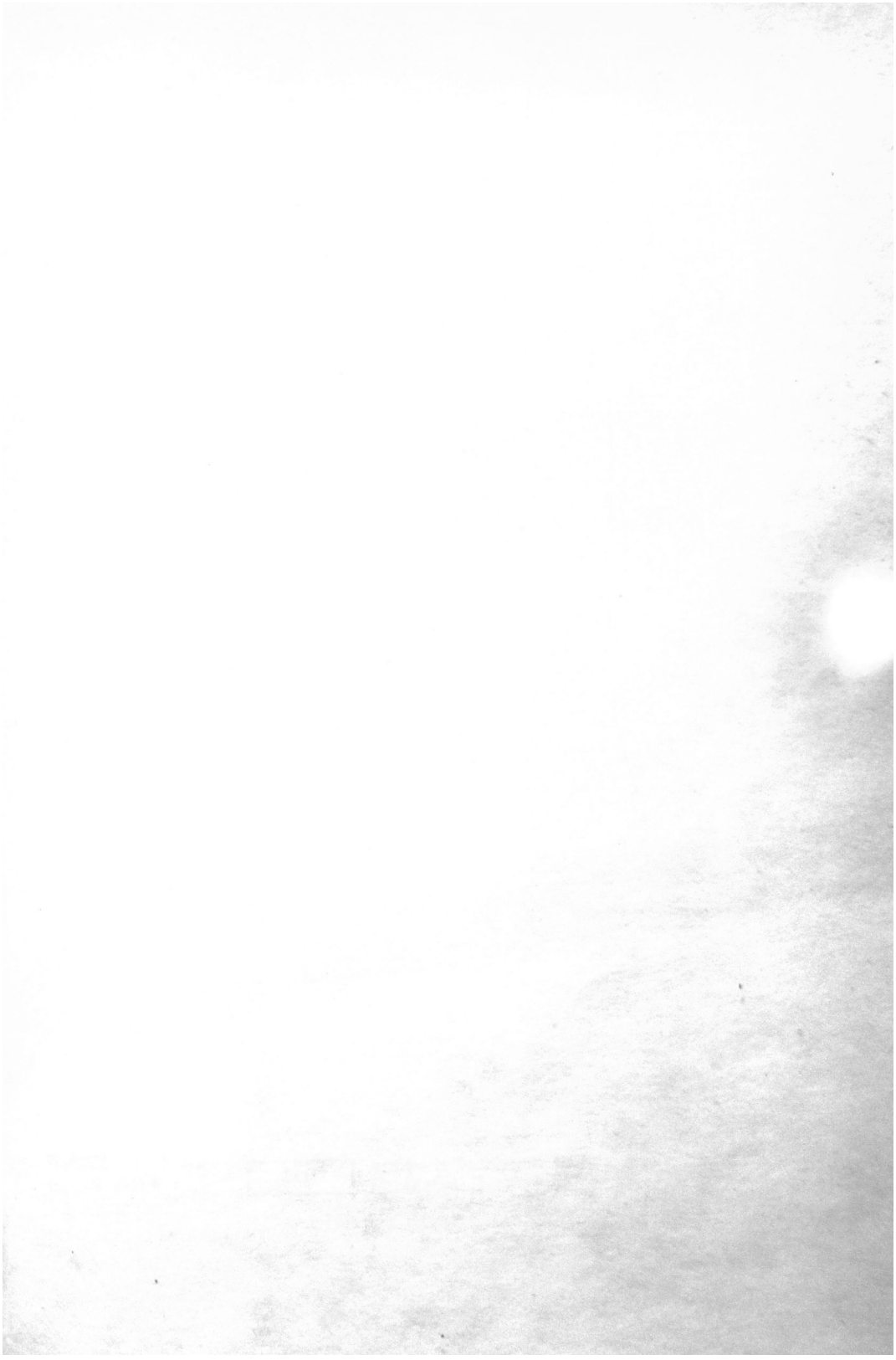
Tiparul executat la:
Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
C-da nr. 409/1991